

8/2135

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

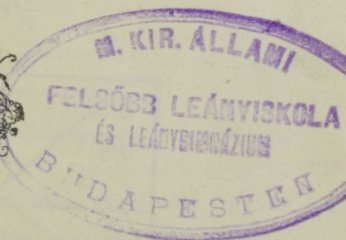
SZÁZNEGYVENHARMADIK KÖTET.

(403. 404. 405. SZÁM)

N

8

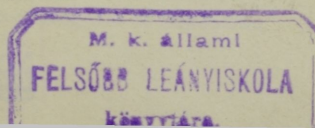
143

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

PM 1901/95

1910.

~~BOYETER
BUDAPES
76
1944~~

~~3.00~~	~~INT.~~
~~UNIV~~	~~CAE~~
~~8~~	~~S.~~
~~20434~~	~~JMS~~

20434 64

TARTALOM.

CCCCIII. SZÁM.

	Lap
MIKSZÁTH KÁLMÁNROL. — Herczeg Ferencztől	1
KÉPVISELETI ALKOTMÁNY BOSNYÁKORSZÁGBAN. (II.) — Szokolay Kornéltól	5
SULLY-PRUDHOMME. — Ferenczi Zoltántól	25
A BAROK-KUTATÁS MAI TUDOMÁNYOS ÁLLÁSA. — Gerevich Tibortól	44
ARANY JÁNOS TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA. (I.) — Szinnyei Ferencztől	60
MARGARET OGILVY. (I.) — J. M. Barrie után, angolból, — gy.-tól	84
JUGOVICSOK ANYJA. — Szerb nép-ének. Szerb eredeti után, — Trencsény Károlytól	95
ZRÍNYI ÉS MACHIAVELLI. — Pethő Sándortól	98
A VILÁG-CULTURA. — Roosevelt beszéde a berlini egyetemen	128
SZEMLE: Koch Róbert. — Székely Ágostontól	149
ÉRTESÍTŐ: Magyar népmesék németül. (Róna-Sklarek: <i>Ungarische Volksmärchen.</i>) — h. g.-tól. — Confalonieri. (Carteggio del conte Federico Confalonieri.) — i. k.-tól	157

CCCCIV. SZÁM.

SAROLTA ÉS CHRISTIANE. — Heinrich Gusztávtól	161
A MODERN ISKOLA. — Alexander Bernáttól	172
ARANY JÁNOS TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA. (II.) — Szinnyei Ferencztől	183
MARGARET OGILVY. (II.) — J. M. Barrie után, angolból, — gy.-tól	234
A KARD. — Költemény. — Victor Hugó után, francziából, — Vértessy Jenőtlől	267
SZEMLE: Újabb ásatások. 1. A Janiculuson. — 2. A praenestei Fortuna-templom. — Láng Margittól	292
ÉRTESÍTŐ: Gyöngyösi Murányi Vénusa. (Badics Ferencz kiadása.) — Alszegehy Zsolttól. — Két jeles olasz ifjusági mű. (Augusto de Beneditti:	

Verso la Meta; Affetto). — dő.-tól. — József császárról. (Mitrofanov könyve.) — i. k.-tól. — *St. Louis és a rabszolgaság eltörlése*. (Robert Rombauer: *The Union Cause in St. Louis in 1864*.) — d.-tól. — *Galilei*. (Adolf Müller két könyve.) Z.-tól — — — — — 308

CCCCV. SZÁM.

AZ IPARI HITEL. — Matlekovits Sándortól	321
EGYETEM-ALAPÍTÁS. — Grósz Emiltől	348
ANATOLE FRANCE. — Szekfü Gyulától	350
FINNORSZÁG ÉS OROSZORSZÁG. — Nevanlinna Ernőtől	388
MARGARET OGILVY. (III.) — J. M. Barrie után, angolból, — gy.-tól	405
EURIPIDES ALKESTISE. — Csengeri Jánostól	418
SZEMLE: Katona Lajos (1862—1910.) — Sebestyén Gyulától. — Giuseppe Cassone. — Erödi Bélától	450
ÉRTESÍTŐ: Új elbeszélés-kötetek. (Sebők Zsigmond: <i>Bajcsányi de eadem és egyéb elbeszélések</i> . — Lovik Károly: <i>Vándormadár</i> .) — Papp Ferencz-től. — A választójog reformjához. (<i>Die ungarische parlamentarische Reform</i> . Der Gesetzentwurf des Grafen Julius Andrássy. — Von Karl v. Némethy.) — d.-tól. — <i>George Sand</i> . (René Doumic: <i>George Sand</i> .) — Elek Oszkártól. — <i>Helyreigazítás</i> . — Új magyar könyvek	462

MIKSZÁTH KÁLMÁNROL.

Ismeretes sajátsága némely arczképfestőnek, hogy a modellje arczán a tulajdon vonásait látja. Az arczképen, melyet Mikszáth Kálmán oly nagy kedvvel festett Jókai Mórról, a mesekirály szelid, töprengő, ünnepélyes és titkolódzó vonásai mellett ott találjuk a nagy palócz — így nevezte Mikszáthot a hirlapírók bizalmaskodó hódolata — szinte kihívóan robustus arczának némely vonásait. Azt merném mondani, hogy Mikszáth egyik művében sem nyilatkozott olyan őszintén önmagáról, mint *Jókai Mór élete és koráról* írott könyvében.

Az országos ünneplésekhez és a nagyszabású kitüntetésekhez, melyekben Jókait írói jubileuma alkalmából részesítették, Mikszáth ezt a sokat mondó megjegyzést fűzi:

«S ezzel már vedd észre, öreg poéta, hogy ki vagy elégitte, fényes pályafutásod véget ért, ideje elvonulnod, mert ha te nem unsz rá a világra, a világ un meg téged. A mi életedből a közönségé volt, azt im átvette, termő tavaszod nyarad és bájos őszöd gyümölcseit élvezte s megjutalmazta a maga módja szerint. Méltóságos főrend vagy, jó módban vagy, neved szépen cseng a földtekén végesvéig. Hát mit akarsz még? Mit vársz még? A mi időd még hátra van, az már az alkonyi szürkület. Az az idő csupán a tied. Ahhoz már nekünk semmi közünk.»

Ez monolog is lehetne, melyet valami borús eszmetársulás fakasztott Mikszáth lelkéből. Jókai életírója Jókai utódjához beszél, a kit megcsapott az eljövendő alkony hűvös lehellete. A sors, mintha csak megértette volna a költő egy lappangó gondolatát, jobb véget adott neki, mint előd-

jének és megváltotta az alkony szürkességétől. A napja, mielőtt hirtelen leáldozott volna, csodás ragyogást támasztott körülötte. Ő ott állott a hidon, melynek túlsó pillére ködbe vész és még egyszer visszatekintett élete útjára. És megérte a csodát, hogy ifjúságának eltékozolt kincsei mind megkerültek és ott ragyogtak az esti fényben. És józan, skeptikus lelke megízlelte a felséges mánort is. Ő, a kinek ereiben egy cseppnyi hellén vér nem folyt, úgy halt meg, mint az olympiai győző, friss babérrel a homlokán. Ez az antik iskola szép halála. Ő ki lehet elégitve, mi azonban üres kádak előtt állunk és úgy érezzük, hogy még adószunk maradt valamivel: bájos őszének gyümölcseivel.

Úgy hiszem, nincs olyan elismerés, a melyet ma sajnálna tőle a közvélemény. A Mikszáth-jubilaum legzajosabb napjaiban azonban hallottunk fojtott hangokat, a melyek túlzottnak mondták az ünneplést. Nos, ha valóban lett volna valami magyaros túlzás az ünneplő kedvünkben, akkor az, fájdalom! csak szavakban nyilatkozott, nem tettekben. A Mikszáth-jubilaumnak épp úgy, mint annak idején Jókai ünneplésének, az volt a becsületesen bevallott célja, hogy anyagi függetlenséggel jutalmazzon meg egy fényes írói pályát. Százszor elmondták és megírták már, hogy külföldön kevésbé jelentős, olykor egészen jelentéktelen írók könnyűszerrel elérik azt, a mit a magyar közönség csak kiváltságos tehetségű költőnek, kivételes úton tud nyújtani. Meddő dolog azon vitatkozni, hogy milyen fokú magasztaló jelző illeti meg a költőt, a ki irodalmi eszközökkel eredeti irányt és külön olvasó közönséget tud magának teremteni, szeretném azonban megállapítani, hogy Mikszáth, a ki pedig későbbi éveiben kifelé, főleg a politikus világgal szemben, szándékos önérzettel óvta meg a magyar író méltóságát, sohasem tartotta magát nagy írónak. Az ő józan szelleme egyébként is takarékosan bánt a jelzőkkel és föltétlen hódolatot csak a világirodalom egy-két dantei colossusa iránt érzett. Arról azonban meg volt győződve, hogy a valódi irodalmi nagyság föltételei vele születtek és saját vérmérsékletének és bizonyos külső körülményeknek tulajdonította, hogy nem ért fel oda, a hová a sorsa szólította. Ezt min-

den keserőség és önvád nélkül, a fatalista derült egykedvűségével hangoztatta.

Magam nem tudok szabadulni a gondolattól, melynek már az író életében is kifejezést adtam, hogy Mikszáth költészete határfa a magyar irodalomban. Mikszáthtal együtt koporsóba zártuk nemzeti irodalmunk ifjúságának korszakát is. Az ő költészete a régi Magyarország üde és élet-erős virága volt, mely csodálatosképpen túlélte a nagy pusztulást. Emlékeztetett a kerti virágokra, a melyek vadon teremnek a szigligeti várhegy lejtőjén; a vár temérdek tornyai és bástyái régen omladékká lettek, de a várasszonyok kertjének virágai még ma is nyiladoznak minden tavasszal.

Azt merném mondani, hogy Mikszáth Kálmán volt az utolsó író, a kit a magyar falu nevelt. Az ő ifjúságában még a főváros is napsütéses falu volt. Jöhetnek és jöjjenek is utána mások, a kik nagyobbak és mélyebbek, mint ő volt, de az örök ifjúság bája nem fog mosolyogni a homlokukon, ők már a város gyermekei lesznek. Mert ma már faluhelyen is városi levegőt szív magába az író. Negyven esztendő alatt megváltozott az ország és a nemzet. Mikszáth még a Keleten nevelkedett, a naiv és férfias, a mindenre ráérő, az áldozatkész és erőszakos, a színpompás és kedvesen furfangos magyar Keletén. Az ő világában az emberek teste és lelke még az elszigetelt hazai anyaföldből táplálkozott, a tótjai és németjei ereiben is magyar vér folyt, a magára hagyott ország teli volt egyéniségekkel, különczökkel, modellekkel. Az író mint skeptikus bölcs állott szemben a Kelettel, de azért nem tudott szabadulni annak légköréből. A későbbi ország, melyben Mikszáth irodalmi utódjai születtek, már nyugati tartomány. Ott a fajmagyar is európai ember és a munkás is külhoni szabású egyenruhát visel a lelkén.

Azt hiszem, hogy Mikszáth halálát az irodalomban első sorban a speciális magyar humor forrásának elapadásán fogjuk megérezni. Egy ideig még ott fog mosolyogni néhány epigon ajkán, azután halk decrescendóban el fog halni. A falusi topolyafák álmodozó zugását el fogja nyomni a gépek zakatolása és a vidék költészete után jön a város

költészete. Mindegyik költészet annyit ér, a mennyi igazságot és szépséget tud beleoltani az elmékbe és a szívekbe, a falu költészete azonban az ifjúság dala és azért mindenkor kiválóan kedves lesz az egészséges ízlésű embernek. Ez egyébként természetes fejlődés. Ugrás nincs a fejlődésben és valamint a magyar városnak a magyar faluból kellett kinőnie, úgy a jövő írója is csak akkor lesz magyar, ha vérbeli ősei között tiszteli Mikszáth Kálmánt.

HERCZEG FERENCZ.

KÉPVISELETI ALKOTMÁNY BOSNYÁKORSZÁGBAN.

Második és utolsó közlemény.*

A) Bosnyákország és a Hercegovina viszonya Ausztriához és Magyarországhoz.

Köztudomású, hogy az 1878. évi berlini szerződés a nemzetközi jogi alapja annak a viszonyoknak, mely Ausztria-Magyarország és Bosznia-Hercegovina között fennáll. A berlini szerződés XXV. cikkelye erre vonatkozólag így szól:

«Les provinces de Bosnie et d'Herzègovine seront occupées et administrées par l'Autriche-Hongrie (Bosnyákország és a Hercegovina tartományokat Ausztria-Magyarország fogja megszállani és kormányozni.)»

A szerződés e megbízás teljesítése dolgában szabad kezét enged Ausztria-Magyarországnak. Ennek a fölfogásnak megfelelőleg a berlini szerződést aláírt hatalmasságok (signatáriusok) egyike sem tett soha még csak kísérletet sem, hogy számadásra vonja Ausztria-Magyarországot a Bosnyákországban és a Hercegovinában követett kormányzati politikáról vagy az ott végzett munka eredményeiről, a nemzetközi jogi irodalomban pedig az a vélemény emelkedett túlsúlyra, hogy a berlini congressuson adott korlátlan megbízás egyértelmű a nemzetközi fölhatalmazással a szóban forgó tartományok végleges birtoklására. 1878 július 29-én, midőn csapataink átlépték Bosznia-Hercegovina határát, ő felsége manifestumot intézett a tartományok lakosságához, a melyben szintén nem történik megkülönböztetés Ausztria és Magyarország megszállási jogcíme között, ha-

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1910. évi 402. számában.

nem mindenütt osztrák-magyar hadseregről, az osztrák-magyar monarchiáról, Ausztria-Magyarországról mint közös megszállóról van szó.

Nem akarok ez alkalommal belebocsátkozni annak a függő kérdésnek a fejtegetésébe, hogy Bosnyákország és a Hercegovina államjogi helyzetének végleges rendezése miképen történjék — hiszen erre vonatkozólag Magyarországon nem oszlanak meg a nézetek — mindösszesen arra utalok, hogy Ausztria és Magyarország egyenlő jogú felek gyanánt álltak és állanak Bosnyákországban és a Hercegovinában, a mely tartományok e szerint államjogi helyzetük végleges rendezéseig a monarchia két államának közös birtokául (condominium) tekintendők. Világosan kimondja ezt az 1880. évi VI. t.-cz. (1880 február 22-iki osztrák törvény) 5. §-a, mely szerint:

«Bosnyákországnak és a Hercegovinának viszonyában a monarchiához csak a magyar szent korona országai és a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok törvényhozásainak (a magyar országgyűlésnek és az osztrák Reichsrathnak) egyetértő jóváhagyásával történhetik változás.»

A magyar kormány által 1908 november 11-én Bosnyákország és a Hercegovina bekapcsolásának becikkelyezéséről a képviselőház elé terjesztett, de mindezideig le nem tárgyalt törvényjavaslat főntartja ezt az irányelvet, midőn a következőket mondja:

«3. §. Tekintettel arra, hogy Bosznianak és Hercegovinának viszonya a magyar államhoz sem régebb, sem újabb törvényeinkben megállapítva nincsen s hogy e tekintetben az 1880. évi VI. t.-cz. 5. §-ának rendelkezései érvényben vannak, utasíttatik a kormány, hogy addig, míg eziránt a magyar szent korona országai és a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok törvényhozásainak egyetértő jóváhagyásával változás történik, az idézett 1880. évi VI. t.-cz. rendelkezései értelmében járjon el.»

A hivatkozott törvényjavaslat indokolása még nyomatékosabban megvilágosítja ezt az álláspontot itt következő fejtegetéseivel:

«Bosznia és Hercegovina viszonya a magyar korona

országaihoz sem régi, sem újabb törvények által szabályozva nincsen, úgy, hogy önmagában véve is szabályozást igényel; de szabályozást igényel Ausztriához való viszonyunk szempontjából is, még pedig annál a lekötöttségnél fogva, a melyet az 1880. évi VI. t.-cz. 5. szakasza állapít meg, e szabályozás csak Magyarország és Ausztria törvényhozásának egyetértésével történhetik.

«Miután Ausztriával e tekintetben folytatandó tárgyalásaink kétségtelenül évekig el fognak húzódní, a Boszniával való állandó kapcsolat (annexió) pedig halasztást nem tűr, de mivel másfelől is, különösen, ha alkotmányos intézményekre térünk át — a kormányzás folytonossága zökkenéseket, megfelelő előkészület nélküli változásokat nem bír el — a viszony újabb szabályozásáig arra kell a kormányt utasítani, hogy az 1880. évi VI. t.-cz. rendelkezéseinek értelmében járjon el.»

A magyar kormány annak idején becses vívmányt látott az 1880. évi VI. t.-cz. 5. §-ában, hogy Ausztria nem változtathat Bosnyákország és a Hercegovina államjogi helyzetén egyoldalúlag, Magyarország megkérdezése és jóváhagyása nélkül. Ma ellenkezőleg sokan terhes koloncznak hirdetik ezt a megkötöttséget, a mely akadályozza Magyarországot szabad elhatározásában Bosnyákország és a Hercegovina visszakapcsolását illetőleg a koronázási hitlevél értelmében. Kénytelenek vagyunk e törvény rendelkezéseéhez tartani magunkat és a bosnyák alkotmány megvizsgálásánál Magyarország érdekeinek szempontjából első sorban azt a kérdést kell eldöntenünk, vajon a bosnyák-hercegovinai alapvető törvények érintetlenül hagyják-e a condominium irányelvét, megtartják-e Ausztria és Magyarország eddigi egyenjoguságukat?

A válasz megnyugtató, mert Ausztriának és Magyarországnak viszonyában Bosnyákországhoz és a Hercegovinához, valamint a monarchia két államának egymáshoz való viszonyában a bekapcsolt területen semmi változás nem történik, sőt az alapvető törvények a legmesszebbmenő részletességgel respectálják az ezen viszonylatokban eddig érvényes, az imént vázolt irányelvet. Már az alapvető

törvények szentesítő bevezetése kimondja, hogy: «Bosznia és Hercegovina közigazgatásának az 1880. évi VI. t.-cz.-ben s az 1880. évi február 22-iki osztrák törvényben meghatározott alapjai ezen törvények alkotmányos úton való megváltoztatásáig csorbitatlanul érvényben tartandók» és hogy «Bosznia és Hercegovina alkotmányos intézményei semmiképen sem érinthetik Boszniának és Hercegovinának a monarchia két állama törvényeiben megállapított viszonyát ehhez a két államhoz.»

A magyar kormánynak és az osztrák kormánynak az alaptörvényekben a bosnyák-hercegovinai törvényhozás és kormányzás befolyásolására biztosított jogok (előzetes hozzájárulás kikérése a tartománygyűlés elé terjesztendő, valamint a tartománygyűlés által megszavazott és szentesítés alá terjesztendő törvényjavaslatok részére, stb.) egyenértékűek.

A magyar és az osztrák állampolgárok egyenlő elbánásban részesülnek. Magyar és osztrák állampolgárok megszerzik a bosnyák-hercegovinai honosságot (tartományi illetőséget) azzal, hogy a bosnyák-hercegovinai közszolgálatban véglegesen alkalmaztatnak. (Tartományi önkormányzati szabályzat I. 3. §. 4. pont). E szerint hivatalos (virilista) tagja lehet a tartománygyűlésnek magyar vagy osztrák állampolgár, ha azon hivatalos állások valamelyikét tölti be, a melyeknek viselői hivataluknál fogva a tartománygyűlés tagjai. A bosnyák-hercegovinai községi statutumok értelmében activ és passiv községi választójoga van minden bosnyák-hercegovinai honosnak és megtelepedett magyar vagy osztrák állampolgárnak. A tartománygyűlési választási rendtartás 1. §-a pedig ezt mondja: «Választójoggal bír minden bosnyák-hercegovinai tartományi illetőségű férfi stb., továbbá ugyanazon föltételek mellett mindaz a magyar vagy osztrák állampolgár, a ki Bosznia és Hercegovina közigazgatási szolgálatában országos tisztviselő vagy tanerő gyanánt alkalmazva van, vagy a bosnyák-hercegovinai vasutak szolgálatában áll, vagy végül ezen tartományok valamely községében választójoggal bír.» Ugyanazon törvény 4. §-a szerint tartománygyűlési képviselővé választható választójogú min-

den férfi stb., a közigazgatási, vasúti és tanügyi szolgálatban álló tisztviselők és alkalmazottak kivételével. A magyar és osztrák állampolgárok tehát nemcsak mint virilisták, hanem mint választott képviselők is tagjai lehetnek a tartománygyűlésnek, a mennyiben választók és választhatók. Az alaptörvények, a mint ezekből látjuk, egyenlő rangba helyezik a magyar és az osztrák állampolgárokat a bosnyák-hercegovinai honosokkal. Következésképen, jóllehet kifejezetten nem áll a törvényben, a magyar és az osztrák állampolgárokra is alkalmazást nyer az önkormányzati szabályzat 5. §-ának utolsó pontja, a mely azt mondja: «Bosnyák-hercegovinai tartományi illetőségű (honos) egyén Boszniából és Hercegovinából ki nem tiltható.» Mindezeket a jogokat a magyar és az osztrák állampolgárok egyenlő mértékben élvezik, úgy, hogy a megtelepedett magyar és az osztrák állampolgárokat egyaránt Bosnyákország és a Hercegovina teljesjogú polgárainak tekinthetjük, a kik részesei az alaptörvények biztosította összes jogoknak, elfoglalhatnak bármely közhivatalt és tagjai lehetnek a tartománygyűlésnek, a községi képviselőtestületeknek, valamint a járási tanácsoknak.

A magyar és az osztrák kormány egyenértékű befolyása a bosnyák-hercegovinai kormányzaton túl kiterjesztetik a bosnyák-hercegovinai törvényhozásra az önkormányzati szabályzat II. 37. és 38. §-ai értelmében, a melyek így szólnak

«37. §. A bosnyák-hercegovinai tartománygyűlés hatáskörébe eső mindennemű kormányelőterjesztéshez a tartománygyűlés elé való terjesztését megelőzőleg a monarchia mindkét állama kormányainak hozzájárulása szükséges.

«38. §. A tartománygyűlés részéről elfogadott törvényjavaslatok legfelső szentesítést igényelnek. A szentesítés kieszközlése, az országos kormány javaslatára, a monarchia mindkét állama kormányainak hozzájárulása után, a bosnyák-hercegovinai közigazgatás vezetésével megbízott közös minister útján történik.»

Végül Bosnyákország és a Hercegovina viszonya a monarchiához az 1880. évi VI. t.-cz. értelmében változatlan maradt. A magyar kormány és közvélemény energiáján és

éberségén múlik, hogy Magyarország érdekeibe ütköző lépés akkor se történjék Bosnyákországban és a Hercegovinában, a mikor netalán olyan közös minster kapná kezébe az annectált tartományok közigazgatásának vezetését, a kinek személye magyar szempontból nem nyújtana olyan garantiát, mint a mostani közös pénzügyministeré.

B) A tartománygyűlés.

Az önkormányzati szabályzat II. és III. fejezete a tartománygyűléssel és ennek hatáskörével foglalkozik, míg a választási törvényt a különálló *Tartománygyűlési választási rendtartás* tartalmazza. A II. fejezet első szakasza (önkormányzati szabályzat 21. §-a) így szól:

«A törvényhozásban való közreműködésre a Bosznia és Hercegovina népességéből megalakult tartománygyűlés van hivatva. A tartománygyűlés hatáskörére vonatkozó részletes határozmányokat a III. fejezet tartalmazza.»

Ez a szakasz történelmi nevezetességű Bosnyákország és Hercegovina életében, miután tulajdonképen itt találjuk meg azt a rendelkezést, a mely megadja a képviseleti törvényhozást az annectált tartományoknak.

A bosnyák-hercegovinai tartománygyűlés a horvát országgyűlés mintájára egy kamarából áll, de ez az egy kamara az alsó- és felső-ház vegyes jellegét tárja elénk, a mennyiben hivatalosak (virilisták) ülnek a választott képviselők mellett. A hivatalosak intézménye az a conservatív, ellensúlyozó tényező, a melynek szerepét a két kamarás rendszerben a felső-ház (senatus) játsza. A bosnyák-hercegovinai tartománygyűlésen persze egyéb a hivatása ennek a conservatív elemnek, miután parlamenti absolutismusról ott szó sem lehet. A hivatalos állás tekintélyét és felelősségérzését akarja szembeállítani a választott képviselők esetleges szertelenségével, valamint felelősségérzésüknek hiányosságával s a virilisták föladata, hogy a pártok vak eszközeivel szemben érvényre emelni igyekezzenek az országos és nemzeti érdekeket. A délszláv politikai jellemnek fönnebb vázolt tulajdonságai indokolják, hogy a tartomány-

gyűlésen ilyen conservatív, ellensúlyozó tényező foglaljon helyet, miután a kétkamarás rendszernek alkalmazását, illetőleg felső-ház vagy senatus szervezését több nyomatékos ok eleve kizárta. Ezek között első helyen áll az a körülmény, hogy a kétkamarás rendszer parlamenti jelleget adott volna a bosnyák-hercegovinai törvényhozó-testületnek és a délszláv phantasiában külön állammá avatta volna Bosznia-Hercegovinát, a minek még a látszatát is kerülni kellett. Különben is itt nincs nemesség, melyből főrendiház volna alkotható, sem az intelligentia nem elég, hogy képviselőház mellett senatust is képes volna megfelelő erővel ellátni. Így egyelőre nem maradt egyéb választás, mint a hivatalosak beültetése a tartománygyűlésbe ellensúlyozó tényezőül. Ez nem rontja le annak képviselési jellegét, mert 72 választott képviselő mellett csak 20 hivatalos foglal helyet. Ez a 20 hivatalos sem tekinthető a kormány képviselőjének, miután hivatalos állásukban eléggé függetlenek. A 20 hivatalos tehát nem jelent föltétlenül 20 szavazatot a kormány mellett; például a vakuf igazgatója, a ki szintén hivatalos tagja a tartománygyűlésnek, rövid idővel ezelőtt a muzulmánok leghevesebb ellenzéki szárnyának egyik vezérembere volt.

Hivatalosak: 1. Muzulmánok: *a)* a reisz-ul-ulema (a bosnyák-hercegovinai muzulmánok főpapja); *b)* a vakuf-mearif (a muzulmán templomok, iskolák stb. fönntartására rendelt alapítványok) igazgatója; *c)* a szerajevói, *d)* a mosztári *e)* s a kinevezés szerint legidősebb mufti.

2. Szerb-orthodoxok: *a)* szerajevói, *b)* banjalukai, *c)* d.-tuzlai, *d)* mosztári metropoliták; *e)* a szerb-orthodox egyház legfelsőbb igazgatási és iskolai tanácsának alelnöke.

3. Római katolikusok: *a)* a vrh-boszniai (szerajevói) érsek; *b)* a banjalukai, *c)* a mosztári püspök; *d)* és *e)* a ferenczrendi szerzetesek két provinciális.

4. Zsidó: *a)* a szerajevói szefard hitközség főabbija.

5. Hitfelekezettől független: *a)* a főtörvényszék elnöke; *b)* a szerajevói ügyvédi kamara elnöke; *c)* Szerajevó főváros polgármestere; *d)* a szerajevói kereskedelmi és iparkamara elnöke.

A 72 képviselő választása curiákban és hitfelekezeti

választókerületekben történik. A tartománygyűlési választási rendtartás 1. §-a értelmében választójoga van minden bosnyák-hercegovinai tartományi illetőségű férfinak, a ki a választás napján életének 24-ik évét betöltötte, önjogu és Bosnyákországban vagy a Hercegovinában legalább egy év óta állandóan tartózkodik; továbbá ugyanezen föltételek mellett mindazon magyar vagy osztrák állampolgárnak, a ki bosnyák-hercegovinai közigazgatási szolgálatban országos tisztviselő vagy tanerő gyanánt alkalmazva van, vagy a bosnyák-hercegovinai országos vasutak szolgálatában áll, vagy végül ezen tartományok valamelyik községében községi választójoga van. A választójog gyakorlatából ki van zárva a tényleges katonai szolgálatban álló személyek, a katonai hivatalnokok kivételével. Képviselővé választható minden választó, a ki életének 30-ik évét betöltötte és polgári jogainak teljes élvezetében van; nem választhatók a bosnyák-hercegovinai közigazgatási, valamint országos vasúti szolgálatban lévő tényleges tisztviselők és alkalmazottak, továbbá a nyilvános tanintézetek tanítói és alkalmazottai. (4. §.)

Három curia van. Az elsőbe tartoznak a földbirtokosok, továbbá az intellectualis és az adófizetési censusnak megfelelő választók. Ez a curia két csoportra oszlik. Az 1. osztályban választójoga van minden muzulmán földbirtokosnak, a ki legalább 140 korona földadót fizet; más hitfelekezethez tartozó, 140 korona földadót fizető földbirtokosok tetszésük szerint az I. curia 1. vagy 2. osztályában gyakorolhatják választójogukat. A 2. osztályban választójoga van annak: a) a ki az italmérési adó kizárásával legalább 500 korona egyenes-adót fizet; b) a ki a monarchia egyik vagy másik államában főiskolát vagy ezzel egyenrangú tanintézetet végzett; c) bosnyák-hercegovinai közigazgatási szolgálatban álló tényleges és nyugdíjazott országos hivatalnokok, tanárok, tanítók, továbbá országos vasúti tisztviselők és katonai hivatalnokoknak; d) nyugalmazott tiszteknek. Az I. curia 1. osztálya képviselőinek választására az egész ország egyetlen választókerületet alkot, míg az I. curia 2. osztálya képviselőinek választása céljából szintén az egész országra kiter-

jedő három : egy muzulmán, egy szerb-orthodox, egy katolikus választókerület létesítettett. Az I. curia 1. és 2. osztályának minden választója annyi jelöltre szavaz, a hány képviselő az illető osztályra esik (scrutin de liste). A szavazás összehajtott szavazó-lappal történik, tehát titkos.

II. A városi lakosok curiája. A II. curiában vannak az I. curiának sem 1., sem 2. osztályába nem tartozó olyan községek lakosai, a melyeknek az 1907. évi márczius 21-iki bosnyák-hercegovinai törvényben megállapított városi önkormányzati szervezetők van. A II. curia képviselőinek választására az ország 20 hitfelekezeti választókerületre oszlik. A II. curiának van egy zsidó képviselője is, a kit az egész ország összes városaiból alkotott zsidó hitfelekezeti kerület választ. Mindegyik kerület egy képviselőt választ. A szavazás összehajtott szavazó-lappal történik, tehát titkos.

III. A falusi lakosok curiája. A III. curiában az I. és II. curiába nem tartozó választóknak választó-joguk van. A III. curia képviselőinek választására az ország 34 hitfelekezeti választókerületre oszlik. Mindegyik kerület egy képviselőt választ. A szavazás szóbelileg, tehát nyilvánosan történik, mivel a III. curia választóinak túlnyomó része nem tud sem írni, sem olvasni.

Mindhárom curiában a választó saját hitfelekezetén és curiáján kívül álló jelöltre is szavazhat.

A férfi-választók csak személyesen, a női-választók csak meghatalmazott útján szavazhatnak. Az I. curia 1. osztályában ugyanis a női földbirtokosoknak is van választói joguk, ha legalább 140 korona földadót fizetnek. Ezek a nők muzulmánok lévén, személyesen nem jelenhetnek meg a szavazatszedő küldöttség előtt, de ha megjelennének is, személyazonosságuk nem volna megállapítható, miután arczuk le van fátyolozva.

A képviselők és virilisták számának megállapítása általában, valamint ezeknek szétoztása az egyes hitfelekezetek között azon kulcs szerint történt, hogy minden 25,000 lakosra essék egy-egy tartománygyűlési tag (képviseelő vagy virilista). Bosnyákország és a Hercegovina népessége az

1908. év végén hozzávetőleges számítás alapján 1.828,379 lélekre rúgott és hitfelekezet szerint így oszlott meg:

muzulmán	610,032 (33·36%)
szerb-orthodox	794,702 (43·46%)
római katolikus	406,653 (22·29%)

A választandó 72 képviselő közül esik:

az I. curiára	18
(1. osztály	5
2. osztály	13)
a II. curiára	20
a III. curiára	34

A mandátumok az egyes curiakon belül hitfelekezetek szerint így oszlanak meg:

	muzulmán	szerb-orthodox	róm. kath.	zsidó
az I. curia 1. osztálya választ	5	—	—	—
az I. „ 2. „ „	1	8	4	—
a II. „ választ	9	5	5	1
a III. „ „	9	18	7	—
Összesen	24	31	16	1

A bosnyák-hercegovinai tartománygyűlés képe tehát így alakul ki:

	választott		hivatalos		összesen
muzulmán	24	+	5	=	29
szerb-orthodox	31	+	5	=	36
római katolikus	16	+	5	=	21
zsidó	1	+	1	=	2
hitfelekezettől független	—	+	4	=	4
Összesen	72	+	20	=	92

A választók összeírása befejeztetvén, a hivatalosan közzétett listák szerint van összesen 402,164 választó, tehát minden 4·5 lélekre esik egyik választó és minden 5585·5 választóra egy képviselő. A választók hitfelekezet szerint így oszlanak meg:

	választók száma	egy képviselőre esik választó
muzulmán	137,364 (34·16%)	5723·6
szerb-orthodox	173,127 (43·05%)	5584·7
római katolikus	88,929 (22·11%)	5558
egyéb vallású	2744 (0·68%)	—
Összesen	402,164 (100·00%)	

Az egyes curiákban a választók száma a következő:

I. curia 1. osztály	399 muzulmán	399
2. „	1676 „	
	1273 szerb-orthodox	
	3129 katolikus	
	389 egyéb	6467
II. curia (városok)	29,555 muzulmán	
	8874 szerb-orthodox	
	7585 katolikus	
	1620 zsidó	
	91 protestáns	47,725
III. curia (falusi közs.)	105,734 muzulmán	
	162,980 szerb-orthodox	
	78,215 katolikus	
	644 egyéb	347,573
	Összesen	402,164

Az egyes curiákban esik egy képviselő:

I. curia 1. osztálya	79-80 választóra
2. „	497-40 „
II. curia	2886-25 „
III. curia	10,222 74 „

Azaz annál kevesebb választó választ egy képviselőt, minél magasabb fokán állanak a műveltségnek a választók.

Mindez azt mutatja, hogy a bosnyák-hercegovinai képviselési rendszer megalkotói azon igyekeztek, hogy a sajátlagos viszonyokhoz alkalmazott különleges rendszert teremtsenek. E rendszer tagadhatlanul bonyolódott. A hivatalosok intézménye és a hitfelekezeti osztályozás mellett megtaláljuk az érdekképviselést (földbirtokosok osztálya az I. curiában), az értelmiségi és adófizetési censusos választójogot (I. curia 2. osztálya), az általános választójogot (a II. és III. curia), a titkos szavazást (I. és II. curia) és a nyilvános szavazást (III. curia). Csak a közvetett választás elvével nem találkozunk. Azután látunk négy választókerületet, a melyek kiterjednek az egész országra (I. curia 1. osztály egy és 2. osztály három), majd meg olyat, a mely az ország összes városait magában foglalja (zsidó hitfelekezeti képviselés a II. curiában), az egyik választókerület egy városra korlátozódik (Szarajevó főváros, muzulmán, II. curia), míg

a többiek több városra (II. curia), illetőleg több járásra (III. curia) terjednek ki. Az egész országra kiterjedő négy választókerületben a *scrutin de liste*, a többiekben az egyes választórendszer nyer alkalmazást. Mindennek megvan a maga magyarázata. A hivatalosak a tartománygyűlés ellensúlyozó eleme. A hitfelekezetek szerinti osztályozás nem vallásos jellegű; ez kitűnik az önkormányzati szabályzatnak a tartománygyűlésről szóló II. és a tartománygyűlés hatásköréről szóló III. fejezetéből. A II. fejezet 36. §-ának második pontja ezt mondja:

«Vallásügyi törvényhozást illető határozatokhoz az összes tagok legalább négyötödrészének jelenléte és a jelenlévők legalább kétharmadrészének hozzájárulása szükséges.»

A tartománygyűlés összes (hivatalos és választott) tagjainak négyötöde 73·6, a négyötöd kétharmada 49·06; ennyi szavazat szükséges vallásügyi törvényhozást illető határozathoz. Ennyi szavazata pedig egyik hitfelekezetnek sincsen; még a legerősebben képviselt szerb-orthodoxoknak (36) is 13 szavazatuk hiányzik a megszabott szavazatok számából. A törvény ezen rendelkezése nyilvánvalóan útját akarta állni annak a kísérletnek, hogy a hitfelekezeti osztályozás vallási (egyházi) törekvéseknek, illetőleg a gyengébb hitfelekezetek hitbeli majorisálásának válhassék melegágyává.

A III. fejezet 42. §-a, midőn taxative felsorolja a tartománygyűlés hatáskörébe tartozó ügyeket, 15. pontjában a vallásügyi törvényhozást lényegesen korlátozza, illetőleg administratív ügyekre szorítja, a mennyiben a szorosan vett vallási (egyházi) ügyeket abból egyszerűen kirekeszti. A 42. §. 15. pontja így szól:

«Vallásügyek, a melyek a hitfelekezetek egymás közötti és a kormányhatalomhoz való viszonyát illetik, a mennyiben ez által a törvényesen elismert hitvallások egyenjogúsága, belső szervezetük és szabad gyakorlatuk nem érintetik.»

Hogy a hitfelekezetek egymás közötti viszonyát az egyoldalú fanatizmus meg ne zavarhassa, arra nézve is biztosítékot nyújt a II. fejezet 36. §-a, midőn a vallásügyi tör-

vényhozást olyan minősített többséghez köti, a milyennel egymagában egyetlen hitfelekezet sem bír a tartománygyűlésen.

Ezek a rendelkezések kivetkőztetik vallási (egyházi) jellegéből a hitfelekezeti osztályozást, a minthogy az nem is vallási (egyházi), hanem nemzetiségi természetű. De hiszen Délkelet-Európában a hitfelekezet és a nemzet még mindig azonos fogalmak. A nemzetiségi tagozódás hitfelekezeti alapon történik és a bosnyák-hercegovinai népnek sok százéves társadalmi szerkezete is ezen az alapon épült föl. Ezt a hagyományos állapotot kellett figyelembe venni a tartománygyűlés megalkotásánál, mert mellőzése kiszámíthatatlan bonyodalmakat idézett volna elő. Az egyes hitfelekezetek nyugat-európai gondolkozással szinte megérthetetlen féltékenységgel örködnek a fölött, hogy híveik számához aránylagosan érvényesüljenek minden intézménynél, a mi annyira megy, hogy az országos kormány, például a kincstári ipartelepeknél (dohánygyárakban stb.) még arra is ügyel, hogy a munkásokat lehetőleg a hitfelekezeti arányszámnak megfelelőleg alkalmazza.

A képviselési rendszer további sajátosságai közül az érdekképviselési elv alkalmazását annak szükségessége indokolja, hogy a muzulmán birtokosság politikai és társadalmi jelentőségéhez mért képviselést nyerjen a tartománygyűlésen. E birtokosságnak nagy történeti multja van és 1878-ig döntő szerepet játszott. Ma az kölesönöz a muzulmánoknak fontosságot, hogy kezükben tartják a földbirtok túlnyomó részét. Az intellectuális census nagyon szükséges culturailag hátramaradott országban. A földbirtokosok (399) az intellectuális és az adócensusnak megfelelő választók (6476) csekély száma vezethetett arra a gondolatra, hogy az I. curia 1. és 2. osztálya négy olyan kerületben válaszszon, a melyek az egész országra kiterjednek; ezen országos kerületek választóinak száma (399, 1676, 1273, illetőleg 3129) olyan csekély, hogy bajos lett volna több választókerületre szétaprózni. Az országos kerület természetszerűleg maga után vont a lajstromos szavazás (scrutin de liste) intézményét, a mire a másik két curiában nem volt szükség, de nem is lehetne

alkalmazni, mert a választók túlnyomó része nem áll a műveltségnek azon a fokán, hogy képes legyen a jelöltek egész sorozatára szavazni. A választási rendszer a közvetlenség elvével sehol sem szakít, a titkosságtól csak ott tér el, a hol ezt a lakosság műveltségének alacsony foka kívánja (III. curia), az általánosság elve viszont az I. curiában szenved csorbát, hogy miért, az már főnebb ki volt fejtve.

A tartománygyűlés elnökét és két alelnökét ő felsége nevezi ki egy-egy esztendőre a tartománygyűlés tagjai közül, akképen, hogy az elnökségben a három fő hitfelekezet (muzulmán, szerb-orthodox, katolikus) képviselve legyen. Az elnökségi állások ismétlődő betöltésénél a három fő hitfelekezet között váltakozó sorrendet kell tartani (23. §.) Az elnök hatalma szembeötlően nagy, hogy a délszláv temperamentumot féken tarthassa és biztosítsa a tartománygyűlés munkaképességét. A tartománygyűlés ügyrendjének (házzsabály) 5. §-a eléggé megvilágosítja az elnök hatalmát, midőn így szól: «Az elnök az ügyrenddel kapcsolatos kérdésben meghallgathatja ugyan a tartománygyűlés tagjainak véleményét, mindazonáltal önállóan dönt.»

Az elnök határozza meg, hogy a kormány javaslatai bizottsághoz utasíttassanak-e, avagy azonnal teljes ülésben tárgyalassanak és azt is megszabhatja, hogy a bizottság mennyi idő alatt terjeszsze elő jelentését a hozzá utasított javaslatról. Az elnök félretehet bármely indítványt vagy javaslatot, ha úgy találja, hogy tárgya a tartománygyűlés hatáskörén kívül esik. Ő állapítja meg a napirendet, melyet az ülés folyamán is megváltoztathat; ő dönti el, hogy csak általános vita, vagy részletes vita is tartassék-e valamely javaslatról és meg is szakíthatja a vitát, hogy a szőnyegen lévő tárgyat bizottsághoz utasítsa. Az elnök fegyelmi hatalma szintén nagyon kiterjedt; a megintésen és rendreutasításon kívül 24 órától egész 14 napig terjedhető időre ki is zárhatja a tartománygyűlésből a képviselőt. A tartománygyűlés hozzájárulását az elnöknek csak akkor kell kérnie, ha a kizárás 14 napnál hosszabb időre történik. A kizárás idejére a képviselő elveszíti 15 korona napidiját.

A tartománygyűlést ő császári és apostoli királyi felsége hívja össze, napolja el, rekeszti be vagy oszlatja szét (Ügyrend 1. §., Önkormányzati szabályzat 40. §.). Szétosztás esetén legfőbb hat hónapon belül kiírandó az általános képviselőválasztás.

A tartománygyűlés tagjainak megbízása (mandátum) öt évre terjed. A megválasztott képviselőket maga a tartománygyűlés igazolja (Választási rendtartás 50., 51. §§.). A tartománygyűlés tagjai széleskörű immunitást élveznek, a miről az önkormányzati szabályzat így rendelkezik:

«34. §. A tartománygyűlés tagjai szavazataikért, valamint magában a tartománygyűlésben vagy annak bizottságaiban tartott beszédekért felelősségre soha nem vonhatók. E mentesség azonban nem terjed ki oly egyénekre, a kik a tartománygyűlési beszédek sokszorosításával és terjesztésével esetleg büntetendő cselekményt követnek el.

«A tartománygyűlés beleegyezése nélkül annak tagjai az ülésszak tartama alatt büntetendő cselekmény miatt — a tettenérés esetét kivéve — sem le nem tartóztathatók, sem bíróság nem üldözhető.

«A bíróság tettenérés esetén is köteles a megtörtént letartóztatást a tartománygyűlés elnökének haladéktalanul tudomására hozni.

«A bíróság előtti tanúzásra vonatkozó törvényes határozmányok érintetlenül maradnak.»

A tartománygyűlésnek nincsen joga az országos kormányt felelősségre vonni, de tagjainak joguk van a kormányhoz interpellációt intézni, a kormány azonban nem köteles arra válaszolni.

A tartománygyűlés hatásköre a törvényhozás terén kizárólag bosnyák-hercegovinai ügyekre terjed ki (Önkormányzati szabályzat 41. §.), minők a 42. §. szerint főként:

Az évenkénti országos költségvetés megállapítása, új kölcsönök felvétele, a büntető jogszolgáltatás, a rendőri büntető bíraskodás, a kereskedelmi és váltójog, gazdasági szövetkezetekre vonatkozó törvényhozás, erdő- és bányajog, egyesületi és gyülekezési jog, a szellemi tulajdonnak védelme és a sajtó, az egészségügy, ipar, a közjóléti intéz-

mények, az oktatásügy alapelvei mindennemű tanintézetre nézve, vallásügyek, erdőrendészet, új adók behozatala, a kataster reformja, letartóztató intézetek létesítése és átalakítása, vasutak, országutak és közutak építése, fürdőhelyek létesítése és községek szervezése.

Feltűnő, hogy hiányzik az alaptörvények (alkotmány) módosítása.

Az önkormányzati szabályzat 41. §-a kifejezetten kirekeszti a tartománygyűlés hatásköréből azon ügyeket, a melyek nem csupán Bosznia-Hercegovinát, hanem a monarchia két államának valamelyikét vagy mindkettejét illeti. Hogy azonban a tartománygyűlés mégis legalább véleményt nyilváníthasson ezen ügyekről, erre a célra úgynevezett tartományi tanácsot választ saját kebeléből (Önkormányzati szabályzat 39. §.), a melyhez a monarchia mindkét államának kormánya kérdéseket intézhet, ha pedig a tartományi tanács a monarchia egyik államának kormányához valamely nyilatkozatot intéz, a bosnyák-hercegovinai közigazgatás vezetésével megbízott közös ministerium ezt a nyilatkozatot azonnal közli a másik állam kormányával. A tartománygyűlésen képviselt hitfelekezetek mindegyike annyi tagot választ a tartományi tanácsba, a mennyi azt a népességben elfoglalt számarányához képest megilleti. A tartománygyűlés elnöke egyszersmind a tartományi tanácsnak elnöki tisztét viseli.

C) Általános polgári jogok.

Szembeszökő, hogy az *állampolgár* kifejezés sem az önkormányzati szabályzat I. fejezetében, sem egyáltalában az alaptörvényekben sehol elő nem fordul. Ennek oka egyrészt, hogy az annectált tartományok államjogi helyzetének végleges rendezése mindezideig meg nem történvén, nem volt eldönthető, hogy a bosnyák-hercegovinai honosok magyar vagy osztrák állampolgárok-e, másrészt azonban külön bosnyák-hercegovinai állampolgárság nem lehetséges, mert Bosznia-Hercegovina nem állam, csak tartomány. Az állampolgár fogalmát a «bosnyák-hercegovinai tartományi illetőségű egyén» helyettesíti, a mi helyett a továbbiakban rö-

vidség kedvéért a honos és honosság kifejezést fogjuk használni. Minden magyar és osztrák állampolgár bosnyák-hercegovinai honos, ha ott közszolgálatban áll. Minden honos a törvény előtt egyenlő, szabad költözködési joga van, ingatlant szabadon szerezhet, bármely kereseti módot szabadon gyakorolhat, Bosnyákországból és a Hercegovinából ki nem tiltható. A személyes szabadságot és a bírói függetlenséget a 6. és 7. §-ok biztosítják. A 8. §. kimondja a vallás- és lelkiismereti szabadságot. Házi körében mindenki, nyilvánosan csak az elismert hitfelekezetek hívei gyakorolhatják vallásukat; a polgári és politikai jogok élvezete független a hitvallástól, a melynek azonban nem szabad csorbítania a polgári kötelességeket. A törvényesen elismert hitfelekezetek:

1. a muzulmán;
2. a szerb-orthodox;
3. a római és a görög katolikus;
4. a protestáns (lutheránus és kálvinista);
5. a zsidó.

A muzulmán, a szerb-orthodox és a katolikus az autochton lakosság hitvallása. Ez a körülmény azonban nem zavarja meg a vallásszabadság elvét, mindösszesen a muzulmánoknak szerzi meg a 10. §-ban foglalt következő kiváltságot: «A seriat jog alkalmazása a muzulmánok egymás közötti családi, házassági és mulk-örökösödési ügyeiben (továbbra is) biztosíttatik.»

A 11. §. biztosítja a nyelv és a nemzeti jelleg megtartását az összes bosnyák-hercegovinai honosoknak.

A 12. §. a már korábban megadott sajtószabadságot erősíti meg, kimondván, hogy a sajtó előzetes censurája egyszer és mindenkorra megszűnt.

A további szakaszok értelmében a tudomány és a tanítás szabad (13. §.), a magánlak (14. §.) és a tulajdon (16. §.) sérthetetlen, a levélpósta- és távirótitok a törvény oltalma alatt áll (15. §.), kérvényezési joggal mindenki élhet (17. §.) és a törvényes határozmányok keretén belül egyesületet alapíthat (19. §.), a bosnyák-hercegovinai honosok gyülekezési jogot élveznek (18. §.).

A polgári jogok további kiterjesztését találjuk a bosnyák-hercegovinai országos kormány fejének f. évi márczius 24-én kibocsátott rendeletében, a mely hivatkozással az önkormányzati szabályzat 7. §-ára (törvényes bírától senki el nem vonható), polgári személyeket illetőleg megszünteti a kivételes katonai biráskodást. Statárium, a véderő ellen elkövetett bűncselekmény, jogtalan revolver- és lőszer-birtoklás esetén eddig a polgári személyek is katonai bíróság elé állítottak, a mi a jövőben csak a kivételes állapot, illetőleg a polgári jogok és az alkotmány fölfüggesztése esetén történhetik meg. A polgári jogok fölfüggesztéséről — háború vagy zavarok esetén — az önkormányzati szabályzat 20. §-a rendelkezik.

Az 1910. évi márczius hó 5-én Ő felsége által jóváhagyott és márczius hó 24-én kihirdetett törvény (kivételes rendszabályok kibocsátásáról) értelmében az általános polgári jogok fölfüggesztésének következményei:

a) A magánlak sérthetetlenségének, az egyesületi és a gyülekezési jognak fölfüggesztése; *b)* a sajtótörvény olyan módosítása, hogy ujságok csak hat órával a köteles példány beszolgáltatása után vagy egyáltalában ne jelenhessenek meg; *c)* az országos kormány kivételesen korlátozó intézkedéseket tehet a közelet minden ágában; *d)* a büntető eljárás megszigorítása; *e)* a rendőrség a közrendre nézve veszélyes személyeket kitilthatja olyan községekből vagy járásokból, a hol ezen személyek nem birnak illetőséggel, vagy pedig a régi délszláv jogszokásnak megfelelőleg bizonyos meghatározott tartózkodási helyet jelölhet ki (belebezés, internálás) ilyen személyek részére; *f)* a katonai biráskodás kiterjesztése polgári személyekre; *g)* a levél-, posta- és távirótítok felfüggesztése; *h)* a kivételes rendszabályok áthágása 2000 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel, illetőleg hat havi elzárással sujtatik, a mennyiben az érvényben lévő törvények nagyobb büntetést nem szabnak ki.

D) Egyesületi és gyülekezési jog.

Egyletek a törvény határozmányainak keretében szabadon alakulhatnak az egyletekről szóló törvény 1. §-a értelmében, az alapszabályok bemutatása után (4. §.). Politikai egyletek külföldieket, nőket és kiskorúakat tagul nem vehetnek föl, tagjaikat kötelesek a közigazgatási hatóságnak bejelenteni, egymással nem szövetkezhetnek, érintkezésbe nem léphetnek, tagjaik jelvényeket nem viselhetnek (19—24. §§.). A törvény határozmányainak megsértése 1000 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel, illetőleg 30 napig terjedhető elzárással sújtatik, a mennyiben nem a büntető törvénybe ütközik.

A gyülekezési jogról szóló törvény kimondja, hogy zárt helyiségben tartandó nyilvános gyűlés a közigazgatási hatóságnak előzetesen bejelentendő (2. §.), szabad ég alatt nyilvános gyűlés megtartásához a közigazgatási hatóság engedélye szükséges (3. §.). A tartománygyűlés ülésezése alatt, ennek székhelyén (Szerajevóban) vagy ettől számított 20 kilométernyi körleten belül szabad ég alatt gyűlés nem engedélyezhető (5. §.). A hatóság minden gyűlésre képviselőt küldhet (8. §.), a kinek joga van a gyűlést szükség esetén szétosztatni (11. §.). Gyűlésen fegyveresen megjelenni tilos (14. §.).

E) Járási tanács.

A járási tanács hivatása: «A járás közügyeinek intézésében való közreműködés.»

A járási tanácsot a járási főnök hívja össze évenként kétszer, elnökségét azonban saját kebeléből választja. Hatásköre kiterjed a járás kulturális és gazdasági érdekeinek gondozására, a politikai, hitfelekezeti és nemzetiségi ügyek, valamint az egész országot érintő általános törvények és rendeletek kirekesztésével. A járási tanács tagjait hitfelekezeti osztályozás alapján hat esztendőre választják. A választás szóbelileg, tehát nyilvánosan történik, még pedig: I. a falusi községek, II. a városi községek és a legtöbb adót fizetők csoportjában.

A járási tanács hatáskörébe esik:

a) a járásban végzendő közmunka; b) a mezőgazdaság és állattenyésztés; c) a közoktatás; d) a vásárügy; e) segélynyújtás nagyobb szerencsétlenség vagy inség esetén; f) közreműködés a járási segélyalap és tenyészállat-alap kezelésében; g) a szegények ellátására, betegek ápolására szolgáló intézetek létesítése és kezelése, közegészségügy, állategészségügy; h) a falusi községek ügykezelésének ellenőrzése.

III.

Összegezve eddigi fejtegetéseinket, a következőket állapíthatjuk meg. Az 1910. február 17-én szentesített alaptörvények érintetlenül hagyják az annectált tartományok eddigi közigazgatási rendszerét, fönntartják, sőt megerősítik azokat a kapesokat, a melyek Bosnyákországot és Hercegovinát Magyarországhoz és Ausztriához fűzik. Mellőznek minden oly intézkedést, mely azt a látszatot kelthetné, mintha Bosznia-Hercegovina állam volna, de e tartományok államjogi helyzete végleges rendezésének nem állják útját. A paritást Magyarország és Ausztria között csorbíthatlanul tiszteletben tartják. A mellett olyan képviseleti alkotmányos rendszert teremtenek, a mely alkalmazkodik a sajátlagos keleti viszonyokhoz és megadja a módját annak, hogy Bosznia-Hercegovina lakossága ezentúl önmaga munkálkodhassék hazájának további gazdasági és culturális fejlődésén. Szabadelvű szellemű, keleti jellegű különleges mű ez, innen szokatlan sajátságai. Bizonyára az egész magyar nemzet őszintén kívánja, hogy a bosnyákok szerencsésen boldoguljanak azon az új úton, a melyre most lépnek és a melyet Kállay Béninek és Burián Istvánnak magyar államférfiúi talentuma készített elő és nyitott meg számukra.

SZOKOLAY KORNÉL.

SULLY-PRUDHOMME. *

Bizonyára mindnyájan ismerjük, még ha a költészetet a tudomány mellett csak távolabbi szemmel nézzük is, Sully-Prudhomme híres költeményét, *Az eltört vázát (Le vase brisé)*, mely így hangzik :

A váza, hol verbéna bágyad,
Egy legyezőtől megrepedt ;
S mert rája semmi nesz se támadt,
Az ütés gyöngé lehetett.

De repedése bár csekélyke,
Haladván mindennap tovább,
Bejárja halk s biztos növésbe'
A váza kristály oldalát.

Lefoly vizének tiszta cseppje,
A gyöngé virág elalél ;
S bár észre még senki se vette,
A váza tört : hozzá ne érij.

A drága kedves kéz is olykor
A szívhez ér s ez megreped ;
Most tágul a seb már magától
S a szív virága eleped.

S bár a világ még épnek látja,
De ő jól érzi, hogy e mély
Finom seb könnyez s nő magába' ;
Tört ez a szív : hozzá ne érij.

A belső életnek ily gyöngéd, melancholikusan érzelmes rajzát nyújtó kis költeményei, minők *A cseppkövek (Les*

* Felolvastatott emlékbeszédként az Akadémia ez évi ápr. 25-iki összes-ülésén.

stalactites), *A tejút (La voie lactée)* *Aggály (La scrupule)*, *Itt alant (Ici-bas)*, *Igen késő (Trop tard)*, *A szemek (Les yeux)*, *Egy találkozás (Un rendez-vous)*, *A vízparlon (Au bord de l'eau)*, s ezekhez számos hasonló, némileg Heinera emlékeztető, de nem az ő hatása alatt irt kis költemények a költészet minden barátjának emlékében ott remegnek. Ezek a *Stances et poèmes*, *Les épreuves*, *Les solitudes*, *Les vaines tendresses*, *Le prisme*, egyébként is igen kifejező czimek alatt, főleg pályája első felében kiadott költeményei közt találhatók. Bennök egyesül a művész, a melancholikus bölcse, a geometriai beosztással dolgozó költő, a moralista, a sejtelemszerű lelki árnyalatok, az illanó gondolatok elemzője, a ki a természet tárgyait, az élet benyomásait, jeleneit, mint a szív és lélek symbolumait ragadja meg, hogy velük kifejezze lelkének valamely állapotát, belső kínját. E közben oly számító, hogy nem használ egy szót, még kevésbbé kifejezést, mely ne a kitűzött czélt szolgálja s ne legyen egy árnyalat vagy hangulati tünet magyarázója.

Méltán nevezik hát a belső élet mélabús elemzőjének, a gyöngéd érzelmek költőjének, a ki nemes, tiszta, előkelő hangon inkább elsuttogja vagy legföljebb félhangon beszéli a szerencsétlen szerelem gyötrelmeit, a nyugtalan lelkiismeret töprengéseit, az önkínzás, a magány borongó szenvedéseit, a szépség, igazság, nyomor, végtelenség, a lét titkainak bizonytalanságait, melyek épen a legkiválóbb lelkeket gyötrik a maguk elszigeteltségében. Egyenesen erre született lélek volt az övé s a belső élet e felfogása és őszinte, találó rajza az ő eredetisége. Röviden: ő a lelki árnyalatok költője.

Életírói szerint ez a tulságos érzékenység, e lelki elszigeteltség, e mélabús álmadozás és önkínzás hajlama nemcsak vele született tulajdona, hanem gyermek- és ifjúkori élményei szószerint egészen ilyenné tették volna kevesebb lelki hajlammal is, mely lelki hajlam egyébként anyai öröksége volt, a kit egy költeményében jóltevőjének mond, «mert fájdalmát neki örökre hagyta».

Ezeket az életrajzi adatokat csak épen érinteni kívánjuk, mint magyarázatokat. Kereskedő fia volt, apja csak tíz évi

munka után vehette nőül a szeretett lányt, a költő anyját s már négy évi házasság után meghalt. Az árván maradt két gyermek, egy három éves leány és egy fiú, a ki ekkor két éves volt s maga az önállóságra kevésbé alkalmas, álmadozó anya egy bátyja gondjaira maradtak, ki a kis fiút, mihelyt kora engedte, különböző intézetekben helyezte el, hol bár kényelemben, de törekeny testi és lelki tulajdonaihoz mérve mégis a kellő gyöngédséget nélkülözve nőtt fel. Mérnöki pályára készült, de szembaja miatt az utolsó pillanatban le kellett róla mondania. Noha számtani tanulmányai igen nagy befolyással voltak a szabatosság és a bölcséleti abstraktiók iránti érzékének kifejlésére, mégis éppúgy ez a megszakítás, mint az utóbb megkísérlett jogi és kereskedői pálya, éppen sikertelenségeikkel s a neki okozott csalódásokkal, nagyon hatottak lelkének túlságos érzékeny irányban való fejlődésére.

De ebben a legfőbb ható mégis egy ifjúkori szerelmi csalódás volt. És ez, mint az első nagy gyász igen gyakran, ebbe a szenvedésre korán megérett szívbe, mely, mint ő mondja, «születése óta szenved», remegést oltott az élet iránt s többé soha sem nyílt meg a szerelemnek, nem feledett; mert ez a meleg szív egy csöppnyit sem hozott magával a Lethe oly szükséges italából. Minthogy pedig még ifjúkorában egy kedvező örökség lehetővé tette, hogy teljes függetlenségben és egyedül csak az irodalom neki tetsző irányának éljen, vagy a mint ő mondja, ez «megkímélte gyűlöletes akadályokkal való küzdéstől, melyeket nem volt oly szerencsétlen hogy ismerjen, de nem ismerte legyőzésök dicsőségét sem»: tehát lemondva a kenyéradó pálya minden küzdelmeiről, magányába, álmaiba, töprengéseibe, bölcséleti és művészi problémáiba merült s az ekközben született nemes, gyöngéd érzelmek, lelki hangulatok és nagy gondolatok költője kívánt lenni, melyeket ő nemcsak átértzett, hanem magát egyenesen azonosította velök és a tudásban nemcsak meggyőződést, hanem vigaszt és főképen ezt keresett. Mint ő mondja: «A költő a tudományban kevésbé keresi a tudás gögjét, mint fájdalmának balzsamát; benne nincs meg a tudósok boldog türelme. ő kínosabb szomj ellen küzd, mint minő az övék.»

Ily lelki tartalom kifejezője a föntebb idézett *Le vase brisé* költeménye, ilyen például a következő, *A cseppkövek* című.

Mi szép a barlang, hol a fáklya
Az éjt vérszínbe gyújtja fel,
S a visszhang boltról-boltra szállva
Halk neszt nagy sohajjá nevel.

A cseppkövek függnék a bolton,
Mint megkövült könnyek, fölém,
És nedvességök hull le folyton,
Szép halkan csöppenként élém.

Rémlik, e barlang mély sötétje
Egy kínos béke otthona;
S e függő gyászkönnyekre nézve,
Mik föl nem szikkadnak soha,

Eszembe jutnak a bús lelkek,
Hol szunnyad régi szerelem:
Minden könny megrögzítve benne,
S valami sír ott szüntelen.

Végre lássunk még egyet prózában, *A tejút* címűt, visszaadva lehetőleg minden árnyalatában:

«A csillagokhoz szóltam egy este: Ti nem látszatok boldogoknak; sugaraitok a végtelen sötétségben szenvedő szerelemtől tanuskodnak. Úgy rémlik, hogy az égbolton fehér szüzekből álló gyászmenetet látok, kik számtalan gyertyát visznek s leverten mennek egymás után. Hát ti mindig imádkoztok? Hát sebzett csillagok vagytok-e ti? Mert hiszen nem sugarak ezek, miket ti leküldtök, hanem megannyi fény-könnyek. Nektek, csillagoknak, kik a teremtet dolgok s az istenek ősei vagytok, könny csillog szemetekben... Ők így feleltek: Egyedül vagyunk... Mindnyájan nagyon távol vagyunk testvéreinktől, kiket közellevőknek hiszel; mindeniknek nyájas és gyöngéd fénye tanu nélküli a maga honában és lángjának belső heve közönyös egekben hal el. Mondék nekik: Én értelek titeket! mert ti hasonlók vagytok a lelkekhez: mint ti, mindnyája távol ragyog testvéreitől, kik közelvalóknak látszanak s a halhatatlan magánlakó csöndben lángol az éjben.»

E példák legjobb jellemzői ennek a belső érzelmekből, állandó töprengésben élő, magát s az életet magányban elemző lélekből fakadt lyrának, melyet az élet friss, üde lehellete, a képzelem gazdagsága, fénye, tündérligetekbe szárnyaló nyugtalansága vagy sötét képzetekkel gyötördő vonaglásai, a magas inspiratio tüze, elragadtatása nem vagy csak alig foglalkoztatnak. Azt mondanók, hogy sentimentalis költészet ez, ha nem volna oly átérzett s nem volna gondolatokban oly gazdag. Nem érdektelen azt sem megjegyezni, hogy ennek a költészetnek híret főképp nők terjesztették, kiket, nem tudom miért, hajlandó a világ mélyebb érzésüeknek tartani. Ebben az esetben az ő finom érzelmessége csakugyan inkább megkapta, mint egy már elfinomított lelki nyilatkozat, a kivált előkelő hölgyeknek raffináltságra hajló kedélyét. De ez most mellékes. Elég az, hogy e költészetnek alaphangja abból támadt, a mit ő maga mond, «hogy egész életén át hallucinálva, gyöngén, határozatlanul, valamely távoli Paradicsom iránti gyógyíthatatlan vágyat hurczol magával».

Röviden, épen az által, hogy folyton elemzi önmagát s a dolgok lényegét, egyszersmind megsokszorozza bánatát. Általában saját belsőnk elemző kutatása mindig szerencsétlenné tesz. De sőt ily esetben maga a mindent ölelő szeretetnek érzése is nem büszke öntudattal tölt el, hanem ezer szenvedést okoz. «Mindent szeretni akartam, — mond Sully-Prudhomme — és boldogtalan vagyok, mert gyötrelmeim okait megsokszoroztam; lelkemből számtalan törékeny és fájdalmas kapocs nyúlik ki a nagy mindenségben a dolgokhoz. Életem e törékeny kapcsokon függ s én ezer szeretett lénynek foglya vagyok: a legkisebb rázkódásra, melyet egy lehellet bennök létrehoz, érzem, hogy valami kevés kiszakad belőlem.»

Ime, egy folyton múló, egy szenvedő létben élünk és álmodunk, a mi czéltalannak látszik. «Itt alant minden orgonavirág meghal, — mond a költő — minden madárdal rövid; én oly nyarokról álmodom, melyek örökkévalók. Itt alant az ajkak érintkeznek, de bársonyukból semmi nem marad meg; én csókokról álmodom, melyek örökké valók.

Itt alant mindenki siratja vagy barátságát vagy szerelmét; én oly párokról álmodom, kik örökkévalók.»

A mint az előbbiekből látható, ez a költészet teljesen szakít azzal, a mit a Hugo-féle romanticismus művelt, noha a Sully-Prudhomme ifjúkora, melyben minden művész mestereit választja, még beleesett ennek virágkorába. Azonban ő természeti hajlamainál, vagy mondjuk, belső szemérménél fogva, noha lelki életét dalolta meg, mégis vonakodott attól, a belsőt a maga meztelenségében föltáró közvetlenségtől, mely a romantikusokat s az általok inaugurált lyrát jellemezte, mely majdnem mindent lenéző göggel csak a költő lelkének kalandjai iránt érdeklődött, csak a mentől túlzottabb vallomásokban gyönyörködött a mámor, az elragadtatás, a lemondás és kétségbeesés, a komor bánat és méla búkor végletein, mely a gondolatot az érzelemnél s az eszmét a metaphoránál kevesebbre becsülte, mely a képzelem teljes felszabadtításának jelszava alatt a képzelem phantastikus kalandozásait juttatta érvényre s a képzelem plasticitásával nem törődve, a költőnek tulajdonított szent tűz, sőt szent örültség, mint egy magasztos inspiratio nevében a képtelenségek világában száguldozott és végre mely a költészet alatt lényegileg csak a lyrát értette.

Sully-Prudhomme ezzel ellenkezőleg Pascallal, ki egyike volt az ő nagy tanítóinak, azt vallotta, hogy igenis, a szívnek vannak oly okai, melyeket az ész nem ismer; de aztán vallotta azt is, hogy a belső életnek együtt kell működnie a gondolattal. Az igazi lángész az, a mely egyesíti a belső hevet és tudást, a megindulást és a módszert. Az igazi költői sugalom a tudáson alapul. Ez a szépség virágfakadása és kivirágzása a tudás épületén. A költészet az a hév, mely szárnyat ad a tudásnak. A költészet a tudás, mely hevünket vezeti. Röviden, ő az érzés hevét ki akarta békíteni az eszme erejével s ezért költészetének alaptulajdona egy melancholikus, egy folytonos megindulásban remegő elemzés; de ugyanakkor egy kiirthatatlan kényszer a philosophiai megismerés iránt, mely a nagy gondolat megértéséért reszket, melylyel azonosulni kíván.

Ezt ő maga elmondja *La pensée* (Az árvácska)* költeményében. «Egy este — mond — kimerülve a munkában, a melybe makacsul szokott agyam elmerülni, elszunnyadtam s álmomban egy virágbimbót láttam. Az a virág volt ez, melyet árvácskának hívnak. Ki akart fakadni s én e miatt haláloamat érzem: egész életem vele szállt el. Néma és láthatatlan csere: a mily mértékben törték fel szirmai a szülői burkot, oly mértékben hanyatlott erőm. És sötét bársonyos szemei oly lassan nyíltak fel, hogy úgy rémlik, gyötrelmem számtalan századokig tartott. «Oh virág, siess, a kétes remény, látnom kinyílásod, fölemészt; tekinteted hadd legyen teljes és ragyogjon tisztán, mélyen szép szemekben». De mire szempilláiról lefejtett az utolsó redő, magam szemfedőbe burkoltan merültem egy kőhöz hasonló álom éjjelébe.»

Valóban már ezekben a kis költeményekben, melyekről eddig szoltunk, gyakran mély philosophia, a lét nagy problémáiban való elmélyedés, töprengés, megoldás-keresés, röviden egy magasabb aspiratio jelentkezik. Ő az ifjúkori romantikus és ékesen szónokias tirádák után végleg elhagyta a szép szavak versekbe foglalását s azzá igyekezett tenni költészetét, a mint maga határozza meg *Qu'est ce que la poésie?* rövid értekezésében élete utolsó éveiből (1897). «Az ember — mond itt — a saját planétájának királyává téve a természettől és azzá szentelve szellemének és karjának hódításai által, miután annyi ideig hajtotta homlokát a göröngyre, fölfelé emeli. Fölegyenese, elérkezvén a földi élet és valamely magasabb lét véghatárára, elmélkedő lángeszét önként arra használja, hogy ezt az életet megértse. Fájdalom! nem ér czélt, de legalább elképzeli és megálmodja. Ez az álmadozás, melylyel erre vágyakozik, a költészet valódi lényege s létezésének oka. Hivatása, hogy ezt a vágyakozást fölkeltsen és ápolja egy ige segítségével, mely művészetté teszi. Ez egy zenei ige, a mely támogatja

* A francziában ez a szó jelenti általában a gondolatot és ennek a virágnak a nevét. A költő tehát czélzatosan mint symbolumot választotta éppen ezt.

a gondolatot ebben az ő fölfelé törekvésében a mérték és rhythmus szárnyain, de mellőzván a zenehangot, hogy ne azonosuljon a dallammal, melyben az érzelmi kifejezés trónjáról ledobja az ítéletet.»

Látható, hogy Sully-Prudhomme talán még inkább gondolkozó, még inkább, vagy legalább is annyira philosophus, mint költő. Pedig jellemző, hogy alapjában Lamartine eszméi és érzelmei kapják meg, éppen úgy, mint az ő felfogása a költészetről. Sokszor mondta, hogy rá nézve Lamartine maga a költészet, sőt az egész költészet. Hiszen Lamartine is ugyanazt mondja a költészetről, mint a mit főntebb idéztünk. Neki is a költészet, mint a *L'isolement*-ban mondja, az a plátói emelkedés és aspiratio «ahhoz a valódi ideálhoz, melyet az egész lélek sóvárg s a melynek nincs neve a földi létben.»

Ezenkívül hasonlítanak a szerelem felfogásában, a melancholiában, az emberi végzet szemlélésében, egyszóval mindabban, a mik a lyrai költészet legfőbb tárgyai; így a halál, a természet, a lét problémái keresésében is. De míg Lamartine széles, nagy képekben, mint egy nagy álmadozó, rajzolta az érzelem és értelem küzdelmeit, Sully-Prudhomme, mint aggódó és lelkiismeretes kutató, a részletek árnyalataiba és elemzésébe merült el művészi gonddal egyensúlyozott verseiben. Kevesebb személyi vonatkozással vagyis inkább azt keresve, a mi minden emberé, a mi általános, sokszor majdnem thémaszerű, költeményei gyakran majdnem olyanok, mint egy-egy jeles és minden részletben átgondolt definitio, mint olyan embernél, ki a philosophiai kutatás eredményeit a költészet legfőbb tárgyainak tartja s gyakran még többre. Ennek bizonyossága az is, hogy a philosophia elkísérte sirjáig, a költészet pedig élete utolsó húsz évében csak ritkán látogatta meg.

E mellett a költészet művészetére nézve ő Leconte de Lisle-hez s az «école parnassienne»-hez járt iskolába. Semmi sem tehetett volna rá mélyebb benyomást, mint ennek az iskolának az a tana, hogy a költő annál igazábban egyetemes emberi, a mily mértékben személytelenebb, továbbá az, hogy semmi sem maradandóbb, mint a művészet és a szép;

s végre az, a mit a romantikus lyráról Leconte de Lisle mond, hogy «vajon a szív kínjainak és nem kevésbé keserű gyönyöreinek nyilvános megvallásában nincsen-e olesó hiúság és profanatio?»

A lyrának ez a realismusa szemben a romanticismus túlzott alanyiságával, másfelől a költésnek, mint művészetnek és mesterségnek tökéletes tudása, volt különösen az, a mit ő Leconte de Lisle-től tanult. Úgy, hogy az ifjú költőt ez a hatás tette azzá a gyakorlott művésszé, a ki majdnem matematikai pontossággal dolgozta ki műveit és a ki a nyelvvel a szobrászat éles körvonalait akarta megközelíteni. De egyszersmind Leconte de Lisle-nek a szép iránti cultusa és az emberiség sorsát tekintve, majdnem vigasztalan pessimismusa, melyet egy mély és szakadatlan történelmi tanulmány támogatott, egy időben szintén nagy befolyást gyakorolt Sully-Prudhomméra, de ez csak másodrendű kérdés most ránk nézve.

Erről a hatásról maga beszámol a *Testament poétique*-ban. «Megtanultam ettől az iskolától, hogy a gazdagság és mérséklet egyaránt adva van egyszerre a szabatságban. A szabatos szó egész jelentőségében állt szemem előtt s azonnal elhatároztam, hogy verseimből száműzöm e határozatlan, nagyon általános jelzői fogalmakat, a melyek csak töltelékek, nem tartván meg, csak azt, a minek súlya van. Ez a lecke az, a melyet ama kezdők fejétől tanultam, kiknek nagyobb része nemsokára «les parnassiens» nevet vett föl». «Törekedtem, mond újra, utánozni külalakjoknak tökélyét, de ebbe az alakba oly lényegtettem, mely magamé. Valójában nem törekedtem elérni őket az anyagi dolgok festésében, a természet és ember külsőségeinek leírásában; ehhez nem volt sem elég élénk, sem elég gazdag képzeletem. Belső érzelmeim kifejezéséhez tartottam magam.»

E szavakban pontosan jelzi, a mit tanult s a mi az övé.

De ehhez még egy más befolyás is járult, mely más irányban azt a meggyőződést érlelte meg benne, hogy a költés nem állhat meg a legtökéletesebb plastikus előállításnál, az igazi költés aspiratio a megismerés után. Vagyis az

ő életének nagy törekvése volt a philosophiai költészet megvalósítása, mely szerint a költészet a gondolat legmagasabb kialakulásainak hordozója, mert hiszen a költészet csupán mint művészet, nem volna egyéb, mint a legmagasabbról, a gondolatról való lemondás.

És itt lép fel Alfred de Vigny, Lucretius, Marcus Aurelius Antoninus, a német philosophusok s főleg Kant és Hegel hatása. Alfred de Vigny felfogása a költészet föladatáról ebben fejezhető ki: a költészet a jövőbe lát, a jövőnek él, tehát nem mulatság, hanem a jövő előkészítője a philosophiai belátás, az életeczél meghatározása által a költőben lakó égi tűz segítségével. Ezt elfogadta Sully-Prudhomme és tovább fejlesztette, mert ebbe a philosophiába belevitte az emberi méltóságba vetett hitet, az emberiség küzdelmeibe vetett optimistikus meggyőződést és elveit nemcsak költői, hanem kiterjedt és mélyreható philosophiai munkálataival támogatta. Míg tehát Alfred de Vignyt az élet és történelem minél mélyebb ismerete keserű szomorúsághoz vezette s a költőben nem látott mást, mint az emberiség örök vértanúját és ezért a maga «elefántcsont-tornyába» elzárkózva, mint Sainte-Beuve mondta, «seraphi hallucinációk»-ban élt s a maga «szent magányában» kétségbeesett pessimismusba merült: addig Sully-Prudhomme életének minden válságai között megőrizte hitét az emberiség emelkedésében s időleges pessimismusából, legalább mint költő, mindig ki birt és főképen ki akart emelkedni.

Azonban a *Moïse*, *Stello* és *Chatterton* fölelevenítették hazájukban a philosophiai költészet iránti kedvet, továbbá a csak egyéni érzelmek cultiválása helyett az egyetemes érzelmek tolmácsolását. Kivált ez az, a mi a költészet magas felfogása által hatott a Sully-Prudhomme rokonszellemére, a Goethe híres elve szerint: «Addig nem érdemeljük meg a költő nevet, a míg csak személyes eszméket és érzelmeket fejezünk ki s egyedül az méltó e névre, a ki a világgal bír összeolvadni».

Lucretius nagy művének (*De rerum natura*) csodálata vezette nemcsak e mű tanulmányozására, hanem fordítására is. Csak az első könyvet fordította le, de azt aztán sorról-

sorra és még a legkisebb árnyalat visszaadásával is, még pedig, mint maga mondja, főképen azért fogott neki, hogy «megtanulja ettől a legerőteljesebb és legszabatosabb költőtől a versnek a gondolathoz való alkalmazása titkát». Bö elöszót irt hozzá s azonkívül, a mit róla mondott az előbbiben, nem Lucretiusnak az epikureismushoz alkalmazkodó philosophiája hatott rá, hanem költői eljárása az ismeretekkel szemben, továbbá az a nagyszerű célja, hogy az embereket boldogabbakká akarta tenni, t. i. a természeti törvényeknek fölfejtése és tanítása által megszabadítani kívánta a babonaságtól.

E tanulmányaiból folyt az az öt különösen jellemző felfogása, hogy a versben, a költészet nyelvén és erejével az összes érzelmeken kívül csaknem minden eszme és tan, röviden tehát a tudomány egész tere kifejezhető, és hogy a tudomány vívmányai különösen alkalmasok a költői inspirációra. Tehát nincs oly magas és mély eszme vagy tudományos vívmány, melyek iránt ne volna a költőnek hivatása érdeklődtetni a szívet. Ezért ő ezt nemcsak megpróbálta, hanem gyakran valósággal gyönyörködött a magára vállalt nehézségek leküzdésében. A föntebbi szavak részben a *Justice* előszavából valók. Még szabatosabban fejezi ki ugyanezt a *Le bonheur* előszavában. A *Justice* előszavában egyszersmind egyenesen megmondja, hogy az értelem és érzelem mai nagy meghasonlása, a melyeket egykor kibékített a hit, magával hozza az összes erkölcsi kérdések fölvetését a költészetben. Ennélfogva költeményeiben habozás nélkül nyúlt hozzá úgy a tudomány nagy tantételeihez, mint a philosophia végkérdéseihez; még pedig éppen nem, mint álmadozó, vagy itt-ott a nagy kérdésekkel alkalmilag vívódó költő, hanem mint kitartó és teljesen felkészült komoly kutató, ki aggódva és remélve keresi és sóvárgja az igazságot s a meggyőződést.

Jellemző ezért, hogy már kora ifjúságában gyakran egy-egy nagy, tudományos igazság vonzza, mint *Az ideál* (*L'Idéal*) költeményében, hol arról a fénylő csillagról álmodik, melynek fényét a csillagászati számítások szerint csak a jövő korok fogják látni; vagy *A napkölte* (*Le lever du*

soleil) címűben, a hol dicsőíti ismereteinket a világrendszerről, szemben a régi görög naiv mesével és ez által «az egész mindenség új szépséget ölt». Máshelyt a *Les épreuves*-ben egész sor sonettet írt, melyekben lelki megindulások alkalmaul a physikai és csillagászati tudományos vívmányok szolgáltak s magasztalja «az örök tudományt», mely megmondja csalhatatlanul a bolygó üstökösnek, hogy mikor kell visszatérnie (*Le rendez-vous.*). Utóbb a *Zenith*-ben, melyet az ilyenű léghajó áldozataira írt, kik közül ketten a túl magasra szállást életükkel fizették meg. voltaképen az új kutatásokat, a nehézkedés törvényét, földünk állását és a mi helyzetünket rajzolja, szemben a világrendszerről szóló régi mesekkel. Dicsőíti azokat, kik a súly, alak és mennyiség tiszta igazságában bízva, midőn ilyenre vállalkoznak, egy számot kutatnak ki, mert a részletek megismerése fog az egyetemes törvényre vezetni. S a míg egészen tudományos módon írja le a léghajó emelkedését, a szellem és test vitáját, egyszersmind büszke a tudomány új nagy vívmányaira és ennek hőseire, a kik a «bátorságnak új alkalmazását mutatták meg» s mérlegeli, hogy az emberben legsebbe, legnagyobb nem a siker, hanem a törekvés.

A nagy erkölcsi kérdések fölvetését is még jóval 1878 előtt megkezdte a *Les destins* című philosophiai költeményében, mely voltaképen nem egyéb, mint a *La justice* (1879) vázlata.

Az embervilág a *Les destins* szerint tulajdonképen egy jó és rossz szellem párhuzamos működésének eredménye. Az első természetesen a legjobbat, a második a lehető legrosszabbat akarván létrehozni, ugyanegy eredményt érnek el, t. i. ezt a mai világot. Ebben az embernek, a maga erkölcsi szabadságával, kötelességérzetével valódi feladata, hogy meghódítsa a fájdalom ellenére és a fájdalom által az emberméltóságot, mely az ember moráljának alapja. Az emberi emelkedést csakis a szépnak szeretete, az önfeláldozás képessége és főleg az emberméltóság tudata hozhatja létre. Az emberméltóság érzése, hacsak minden nem vak erő, az emberszabadság forrása, a moral alapja és biztosítéka s a boldogság feltétele.

Ez a kibékítő befejezés teszi a Sully-Prudhomme optimizmusát, mely őt végig kíséri philosophiai költészetén. Ennek az eszmének továbbfejtése a *Justice* cz. philosophiai költemény (1879), melynek történetét maga mondja el műve előszavában. Alapja a porosz-francia háború. Hazájának szerencsétlensége és a társadalmi bajok lesujtják; meginog hite az emberi méltóságban. Több sonettejét, melyeket ebben a keserű pessimizmusában írt, bevette művének első felébe. De lassanként enyészett a láthatár köde, derültebb képek, az általa annyiszor emlegetett azur egy-egy szöglete látható lett, a természet élete újra kezdődött, megint remélni kellett. «A mű ezzel a benyomással fejeződik be. Az olvasó benne követheti egy oly elmének alakulásait, egy oly szívnek nyugtalanságait, melyek az igazságosság lényegét és alapját érintik.»

Tehát a mű tárgya egy nagy erkölcsi kérdés: az igazságosság. Más szóval e művében annak az ellentétnek próbálja adni megoldását, mely a természet törvényei s az ember vágyai közt fennáll. És ezt oly következetességgel s philosophiailag szigorú módszerrel tárgyalja, hogy műve majdnem inkább bölcselmi értekezés költői alakban. Műve lényegét ő maga ebben fejezi ki: «Meg akarnám mutatni, hogy az igazságosság nem fakadhat egyedül sem a tudásból, mely bizalmatlan a szív intuitiói iránt, sem a nagylelkű tudatlanságból, mely csakis ebben bizik; hanem hogy az igazságosság alkalmazása a leggyöngédebb vonzalmat igényli az ember iránt, melyet megvilágosít a saját természetének legalaposabb ismerete; az igazságosság tehát a szeretettel belsőleg egyesült tudásnak eszményi fogalma.» Vagy még rövidebben magában a költeményben egy helyt ezt mondja: «Az igazságosság a szeretet, melyet az értelem fénye vezet.»

Az igazságosságot tehát csupán a tudomány segélyével nem lehet megtalálni. Nem mutatja fel a fajok viszonya, melyben a gyöngébb mindig áldozat, nem a fajokon belül az egyeseké, nem az emberiségben az egyéneké. Nem található meg az államok nemzetközi viszonyában, melyek szövényesebb körülmények közt épen úgy viselkednek, mint az

egyének egymással szemben. Az államokban magukban sem az igazságosság eszméje nyilatkozik meg az egyének viszonyában, hanem kölcsönös érdek. A műveltség sem az igazságosság szerint osztja el a javakat. Sőt az ész nemcsak a földön, hanem sehol máshelyt sem leli meg az igazságosságot. A physikai törvények szerint következtetni lehet, hogy nincs a miénknél morálisabb alapon rendezett világ s az istenség fogalma csak nehezebbé teszi a kérdés észszerű megoldását. Azonban mindez az öntudatot nem gátolja meg a kutatásban, mely máshoz nem fordulhat, mint a szívhez, melyben az igazságosság egyedül válik öntudatossá s mely minden ember respectálásában áll. A ki gyakorolja, mint a nagy Egésznek része, ha nem boldog is, de érzi magában az emberi javak legfőbbikét, az emberméltóságot. Ez a méltóság ime úgy jelenik meg tehát újra és újra a költő műveiben, mint az ő morális felfogásának alapelve. Ekkép az igazságosság, ha nem valósítható meg az emberek viszonyai-ban, mégis mint eszme világos és logikus a költő felfogása szerint, mely lényegében az ész és szív kibékülése s egyesülése egy nagy célra.

Igy a két részre osztott mű első fele a kétségbeesése, a második fele egy győzelmi ének. Ebben a költő egy-szersmind lényegében alkalmazkodik nagy elvéhez, hogy a tudás nem semmisíti meg a költészetet, ellenkezőleg mélyebbé és szárnyalóbbá teszi. Az ember nem különvált része a természetnek, hanem vele együtt és ennek törvénye, az evolutio által emelkedő lény, mely nem saját egyénisége javára, hanem együttműködésben egy közös munkán dolgozik, melynek törvényeit megtaníttatja vele a bölcsesség, önfeláldozás s a szeretet, melyek segítségével az emberiség nagysága nem más, mint állandó emelkedés, a világosság, igazságosság és testvériség felé. Ez a philosophia tehát lényegileg Marcus Aurelius Antoninus stoicismusa megne-mesítve a modern tudomány, emberszeretet és költészet által.

Legnagyobb philosophiai költeményében a *Bonheur*-ben, a Goethe és Dante nagy műveiben nyilatkozó költői conceptionnak némi hatása alatt, a boldogság eszméjét elemzi, az emberi lét e legcsalékonyabb eszméjét. De itt a tárgy

természeténél fogva, mely önmagában homályos, kétes, megfoghatatlan, már nem jut oly világos és szabatos megoldáshoz.

A Sully-Prudhomme felfogása szerint a valódi boldogság csak a valódi szerelem lehet. De az ő legmagasabb vágyakozása, a valódi szerelem, nemcsak egyetlen és tartós, hanem örök, mely tehát csak végtelen viszonyok közt valósulhat meg s így a földi léttel nem egyeztethető össze. A szerelem egy mysteriosus örök egyesülés, egy állandó extasis, melyben «nem érezzük az idő tartamát» és a mely «minden elmulandó» dolgokkal szemben az egyetlen, mely «nem múlik el». (*Au bord de l'eau. Les vaines tendresses.*)

Igy próbálta meg a *Bonheur*-ben egy romantikus álomtörténetben rajzolni a szerelmet, a milyen lehet ez az idő korlátain kívül, egy más planétán, védve minden kényszer-től, tehát az általa elképzelt Paradicsomban.

Tartalma röviden a következő. Faustus egy boldogtalan élet után, melyben Stella az előkelő szülők gögje miatt nem lehet övé, egy távoli égitesten új, szebb létre ébred. Ott a halálban őt megelőzőtt kedvese, Stella fogadja, kivel a túlvilági táj elragadó terén örök szerelemben és boldogságban egyesül. Így élnek ők ott az ízlés, a szaglás, a színek és alakok gyönyörei közt, egy erős és szép emberiség közepett, úgy mint a költő a földi benyomások képzeleti átalakításával elgondolja a Paradicsomot és a boldogságot. Ekközben szerelmöket növeli a zene és teljes harmoniává teszi. Mindez idő alatt a földről megmegujuló panasz és nyögés fakad az emberek ajkairól, kik az igazságot kívánják, de hozzájuk nem hat fel.

Faustusnak azonban a gyönyör nagy ideje után nem elég a szerelem és érzés, hanem tudni kíván. Meglepi a nagy ismeretlen tudásának betegsége. Gondolkozás útján meg akarja érteni ezt a nagy ismeretlent, a mindenség okát és célját, a mi egykor a földön gyötörte. Hiába. Ekkor a nagy gondolkozók tanaiba merül. Felvonulnak emlékezete előtt az összes bölcséleti rendszerek Thalestől Schopenhauerig s az összes nagy tudományos vívmányok Euklidesztől Pasteurig oly bámulatos, tömör és szabatos for-

mulázásokban, hogy még prózában is ekkép adva ez a rész nagyon jeles volna s a költőt méltán csodálták érte. Azonban e tanok Faustust sem föl nem világosítják, sem meg nem nyugtatják.

Ámde ebben az értelmi tehetetlenségében megjelen Faustusnak Pascal szelleme, a ki felvilágosítja törekvése lehetetlenségéről s ki maga kigyógyulva gyötrő ambíciójából, lemondott a megfoghatatlannak megismeréséről. Az egyetlen jó, a mi miénk, a szerelem, mely emberibb, mint az igazság. A költő jelzi ugyan röviden, hogy Pascal mégis csak leleplez neki némit az anyag és erő örök törvényéből, azonban Faustus megnyugodván a szerelem legyőzhetetlen erejében, kigyógyulván a tudás betegségéből, visszanyeri feldúlt békéjét Stella karjaiban.

Ámde Faustus e boldogságát új veszély fenyegeti. Sully-Prudhomme ugyanis az *Épreuves* egy sonettejében (*Cri perdu*) elképzei, hogy ő a régi pyramisokat építő egyik rabszolga jajkiáltásait hallja, a kit egy gránittömb összezúz. E sonette gondolatát most húsz év multán beleszötte e művébe. Végre ugyanis a földről támadó panasz, mely évezredekén át hiába száll az ürben, felhangzik a Faustus fülébe és ez lelki békéjét feldúlja. Elítéli magát, pirul, hogy az emberiséget kinjai közt hagyta s elhatározza, hogy a remény üzenetét lehozza a földre, hogy teljesítse kötelességét az önfeláldozás és emberméltóság által, mert boldogság nincs a boldogságnak megérdemlése nélkül.

Stella megérti őt s követi. A Halál lehozza őket a föld közelébe. Azonban az emberiség kimerülve ideges érzékiségében, már kibalt, mert hiszen ők ketten tudtokon kívül évezredekét éltek át. A földön csak a dús növényi s a fel szabadult állati élet maradt meg.

Ekkor Stella nemes felbuzdulásában egy jobb, a boldogság emléke s a jövő reménysége által megnevesített emberfajnak ősanja akar lenni, újra kezdve az emberiség változó életfolyamatát. Ő és Faustus ugyanis megértették, hogy nincs öröm szenvedés nélkül, hogy nincs emberméltóság önfeláldozás nélkül s a boldogság érzése csak egy állomás azon az úton, mely egy tisztán látott, de soha el nem ért czél felé vezet.

De a Halál kijelenti, hogy é terv lehetetlen. Mégis a Faustus és Stella áldozatra elszánása megtermi gyümölcsét; mert ennek jutalmául az igazi Paradicsomba jutnak, hol a gondolat nincs bezárva a test börtönébe, az ideált nem fűdi többé fátyol, hol a szép és igaz szemlélete örök gyönyört okoz.

Ime az újabb idők legnagyobb philosophiai költeményének tartalma, mely az érzékek, a gondolat és az önfeláldozás örömeit rajzolja, melyek közül csak az utolsók állandók. A költemény tehát voltaképen symbolum s lényege az, hogy az önfeláldozás az ember dicsősége és apotheosisa. Ebben a műben akarta ő leginkább megvalósítani azt a költői elvét, hogy az ész, azaz a gondolatot kibékítse és egyesítse a szívvel, azaz az érzéssel, más szóval, hogy az igazat kibékítse a széppel.

Sikerült-e ez neki? Bizonyára csak részben. A műnek tulajdonképen csak befejezése elragadó. Fog-e a philosophiai költészet valaha sikerülni ily magas egyesülésben? Ki tudná? A lángeszek váratlan megoldásokkal lephetnek meg.

Az bizonyos, hogy Sully-Prudhomme mély és nagy gondolkozó és valódi tudós volt. A legtöbb költőnek legfőljebb irodalmi és a természettudományok terén némi általános ismeretei vannak. Ezek gyakran csak némi morzsák, melyek nem haladják meg a természetes érdeklődés mennyiségét. Sully-Prudhomme azonban épen a természettiek és a philosophia terén szakismeretekkel rendelkezett. Ismerte a tudomány vívmányait épúgy, mint határait s a legnemesebb metaphysikai megismerés szomszédja nyugtalanította, épen azért, mert tudta, hogy minél jobban kitoljuk a tudás határait, annál nagyobb lesz a titkok területe is. Erre nem csak költeményei utalnak, hanem még inkább prózai művei. Ezért írhatott Hémon terjedelmes kötetet az ő philosophiájáról. De mi erre most nem térünk ki. A művészet szempontjából mindenesetre megmarad az ő nagy törekvése, hogy a legmagasabb művészet segítségével költői nyelvet kívánt adni együtt a bölcsesletnek, a tudománynak és érzelemnek, egy magasabb egységben fogva fel együtt őket. Röviden, érdekeltetni akarta a szívét a tudás problémái iránt.

E mellett bizonyára nagy példa rá, hogy ő, ki szenvedésre született, a ki a legfinomabb és legillanóbb lelki hangulatok költője és pontos elemzője, ő, a magány és gyöngéd érzelmek festője, a lehangoltság és aggály kérlelhetetlen kutatója; egyszersmind költője birt lenni az emberi legnemesebb aspirációnak. Szenvedélyes meggyőződéssel kiemelkedett önmagából, hinni birt az emberiség ki-elégíthetetlen vágyakozásában az igazság, a boldogság és eszményiség iránt és hirdette, hogy az emberiség végtelen emelkedni bírásában a művészet hatalmas támasz bír lenni, ha nem szegődik kicsinyes egyéni szenvedések szolgálatába. Le bírta győzni az ifjúság első fellángolásai után lelkét betöltő pessimismusát, sőt kétségbeesését, vigasztalan levertségét. Birt egy megnyugtató morált alkotni, melynek alap-elemei az emberméltóság, a szeretet s az önkénytes áldozatkészség és egy új hitet, melynek kiindulása a szépbe vetett meggyőződés, forrása a szív, segítője az aspiratio, melynek tárgya a földi láthatáron kívül van. Erről meggyőződését e szép szavakban fejezi ki: «Alapjában a szépnek érzése az isteninek ösztönszerű belső szemlélete, a legkétségtelenebb vallásos kinyilatkoztatás. A csodálatban kegyesség van.» És megint: «Van egy híd az ég és föld között, melyet a szépség épített.»

És ha költészetének nem is philosophiai oldalával és tartalmával hatott a szívekre, mégis melyikünkre nem hat fölemelőleg az a meggyőződése, hogy egy új költészet fog jönni az igaz, jó és szép egyesítésével, melynek hivatása lesz megénekelni és segíteni az embert abban a magasra törekvésében, melynek művészeti és élethalapelve az emberméltóság lesz? Ez a költészet lelkesedését, lángját a tudományból, bölcslethez, sociológiából fogja meríteni s visszahat emelőleg az emberi tevékenységre. «Phantasiáját a te szép szemedben gyújtja föl, oh igazság!»

Vegyük föl, hogy ebben csalódní fog. Jó. Ő sem volt sem ebben, sem másban teljesen biztos. A legnagyobb kérdésekben mindig csak álmodozók és lelkesedők lehetünk: ez múló örömünk és örök fájdalomunk forrása. Prózában írt philosophiai műveiben maga is visszatér kételyeihez. A *Que*

sais-je? műve Kantra emlékeztető elemzéseit a megismerés vigasztalan lehetetlenségéről, melylyel szemben csak a jelenségek kedélyileg költői hatásával bír vigasztalni, vagy a Hémon könyve bevezetésének melancholikus vallomásait a saját hitéről ki olvashatná meghatottság nélkül?

De hát a művek nemcsak igazságukkal hatnak, hanem még inkább azzal, a mit suggerálnak. És itt megkapjuk az ő költészetében világos, csalhatatlan bizonyosságát annak, hogy a költészet világa a tudás és kutatás mélységeivel nem szűkebb, hanem tágabb lesz, a végtelenséget öleli. Minden fölfedezés a költésnek a lelkesedés új forrása lehet. A tudomány világánál a természet jelenségei «új szépséget öltenek fel», mint valami ragyogó palástot s a költői szépség fátylát a tudás exact igazságai is nyujthatják az avatott művésznak.

S bizonyára mély igazsága van a jövő költőihez írt (*Aux poètes futurs*) költeményében, hogy boldogok ők, mert többet fognak tudni. Midőn azonban nagyszerű gondolatokat énekelnek meg, gondolják meg, hogy mi süket füleknek csak jelentéktelenebb dolgokról énekelhettünk egy szomorú világban s ekkor szánjanak minket ők, kik «jobban meghallgatva, boldog napokban éneket mondanak magasabb tárgyakról könnyek nélkül.»

FERENCZI ZOLTÁN.

A BAROK-KUTATÁS MAI TUDOMÁNYOS ÁLLÁSA.

A XVI. század második felétől kezdve Olaszország rohamos politikai és gazdasági hanyatlás lejtőjére jut. A politikai vezetés kisiklik a helyi egyeduralkodók elernyedte kezéből. Maga a pápaság is jelentékenyen veszít hatalmából; szavának súlya az európai politikában csökken; akaratának gyakran már a fönnhatósága alá tartozó kisebb olasz államokban sem képes érvényt szerezni. A spanyol és a francia lesz Olaszország parancsoló urává. A chateauchambrèsis-i béke (1559) után jó ideig nem viselnek háborút Itáliában. A félsziget politikai sorsa fölött külső háborúk döntenek. A rettegett kezű condottiere typusa édes szavú diplomatává vedlik át, s ez idegen udvarokban idegen érdekot szolgál.

Gazdasági téren sem rózsásabb a helyzet. Olaszország gazdagságának a XV. században és a következőnek első felében főforrása, a tengeri kereskedelem, a politikai eseményekkel lépést tart a hanyatlásban. A XVI. század közepéig a tengeri kereskedelem szinte monopóliuma volt a félsziget népének. Egy időben Velence hatalmas kikötőjében vámolták meg az összes keleti árut, s ezek innen árasztották el Európa piacait. A politikai vezérszerepre emelkedett Spanyolország, továbbá Portugália és Németalföld a tengeri kereskedelem útját az Ádriai- és a Földközi-tengerről azonban lassankint az Atlanti-oczeánra tereli át. A spanyolok megsemmisítik az olaszok kereskedelmi kiváltságait, s a politikai vezérszerephez megszerzik maguknak a vezetéset a kereskedelem és főként a gyarmati kereskedelem terén.

A politikai és gazdasági elerőtlenedés folyományaképp Olaszország lakosságának száma is rohamosan csökken.

Idegenek az olaszság egyik kezéből a fegyvert, másiktól a mérleget kicsavarják, de fejéről a babért nem képesek letépni. Tudománya, irodalma és művészete a szerencsétlen politikai és gazdasági viszonyok ellenére tovább virágzik és fejlődik. A XVI. század második fele sok tekintetben fénykora az olasz műveltségnek. Giordano Bruno a gondolkodásnak új utakat jelöl meg. Galilei a természettudományi kutatás terén korszakot nyit. Giovanni Botero és Donato Gianotti az államtudományt gazdagítja reformáló eszméivel, Pierino Bello és Alberigo Gentili a nemzetközi jognak sokban ma is elfogadott alapját veti meg. Jacopo Nardi és Fra Paolo Sarpi a történetírásnak állít új ideálokat. Tasso a romantikus eposzt fejlődésének magaslatára emeli; költészete általában az irodalom egyik csúcspontját jelenti. Ugyane korszak a zene terén is termékeny újítónak mutatkozik; a század utolsó tizedében Firenzében alakul ki az olasz zenének legsajátabb műfaja: az opera.

Az olasz műveltség e korszakának gazdagságát és kiválóságát a tudományos, a szépirodalmi és a zenei termelésben általánosan elismerik. A kor művészetének, a barok-művészetnek ez elismerést a tudomány sokáig nem adta meg, s a tágabb köztudat részint még ma is megvonja tőle. Ennek oka első sorban az, hogy a barok nem felelt meg a minket közvetlenül megelőző kor ízlésének. Minden kor a múlt azon szakát választja ideáljául, s kutatása, szeretetteljes elmélyedése tárgyául, a mely érzéseivel, törekvéseivel egyezik, a mely kész argumentumokat szolgáltat eszményeinek védelmére. A múlt resonáns korszakaihoz való e vonzódás törvényszerűleg nyilatkozik a szellemi tevékenység minden ágában, politikában ép úgy, mint a tudományban, irodalomban mint művészetben. A XIX. század második fele túlnyomóan racionális jellegű. Bölcselkedése az empirikus materialismus felé hajtja. Irodalmának uralkodó irányai a fellegek világát kicsinyléssel néző naturalismusnak hódolnak. Ennek megfelelően a lyra iránt nem mutat hajlamot, fő megnyilatkozási formája az epika, a naturalista regény, s a lélekanalysáló exact színmű. Művészetében is hasonló törekvések nyilatkoznak, a mely körülmény nem vál-

toztat azon, hogy a kor naturalista művészei — egy Courbet, egy Liebermann, egy Rodin — más eszközökkel közelítették meg ugyanazt a célt, mint pl. Andrea del Castagno, Paolo Uccello, avagy Donatello. Tudományának az analysis főmódszere. Az egyes jelenség érdekli, s gyakran nem is lát ezen túl; mindent megnéz, de mindent csak mécsvilággal. Rationalis materialismus jut érvényre politikai ténykedéseiben is. Egyik főtürekvése az egyház hátraszorítása, a mivel párhuzamosan a vallásos érzés csökkenése jelentkezett; kivált a catholicismus szenvedett mindkét irányban rövidséget, mert ez a legkevésbé rationalis vallás, ennek lényegéhez tartozik a rideg, a triviális értelemben vett észnek más szellemi értékek alá helyezése. E kor természetes vonzódással viseltetett a XV. század iránt. Benne épp annyira csodálta a condottiere nyers öklét, mint az alapvető matematikusok józan fejét, mint az úttörő művészek nyitott szemét, földre szegzett tekintetét. Inyére volt a vallásos érzésnek az előző századhoz képest hanyatlása és az a pseudo-humanismus, mely a XV. századot ép úgy jellemezte, mint a XIX-iket s kivált ennek második felét. Törvényszerű jelenség, hogy ez utóbbi kor művészettörténelmi irodalma a XV. század művészetét vette különös pártfogásába, ez vonzotta, ítéleteiben ezt használta mértékül, s a közvetlenül rákövetkező művészeti korszak, a cinquecento is csak annyiban érdekelte, a mennyiben ennek folytatásaként mutatkozott. A XV. századi művészetnek ekkora értékelésében nem kis szerep jutott azon körülménynek, hogy a mult század második felében a művészettörténeti tudománynak legserényebb művelői németek voltak, a kiket már szellemi alkatuk, fajiságuk önkényt vonzott azon korszaknak általában naturalistikus művészetéhez. Ugyanez okok munkáltak közre abban, hogy a barok-kor művészete megértetlen, a tudományos kutatástól elhanyagolt maradt, s hogy a mai nemzedék a barok kevésre becsülésének tudatát kapta elődeitől örökül.

A ma ideáljai mások. Sympathiái megváltoztak a multtal szemben. Bölcséletben az új-hegeli idealismus egyre több talajt nyert. Irodalomban a lyra a kedvencz műfaj,

belopózik a drámai alkotásokba, s útját állja az epos és a regény fejlődésének. Tudunk, merünk megint érezni. A józanságot hevület váltja fel. A vallásosság ismét szükségletté válik, sőt egyenesen a mysticismus felé hajlunk, ami az irodalomban is kifejezésre jut. Hallgatunk ismét a nagy mystikusok szavára, a Krisztuséra, a Buddháéra, az assisii Szent Ferenczére. A józan vallás-kritikusok: Luther, Kálvin, Savonarola, hidegen hagynak. Sőt a Don Romulo Murrik reform-christianismusa fölött is hamar napirendre tudtunk térni. E hajlamok következményeitől a politikai élet sem zárkozhatik el — példák után nem kell messzire néznünk. Változott a tudomány módszere, a mely nagy synthetikus feladatokra vállalkozik, hogy a túlon túl fölhalmozott analytikus anyagon utólagos kritikát gyakoroljon, s rendet teremtsen benne. De tárgyköre is eltolódásokat szenvedett, a múlt rokontörekvésű korszakait keresve. A történettudományt általában, a gondolkodás, az irodalom és a művészet történetét sem véve ki, a középkor izgatja első sorban, s ennek szenteli ereje javát. Lassankint fölfedi a fátylat, mely a «sötét» középkorra borúlt. Sok ideig brutálisnak bélyegzett politikai törekvéseiben sympathikus vonásokat fedez föl. Vallásossága tiszteletre gerjeszti. Philosopháját fölmenti a terméketlen scholastika egyoldalú vádja alól. Irodalmában naiv mondaknál és döcögő krónikáknál egyebet is talál. Művészetét megérti, megszereti, megfelelő helyet, sőt döntő szerepet biztosít neki a keresztyén művészet fejlődésében.

A múlt másik korszaka, mely iránt a ma, hasonló okokból, különös hajlandósággal viseltetik, az ellenreformatio kora, vagy ugyane korszakot művészetiileg jellemezve, a barok-korszak. A két kifejezés időrendileg nem egyenértékű ugyan, de egymást jórészt fedi. A művészeti barok tovább tart, mint a politikai és műveltségi ellenreformatio kora. Teljes chronologiai egyezés érhető el azonban, ha a baroknak a Carracciak felleptéig terjedő részét külön korszaknak vesszük, a mit művészettörténeti okok is javallnak. Legcélyszerűbb volna a kort egyszerűen századdal jelölni, a mint azt újabban, helyesen a renaissance két szakával teszik. A barokra nézve azonban ez lehetetlen, mert törtszámok-

ban kellene beszélnünk. Egyes írók ugyan szívesen használják a barokkal szemben a seicento megjelölését, de ez a szokás sokszor komikus helyzetekben bosszulja meg magát. Így Carriere Tasso tárgyalásánál egyre XVII. századot emleget, holott a *Gerusalemme liberata* költője (1545—1595) tényleg nem is élt e században. Tietze pedig Annibale és Agostino Carracciról szólva használja a seicento kifejezést, bár mindkettő működésének túlnyomó része a XVI. századra esik; Annibale kilencz, Agostino pedig épp csak két évvel éli túl a cinquecentot. Viszont se Tassóval, se a Carracciakkal szemben, művészetük jellegéről szólva, nem használhatjuk a XVI. század megjelölést, mert akkor pl. a Bembo, az Ariosto vagy a Ráfael és Tizián korát kellene másképp jelölnünk.

A művészettörténelmi irodalom mind nagyobb erélyvel lát a barok művészet rehabilitálásához. Ezt már Burckhardt megjósolta Rubensnek szentelt posthumus művében, melyet — saját vallomása szerint — oly időben írt, midőn «némi anyagi jóléte már megóvta attól, hogy a tiszteletdíjért dolgozzék s hogy a könyvkereskedői üzelmek rabszolgaságában éljen». Ugyanaz a Burckhardt, a ki előbb a *Cicerone*val igen nagy mértékben járult hozzá az ellenreformáció művészetének népszerűtlenítéséhez. Közvetlen tanítványa, s részben tekintélyének is örököse, Wölfflin, módszeres eszközökkel fogott hozzá a barok magyarázásához. A Dohme, a Gurlitt, a Strzygowski és a Schmarsow munkái után a fiatal bécsi művészettörténeti iskola tett és tesz legtöbbet a barok művészetért. Az iskola két feje, Wickhoff és Riegl, a manapsági művészettörténeti tudománynak különösen módszeres és új irányok kitűzése tekintetében két kiválósága — kiknek korai halálát csak nemrég sirattuk meg — egyetemi előadásaikban sűrűn foglalkoztak vele. Tanítványaik — csak Tietzére és Buerklre utalunk — az ő alapvetésük nyomán már részletkérdések megoldásával is sikeresen próbálkozhattak. Párhuzamosan ezzel a bécsi műemléki bizottság, a Zentralkommission, ugyancsak a Riegl buzgólkodásaira, tudományosan kidolgozott terv szerint a barok művészetnek Ausztriában elszórt emlékeit fölkeresve,

földolgozza, s az idő és a művészeti előítéletek rombolásával szemben megóvja. Ma a bécsiek mellett az olaszok veszik ki első sorban részüket a barok-kutatásból. Correggio, Bernini, Alessandro Vittoria, Piermarini, Salvator Rosa, Tiepolo sorra jutnak monographiákhoz honfitársaik részéről.

A modern barok-irodalom termékei közül mindenesetre Rieglnek előadásaiból halála után tanítványaitól kiadott műve* a legnevezetesebb, már hatásánál fogva is, s azért is, mert a barok-kutatás mai állásáról a leghitelesebb keresztmetszetet nyújtja.

A barok-művészetet a régibb írók a renaissance elfajulása-, elposványosodásaképen magyarázták. Elismerték, hogy a megelőző korszak művészetéből alakult ki. De ezt a kialakulást nem továbbfejlődésnek, hanem hanyatlásnak látták, mert mértékül más kort vettek, a renaissanceot, vagy — a mi még indokolatlanabb volt — az antikot, nem igyekezvén a kor saját művészeti ideáljait kibámozni. Ez állásponton volt még Burckhardt, s tulajdonkép Wölfflin is. Schmarsow mint szükségszerű jelenséget állítja be. Szabadul a «hanyatlás» előítéletétől, de attól is tartózkodik, hogy benne oly elemeket állapítson meg, melyek a művészet egyetemes fejlődésében újabb magaslatokra jutást jelentenek. Strzygowski a barokkal szemben is merészen eredeti tudott lenni. A barok szakit a közvetlenül megelőző korról s azt átugorva, egyenesen a középkor művészetébe kapcsolódik bele. A művészet világtörténetében a «renaissance»-nak nevezett korszak nyugvó stádium; a technikai eszközök tökéletesítését czélozta csak, a művészetből tudományt csinált. A «renaissance» szélcsend a vihar kitörése előtt. A Michelangelo nagy reformja oly problémákat vet felszínre, melyeket az antik és renaissance nem ismert, de melyekkel a bizánczi és a «gotikus» művészet már foglalkozott. Riegl sem fogja fel a barokot az előző korszak-

* *Die Entstehung der Barockkunst in Rom.* Akademische Vorlesungen, gehalten von Alois Riegl. Aus seinen hinterlassenen Papieren herausgegeben von Arthur Burda und Max Dvořák. Wien, 1908. Anton Schroll & Co. 8° Pp. VIII, 214.

ból való genetikus továbbfejlődés gyanánt, hanem inkább mint szakítást. Mindamellet lényegesen eltér a Strzygowski magyarázatától, a ki Ráfaelben már a barok nyomaira bukkan, míg Riegl a renaissanceot zárja vele. Nem követi Strzygowskit akkor sem, midőn ez a barok őseit kissé kalandos úton keresi, — melynek elhallgatott célja talán megint Kis-Ázsia volt — bár a barok és az ó-keresztény, s másrészt a csücsíves építészet közötti parallellismusra több esetben rámutat.

Rieglnek a barok művészetről adott meghatározása nagyjában megegyezik az előző kutatók felfogásával. Csak a formulázás újszerű. Főjellegét Burekhardt s nyomában Wölfflin a festőiségben találja, a mit Schmarsow oda módosít, hogy csak második korszaka festői, míg az első inkább szobrászi. Riegl, a természettudományok föllendülésének mai korában a festői helyett az ezzel művészetileg csaknem egyenértékű «optikai» (optisch) kifejezést igyekszik forgalomba hozni. A barok optikai, távlati, festői hatásokra dolgozik. A távolságra számít, álláspontja ellentétes a renaissanceéval, a mely a szemlélőt oly közel viszi az ábrázolt tárgyhoz, hogy az ennek formáit szinte tapinthatja. A renaissance-nak e jellemét Riegl — Berenson után szabadon — a «taktisch» kifejezéssel jelöli meg. E felfogás logikai következként a barok egy másik tulajdonságául annak subjectivitását vezeti le, s ezt ellentétbe helyezi a renaissance tárgyilagosságával. Vitatkozni lehetne már arról is, hogy a kor szempontjából helyes-e az objectiv és subjectiv megkülönböztetés. Minden kor a maga eszközei szerint tárgyilagosan igyekszik legjobb meggyőződését kifejezésre juttatni, s egy más kor szempontjából mégis mindig subjectiv marad. A korszerű, a korból magyarázható jegyek keresése a helyes történeti álláspont. De ha a subjectivnek és objectivnek a kortól elvonatkoztatott értelmezését fogadjuk is el kiindulási pontúl, nevezhető-e a barok subjectivnek, midőn a Carracciaknak beható modelstudiumon, anatomiai és perspectivikus kutatásokon alapuló akadémiaja (accademia degli incamminati) és a Caravaggio kérlelhetetlen naturalismusa a kor két igen jellemző, s hatásra nézve Michelangelo és

Correggio után legnevezetesebb jelensége? A barok subjectivitása optikai csalódás; első tekintetre nekünk subjectivnek tűnik fel, mert érzéseinkhez ma közel áll. Riegl a barok fokozott lelki kifejezését germán elemnek tartja, kétségkívül félreismerve — nagy a gyanúnk, hogy szándékosan — a latin s kivált az olasz és a német művészeti sentimentalismus között azon lényegbe vágó különbséget, hogy amaz lelki hangulatait dimensionálisan kibővíti, míg ez szűk körre koncentrálja, elmélyíti. Csak e félreismeréssel tudjuk megérteni, miként láthat a barok fokozott formáiban annak fokozott lelki kifejezését megzavaró ellentétet. Nagyobb hibájául rójuk föl, hogy a képzelt germán elemet az olasz eredetű barok egyes jelenségeinek értékelésénél is mértékül használja, a mi épp oly kevésbé indokolt, mint azon, előkelő helyről nemrég jelentkezett törekvés, mely Dürert próbálta olasz gyárjeggyel ellátott mérőlécz alá helyezni. A barok érzelmiségét szembe állítja a renaissance akarati jellemével s e kettőnek egymással való harcza közt bontakozik, alakul ki a barok, fokozatosan győzedelmeskedve az előző korszak művészetének voluntaristikus világnézetén. Mint minden æsthetikai speculációnak, a Rieglének is ott kezdődik a fatuma, a hol azt a művészeti jelenségekre alkalmazni kell. A Correggio, a Domenichino, a Guido Reni művészetén még nagyobb veszély nélkül átsiklik ez elmélet. A Michelangelo gigászi alakja azonban már nem fér bele az æsthetika Prokrustes-ágyába. Így az ő barok-művészetét az érzelmi helyett a szenvedelmi momentum uralmával jellemzi, bár ebben talán több az akarati, mint az érzelmi elem, vagy legalább is épp annyi. Riegl a festészetnél és a szobrászatnál az ábrázolt tárgytól az ábrázolásban átélt érzést tekinti a stylust meghatározó tényezőnek. Az építészetnél a benyomástól a szemlélőben keltett érzést kénytelen annak venni, mert az épület — tudvalevőleg — nem akar és nem érez. S ezzel csak növekszik elméletének megbízhatatlansága. Maga is észreveszi az elmélete természetéből folyó ez ellenmondásokat s ezeknek kiküszöbölésére a H. St. Chamberlain pangermanistikus race-theóriájához folyamodik. «Még a Correggio érzelmi festészetében is

rejlik valami akarati momentum; ennél többre az olasz, azaz a keletiesült indogermán nem vihette. Csak az északiak voltak képesek a művészet érzelmi nyilatkozásából az akarati és az értelmi momentumokat teljesen kiküszöbölni.»

A barokk jellegének magyarázásánál és fejlődésének vázolásánál a főszólyt az építészetre helyezi, nemcsak mert ez már szinte conventióvá lett az irodalomban, hanem mert itt alapíthatta fejtegetéseit aránylag a legrészletesebb előmunkálatokra. Kevesebb teret szentel már a szobrászatnak, és legmostohábban bánik el a festészettel. A részletkutatás fogyatékosága az ő synthesisén is erős nyomokat hagy. Riegl módszer tekintetében mégis fölötte áll a barokk művészet előző történészeinek. E fölénye főként a források ismeretéből táplálkozik. Mint iskolázott történész, ismeri a korra és ennek művészetére vonatkozó forrásokat s fölhasználja őket. Megválogatásukra és kritikájukra több megjegyzést kell tennünk. Bellorit mint forrást túlbecsüli, a miben tanítványa, Tietze is követi. A *Vite de' pittori, scultori, ed architetti moderni* szerzője inkább æsthetikus, mint történész. A művészetnek platói magyarázásából indul ki. Egyes alkotásokba, így a Galleria Farnesebe is ilyen eszmekört erőszakol bele. Minduntalan az antik művészet mértékével él, nem koráéval, mely hőseinek kora is, s melyet a «declinazione, corruzione artistica» korának bélyegez. A XIX. és XX. század kézikönyvei előtt több mint kétszáz évvel már ő határozottan kimondja a sokaktól ma is elfogadott tételt, hogy Ráfael és Michelangelo után általános, siralmas hanyatlás következett. Nem tagadható mindamellett, hogy vannak találó megfigyelései is. Ő látja meg pl. először a barokknak a pillanatnyi megrögzítésére irányuló törekvését. Szárazabb, unalmasabb, laposabb a Malvasia két kötetje, de mint forrás megbízhatóbb. A bolognai historiographus positiv adatokkal dolgozik. Hogy mást ne említsünk, közli a Carracciak levelezését és a Guercino naplóját. Riegl Malvasiával három sorban végez. A felsőolaszországi dolgokban jól informált Lomazzot, s a Malvasianál is exactabb Amorinit nem is említi.

Az építészetet tárgyaló fejezetek a Riegl barok-könyvének nemcsak terjedelemre legnagyobb, de egyben legértékesebb része. Más munkáiban is megszokott tárgyalási módszere itt biztos és új eredményekre vezet. A barok szakít először teljesen az antik építészet azon elvével, hogy a magasságot arányosan szélességbe és mélységbe kell transponálni. Még a renaissancenak is elve volt a horizontális és a verticalis nyugodt kiegyenlítése, a mit Michelangelo már elvet. Michelangelo a Péter-templom tervén a kupolának rabszolgaian alárendel, érdekében egyszerűsít mindent. Ez a nagy újítás. A barok-építészet formai fősajátossága: fölfelé törekvés, hangsúlyozott dominánssal. A nehézségi erő harmonikus kiegyenlítése helyett a tömegeknek szerves, mozgalmas növekedését látjuk. Nem a részletek egymás mellé rendelésével igyekeznek az épület egységét biztosítani, hanem a részleteket bátran alárendelve és biztos kézzel egyszerűsítve segíti a magasabb egység elérését. A barok a legigazibb térépítészet. Ellentétben a renaissanceszal, belülről kifelé épít. Nagy, egységes, zárt belső tereket alkot. A belső megvilágításban azonban nem törekszik egyöntetűsége; ebben is a részek leigázására törekvő harcra akad felidézni, a nagy fénytömegnek a kisebbek fölötti uralmát biztosítani. Riegl igen meggyőzően mutatja be e szempontok szerint a barok palota-, villa- és templom-építészet fejlődését. Előtte talán senki sem vizsgálta több eredménnyel azt az érdekes processust, miként lesz a centralis barok-templomból hosszanti elrendezésű. Mindvégig tanulságosak a új szempontokkal telvén kitérései, így a keresztyén Rómának az antikhoz való viszonyáról, a térépítészet, a homlokzat fejlődéséről.

A barok-irodalomban az építészettel a többi művészetek rovására való behatódó foglalkozásnak mindig megvolt az a rossz következménye — s ezt Rieglnél is tapasztaljuk, — hogy ennek specialis fejlődési törvényeit általánosították a festészetre és szobrászatra. A barok építészet fejlődésének döntő phasisai mind Rómában játszódnak le. De tévedés ebből azt következtetni, hogy ugyanez történt a festészettel és szobrászattal. Riegl már a barok egyik általános

jegyül szeretné a Rómába való koncentrálódást tekinteni. A többi városok festészetének csak annyi jelentőséget tulajdonít, a mennyivel ezek a római iskola alakításához hozzájárultak. Pedig még sem oly egyszerű a dolog, hogy a barok művészet kérdését a római művészet kérdésévé lehetne reducálni. A barok művészetnek s kivált festészetnek vannak az örök várostól független primär jelenségei. Correggio, a velenceiek bizonyára már az olvasónak is eszébe jutottak. Az urbinoi Federico Baroccio a maga barok művészetét a római, a michelangeloi álláspont egyenes negatiójával teremti meg. Bolognában valószínűleg a Rómában járt Amico Áspertini, Sabbatini és Tibaldi nélkül is kialakult volna a Carracciak művészete, de bizonyos az, hogy ha e mesterek nem bolognaiaknak születnek, a barok festészet második szakának más lett volna a képe. Génúával Pierino del Vaga ismerteti meg a Michelangelo tanait, ráfaeli ellentmondásokkal telített, zavaros fogalmazásban. De a tipikus génuai barok festőknek, Bernardo Strozzinak, vagy Valerio Castellinek képeit szemlélve kinek jut eszébe a Michelangelo vagy a Ráfael neve?

Nem értünk egyet Riegllel akkor sem, midőn a Michelangelo mértékét alkalmazza az egész barok szobrászattal szemben s ennek fejlődésében az egyes mozzanatokat a Michelangelóhoz való viszonyból határozza meg. A Bernini előtti szobrászatot pl. visszaesésnek tartja, mert távolodott a Michelangelo felfogásától. Bernini, szerinte, azért képviseli az ellenreformatio szobrászatának magaslatát, mert ő hozzá csatlakozott. Ő csatlakozott hozzá teljesen először, abban t. i., hogy a szellemi akarta ábrázolni. A különbséget ketőjük között főként két körülményben állapítja meg. Egy az, hogy Michelangelo belső, Bernini külső eszközökkel munkálta a közös célt. A másik pedig, hogy Bernini ismét kiegyenlíti a harcot test és lélek között. Az első felfogás ellen óvást kell emelnünk, mert nincs okunk a Bernini őszinteségében kételkedni, s mert nem tartjuk indokoltnak a Michelangelo és a Bernini művészetével szemben ugyanazon mértéket. A modena-bolognai agyagszobrászatra mint a Bernini művészetének voltaképeni

praeludiumára kissé általánosan mutat rá. Sok szempont javallja, hogy Guido Mazzoninak és Antonio Begarellinek a barok szobrászat fejlődésében hasonló szerepet szánjunk, mint az ugyane vidékről való Correggiónak a festészetben.

A barokról szóló műnél mindig a festészettel szemben legnagyobb a várakozásunk, mert itt legkevesbbé tisztázott a helyzet. S mindig itt ér a legnagyobb csalódás. E tekintetben a Riegl munkája sem kivétel. A nagy indítók, a Michelangelo és a Correggio munkásságára nézve nagyrészt kész a megállapodás. Sok újat róluk már Riegl sem mondhat. Az utánuk következőkről, a kifejlett, tiszta barok festészetről pedig, a megelőző kutatóknál ő sem tud többet. Új szempontja is csak egy van, de azt is helytelenül állítja be. Az ellenreformatiót bizonyos értelemben épp annyira művészet-ellenesnek tartja, mint északi ellenlbasát, a protestantismust. Az ellenreformatio a lélekre a dogmák bilincseit rakja s szabad röptében szigorú zsinati határozatokkal korlátozza, az érzelmek kifejezését megköti. A festészetnek csak decoratív feladatokat tud juttatni. Riegl nem veszi észre, hogy e felfogással ingovány talajra lépett, mely rá nézve első sorban azért veszélyes, mert tagadását rejtí magában a barokról adott azon jellemzésének, hogy az subjectív, hogy az sensualista. Ellene érvel azonban nemcsak a saját elmélete, hanem a művészettörténeti tényeknek egész tömege. Elegendő utalnunk a Baroccio, a Carracciak, a Guercino, a Guido Reni művészetére, mely a lelki kifejezést sokszor az extatikus állapotig fokozza. A Michelangelo utáni egész barok festészetnek, némely kivétellel (Bronzino, Caravaggio, Strozzi) egyik főjellemvonása a látományszerűség, melynek gyökerei Ráfaelhez (Trasfigurazione, Madonna Sistina, Madonna di Foligno) nyulnak vissza, s melyet már 1550 tájt szinte iskolai dogmává avatnak a ferraraiak és Bagnacavallo. Riegl fölismerte a barokban a decoratív festészet rendkívüli jelentőségét, mely nem kisebb az ájtatossági, a történeti és az arczképfestészet jelentőségénél e korban, de súlyosan tévedett, midőn ezt a barok festészet általános jegyéül állította. Tény annyi, hogy az antik Róma után a barok állít a festészetnek először tiszta decoratív

problemákat, s hogy ezeket önállóan oldja meg és fejleszti ki. E fejlődési útnak leírása egyike azon megoldatlan feladatoknak, melyek a barok kutatóira még várnak.

A Michelangelo és Correggio utáni barok festészetben három főirányt különböztet meg, a manirismust, az eklekticismust és a naturalismust. E megkülönböztetés igen régi keletű, részben még a XVII. századi írókra, Bellorira és Baldinuccira nyúlik vissza, s ma körülbelül általános keletű. Felületes ítéleten alapszik, s az irodalomban mindaddig tartani fogja magát, míg a barok festészet részletes története kidolgozva nem lesz. Riegl a manirismust úgy definiálja, hogy az a Michelangelo és a Ráfael michelangeloi korszakának szélső utánzása. Ez helytelen, mert a maniristák egyik csoportja, a Pontormo és Bronzino vezérkedése alatt álló firenzeiek, talán még nagyobb mértékben érzik az Andrea del Sarto, mint a Michelangelo nagyságának súlyát, s mert a másik, nagyobb csoport — a ferraraiak, továbbá Bagnacavallo, Innocenzo da Imola, Pupini, stb. — pedig Ráfaelnek éppen nem michelangeloi korszakát fogadják el zsinórmértékül (közülük csak az első, egyszer, halványan emlékszik meg Michelangelóról: Bologna, S. Michele in Bosco.) A Riegl meghatározásához ragaszkodva, mindössze az egy Pellegrino Tibaldit lehetne maniristának minősíteni, a kit korábban «Michelangelo riformato»-nak hívtak. Még Giulio Romano sem volna az; bár ő a Ráfael legismertebb tanítványa, barok festővé csak abban a momentumban lesz, midőn Michelangelót (és Correggiót) közvetlenül — s nem a Ráfael michelangeloi korszakát — utánozza (Mantova, Palazzo del Te). Nem lehet a maniristák általános jellemzésül felhozni, mint Riegl teszi, hogy nincs coloristikus érzékük, mert egyik csoportjukat, Dossot, Bagnacavallót és Pupinit épp a színhatások tüntetik ki. Dosso mint colorista a velenceiekkel vetekszik. Rómát Velenczével ő köti össze s nem mint Riegl tünteti föl, a Carracciak. A hideg, világos színek csak Bronzinóra, Innocenzóra s a Pontormo és Garofalo első korszakára jellemzők.

Az eklektikus jelzővel a Carracciak művészetét szokták jellemezni. A kifejezés tulajdonkép félreértésen alapul, Agos-

tino Carracci egy sonettjének téves értelmezésén. A sonett így hangzik:¹

«Chi farsi un buon pittor cerca e desia,
Il disegno di Roma abbia alla mano,
La mossa con l'ombrar veneziano,
E il degno colorir di Lombardia;

Di Michelangiol la terribil via,
Il vero natural di Tiziano,
Del Correggio lo stil puro e sovrano,
Di un Raffael² la vera armonia;³

Del Tibaldi il decoro e il fundamenta
Del dotto Pinturicchio⁴ l'inventare,
E un po'di grazia del Parmigianino.

Ma senza tanti studi e tanto stento,
Si ponga solo l'opre ad imitare
Che qui lascioci il nostro Niccolino.»

Könnyű kivenni e sorok satirikus élet. A kis Nicolo Abbatit, a Giulio Romano e bolognai epigonját csúfolja meg benne ártatlan mű-páthossal Agostino, a ki csipkedéseivel sok keserű perczet szerzett ismerőseinek, s magának túl érzékeny öcscsének, Annibalenak is. E sonettből már igen korán kritikátlan kezek (tudunkkal először Baldinucci, a Lod. Carracci életrajzánál) kovácsolták a Carracciak eklekticismusának legendáját, mely szerint az élelmes bolognaiak minden nagy festőtől ellestek valamit, de semmit sem olvasztottak meg a saját egyéniségük tüzeiben. Riegl a sonettet a Carracciak jellemzésénél gyanútlanul, csaknem szó szerint ismétli. Igaz, hogy a Carracciak sokat utaztak, a nagy mesterektől sokat tanultak, s hogy e tanulmányok eredménye művészetükben észrevehető. De e tekintetben sorsuk közös más művészekével, a legnagyobbakat sem véve ki. Nem tudjuk-e kimutatni Michelangelóban a Quercia, a

¹ A Panzacchi szöveg-kiadását követjük.

² A Zanotti kiadása szerint: E di un Rafel

³ Zanottinál: simetria.

⁴ Zanottinál: Primaticcio.

Donatello, a Signorelli művészetének nyomait? Ráfaelnél senki sem volt fogékonyabb más művészek hatása iránt. Riegl — a többi barok kutatóval egyetemben — igazságtalanul bánik a Carracciakkal, midőn művészetükben csak azon momentumokat keresi, melyek azt más, az iskola körén kívül álló művészek modorával összekötik, s nem igyekszik egyúttal a szétválasztó, a specifikusan egyéni jegyeket megállapítani. A Carracciak művészi genesisének kérdésére kielégítő választ csak akkor kaphatunk, ha előzményeiket, művészetüknek praemissáit abban az iskolában keressük, melyből kinőttek. A bolognai festők közül részben már Amico Aspertini, a Francesco Francia közvetlen tanítványa, aztán Tibaldi, Orazio Sammachini, Sabbatini, Prospero Fontana előkészítik a Carracciak tiszta barok-festészetét oly mértékben, hogy az más helyen, mint Bolognában, ki sem alakulhatott. Ez biológiai szükségszerűsége volt az olasz festészet fejlődésének. A bolognai festészeti iskolának az egyetemes fejlődésben szerepe egyre fokozódik abban a mértékben, a mint az általános fejlődés iránya közeledik az iskola sajátos alapjellegéhez. A mint a kettő találkozik, az iskola eléri jelentőségének és hatásának legmagasabb fokát, a mely időpont összeesik a Carracciak működési idejével. A helyi előzmények ismeretének hiányosságát tételezi fel Rieglnek Tietzétől is ismételt azon állítása, hogy csak a római út ad a Carracciak fejlődésének nagyobb lendítő erőt, hogy Rómában találják meg barok-festészetük teljes kifejtésére vezető tényezőket. Lodovicónak Rómában léte még nincs bizonyítva. Agostino és Annibale pedig már a római út előtt ismerte Michelangelót. Az ő tanításait mindhárman már helyi áldolgozásban kapták; Tibaldi és Sabbatini megmentette őket a Michelangelo közvetlen hatásának esetleges lenyűgöző következményeitől. A szép vonalvezetést sem Ráfaelről, Rómában lesték el, mint Riegl és tanítványa állítja. Ez iskolai hagyomány volt Bolognában Vitale, Lippo di Dalmasio és Francesco Francia óta, s megszakítatlan folytonosságát Guido Reniig, sőt Franceschiniig és Cignaniig ki lehet mutatni. Rómának a barok-festészet fejlődésében vezérszerepe megszűnik a Michelangelo halálával. A súly-

pont átkerül Bolognába. A barok-festészet második, szigorú szakának sorsát a sok tornyú Reno-parti városban intézik. Itt dől el a harc a Michelangelo-Correggio hagyományain továbbhaladó Carracciak történetien olasz művészete és a Caravaggio radicalis naturalismusa között. Hagyomány vagy forradalom? Caravaggio maradt a vesztes, s hívei a nápolyi kikötőn keresztül Spanyolországba menekültek. Ha nem így történik, talán Olaszországban születik meg Velasquez és Goya. A veszteséggel fölért, hogy az olasz faj művészi lelkiismerete mindvégig tiszta maradt.

GEREVICH TIBOR.

ARANY JÁNOS TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA.

Első közlemény.

Jelen dolgozatom célja Arany János tudományos munkásságának összefoglaló ismertetése és jelentőségének megvilágítása.

Azt hiszem, nem túlzás, ha Arany tanulmányait és bírálatait «tudományos» munkásságnak nevezem. Tanulmányait legnagyobbbrészt a tudós alaposságával és rendszerességével írta s bírálatai közt is sok olyan van, mely a rendes bírálatok színvonalán fölülemelkedik. A költészetet illető általános megjegyzései közt is sok a tudományos értékű.

Tanulmányomat három részre osztottam. Az első részben tárgyalom önálló tanulmányait, a másodikban műbírálatait s a harmadikban a költészetre vonatkozó általános nézeteit foglalom rendszerbe.

Törekvésem az volt, hogy hasznos munkát adjak. Azért tartózkodtam (főképen a harmadik részben) Arany nézetei nek folytonos commentálásától, hanem arra törekedtem, hogy Aranyt, a tudóst, magát állítsam olvasóim elé. Általános nézeteit nagyon sok helyen magam formuláztam mintegy szabályokká, de mindig híven Arany intentióihoz.

Munkám lehetett volna terjedelmesebb is, de azzal talán veszített volna áttekinthetőségben.*

* Arany prózai dolgozatainak első gyűjteménye 1879-ben jelent meg (*Arany János prózai dolgozatai*), mely az önálló tanulmányokat foglalja magában s azonkívül hat bírálatot tartalmaz: Merényi, Vas Gereben, Bulcsu, Hebbel, Frankl s Wittgenstein munkáiról. Második kiadása *Arany János Összes Munkáinak* V. kötetében jelent meg (1884). Többi prózai munkája *Arany János hátrahagyott iratai és*

Önálló tanulmányai.

I.

Arany önálló tanulmányainak sorát 1850-ben a *Valami az asszonánczról* cíművel nyitja meg s ezt 1856-ban *A magyar nemzeti versidomról* című követi. Nem czélunk e helyt verselméleti fejtegetésekbe bocsátkozni s részleteket mérlegelni, mert ez a verstan művelőire tartozik, csak jelentőségét emeljük ki e két fontos tanulmánynak s összeállítjuk idevágó s ezeket kiegészítő más megjegyzéseit a költőnek.

A *Valami az asszonánczról* egy része 1850-ben jelent meg a *Pesti Röpvek* 10. számában,* (mely a Szilágyi Sándor szerkesztette *Magyar Emléklapoknak* s a *Magyar Írók Füzetek*inek volt folytatása). A lap megszűnván, a cikk félbemaradt s csak Toldy Új *Magyar Múzeum*ában jelent meg teljesen 1854 ben.

Aranyt bosszantotta a rimelésben nálunk uralkodó pongyolaság s ez a bosszankodás indította arra, hogy röviden kifejtse az assonantiának szabályait, melyeket maga vont el nyelvünk természetéből és népköltészetünkéből. Az assonantia két főszabálya szerinte: a magánhangzók azonossága s a mássalhangzók rokonsága. Az értelmi különbség szabályát külön nem említi, mert természetesnek tartja; ezekből a szavaiból: «Oly heterogén szó, mely ragjainkkal rimezne, történetesen kevés van» ez világosan kitűnik. A szabályokat azután kitűnő példákkal világítja meg, végig menván a jó, kevésbbé jó s hibás assonantia fajtákon.

Rendkívül fontos volt ez a kis elmélet abban az időben, mikor az ilyen rímet: harmat—siralmad, vagy páriát—várják nem tartották jó rímeknek s így rímelték: körében—

levelezése II. kötetében jelent meg 1888—9. Arany János *hátrahagyott prózai dolgozatai* czímen. Várdai Béla: *Kisebb adalékok Arany János esztetikai nézeteihez* című becses dolgozatában szerkesztői megjegyzéseit, apróbb cikkeit s szerkesztői üzeneteit gyűjtötte össze (*Egyetemes Philologiai Közlöny* 1908. 657—63. és 729—43.).

* Ez a 10. sz. már *Pesti Ivek* cím alatt jelent meg.

éjjelében, csillaga—sugára stb., vagyis a rimet nem füllel, hanem szemmel mérték. Arany eredeti, önálló vizsgálatait foglalta ebben kitünő rendszerbe s megállapította a magyar rimelés kánonát, melyet költőink ma is követnek. Ezzel s természetesen még inkább saját kitünő rímeinek gyakorlati példáival gátat vetett a rimelés züllésének.

Erdélyihez írt nagybecsű levelében egypár szóval elmondja a magyar rimelés történetét. Már az új iskola megtörte a Kisfaludy Sándor és Csokonai-féle rimek tekintélyét (Kölcey, Vörösmarty). A jó rimek szűk köre tudniillik ki volt merítve, a ragismétlés pedig nem volt a jobb izlésnek inyére. Petőfi s ő maga uralomra juttatták az assonantiát. A kezdeményezés azonban nem az ő érdemük. Megemlíti azt is, hogy maga is alkotott több új és jó rimet, a mi nem volt könnyű dolog (*Levelei*. II. 96.).

Értekezésében kifejtett elveit később bírálataiban magyarázatul alkalmazza (pl. *Hátrahagyott pr. dolg.* 80., 138.).

Kiegészítik elméletét még a következő megjegyzései. A rim ne befolyásolja az értelmet, ne válaszszunk csak a rim kedvéért valamely szót (U. ott 74., 220.). Ne legyenek a rimek erőltetettek, «frivolak», különösen feltűnő helyen (U. ott 103., 117.). Ne legyen a rimelésben egyhangúság (U. ott 87., 241., 251. Összes M. V. 503.). A névelő, kötőszó elszakítását a rim kedvéért csak rövidebb sorokban tartja megengedhetőnek s ezt igen talpraesetten indokolja (*Lev.* II. 97.), pl. ilyen:

A széles had egy lábnyom, a
Súlyos had óriás nyoma. (*Keveháza*.)

Érdekes megjegyzése a refrain-ről, hogy az nem átvétel, mert megvan népdalainkban is, főleg a dévaj, gúnyos dalokban s ennyiben hasonlít a francia víg chansonjainak refrain-jéhez (*H. pr. dolg.* 26.).*

Már ebben a tanulmányában czéloz a magyar rhythmusra,

* Ilyen pl. Olivier Basselin (Bachelin) *Éloge de Noé* című humoros versének refrainje: O le bon vin! Basselin tekinthető a Béranger-féle chanson ősapjának s Petőfi Béranger hatása alatt honosította meg nagyobb mértékben a refraint.

mely choriambikus lejtésű s azt mondja, hogy a népdallamokból gyönyörű schemákat lehet levonni. Ezt tette meg később *A magyar nemzeti versidomról* című hosszabb értekezésében, melyet a nagykőrösi gymnasium 1856-iki értesítője számára írt. Szokott szerénységével ezt mondja róla: «Nem nagy dolog az egész; csak kellett írnom valamit s ezzel 12 évre ment vagyok hasonló munkától» (*Lev.* I. 399.). Pedig bizony kiváló és alapvető tanulmány ez, melyet Toldy sietett is még ugyanabban az évben az *Új Magyar Múzeumban* is kiadni.

Hét kis fejezetre oszlik az egész, melyek elseje a gondolatrhythmusról szól, a második a hangsúlyról, mint a magyar rhythmus szabályozójáról, a harmadik ennek folytatása. Ez a két legértékesebb fejezet, mert ezekben fejti ki rhythmusunk törvényeit. A negyedikben a régebbi költőinknél előforduló inversiókat magyarázza a rhythmusból, az ötödikben a magyar sorrendszereket mutatja be, a hatodikban a magyar ütemet, a hetedikben pedig a magyar strófaszerkezeteket (rimelhelyezéseket) fejtegeti. Befejezése lelkes védelme a magyar rhythmusnak és versformáknak.

Arany tanulmányának nagy jelentőségét csak akkor értjük meg, ha egy futó pillantást vetünk Arany előtti verselméletünkre.*

A nemzeti formák első theoretikusa Fogarasi János volt, a ki *Művelt magyar nyelvtan* (1843) című könyvének egyik fejezetében kifejti, hogy a magyar népdalokban uralkodó versmérték a «lengedező» (— ∪ ∪ —) és ellentéte a «toborzéki» (∪ — ∪). Nagy értéke, hogy már zenei alapon tárgyal, a magyar zene alapján. Erdélyi János a *Népdalok és Mondák* II. kötetéhez csatolt tanulmányában némi módosítással elfogadja Fogarasi elméletét s már a gondolatrhythmust is észreveszi. Toldy Ferencz is fölszólal a magyar verselés érdekében (*Kisfaludy T. Évl.* 1843—4., megjelent 1846-ban) s hangsúlyosnak tartja a magyar verselést, de német mintára akarja a magyar prosodiát formálni. Szerinte

* Részletes tárgyalásukat l. Négyesy László: *A magyar verselmélet kritikai története.* Kisz. Társ. Eml. XXI. Különnyomat. 1886.

arsisba csak gyökér- s egyszersmind hosszú szótagnak kell kerülnie. Ez a kívánság nálunk, hol a hangsúly nem nyújtja meg a szótagot, teljes lehetetlenség. Greguss Ágost (*Pesti Napló* 1854 s önállóan is) rendszeres verstant írt, melyben a magyar, classikai és nyugati formákat egy alapon tárgyalja, az időmérték alapján. Fogarasi elméletét átveszi s ráerőszakolja a magyar verssorokra Szénfy Gusztáv; *Greguss Verstanának bírálata* czímen (*Magyar Sajtó* 1855. 34—41 sz.) egészen önálló elméletet ad.* Teljesen zenei alapon áll, a szöveggel alig törődve s például azt hangoztatja, hogy a magyarban positio következtében nincs hosszú szótag (például lant nem hosszú), igazán csak az hosszú, melyben hosszú a magánhangzó. Érdekes, de értéktelen dolog. Erre az elméletre hivatkozik Arany Erdélyihez írt levelében (*Lev. II. 99.*).

Ezekhez hasonlóan Arany tanulmánya önállóságával és alaposságával tűnik ki s hasonlíthatatlanul magasabb színvonalon áll. Befejezett s jól átgondolt rendszere a magyar verselésnek. A magyar verssorok összeállítása ma is értékes és majdnem teljes, csak rendszerbe foglalásuk változott azóta (dimeterek, trimeterek, tetrameterek). Ma is becses a gondolat- és hangrhythmus kapcsolatának fejtegetése, a hangsúly fontos szerepének s az ütemek természetének megvilágítása. Főhiánya, hogy csak az ütemet magyarázza zeneileg, a verssorokat már nem. Négyesy szerint: «a magyar versnek olyan eredeti conceptióját adta, minő sehol egy nemzetnél sem szolgál a verstan alapgondolatául s mely egy önálló rhythmikai álláspont becsével bír e tudomány újabb fejlődése mellett is és adta akkor, a midőn a tudományos rhythmika külföldön is csak kezdődött».

Kiegészíti ezt a tanulmányát *A magyar népdal az irodalomban* című töredékben maradt értekezése, melyben a régi magyar költészetből elvont sorképletek rendszerét adta, melyeket mind népdalformáknak tart (*H. pr. dolg.* 13. 19—22.).**

* Ezt eddig nem vették figyelembe, Négyesy sem említi.

** Idevágó megjegyzései még: U. ott 23—25; 400—1. A strophara a fogat, versfogat szót szereti használni (U. ott 84., 426.).

Fontosnak és kiemelendőnek tartom, hogy a magyar versformák elméletét kifejtve, hathatósan védelmébe is veszi ezeket a classikus formákkal szemben s lelkesen bizonyítja zengzetességüket, szépségüket, eredetiségüket abban az időben, mikor rhythmusos voltukat is kétségbevonták sokan.*

A drámák versalakjául magyar formát nem tud ajánlani. A jambus jó arra s lehet is magyarosan írni, csak tudni kell hozzá. Vörösmarty gyönyörű példát adott erre. Hogy a drámának magyar versalakja nem fejlődhetett, azt a műfaj importált volta magyarázza meg (*H. pr. dolg.* 524—25.).

Verstani nézeteit két versében is fejtegeti, ezek: *Vojtina levelei öcséséhez* (a *Pesti Röpivé*kben 1850. *V. Gáspár levelei* czímen) s *br. Kemény Zsigmondhoz* (1865).

Arany e két tanulmányának úttörő, alapvető jelentőségét nem hangoztathatjuk eléggé. Azóta egyes részletei elavultak, a vélemények egyes kérdésekről módosultak, de becses kutatásainak jó része ma is használható s figyelembevételük nélkül magyar verstant sohasem fogunk írni.

II.

Leghosszabb tanulmánya Aranynak *Zrinyi és Tasso* című akadémiai székfoglalója, melyet 1859-ben kezdett írni. 1859 augusztus 15-én még azt írja sógorának, Ercseynek, hogy «egy betű» sincs készen belőle, de azért október 31-én megtartja székfoglalóját, fölolvassván a készen lévő részt. Csengery *Budapesti Szemléjében* (1859) ki is adta s kedvvel folytatta egy darabig (folytatása 1860-ban jelent meg ugyanott). «Hosszú lesz, de tán csak majd bevégezem» — írja Tompának 1860 január 25-én. Sajnos, ez a reménye sem valósult meg s értekezése töredékben maradt.

«Két részre osztom vizsgálatomat — mondja bevezetése végén. — Az elsőben, mely hosszabb és elemző, követem a *Zrinyiász* szövegét s helyi észrevételekre szorítkozom, főleg *Tasso és Virgil* befolyását nyomozván költőnkre; a

* V. ö. még *H. pr. dolg.* 18—19. és *Összes Munkái*, V. 367—8.

másikban, mely rövidebb s összeállító, megkísértem eltalálni a rangot, mely Zrinyit Tassóval szemben is megilleti.» Az első részből a bevezetésen kívül elkészült a három első ének fejtegetése, hátrahagyott iratai között a negyedik énekre vonatkozó töredéken kívül (mely a 103 versszakos ének 37 versszakának elemzését tartalmazza) sok jegyzetet találunk az elemző egybevetéshez s néhány becses töredéket a tervezett második részből is.*

A bevezetésben azt fejtegeti, hogy az eredetiség az inventióban, a mennyiben nem csupán egyes lyrai mozzanatra, hanem az életviszonyok oly szövedékére vonatkozik, mely elbeszélő vagy drámai költemény alapvázául, meséjeül szolgáljon, sohasem volt nagyon közönséges. A legtermékenyebb alkotó lángész ereje is, úgy látszik, némi megszorításnak van e részben alávetve, mint ezt Homeros, Ovidius, Vergilius, Shakespeare s mások példája mutatja. A nagy elméknek ezt a föltűnő szegénységét úgy magyarázza, hogy az élet viszonyai bármily sokszerűek is, néhány korlátolt számú alapvonásra vihetők vissza. E vonások emberi természetünk eredményei, ennél fogva örök ismétlésben újulnak föl ivadékról ivadékra. Annál szűkebb tere nyílik az inventiónak, mennél kevesebbet ölelhet föl a műfaj természeténél fogva az egyéniből, esetlegesből, a mindennapiból s mennél inkább a tisztán emberire kell szorítkoznia. Ilyen műfaj az epos. Nem csodálhatjuk, ha az epos-költő, kit a műfaj természete ilyen szűk korlátok közé szorít, szívesen felhasználja azt, a mit elődeinél készen talál; felhasználja, vagy kellő módosítással reproducálja elődei inventiójának egyes alkotásait, melyek szóbeli vagy írásbeli hagyomány útján, nemzedékről nemzedékre szállván, mintegy közkinccséivé váltak a költészetnek. A nép «az első és legnagyobb inventor» s egy népepos létrehozásán mégis egész nemzedékek működnek, míg aztán valaki «alkotó æthert lehel» a mondavilágba s eposszá tömöríti elődeinek töredékes

* Greksa Kázmér folytatta az I. részt a 4. éneknél s be is fejezte. (*A Zrinyiász és viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz.* 1889—90.) A II. részt azonban ő sem írta meg.

alkotásait. Hogyan követeljünk teljesen eredeti compositiót a műeposírótól? Vergilius íme Homerost utánozza, őt pedig Dante, Ariosto, Camoëns s legfőképen Tasso, ki az Aeneisnek egyes részleteit egyszerűen lefordítja, máskor változtatva veszi át. Mindezt érdekes példákkal világítja meg. De nem is kölcsönvétel mind, a mi annak látszik. Vannak oly vonások, melyeket a Vergilius nyomdokain haladó eposi iskola az epikus mesterséghez tartozóknak vélt. Ilyen közös vonások: a propositio, enumeratio, eposi anticipatio, a csodás elem, a párviadal, mely hitszegés folytán általános harczczá fejlődik, a hadi tanács stb.

Az elemző részből, mely nemcsak párhuzam Zrinyi és Tasso eposa közt, hanem a *Zrinyiász* részletes fejtegetése is, csak néhány értékes és eredeti megfigyelését emeljük ki, melyek egyszersmind Arany nagy alaposságát, mindenre kiterjedő figyelmét, éles megfigyelő tehetségét s finom műérzékét is jellemzik.

A Homerosnál előforduló beszédeket összehasonlítja a Vergilius-félékkel s azt látja, hogy míg amazok a beszélők egyéniségéből fakadnak, naivak, pathetikusak s jellemábrázolók, emezek a római történetírók oratióinak hatása alatt retorikai szabályok szerint készült szónoklatok, melyek nem az illető személy lelkét, hanem a költő szónoki ügyességét mutatják (*Össz. Munk. V. 26.*). Kiemeli a szelektől fogant ló ősrégi eposi motivumát (38.). Észreveszi Ariosto gúnymosolyát, melylyel saját hőseinek csodás erő kifejtéseit kíséri, maga sem vévén egészen komolyan a dolgot (40.). Kiemeli Zrinyi finom tapintatát, melylyel a Túri György-episodban cselekvénynyé alakítja a hadviselőknek szánt tanácsait. Ilyen kisebb episod így megbírja az eposban különben helytelen didaxist (44.). Kiemeli, hogy a történeti adatokat hogyan tudja költői célra felhasználni (60—2.) s hogy reflexióit mindig ott szövi közbe, a hol legkevésbé bántó (53.). Zrinyi imájában kimutatja a biblia hatását (50—1.), másutt a Zrinyi hadtudományi munkáiban foglalt elvek nyomára mutat rá (73—5.). Saját képzeletének pontosságára jellemző az a részlet, melyben a harcz színhelyét állapítja meg (82.). Érdekes megfigyelése az is, hogy Zrinyi a csatarajzokban

nem a maga tapasztalatait használja föl, hanem eposi remniscentiáknak enged (79.). Végül különösen szép és finom fejtegetésként emelhetjük ki az eposokban előforduló idylli képekről szólót s párhuzamát, a melyet a Tasso mesterként Eriminia-episodja s a török ifjúnak igazán keleti bájú episodja között von (66—70.).

Hogy mily nagy apparatussal s milyen gonddal készült ez a tanulmány, mutatják a hozzá való jegyzetek. Megvan a cselekvény párhuzamos helyeinek összeállítása (a *Zrinyiászt* véve alapul) a *Zrinyiászból*, Vergiliusból és Tassóból. Megvan az első 158 sor kivételével az egész *Aeneis* végigelemzése ilyen vázlagszerűen (összevetések Homerosszal, Tassóval, Zrinyivel s másokkal is). Főszempontja ebben az eposi szerkezetre, előadásra jellemzők kiemelése. Egyéb futólagos megjegyzései is igen érdekesek. Ez utóbbi alapján készülhetett az eposi szerkezetre, a csodálatos különböző nemeire, a cselekvényre és jellemzésre vonatkozó összeállítás, a mely kiegészíti a bevezetésnek conventionalis eposi motívumokról szóló részét.

A második részből, melyet maga összeállítónak nevez, három töredék maradt: a tárgy és kor, a mese és gépezet és a fő hős alakjának fejtegetése. Az első a legterjedelmesebb. Összehasonlítva a két epos tárgyat, azt találja, hogy Tasso tárgya magában eposi, nagyszerű s körileg meghaladja az ó-kori eposok bármelyikének tárgyat. Hogy csak negyven napot ölel föl a nagy hadjáratból, helyesen teszi, mert a leghatalmasabb mozzanatot választván (Jeruzsálem bevételét), egységet adott művének. Tárgyát azonban nem aknázza ki, mert a regényes kalandok festésébe bonyolódva, meglehetősen elejti a főeseményt. Zrinyi kisebb körű tárgyat (egy várostrom) eposi magaslatra tudta emelni s ebben fölülmulja Tassót, ki tárgyán alul maradt.*

Ezután a két költőnek korához való viszonyát fejte-

* Aranynak ez állításához szólt hozzá Thúry József nagyszabású tanulmányában (*A Zrinyiász. Irod. Közl.* 1894.), melyben kimutatta, hogy az a felfogás, mely szerint a törököt Isten a magyarok bűneinek megbüntetésére küldi, megvan az egykorú költészetben és közfelfogásban s így Sziget ostroma kész eposi tárgy volt.

geti, szépen kimutatván, hogy mindketten koruk fiai. Mellesleg megczáfolja azt a nézetet, hogy Tasso eposa az olaszok dicsőítése volna.

Második töredékében kimutatja, hogy Tasso meséje az *Ilias*é után van képezve. Az egyszerű mesét bonyolultabbá tette, de jobbra nem. Zrinyi meséje egyszerű és kerek. Nem végződik ugyan teljes nyugalommal, mit az epos kíván, de ez a tárgynak fogyatkozása. Ezt különben Zrinyi eléggé leküzdi költői alakításával, hogy mégis megnyugodva, megengesztelődve tesszük le munkáját: Szigetvár megtöri Szolimán hatalmát s a hősök mártírkoszorúval jutalmaztatnak az égben. A mi a csodás elemet illeti, Tasso machinája valószínűtlen, mert az ég és pokol közt nem lehet egyenlő a küzdelem, itt-ott következetlen is s a kelletténél több. Zrinyinél a Tassótól kölcsönzött machina keresztyénibbé és jobbra válik. Zrinyi nem is halmozza úgy a csodást, mint Tasso, «a fönség iránti helyes érzékből».

A harmadik és legkisebb töredékben röviden összehasonlítja az *Ilias* hőseit Aeneassal s Tasso Godofrédjával. Az utóbbi érzéketlen gép, a rideg erény és méltóság symboluma, de mint ilyen sem tökéletes. Zrinyi igazi ember, kit tisztelni és szeretni is lehet.

Nagy kár, hogy ez az összefoglaló rész, mely gyönyörű befejezése lett volna a nagy tanulmánynak, nem készült el, de azért ezekből a töredékekből is látszik, hogy Arany Zrinyit Tassóval szemben kellő magaslatra emelte volna, kimutatva önállóságát, nagy alakító tehetségét és lángelméjét.

Aranynak ez a tanulmánya, melyben a költő finom érzékét a tudós alaposságával egyesítette, méltó nagy geniejéhez. Bevezetése, az eposköltők eredetiségének, inventiójának fejtegetése, szép és mélyreható. Az összevetés alapvető munka s az összehasonlító irodalomtörténet modern munkásainak példát mutató gonddal és körültekintéssel készült. A költemény elemzését, mely részletező bírálataira emlékeztet, bámulatos gonddal és figyelemmel végezte. Mindent meglátol, megvilágít, kicsinyt és nagyot egyformán. «Nincs dolog önéki, hogy kicsibe venné; így változik a

nagy előtte kicsinné.» Széleskörű olvasottságát, jártasságát az eposirodalomban épen úgy csodálnunk kell, mint finom tapintatát a szépségek megérzésében. A *Zrinyiásznak* ez az első mélyreható fejtegetése és méltatása, melyet csak oly nagy epikus s olyan művelt epikus írhatott meg, a milyen Arany volt.

III.

Még mielőtt *Zrinyi és Tassoját* megírta volna, már készen volt egy másik tanulmánya is. 1857 deczember 1-én ezt írja Gyulainak: «Kezdtém írni valamit a cseh költeményekről, a kraludworszki kéziratról.* Azaz hogy erről még semmit sem írtam, de egy nagy előbeszédet kerítettem «a magyar naiv eposzról.» Láttam aztán, hogy az ajtó nagyobb, mint a ház, abbahagytam» (Lev. II. 48.). A régi cseh költemények méltatását valóban nem írta meg, de az elkészült bevezetés, mely önálló egész, kárpótol bennünket amazért. Ki csak később adta (lehet, hogy kissé átdolgozva) lapjának, a *Szépirodalmi Figyelőnek* első három számában 1860-ban *Naiv eposzunk* czímen. A kis tanulmány érdekes gondolatmenete a következő. Volt-e nekünk valaha ős eredeti eposunk? A népnek mindig oly kevés érzéke volt-e mondai, történelmi költemények iránt, mint manapság? Ma, úgy látszik, egyáltalában nem érdekli a népet a nemzet sorsa. Költészetünk XVI. századbéli írott maradványai idomtalan krónikák, melyekből minden költői alakitás, compositio hiányzik, pedig épen a benső alkat jellemzi a nép költeményeit. A XVII. és XVIII. század epikusai sem tudnak componálni, Zrinyit kivéve. A Mátyás korában még virágzó népi énekmondás nyomtalanul enyészett el. Semmi sem maradt belőle, még a compositio iránt

* A Kralodworsky Rukopis (*Königinhofer Handschrift*) Königinhofban talált ó-cseh kézirat, mely epikai s lyrai költeményeket tartalmaz. Szeberényi Lajos lefordította az egész bevezető ismertetéssel a *Kisf. Társ. Évl.* új folyamának 8. kötetében. Megjelent külön is: *A königinhofi kézirat.* 1873. V. ö. Toldy Ferencz: *Kritikai Berek.* I. 274—83. Ó-cseh literatura.

való érzék sem. Pedig ezeket a régi énekeket minél népesebbeknek véljük, annál költőiebbeknek, kerekesebbeknek kell őket tartanunk. Ime még a nép prózai elbeszélései is: a mese, mely valóságos eposa, s a monda, mely története, mily kerek alkotásúak! Még nagyobb lehetett a verses elbeszélések compositóbeli tökéletessége, mint azt a Fehér László s Ajgó Márton-féle balladák remek belső alkata bizonyítja.* Hogy énekmondóink népénekesek voltak, egy Galeottiból vett idézettel bizonyítja. «De nem szorúlunk pusztá okoskodásra, hogy meggyőződést szerezzünk, miszerint a történeti és mondai eposz valaha költőibb alakot viselt, mint a XVI. század verselőinél. Sajátságos sorsunk, hogy míg szerencsésb nemzetek legrégibb történeteket, hová a história nem ér, költői maradványokban nyomozzák: nekünk megfordítva, a história nyújt némi vezérfonalat régi költészetünkhöz.» Krónikáink egyes részleteinek kerek compositiója bizonyítja, hogy népénekék alapján készültek. Érdekes példákkal bizonyítja ezután, hogy krónikáink egyes epizódokban annyira megtartották az eposi szerkezetet, hogy költőinknek kész mesével szolgálnak. Fejtegetéseinek eredményeként végül azt mondja, hogy «volt nálunk naiv eposz», s «hogy az, mint általában a népköltemény, költői formában nyilatkozott». Feledésbe merülésének okát krónikásaink «tudós naivságában», korán ébredt kritikai szellemében keresi. Ez a tudakosság volt oka, hogy írott költészetünk oly korán különvált a népitől.**

Általában azt tartják, hogy Arany ebben a tanulmányában egy nagyobb naiv epos létezését bizonyítja, mely aztán feledésbe merült, pedig ez tévedés. Beöthy Zsolt elterjedt kézikönyve szerint Arany azt bizonyította be, hogy «alakulóban volt nemzeti eposunk». Arany ezt nem így mondta, mint fönnebb láttuk, de mindenesetre így gondolta. Ő tudniillik az epos szót tágabb értelemben veszi, mint tanulmányának figyelmes elolvasása után látjuk s általában mondát, történeti epikus költeményt s nem epopeát, nagy

* U. e. fejtegeti *Hátrahagyott prózai dolgozatai*-ban, 148—9.

** V. ö. u. ott. 150—1.

hőskölteményt ért rajta.* Ilyeneket többet képzelt, esetleg egyes monda-, ballada-köröket, de nem nagy epost.

- Igazán mélyreható költői intuitióval nyomozza krónikáinkban az elveszett népi költeményeket s a mai népköltéssel világítja meg őket. Minden ízében eredeti és logikus fejtegetéseinek a compositióra való alapítása genialis gondolat s különösen nagyértékűvé teszi ezt az irodalomtörténeti szempontból alapvető tanulmányt.

IV.

Aranynak az ötvenes évekből még egy értekezését ismerjük, a *Bánk bán tanulmányokat*. Finom érzékével régen fölismerte *Bánk bán* értékét s már szalontai nótárius korában többre becsülte Kisfaludy *Szibor vajdájánál*, a miért akkor ki is nevelték. Tanár korában az iskolában magyarázta, a tervezett Shakespeare-fordítás újra ráterelte figyelmét (*Lev.* II. 76.) s erről akart székfoglalót írni. 1859-ben dolgozott is rajta s megijedt, hogy Szász Károly ugyanerről írt. Szász barátja kedvéért lemondott tervéről (*Lev.* II. 75—80.), azonban Arany meghallván, hogy Gyulai Pál is nagyobb monographiát ír Katonáról és a *Bánk bánról*, végképen lemondott tervéről s belefogott Zrinyi tanulmányába (*Lev.* I. 461, s Gyulai bevezetése *Bánk bánjához*).

A töredékben maradt munka 1858-as évszámmal (a levelezés szerint inkább 1859-ben készülhetett) csak 1879-ben jelent meg prózai dolgozatai között.

Aranyig csak három nevezetesebb bírálat jelent meg a *Bánk bánról*: a Vörösmartyé (*Athenæum* 1839. I. 418.), a Sebeshelyié (= Gyurmán Adolf; *Életképek* 1845. II. 20.) és a Gregussé (*Pesti Napló* 1854. 174.). Ezeket ismerte s hiányaik, sokszor hibás fölfogásuk, valamint Toldy Ferencznek valószínűleg előtte is hangoztatott nem épen jó véleménye is sarkalhatták, hogy alaposan neki lásson a *Bánk bán* elemzésének s megvizsgálja jó és állítólagos rossz oldalait.

* V. ö. *Levelezése*, II. 17: «lyrában» ... «eposban» = epikában.

Tanulmányából a következő részek készültek el: I. A történet, II. A mese lényege, III. Bánk bán jelleme, IV. Gertrúd jelleme, V. 1. Gertrúd köre, 2. Bánk köre, 3. Endre köre. Az I. részben néhány történeti adatot gyűjt össze, melyek megvilágítják a dráma cselekvényét. A legérdekesebb forrást, Bonfini elbeszélését Heltai átdolgozásában, honnan Katona merített, nem ismerte, mert lehetetlen, hogy különben meg ne említse. A II. részben igen világosan és szépen a dráma meséjét mondja el.¹ Az V. rész csak vázlat a jellemek részletesebb fejtegetéséhez. A szereplők csoportosítása három körre, ügyes és növeli az áttekinthetőséget.² Sok értékes megjegyzést tartalmaz a jellemekről, az elszórt vonásokat összefoglalva. Érdekesen határozza meg a darabból s a történelem adataiból Bánk és Melinda életkorát, rámutatva a köztük levő korkülönbségre. Erre azonban Katona talán nem is gondolt. A III. és IV. rész a legterjedelmesebb s legértékesebb is, melyben Bánk és a királyné jellemét fejtegeti. Mindkét alakot végigkíséri a darabon minden jelenetükön át s így fejtegeti jellemüket, illetőleg lelki állapotuk fejlődését. Nem lehet fejtegetésein végighaladnunk e helyen, csak a legbecsesebbekre mutatunk rá, melyek főképen a nehezebb vagy homályosabb helyek magyarázatai; egyszersmind utalunk Gyulai analog magyarázataira.³ Ezek a helyek: Bánk lelkiállapota megjelenésekor (*Össz. Munk.* 118—120., Gyulai 207—9.); Bánk visszatér s meglátván Ottót Melindával, rejtekebe «visszaszédeleg»; polemia Vörösmartyval (120—23., Gy. 210—11.); Bánk monológja az első fölvonás végén (123—28. Gy. 211—2.); a «bánki sértődés» mint *anticipatio*, hiba (130—1., Gy. 214.);⁴ Bánk lelki háborgása Biberach szavai után (133—5., Gy. 216—7.); az Izidórával való jelenet fontos-

¹ Gyulai *Katona és Bánk bánja* című könyvében nem ad tartalmat. Péterfy Jenő kitűnő iskolai kiadásának tartalma (*Jeles Írók Iskolai Tára* XXII.) Aranyé mellett a legjobb.

² Felosztását Péterfy is követi.

³ A lapszámok az 1907-es második kiadásra utalnak.

⁴ Péterfy igazolni iparkodik Katonát, de azért be kell vallanunk, hogy az illető hely homályos s inkább a jövőre vonatkoztatható.

sága (135—40., Gy. 221—4.); a III. és IV. fölvonás közötti házagról (142—3., Gy. 225—6.);* Bánk nagy jelenete a királynéval (143—8., Gy. 227—32.). Az utolsó jelenetek magyarázatából kihagyja Melinda halálát, úgy hogy ez a rész, Gyulai fejtegetéséhez hasonlítva, kissé elnagyoltnak tetszik. Gertrud jellemének remek magyarázata viszont Gyulaiénál (245—9.) jóval mélyebb.

Gyulai tanulmánya 1860-ban jelent meg a *Budapesti Szemle* XI. kötetében. Ezt bővítette monographiává *Katona és Bánk bánja* című könyvében (1883), melynek második kiadása (1907) jóformán csak új lenyomat. A drámát fejtegető rész a monographiában is ugyanaz, mint a *Budapesti Szemlé*ben, csak itt-ott van kibővítve (például a kettős cselekvény vádjának elhárítása).

Ezt azért bocsátottuk előre, mert meglepőek az egyezések Gyulai és Arany magyarázataiban. A főntebb jelzett fontos pontokat illetőleg, de több más apróbb kérdésben** is, egyező eredményre jutnak. Kölcsönös hatásról nem lehet szó. Mikor Arany tanulmányát írta, Gyulai Kolozsvárott tanárkodott (1858—62) s nem ismerte Arany dolgozatát. Viszont mikor Gyulaié megjelent, Aranyé már készen hevert fiókjában. Azért sok az eltérés is köztük s ha azonos eredményekre jutnak is, de más-más úton. A két kiváló szellem érdekes találkozása ez, mely megerősíti eredményeik igazságát.

Mint említettük, Arany tanulmányának III. és IV. része a legértékesebb. Gyönyörűség elolvasni azt a lélektani

* Péterfy megjegyzése, hogy a királyné fölkiáltása: «Napest!» nélkül a cselekvényt folytonosnak lehetne tekinteni, nem állhat meg, mert még két helyen céloznak rá. Katona, a színpad nagy ismerője, szerintem inkább lemondott a cselekvény folytonosságáról, mint a hatásos esti világtársról, hangulatról.

** B. bosszúja nem Otto, hanem Gertrud ellen irányul (Ar. 122. Gy. 249.); «felébredék» csak képletes kifejezés (124. Gy. 212.); B.-nak a békétlenekkel való jelenetéről (128. Gy. 214.); Mikhálnak mondott szavai saját érzelmét fejezik ki (135. Gy. 218.); a B. és neje közt lefolyt családi jelenet nincs színre hozva (136. Gy. 219.); bombast a III. szakasz elején (137. Gy. 220.); B. «útonállók» felkiáltása (141. Gy. 224.); öntudatos játék az ellentéttel (141. Gy. 224.).

rajzot, mely teljesen megvilágítja a drámának két legbonyolultabb jellemét s egyszersmind jellemzi Aranynak éles, világos, logikusan gondolkodó elméjét s költői érzékét, melylyel rendkívül biztosan kalauzol bennünket e két lélek homályain át. Mindent megért és megértet, elosztatja a homályt, áthidalja a hézagokat, kiegyenlíti az ellentmondásokat, fölfejt a bonyolult fonalakat.

Fejtegetései kiegészítik a Gyulaiéit, melyeknél sokkal bővebbek, részletezőbbek, nem egyszer mélyebbek is. Gyulai-nál ez csak részlet, mely arányos az egészszel s művészi kidolgozású. Arany nem törekedett művészi formára, csak minden részletnek kellő megvilágítására, ezért analýsál sokszor szinte aprólékoskodva.

Gyulai megelőzte Aranyt s így tanulmánya, mely Bánk bán igazi értékét meghatározta, irodalomtörténeti szempontból jelentősebb. Arany is csak azt bizonyította be, mint ő, hogy a *Bánk bán* a legjobb magyar dráma. Ha tanulmánya előbb jelenik meg, mint a Gyulaié, ezt a ma már közmeggyőződéssé vált irodalomtörténeti igazságot is neki köszönjük, épen úgy, mint drámairodalmunk másik büszkeségének, Madách remekének fölfedezését.

V.

Irányok czímen Arany három cikkét foglalta össze *Prózai Dolgozataiban*. Az első megjelent *Irányok* czímen a *Szépirodalmi Figyelő*ben (1861. 26. sz.), a második *Némi párhuzam* czímen ugyanott (1862. II. 11. sz.), a harmadik pedig csak *Prózai Dolgozatai* közt látott napvilágot 1879-ben.

Az első cikket azzal kezdi, hogy kár volt a Kisfaludy Társaságnak abbahagyni pályázatait, melyek a különböző műfajok fejlesztését célozták. Ma a lyra túlteng az epikával és drámával szemben s a lyrai termés szörnyen egyforma. Ezt politikai viszonyainkkal mentik. Ilyen kor legalkalmasabb a lyrára. Ez igaz, de a mi lyránk nem a kor visszhangja. A túlságos lyrizálás főoka Petőfi sikere. A lángész irányt szab korának. Ilyen Petőfi is, kinek hatása alól legjobbjaink sem tudnak menekülni. E varázs megtörésére

csak az vezethet, ha új utakat törünk. A lyrában válaszszunk az övétől eltérő irányokat s műveljük és tanulmányozzuk a költészet egyéb fajait is.

A másodikban * ugyanerre a tárgyra tér vissza. Csokonai idejében igen sok volt a verselő. Népieseknek nevezik ezeket a külsőségekben mesterkedő versfaragókat, pedig inkább népszerűek voltak. Kitünően jellemzi ezt az irányt s érdekes párhuzamba állítja korának költészetével. A rokon vonásokat éles szemmel látja meg s ezzel egyszersmind rámutat a korabeli költészet főhibájára. Lyránk annyiban haladt, hogy Petőfi hatása alatt kifejlődött a költők érzéke a dalforma iránt. Csakhogy itt meg is állapodtunk. A vers ma = dal. A dal formáját kiterjesztik a lyra egyéb fajaira, sőt az epikára és drámára is. Meneküljünk ki ebből a rettentő egyoldalúságból, tanulmányozzuk a classikusokat (a nélkül, hogy antik ruhába öltöztetnők gondolatainkat) s a nyugati modern lyrát. Csak minél több költői minta átértése menthet meg az egyoldalú utánzástól.

A harmadik részben az utánzásról mondja el gondolatait. Tulajdonképen mindenki utánzó, még a nagy költő is. Ne utánozzanak azonban a nem egészen önálló tehetségek csak egyet, mert így egyéniségüket elnyomva majmolókká lesznek, hanem tanulmányozzanak sokat, fogadjanak el többféle hatást, mert így megglelhetik a tehetségeiknek legmegfelelőbb irányt, melyben egyéni erőiket kifejthetik. Ezért ne utánozzuk mindig Petőfit,** mikor tehetségünk

* E miatt Tompa igen megharagudott, mert magára is vonatkoztatva a lyrikusok jellemzését (a mi Aranynak esze ágában sem volt). Nem tudta, hogy az Y jegy alatt megjelent cikket Arany írta s hevesen kikelt a névtelen szerző ellen (*Ler.* II. 219., 221., 222—5., 226—8.).

** Dózsa Dániel *Zandirhámjáról* szóló bírálatában is ugyanezeket fejtegeti s hangoztatja a nagy (külföldi) minták tanulmányozásának fontosságát. Ettől nem kell félteni eredetiségünket. A nagy utánzók (Vergil, Tasso, Zrinyi pl.) nagy eredetiek is egyszersmind. A lyrai túltengés főokának itt nem a Petőfi utánzást, hanem politikai viszonyainkat mondja. Ez a bírálat 1858—9-ben készülhetett, az *Irányok* későbbi, tehát Arany nézete változott. — Bulcsu verseiről írt bírálatában is a Petőfi-hatást tartja fontosabbnak. Frankl könyvéről írt bírálatában is kikel a lyrai egyoldalúság ellen.

egészen más irányt kívánna. Ismerje fel a költő tárgyának természetét, érzelmei hőfokát, eszméinek mélységét s ezekhez idomítsa a kifejezés formáit. Tanuljon különbséget tenni fenség és kellem közt. Végül az előbbi cikk conclusiójának magyarázataképen azt fejt ki, hogy a görög-római lyrából mit tanulhat a modern lyrikus.

A magyar költészet ötvenes évekbeli lyrai irányát a Petőfi utánzással kapcsolatban Arany előtt több kiváló műbírálónk észrevette és elítélte. Így Gyulai Pál Petőfiről írt tanulmányának végén (*Új Magyar Múzeum*, 1854.) ostorozza Petőfi szolgálai követését, a népköltészetnek tájköltésszé sülyedését, lyránk izléstelen túlzásait. Salamon Ferencz Lisznyainak *Madarak pajtása* című verskötetéről írt bírálatában (1856) Lisznyait az akkori lyra tipikus képviselőjének tekinti. Kiemeli a lyra eszmékben való szegénységét, bőbeszédű ürességét, formátlanságát, igazi érzelmek nélkül valóságát. Erdélyi János Petőfiről (1854), Aranyról (1856) s a magyar lyráról (1859) írt tanulmányaiban ítéli el a túlságos lyrizálást s a lyra «kelmeiségét», vagyis a külsőségek túltengését a tartalommal szemben. A költészet nyúlik: «A hol tetszik, abbahagyom. A rövid lesz lyra, a hosszabb elbeszélés, a leghosszabb éposz».

Ezek sorába lép Arany az *Irányokkal*. Erről a sokat forgatott themáról is tud újat, eredetit mondani. Új szempontja: a dal formájának kiterjesztése a többi lyrai fajokra, sőt egyéb műfajokra is. A költői formák iránt tanúsított érzéketlenség látása vezeti rá arra a rendkívül érdekes párhuzamra, melyet a korabeli s a Csokonai idejebeli költészet közt von, pompásan megvilágítva emennek fogyatkozásaival amazéit. A Petőfi utánzásról is sok talpraesettét és újat mond. Különben nem elégszik meg a hibák kimutatásával, mint társai, hanem tanácsokat is ad költőtársainak hibáik elkerülésére, midőn a nagy példák tanulmányozására int, tisztázva az utánzás fogalmát a költészetre vonatkozólag.

Ki kell emelnünk e három kis tanulmány külső formáját. A többiek nyugodt, sokszor kissé szárazon fejtegető előadásmódjától eltérve itt lendületesen, szellemesen és humorral ír, mintha meg akarta volna mutatni, hogy —

mint maga nevezte — «fahangú» prózája (*Lev. II. 137.*) a fáénál sokkal különb hangokat is tud adni.

Az *Irányok* Arany legszebb, legformásabb tanulmányainak egyike s nagybecsű adalék irodalmunk legújabb történetéhez.*

VI.

Írói arczképek cím alatt öt kis jellemzését foglalta össze Gyöngyösiről, Orczyról, Gvadányiról, Szabó Dávidról és Ráday Gedeonról. E cikkek lapjának, a *Koszorúnak*, 1863. és 1864-iki évfolyamaiban a fönt írt sorrendben jelentek meg magyarázatokul az illető írók mellékelt arczképeihez.

Gondolatmenetüket mellőzve csak értékes oldalaikat emeljük ki.

* Érdekes adalékok még ehhez következő kisebb cikkei: *Előrajz a Szépirodalmi Figyelő* megindításakor, 1860 (*H. pr. dolg.* 499—502.), melyben örömmel üdvözli irodalmunk «terjeszkedését», de constatóálja, hogy ez nincs kellő arányban a mélységgel. Nincs kritika, nincs elméleti tudás, «öntudat nélküli naturalismus» uralkodik. — (V. ö. U. ott 301.).

Egy szó, mely kell, de nem tetszik 1862 (U. ott 514—6.). Ebben az irodalmi központosításról szól. Kisfaludy óta megvan: Pest egyesíti az írókat, ma jobban, mint valaha. Szellemi tekintetben azonban nincs központosított irodalmunk. Semmi közös eszme, irány, tömörülés. Fő gond a megélhetés, fő erény az élelmesség. Innen a pajtáskodás, verseny a konczért, az üzletszerű kapkodás. Néha még jobbainkat is elkapja ez az ár. — (V. ö. u. ott 90—1.).

Irodalmi hitvallásunk 1863 (U. ott 33—42.). Ebben is kiemeli az irodalmi elvtelenséget s az irodalmi morál lazulását, de kiemeli azt is, hogy 1850—62-ig nem volt teljes pangás irodalmunkban, nem volt ez a teljes süllyedés kora, mint némelyek tartják. A «conventionell eszményiség», Istennek hála, rombadőlt Petőfi hatása alatt. A Petőfi-utánzók mellett van több derék, mondjuk, középszerű írónk, kik magasabban állanak. Egyes ágakban haladás mutatkozik. A hang egyszerűbbé vált. Az előadás formája, legalább a lyrában, tökéletesbült. Ballada-irodalmunk fejlődött. A prózai elbeszélés lélektani alapra kezd helyezkedni s a magyar életet festi. A drámában alig van haladás, de itt meg a közönség ízlése fejlődött. V. ö. búcsúszavát a közönséghez (*Koszorú* 1865. jun. 25.). Az ötvenes évek irodalmára vonatkozó költeményei: *Vojtina levelei, Év kezdetén, A kis pokol, Poétai recept, Dal és öt forint, Írjak, ne írjak?* Az új magyar költő.

Gyöngyösi István méltatása alapvető s telve van új szempontokkal. Toldy kutatásait és fejtegetéseit igen sok tekintetben kiegészítette és Gyöngyösit tulajdonképen ő helyezte kellő világításba, melyben ma is látjuk. Gyulai egyetemi előadásában, Beöthy kézikönyvében s mások is mind az ő nyomdokain haladtak, folyton hivatkozva reá.

Ő fejtette meg Gyöngyösi nagy népszerűségének okait, kiemelve lyrai részleteinek szépségét, tetszetősségét s kiemelve azt, hogy Gyöngyösi költeményei tulajdonképen krónikák, melyekhez az olvasók hozzászoktak, csak hogy sokkal szebbek, mint elődeiéi. Tinódi modorának folytatója, de továbbfejlesztője is.

Arany emelte ki, hogy Gyöngyösi tulajdonképen lyrai tehetség volt, compositióját, jellemzésének módját legalaposabban ő vizsgálta, kellő párhuzamba ő állította Zrinyivel s ő hangoztatta nagy hatását költői nyelvünkre és rhythmusunkra.

Ezek csak legfőbb eredményei tanulmányának; a részletekben szintén sok értékeset és újat mondott.

Ha Orczy Lőrinczről adott jellemzését összevetjük a Toldyéval (*A magyar költészet története*), akkor látjuk, hogy mennyivel mélyebbre hatol Arany s mennyivel színesebb képet fest Orczyról, mint Toldy száraz vázlatában.

Tanulmányának főbb eredményei: világos képét adja Orczy költői egyéniségének, életbölcseletének. Kiemeli jelentőségét mint úttörőét, Barcsaival érdekes párhuzamba állítja s kijelöli helyét a francia és a népszerű iskola között. Legerősebb oldalának az eleven satyrai festést tartja. Szerinte Orczy comico-satyrikus költőink ősapja.

Gvadányi Józsefről, mint költőről, nincs nagy véleménynyel. Alakító tehetsége igen kevés, jellemző tehetsége sem sok (a komikus nótárius s a pesti erkölcsbíró majdnem két alak,*) satyrája vastag és kevésbé elmés, magyaros nyelve nem elég szabatos és erélyes, Gyöngyösinek alatta áll.

* Ezt az állítást is átveszi minden követője, pedig talán nincs is akkora ellentét a komikus kalandokba bonyolódó s a későbbi nótárius közt, kinek kifakadásai és feddözései is elég parlagiasak.

Különös érdeme, hogy két olyan alakot teremtett a nótáriusban és Rontó Pálban, melyek benyomultak a nemzet képzeletébe. A komikus jellem-alkotásban úttörő. Alakjait úgy teszi elevenekké, hogy külső eszközökkel elhiteti, hogy igazán éltek s hogy környezetüket realistikus aprólékos-sággal rajzolja meg.

Népszerűségének okai ezen kívül a közönség fejletlen ízlése, a mulattató könyvek csekély száma, alakjainak ismerős köre (a magyar népelet) s a nemzeti visszahatás II. József korában.

A Baróti Szabó Dávidról írt tanulmányának mindjárt bevezetése igen érdekes, melyben irodalmunk fejlődését vázolja, kiemeli elszakadását a régi költészettől, viszont ennek ellenére a népies rhythmus uralkodását. A francia és latin irodalmi irányt finom, egyéni megfigyeléseivel jellemzi. A német és «népszerű»* (nem népies!) iskolát csak röviden érinti.

Szabót természetesen nem mint költőt, hanem mint reformátort méltatja. Toldytól elítélt inversiói ragadják meg figyelmét s ezeket emeli ki különösen, hiszen magának is nagy hajlama volt a szokatlan, újszerű nyelvi fordulatok alkotásához. A classikus iskola nagy jelentőségét épen a nyelvreformban (új fordulatok, a nyelv tömörítése) látja s ebből a főszempontból tárgyalja Szabó működését.

Ráday Gedeonról rajzolt arczképének bevezetésében ugyanazt fejtegeti, mint Szabó jellemzésének elején, de abból a szempontból, hogy íróink többnyire nemesek, sőt főnemesek voltak. Kiemeli azt is, hogy a néptől kiindult fejlődés folytonossága más irodalmakban is megszakadt s «felülről lefelé» kezdett fejlődni a költészet.

Ráday Pálról is szépen emlékezik meg, őt tartva az összekötő láncszemnek a XVII. század lyrikusai és Amade közt. Ráday Gedeonnak nagy tekintélyét magyarázza meg s kiemeli finom ízlését, melylyel a Zrinyiász értékét felismerte, különben leginkább versreformját fejtegeti.

Ezek az írói arczképek legszebb munkái közé tartoz-

* Gvadányiról szólva Gyöngyösi-iskolának nevezi.

nak. Egyben-másban, főképen adatok dolgában, igazított rajtuk az újabb kutatás (pl. életrajzi adatok, a *Palinodia* magyarázata, Ovidius hatása Gyöngyösinél stb.), de főeredményeik dolgában nem.

Érték tekintetében a Gyöngyösiről írott áll legmagasabb színvonalon, de valamennyi értékes. Formás, igen eredeti, önálló ítéletről, mélyen járó, költői intuitióról tanúskodó kis tanulmányok ezek, melyek, mint alapvető adalékok irodalomtörténetünkhöz, soha el nem avulnak.*

VII.

Önálló tanulmányai közé tartozik *Visszatekintés* című cikksorozata is, mely a *Szépirodalmi Figyelő* 1861. évfolyamában jelent meg (36—41. sz.).

A *Figyelő*ben a kritikáról folyt ebben az időben polemia Gyulai Pál és Szász Károly között. Gyulai kezdte *Néhány szó a kritikáról* (17., 18. sz.) cz. cikkével, mely polemia Jósika Regény és regényítész (1858) című könyvével. Erre írt Szász Károly ellenvéleményt (*Még néhány szó a kritikáról*. 21., 22. sz.), melyre Gyulai felelt (*Megint a kritikáról*. 29.,

* *Szemere Pátról a Szépirodalmi Figyelőbe* (1861) írt kis nekrológját is az írói arcz képek közé sorozhatnók. Kedves, meleghangú megemlékezés. Írói működését csak érinti, hiszen nem is volt jelentékeny, s inkább lelkes részvételét emeli ki minden irodalmi mozgalomban, valamint azt, hogy mennyi irodalmi korszakot élt át a hosszú életű Szemere. (A Vachott Sándorról írt nekrológ tévedésből került hátrahagyott iratai közé. Ezt Salamon Ferencz írta.)

Noha szorosan véve nem tartozik tudományos munkássága körébe, mert csak iskolai használatra készült, meg kell emlékeznünk irodalomtörténetéről is, mely compendium volt tanítványai számára. Sok másolata forgott a körösi diákok kezén s néhányan meg is őrizték másolatukat. Ilyenből közölt egy névtelen a *Nemzetben* (1882. 53. sz. mutatványt (Vörösmarty és iskolája, Petőfi, Tompa). Benkó Imre A. J. tanársága Nagy-Köröscsön (1897) című könyvében közölte szintén másolatból a második mutatványt (Kisfaludy Károly). Arany kéziratából, mely 54 oldalra terjedt, csak 14 maradt meg s ezt a részt Dézsi Lajos adta ki (*Egyet. Phil. Közl.* 1908. 257—69.) Nagy Zsigmond (U. ott 1908. 720—2.) a birtokában lévő, majdnem teljes másolatból közli az egésznek vázlatát. — Kíváncsok, hogy hiteles szöveg-

34., 35. sz.)¹ s a szerkesztőt is nyilatkozásra szólította föl. A *Visszatekintés* elején erre felel meg Arany, szépen kifejtve, hogy a szerkesztőnek nem lehet minden ügyben bíraskodnia, ítéletet mondania.² Az egész különben inkább Brassainak a fordításról írt cikkeire (19., 20., 27., 28., 30—3. sz.) «tekint vissza» s nyelvészeti tartalmú.

Első részében stylusunk romlásával, az idegenszerűségekkel foglalkozik (ellát, kinéz, bír) s azt látja, hogy a nyelvérzékre való hivatkozás nem a legbiztosabb alap.

A másodikban a nyelvészet mai irányáról szól, melyet egyoldalúnak tart (csak a nyelv «teste» körül forog s nem törődik a szellemével). Szól a passivumról, a *hogy* kötőszó használatáról s az igekötők helytelen el nem választásáról.

A harmadikban a prózai és költői helyesírás különbségét, a syntaktikai tanulmányok szükségességét s a szóösszetételt fejtegeti.

A negyedikben folytatja a szóösszetétel fejtegetését a költői nyelv szempontjából s szól az *ő* és *az* használatáról. Az ötödikben ezt folytatja, a hatodikban pedig az igeidők használatával foglalkozik.³

E dolgozat részletes méltatása a szakemberek dolga s nem is tartozik szorosan véve tanulmányunk keretébe.

Ha mint laikusok olvassuk is, sok gyönyörűségben van részünk. Gyönyörködtet első sorban a humorral, találó hasonlatokkal fűszerezett élénk előadás, de különösen a benne nyilatkozó erős logika, a bámulatos nyelvérzék és nyelvismeret (főképen a népnyelv ezerféle árnyalatának ismerete). Fejtegetéseinek az ad bizonyos újságot és eredetiséget, hogy nemcsak nyelvi, hanem æsthetikai szempontból is meg-

ben végre az egészet megismerjük, mert csak akkor mondhatunk róla ítéletet. Annyit mondhatunk, hogy anyaga nem új, de ügyesen van csoportosítva s a száraz, compendiosus előadás találó, rövid jellemzésekkel van színezve. Érdekes és önálló a Petőfiről szóló rész.

¹ Ebben egy más ügyből kifolyólag is polemizált Szászszal.

² A polemia még tovább is folyt. Gyulai pl. reflectált Arany cikkére is. (44., 45. sz.)

³ V. ö. *E. Ph. Közl.* 1908. (730—1.)

vizsgál valamely nyelvi tényt. E tekintetben a nyelvtudós tanulhat tőle.

Visszatekintésével kapcsolatban többi nyelvészeti dolgozatait is megemlíthetjük, melyeket hátrahagyott prózai dolgozataiban összegyűjtve találunk. Van köztük rendszeres nyelvjárási tanulmány, szórendre vonatkozó fejtegetés, helyesírási kérdés (aki, ami), etymologizálás, nyelvhibák kimutatása stb. Tréfás nyelvészeti apróságai (pl. a jövő stylusa, új nyelvészet, a szövegmosoly stb.) is igen kedvesek és tanulságosak.

Sok bennük az értékes, a mit a nyelvészek is elismernek. Mindenesetre bámulhatjuk Arany rendkívüli szorgalmát, ítélőtehetségét és csodálatosan finom nyelvérzékét, melyek segítségével szakszerű nyelvészeti képzettség nélkül is magasan föléje emelkedik a műkedvelő nyelvészkedőknek és sokszor sikerrel méri össze kardját a nyelvtudósokkal is.*

SZINNYEI FERENCZ.

* Arany nyelvészeti munkásságát szépen méltatta Balassa József: *Arany János mint nyelvész* (Egyet. Phil. Közl. 1893. 328.) című értekezésében.

MARGARET OGILVY.*

— Első közlemény. —

I. Fejezet. Hogyan lett anyámnak oly szelid az arcza.

Azon a napon, melyen én születtem, hat lószőrrel töltött széket vettünk, a mi egész eseményszámba ment a mi kis házunkban: egy háziasszonynak első győzelmét jelentette hosszú hadjárat után. Mennyi munkát adott, a míg összegyűlt az a sok bankjegy és ezüstpénz, a mibe e butorok kerültek, — mennyi gonddal-bajjal járt megvásárlásuk, — hogyan mutattak azok a belső szobában, mikor ezt birtokukba vették, — milyen természetellenes közönbösséggel (bár elsáppadt arczczal) hordta be őket oda apám: mind-ezt annyiszor hallottam később elbeszélni, s annyiszor nyílt alkalmam gyermek- és férfikoromban hasonló diadalmi ünnepélyekben venni részt, hogy úgy rémlik nekem, mintha valósággal vissza tudnék emlékezni azoknak a székeknek

* J. M. Barrie-t, a jeles skót író-t, a magyar közönség mint színiköltőt ismeri. Darabjait ily címekkel adták és adják magyarul: *Egyenlőség, Vén leányok, Kis dundi, A mihez minden asszony ért*. De Barrie elbeszéléseivel szerzett először hírnevet és e minőségében maradt meg ma is kiválóbbnak. A mű, melyet itt közlünk, eredetiben ezt a címet viseli: «*Margaret Ogilvy, írta fia, J. M. Barrie*» és a szerző «testvére, Jane Annie emlékének» van ajánlva. Tehát Barrie saját édes anyjáról szól itt, kit skót szokás szerint leánynevén emleget. Tán legnépszerűbb, legkedveltebb alkotása ez életrajzi és egyzersmind önéletrajzi regény, mely egyébiránt éppen annyira kevésbé igazi (drámai jelenetekben bővelkedő, érdekes meseszövéssel lebilincselő) regény, mint a mennyire díszére válik az író gyermeki szívének, finom elemző művészetének és pompás humorának.

A fordító.

jöttére, — mintha kiugrottam volna életem e legelső napján az ágyból és befutottam volna, hogy lássam, hogyan «néznek ki».

Biztos vagyok benne, hogy anyámnak csak úgy viselkedett a talpa, hogy ő is oda kukkinthasson, mielőtt lábaitól ennyi erőt várhatott volna. Meg vagyok győződve, hogy alig hagyták őt egyedül velem, a következő perczen már ott kapták a belső szobában meztláb, a mint az egyik széken egy horzsolást igazítgatott, melyet természetesen ő fedezett fel legelőször, — vagy a mint királynő módjára trónolt a székeken, — vagy a mint be-becsukta és hirtelen rá-rányította az ajtót a székekre, hogy mind a hatot egyszerre váratlanul meg-meglepje. És ekkor, úgy gondolom, kendőt terítették rája; (különösen esik elképzelnem, hogy nem én voltam az, ki utána futott a kendővel;) komoly arczczal visszakísérték ágyába és emlékeztették ígéreterére, hogy szépen veszteg marad. A mire ő aztán valószínűen azt válaszolta, hogy hiszen csak egy pillanatra ment ő oda, tehát annyi, mintha nem is mocczant volna helyéből.

Igy fedeződött fel előttem egyszerre valami az ő lényéből: csodálom, hogy meg birtam érteni és jegyezni magamnak. Szomszédok jöttek be, hogy lássák a gyermeket, meg a székeket. Nem vagyok tisztában azzal, vajon sikerült-e neki elámitani engem, mikor tette magát, mintha azt hinné, hogy akadnának még más emberek is, kik éppen olyanok volnának, mint mi, — vagy pedig mindjárt kezdettől fogva átláttam rajta: hiszen ezt oly könnyen tehette bárki! Vajon komolyan elhittem-e neki, mikor megegyezni látszott a szomszédokkal abban, hogy arra nincs eset, hogy engemet iskolába járassanak, vagy pedig megsejtettem már, milyen nagyravágyó tervek forrnak e kedves kis fej agyában? És midőn úgy beszélt a székekről, mint összes vágyainak netovábbjáról, annyira tapasztalatlan jövevény voltam-e én, hogy nem jöttem rá, mit gondol, mielőtt még kimondta volna, és félénk ajkának tényleg ki kellett ejtenie e szavakat: «Ez csak a kezdete». És mikor aztán magunkra hagytak, elnevettem-e magam azon, mi minden nagy dolgot forgat magában, vagy pedig előbb el kellett neki azo-

kat suttognia fülembe és csak azután kulcsoltam át nyakát és biztattam, hogy majd segítségére leszek? Később így szokott ez folyni köztünk rendszeren, sok-sok ideig: mily furcsa elgondolnom, hogy nem mindjárt kezdettől fogva volt ez így!

Inkább csak ködös sejtelemként áll előttem mindaz, mi hat éven át történhetett. De midőn ez éveknek végére érttem, hirtelen világos-tisztán bontakozik ki szemem előtt annak a nőnek alakja, kit addig csak határozatlanul láttam. Az imént félénknek neveztem ajkát: kezdetben korántsem volt ő félénk szavú; de már ilyenné lett, a mikor én közelebbről megismerkedtem vele. A mi pedig az ő szelid arczát illeti, később beszélték nekem, hogy ez arcz akkortájt még nem volt annyira csak szelid. Szintúgy a kendő ráterítgetésre vonatkozólag is meg kell jegyeznem, hogy eleinte senki sem hajszolta őt kendővel, senki sem iparkodott védőernyőt rögtönözni saját testéből ő közte és a léghuzam közt, senki sem lopózott be lábujjhegyen szobájába húszszor is egy éjjel, hogy megfigyelje őt alvásközben. Akkor még nem látta senki összemenni az alakját és nem kellett a családtagoknak erősen félrefordítani fejüket, mert tán olyasmin csodálkozik, miként fogyhatott úgy el a karja.

Legboldogabb perceiben — pedig nálánál nem volt boldogabb nő e földön — ajkai nem kezdtek el még hirtelen reszketni, nem tolult könny az ő néma, kék szemébe, a melyből olvastam ki én mindazt, a mit tudok és a mit valaha csak írni óhajtanék. Mert a ki az én anyám szemébe nézett, az éppen úgy tisztában lehetett vele, mintha magától a Teremtőtől hallotta volna, hogy anyám azért küldetett ide le a földre, hogy ő általa mindazok lelke feltáruljon, a kik szép gondolatok után sóvárognak. Már pedig minden irodalmi alkotásnak ez kiindulópontja és végcélja. Ezek a szemek, melyeket én csak hat éves koromtól kezdve tudtam meglátni, vezéreltek engem egész életemen át és kérem Istenemet, ne is legyenek soha más földi bíráim életem végéig. És e szemek sohasem bizonyultak inkább vezérlőimnek, mint a mikor eltemettük őt s a mikor megtudtam magam tartóztatni minden siráncozástól: hiszen

hetvenhat boldogan töltött év után szólította őt magához az Úr és így még midőn sirja szélén álltunk, akkor is csak igaz örövezésre lehetett okunk.

Volt még egy fia, ki tőlünk messze járt iskolába. Nagyön kevésbé bírok rá emlékezni, — mindössze annyi áll előttem, hogy eleven, vidám fiúcska volt, ki mókusként kúszott fel a fára és ölembe rázta a cseresznyét. A mikor tizenharmadik éves volt, én meg félannyi idős voltam, érkezett hozzánk a rettentő hír róla. Később hallottam, mily ijesztőn nyugodt arczezal indult anyus útnak, hogy fia és a Halál közé vesse magát. Legyalogoltunk vele a lejtőn csapatostul az állomáshoz, — és úgy rémlik, mintba irigyeltem volna őt, a miért úgy utazhatik e titokzatos kocsikban, — ott játszadoztunk leánytestvéremmel körülötte, boldogan, — büszkén, hogy ott szabad lennünk, — de nem a magam emlékei, csak mások beszédei után mondom ezt. El veszik tőle a jegyet, istenhozzádot int nekünk arczával, melyen erősen viaskodnak az érzelmek és melyet én magam nem láthatok. Aztán apám kijön a táviróhivatalból és rekedten szól: «Meghalt!» Majd csendesén visszafelé vesszük utunkat felfelé a lejtőn és hazaballagunk. Azonban ettől kezdve már nemcsak hallomás után beszélek; ettől fogva már jól ismerem anyámat mindvégig . . .

Tehát így történt az, hogy oly szelid lett az arcza, oly csöndes, szomorú az egész lénye és felebaráti könyörületől csordultig telt meg a szíve: úgy hogy őhöz fordult aztán minden anya, a kinek gyermekét elrabolta a halál. «Janet leekem, no ne sirjon má, haggya, leekem!» szokta mondogatni nekik, a mire ők meg ezt szokták felelni: «Má minek haggyam, Margaret leekem, mikor maga is sír, leekem!» Margaret Ogilvy volt a leányneve és skót szokás szerint Margaret Ogilvy maradt régi ismerőseinek. Én magam is ezen a néven szerettem szólítani. Kis gyermekkoromban nem egyszer kiáltottam fel hozzá a lépcsőn: «Margaret Ogilvy! Fent vagy?»

Attól az órától fogva nagyon gyöngé lett, sőt több hónapon át komolyan betegeskedett. Mondták nekem, hogy az ő keresztelőruhácskája volt az első, a mit látni kívánt

ágyában; hosszasan elnézte s azután befelé fordult arcczal a falnak. Ez az eset hitette el velem azt, hogy az említett ruhácska a bátyámé volt; de később aztán megtudtam, hogy valamennyiünket abban a ruháskában kereszteltek, a család legöregebb tagjától a legfiatalabbig, mely két utóbbit húsz esztendei időköz választotta el egymástól. Sőt még száz meg száz más, idegen gyermeket is kereszteltek benne, mert akkortájt kevés családnak volt efféle kincse, az én anyám pedig nagy dicsőségnek tartotta, ha odakölcsonözhetette a miénket. Oly óvatos gonddal adták házról-házra, mintha az maga is egy csecsemő lett volna; anyám roppant sokat babrált vele; szépen kisimitgatta, czirógatta, dédelgette, rámosolygott, mielőtt átadta volna azoknak, a kik érte jöttek; el nem maradt volna a templomból, hogy padunkból személyesen tanuja lehessen annak, mint vizsik ünnepélyesen a keresztelő ruháskát (de most már, természetesen, nem üresen) végig a mellékhajón a szószek felé, a mikor is feszült várakozás moraja hullámozott végig a templomon és mi gyermekek egymás lábát döföltük a pad alatt, de azért áhitatos jámbor képet vágtunk hozzá. És akármit viselkedett is az apróság, akár arczátlanul kaczagott, akár pedig az anyja nagy szégyenére ordított, és akármit végezte tisztét az apa, ki a csecsemőt a keresztelőviz alá tartotta és alkalmasint együgyűen vigyorgó arczot vágott, meg mindent megfordítva csinált: minden bajból kisegített a keresztelőruhácska a maga hosszú tapasztaltságával.

S mikor aztán visszahozták anyámhoz, oly gyöngéden vette át, mintha egy alvó gyermek lett volna és ösztönszerűleg kebléhez szoritotta: nem volt semmi az egész házbán, a mi oly megkapón tudott volna az ő szívéhez szólni, mint ez a kis fehér ruha; mintha ez is egyik gyermeke lett volna, még pedig olyan, mely örökre kis babának maradt. Pedig nem is az ő kezemunkája volt, a mi annál meglepőbb volt rám nézve, miután úgy véltem látni, hogy minden egyéb az ő kezéből kerül ki nálunk. Nem akadt oly öltöny a házbán, melyet ne ő varrt volna, s a ki azt képzeli, hogy tehát ezek az öltönyök nem lehettek valami divatosak, az egy cseppet sem ismerte anyámat. Kifordította

őket és újat csinált belőlük; kitakarította őket és megint újakká varázsoltta; addig pepecselt rajtuk, míg harmadszor is új lett belőlük: itt kiengedett, ott bevett, újra beszegte, a hátára más darabot foltozott. Így aztán ezek a ruhák egyik családtagról a másikra szálltak, végül le egészen a legfiatalabbig, — és ha már mindannyian készen voltunk az elviselésükkel, még akkor is valami más minőségben bukkantak elő és kerültek ismét napirendre. Ne lettek volna divatosak? Erre a pontra vissza kell térnem. Sohasem volt asszonyoknak élesebb szeme arra, hogy meglássa és tudja, mi a divat. Nem álltak ugyan rendelkezésére divatképek, de nem is volt szüksége rájuk. Elég volt neki, hogy egyszer lássa elmenni ablakunk alatt a tiszteletesnét (vagyis az új köpenyt) vagy a bankár leányait (vagyis az új ruha-újjakat) és már ott volt anyám kezében a szkálp, ha szabad így szólnom. Ha láttátok volna, mint surran, ollóval kezében, czérnával s tüvel fogai közt a szekrényekhez, hol leányainak ünnepi ruháit tartották! Hátha még az arra következő vasárnap templomba mentetek volna és megfigyeltétek volna, mint vonul be oda bizonyos család élén egy fiúval, ki jó magasan felemeli járás közben a lábát, hogy mindenki láthassa az ő ujdonat új csizmáját, a többi családtagok azonban illedelmes szerénységgel lépdelnek, főképpen az a félénk asszonyka, ki, úgy látszik, sehova sem mer nézni, a mint hátvéd gyanánt halad. Képzelem, mint megdöbbsentetek volna e látványtól, ha véletlenül Ti vagytok a tiszteletesné vagy valamelyik bankárkisasszony!

Azonban anyám készen vette a keresztelőruhát és mikor egyszer megkérdeztem tőle, miért tette ezt, sugárzó arcczal és önérzetesen felelte, hogy neki is szabad volt életében egyszer bolondságot követni el. Majd folyton mosolyogva tette hozzá, hogy minél többet szab-varr egy asszony maga a háza számára, annál erősebben elfogja a kívánság, hogy mindegyre boltokba futkosson és ott «eszét veszítse». A keresztelőruhácska, csipkefodrainak ünnepies díszével, ma már egy félszázadnál is idősebb és bizony egy kissé már kezd összemenni, mint valami fonnyadni készülő százszorszép-virág; de most is éppen oly szerető gonddal

őrzik, mint hajdanában: csak a minap láttam megint használatban . . .

Anyám maga mellé vette beteg ágyába fia halála után a keresztelőruhácskát s vele hált; én pedig sokszor bekukucskáltam hozzá az ajtón át, majd a lépcsőhöz mentem, ráültem és zokogtam. Már nem tudom, mingyárt az első nap történt-e vagy több nappal később, hogy odajött hozzám a testvérem, — az a lány, kit legjobban szeretett anyám, oh biztos vagyok benne, még nálamnál is sokkal jobban, pedig nekem anyám volt főfő üdvösségem, a mióta hatodik évemet elértem. Ez a nővérem, mondom, a ki akkor töltötte be tizedik évét, egyszer rendkívül aggódó arczczal jött oda hozzám és kezeit tördelve arra kért, menjek be anyámhoz és mondjam meg neki, hogy maradt neki még egy fia. Roppant izgatottan léptem be tehát hozzá, de a szobát elsötétítve találtam és mikor az ajtót becsukódni hallottam magam mögött, a nélkül, hogy valami hang jött volna az ágy felől, megrémültem és gyökeret vertek lábaim. Lehet, hogy tán zihálni kezdett a mellem vagy tán éppen sírva fakadtam, mert kis idő múlva egy hang szólalt meg olyan közömbös kifejezéssel, a minőnek addig sohasem ismertem e hangot: «Te vagy?» Azt hiszem, ez a közömbösség annyira bántón lepett meg, hogy nem tudtam rá felelni; a hang tehát újra kezdte, ezúttal aggodóbb árnyalattal: «Te vagy?» Hirtelen az ötlött eszembe, talán a meghalt gyermekéhez szól és halkán, félve suttoztam: «Nem ő! Csak én.» A következő pillanatban valaki felsikoltott: anyám megfordult ágyában és bár sötét volt, észrevettem, hogy felém nyújtja ki karjait.

Ettől kezdve sokszor üldögéltem ágya szélén arra törekedve, hogy elfeledtessem vele a *másikat*, úgy, hogy valósággal az orvos szerepére vállalkoztam ármányosan, és ha valaki ott kint olyasvalamit tett, a mi a többieket nevetésre fakasztotta, azonnal besiettem a sötét szobába és elutánoztam anyus előtt. Úgy képzelem, furcsa egy kis alak lehettem; beszéltek nekem, hogy sajátságos erőltetett kifejezést öltött arczom és nagyon bizonytalanokká tette tréfálkozásaimat az az aggódás, vajon sikerül-e felderítenem őt?

Fejemre szoktam állni az ágyban, lábamat a falhoz támasztva és e közben izgatottan kiáltoztam: «Nevetsz, anyus?» És lehet, hogy a mi őt megnevettette, egészen más volt, mint a mit én képzeltem; de tény az, hogy nagy néha elnevette magát és én ilyenkor ujjongva rikoltoztam kedves testvéremnek, a ki mindig ott künt örködött, hogy siessen be és lássa ő is; de a mire bejött, az a szelid arcz megint nedves lett a könnytől. Így hát rendesen meg voltam fosztva sikerem dicsőségének egy részétől; csakis egyetlen egy alkalomra emlékszem, a mikor tanuk előtt tudtam őt megnevettetni.

Valóságos jegyzéket vezettem nevetéseiről: egy darab papírra vonásokat húztam minden egyes esetben és nagy büszkén szoktam ezt mutogatni az orvosnak reggelenkint. A mikor legelőször csusztattam kezébe e jegyzéket, őt vonás állt rajta; megmagyaráztam neki, hogy mit jelentenek, mire a doktor olyan hatalmas kaczagást vitt végbe, hogy felkiáltottam: «Oh bár csak ő is így nevetett volna vagy egyszer!» E szavaim hallattára megsajnálta az orvos s kérdezte tőlem, vajon látta-e anyám is e czédulát, s a mint tagadólag ráztam a fejem, azt mondta, hogy ha megmutatom most neki és megmagyarázom, hogy az őt vonás őt nevetését jelenti, meg van róla győződve, még egy újabb nevetésre fakasztom anyust. Én nem nagyon hittem e biztatásban, de hát attól a titokzatos egyéntől eredt e biztatás, a kiért az emberek éjnek évadján szoktak szalasztatni. (Olyankor homokot dobtak az ablakába, hogy felébresszék őt; s ha csak fogfájásról volt szó, ő a kinyitott ablakon keresztül végezte el a foghuzást; de ha komolyabb dolog forgott szóban, akkor a következő perczben már künt haladt melletted a sötét úton, mint olyan ember, a ki teljesen felöltözve szokott aludni.) Én tehát úgy cselekedtem, a mint ő rendelte. Anyám pedig nemcsak akkor nevette el magát, mikor megnézte e jegyzéket, hanem akkor is újból nevetett, mikor látta, hogy előbbi nevetését lejegyzem, úgy, hogy noha valójában csak egy nevetés volt ez, egy könnycsepptől szakítva meg, én kettőnek számíthattam.

Minden bizonynyal ugyancsak e testvérem volt az, ki rábeszélte, hogy ne vegyem zokon, ha anyám szótlan fek-

szik ágyában. az elhunytira gondolva, de sőt ellenkezőleg iparkodjam magam rábírní őt, hogy róla beszélgessem. Sehogy sem bírtam felfogni, mint lehessen elérni ezzel azt, hogy ő ismét a régi jókedvű anyussá változzék vissza; de mind azt hajtogatták nekem, hogy ha én nem tudom ezt elérni, úgy senki sem fogja tudni, és ez elég volt, hogy mohó vágyat keltsen bennem arra, hogy megkísértem a dolgot. Kezdetben, mint beszéltek, gyakran meg-megrohant a féltékenység és ilyen kiáltással szoktam őt felriasztani gyöngéd merengéséből: «Hát én velem már nem is törődik, anyus?» De ez nem tartott soká. A féltékenykedés helyét csakhamar az a heves vágy foglalta el, a melyet — azt hiszem — megint testvérem önthetett belém, tudniillik, hogy iparkodjam annyira olyan lenni, minő kis bátyám volt, hogy még anyus se tehessen kettőnk közt különbséget, mely végből számtalan ármányosan kieszelt kérdéssel árasztottam el őt.

Aztán titkon iparkodtam begyakorolni magam szerepembe, de eltelt egy egész hét, és én még mindig inkább csak én magam voltam, mintsem ő. Anyus azt szokta mondogatni, hogy ő olyan vidáman tudott fűtyörészni, hogy anyust mindig felvidította munka közben, ha őt fűtyülni hallotta, és ő olyankor, a mikor fűtyült, szét szokta vetni lábát, kezét pedig a nadrágja zsebébe dugta. Elhatároztam, hogy ezzel próbálok tehát szerencsét, s miután a következő napon megtanultam volt pajtásaitól azt, a hogyan ő szokott fűtyülni — minden valamirevaló fiú saját magától kitalált módon fűtyülget — titokban felvettem egy rendbeli ruháját, mely sötétszürke volt világos pettyekkel és még sok évvel később is jól illett reám, ebben az álöltözetben beosontam anyám szobájába, a nélkül, hogy a többiek tudtak volna valamit tervemről. Bizonyára remegve, de azért magammal megelégedve álltam ott némán, míg meg nem pillantott. Akkor pedig — oh mily kegyetlenül sebezhettem őt szíven ezzel! — így kiáltottam diadalmasan: «Hallgasd csak!» és lábaimat jól szét vetve, kezeimet nadrágom zsebeibe dugva el kezdem fűtyülni...

Huszonkilencz évvel élte tul e fia halálát és mindvégig

oly tevékenyen töltötte életét, hogy sohasem lehetett tudni, hol s merre található a házban, míg valami munka közben meg nem csípted őt, és bár attól kezdve gyöngé volt és mind jobban és jobban gyöngült, ismét oly híressé vált gazdaasszonyi házatája, hogy a férjhez menő lányok kötelességüknek tartották, hogy eljárógassanak hozzá és megtanulják, mint kell a tűzhely kövét fehérre sikálni, a szoba földjét homokkal behinteni, hímezni, varrni. Még ma is él egy-két öreg, a ki csodálkozva meséli, miként tudott anyus huszonnégy palacsintát sütni meg egy óra alatt, a nélkül, hogy bár egy is elszakadt volna. És mennyi mindent adott ő oda, mennyijét elajándékozgatta, és milyen kedvesen értette annak a módját, mint kell ezt tenni! Ilyenkor csak úgy sugárzott, ragyogott arca a vidámságtól mint hajdanában és ismét visszatért dúsán csörge-dezve nevetésének forrása, melyet én úgy erőlködtem volt felfakasztani.

Soha senkit sem hallottam úgy kacagni, mint a hogyan ő szokott, és a hogyan csak boldog gyermekek szoktak. A legtöbb embernél a korral együtt megöregszik a nevetés is, a testtel együtt merül ki, de az ő nevetése mindvégig csak úgy áradt a jó kedvtől, mintha minden reggel egészen újra született volna. Mindig megmaradt benne valami a gyermekből, és mintha ennek a valaminek hangja csendült volna meg az ő kacagásában, éppen oly megkapón szólva az én szívemhez a multról, mint a hogyan az övéhez szólt az a keresztelőruhácska. Azonban mind e mellett sem tudtam én feledtetni vele lényének azt az elvesztett részét: ama huszonkilencz év alatt egy napnyit sem tolódott tőle arrább a halottnak emléke. Nem egyszer úgy aludt el, hogy ő hozzá beszélgetett, és még aztán alvás közben is tovább mozgott ajka, majd mosolyra derült, mintha visszatérni látta volna őt, s midőn felébredt, gyermekének alakja oly hirtelen tűnt tova, hogy szegény anyus egészen megzavarodva riadt fel és nézett körül, majd vontatottan szólt halkan: «Hiszen Dávid nem él!» Vagy megtörtént az is, hogy az elhunyt alakja még elég soká ott időzött körülötte, hogy oda sughassa neki, a félimetten levőnek, hogy

most távoznia kell, s ilyenkor anyus csöndes-némán maradt fekvőhelyén, miközben szeme könnybe lábadt.

Mikor én már férfikort értem és «ő» még mindig tizenhárom éves fiúcska maradt, egy kis rajzot írtam ily czímmel: *Husz éve halott*: egy meglehetősen rokon tragikus esetről szólt, mely egy másik asszony életében játszódott le. Összes műveim közül ez volt az egyetlen, melyről soha szót nem ejtett, nem még leányának sem, kit legjobban szeretett. Miként viszont senki sem tett arról előtte soha említést; nem kérdezték tőle, vajon olvasta-e? Ki kérdezné az anyától, tudja-e, hogy egy kis koporsó van a házban? Sokszor elolvasta azt a kötetet, melyikbe e rajzom fel van véve, de mikor ehhez a fejezethez ért, olyankor szívére szoritotta kezét vagy éppen befogta fülét.

J. M. BARRIE után, angolból

gy.

JUGOVICSOK ANYJA.

— Szerb nép-ének. —

Boldog Isten, mily csudák-csudája!
Mikor had szállt a Rigómezőre,
Mind a kilencz Jug-fiú is elment,
Tizedikül az öreg Jug Bogdán.
Fohászkodik a Jug-fiúk anyja:
Adjon Isten sólyom-szemet néki,
Adjon neki fehér hattyu-szárnyat,
Hadd repüljön a Rigómezőre,
Hadd nézze meg kilencz Jugovicsot,
S tizediket, az öreg Jug Bogdánt.
A mint kérte s imádkozott érte:
Adott Isten sólyom-szemet néki,
Adott neki fehér hattyu-szárnyat,
El is repült a Rigómezőre;
Holtan lelé kilencz Jugovicsot
S tizedikül az öreg Jug Bogdánt.
Fejük fölött kilencz hadi kopja,
Kopja hegyén kilencz nemes sólyom,
Kopja körül kilencz telivér mén,
Mellette meg kilencz bős oroszlán.
Reá nyerít kilencz telivér mén,
Üvölt felé kilencz bős oroszlán,
Vijjog felé kilencz nemes sólyom.
S az anyaszív erőt vesz fájdalmán,
Nehogy attól könyje kicsorduljon.

Fogja mind a kilencz telivér mént,
Fogja mind a kilencz bős oroszlánt,
Fogja mind a kilencz nemes sólymot
S haza tér a fehér palotába.

Messziről hogy menyei meglátják
 S közelednek kicsinyég feléje,
 Jajveszékel kilencz szegény özvegy,
 Siránczik kilencz szegény árva,
 Föl-fölnyerít kilencz telivér mén,
 Föl-fölüvölt kilencz bős oroszlán,
 Föl-fölvíjjog kilencz nemes sólyom.
 S az anyaszív erőt vesz fájdalmán,
 Nehogy tőle könnye kicsorduljon.

Éjre kelve, éjfél körül aztán
 Nyihogni kezd Damján szürke ménje.
 Kérdi anyó Damján feleségét:
 «Menyemasszony, Damján felesége;
 Miért nyihog Damján szürke ménje?
 Éhes talán szép tiszta buzára?
 Szomjas talán Zvecsán * friss vizére?»
 Felel rája Damján felesége:
 «Napamasszony, Damján édes anyja!
 Se nem éhes szép tiszta buzára,
 Se nem szomjas Zvecsán friss vizére;
 Hanem: mivel úgy szoktatta Damján,
 Éjfélig hogy finom zabot rágjon,
 Éjfél után országúton járjon;
 Sínlyi szegény, sínlyi a gazdáját,
 Hogy őt immár nem hordozza hátán.»
 S az anyaszív erőt vesz fájdalmán,
 Nehogy tőle könnye kicsorduljon.

Másnap aztán, hajnalhasadáskor
 Arra repül két fekete holló.
 Tövíg véres mindeniknek szárnya,
 Fehér tajték mindeniknek csőrén.
 Egy vitéznek csonka karját hozzák
 — A kar ujján sárány jegygyűrű —
 S oda ejtik az anyó ölébe.
 Fogja a kart Jugovicsok anyja,
 Térül egyet, fordul egyet véle

* Zvecsán: hegy Mitrovic közelében.

S kiszólitja Damján feleségét :
 «Menyemasszony, Damján felesége !
 Megismernéd : ez kinek a karja ?»
 Felel rája Damján felesége :
 «Napamasszony, Damján édes anyja !
 Jaj, ez a kar a mi Damjánunké,
 Jeggyűrűmről megismerem mingyár' :
 Esküvönkkor én adtam azt néki.»
 Damján karját fogja az anyóka,
 Térül egyet, fordul vele egyet
 És susogva így dödörész hozzá :
 «Gyenge karom, zsenge almaágam !
 Hol sarjadtál ? Hol törtek le téged ?
 Itt sarjadtál, itt az én ölemben, —
 Rigómezőn, ott törtek le téged» ...
 — És e szóval szelid lelke elszállt.

Szerb eredetiből fordította*

TRENCSÉNY KÁROLY.

* E szerb népének eredetiben Vuk Stefanovits Karadsits gyűjteményében jelent meg, a II. kötet 294. lapján. E gyűjtemény a szerb kormány költségén jelenik meg Belgrádban, 1887 óta; eddig tizenegy kötetből áll. — Az itt közölt költemény szerb írók szerint nem sokkal a leírt csata után keletkezett.

ZRÍNYI ÉS MACHIAVELLI.

A történelmi összehasonlításoknak és párhuzamoknak tudományos becse nagyon viszonylagos. Céljok rendszerint didaktikai, mert a történelmi egyenlet ismeretlen mennyiségének mintegy népszerű megfejtését, illetőleg megvilágítását szolgálják. Magasabb történettudományos régiókba csupán abban az esetben emelkednek, ha az összehasonlítás tárgyaiul kijelölt egyéniségek szellemi rokonságának organikus voltát sikerül kimutatni, de szigorúan óvakodnia kell a tények megállapításából szinte csábítóan kínálkozó axiológiai elmélkedésektől. Mi sem látszik meddőbb és tudománytalanabb eljárásnak, mint valamely egyéneknél az egyoldalú avagy kölcsönös hatás megállapítása után nagyságuk terjedelmi viszonyait latolgatni. A történetvizsgáló csuszamlós talajra tévedne, mivel itt minden kiváltkép a szempont, a hangulat és beállítás mértékétől függ. Alig kerülhetné el tehát a levont eredmények viszonylagosságának süppedékes ingoványait, mert a komoly tárgyilagosság szolid logikai területeit elhagyva, munkája tulajdonképpen velőtlen állítások és gyakran lendületes nagy mondások vakító csillogásává válnék.

E néhány szót szükségesnek látszott előrebocsátani, mielőtt a Zrínyi és Machiavelli közti párhuzam taglalásához fognánk. E két nagyemlékű név ugyanis nem véletlenül került egymás mellé: az olasz állambölcész és a magyar költő-hadvezér műveiben nyilatkozó lelki atyafiság kérdését, főképen természetesen magyar részről, több jeles munka tette vizsgálata tárgyává.* Jelen czikk nem is

* Körösi Sándor: *Zrínyi és Macchiavelli* cz. értekezése az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1902. évfolyamában, idézve és össze-

kíván új adalékkal szolgálni a Zrínyi-Machiavelli összehasonlítás irodalmának részleteihez, hanem megpróbál rámutatni azon szellemi rokonság általánosabb jelenségeire, a melyek eszméik és céljaik hasonlóságának alapelveiül szolgáltak; valamint föltüntetni a különbségeket, a melyek e két férfi individualisatiójának határozottabb körvonalait rajzolták. Köztudomású ugyanis, hogy kettejük közt Machiavelli az általánosabb hatású tartozéka a köztörténelemnek; ennek oka első sorban nem egyéni tehetségének nagyságában, hanem abban van, hogy az akkori Európa egyetlen culturnemzetének fia, a mely körülmény egymagában is szélesebb területeket vonzott az egyéni működés hatáskörébe. Hozzá még a népek ébredésének korában él, noha egy városállam szűkebb közviszonyai körében. Az önmagát fölfedező ember a tudásvágy és érdeklődés szomjúságával és mohóságával kap Lionardo vagy Machiavelli valamely fölfedezésén; gyönyörködik a saisi fátyol föllebbentésében, a mely az érett renaissance előtt eltakarta a *bel corpo ignulo* szépségeit és arányait; megpillantja az államszervezetet a maga valóságában, a mint a firenzei bölcsész egy Michelangelo elfogulatlanságával bonczoló asztalára helyezi és kifejti az isteni származás és egyházi szentesítés tömjénfüstjéből azt.

Zrínyi, nemzetének elszigetelt helyzete, mélyebb culturalis színvonala és nyelvének ismeretlensége miatt, csak hazájában verte föl «a riadó vak mélységet» szavával. Hatása tehát nem oly terjedelmes, noha látszólag intensívebb, bár Machiavelli eszméinek árama sem lett gyöngébb azzal, hogy nagyobb területeket súrolt. Zrínyi rendileg megszakadozott társadalomhoz szól, a melyben az erős osztályöntudatot nem tették kisebbé a vallási ellentétek. Az ország nem politikai egység, mint a XVI. század elejének Itáliája sem az: Magyarországon azonban a török hódítás tel-

hasonlítva a párhuzamos helyeket. Ugyanő a *Magyar Tengerpart* 1893. évf. 12. sz.-ban. Széchy Károly Zrínyiről írt nagy művének III. 122—248. l. Továbbá szól róla még Beöthy Ákos, *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei* cz. művének I. k.-ben.

jes művelődési nihilismussal járt, míg az Olaszországot járó barbárok öntudatos folytatóivá és tanítványaivá lettek a rinascimento culturájának. a melyet, átvéve és megbecsülve, saját nemzeti egyéniségükkel eresztettek föl. Michelet az idegen hódításnak ezt a folyamatát joggal nevezi Olaszország megnyilatkozásának Európa északibb népei előtt. Machiavelli honfitársait elpuhítja a művészet és annak luxuriája; mintegy præparálja az erkölcsi ellazulást, ez meg az idegenek beözönlésével a férfiatlan megadást és a politikai megsemmisülést. Zrínyi magyarjait hasonlóképen nagy nemzeti hibái sodorták az örvény szélére. De válságaiban és a viszonyok szédítő változásaiban a nagy földindulás fölszínre robbantotta minden kincsét, a mely tán megismerhetetlenül húzódott volna meg a mélységekben: akaratának hajlíthatatlan vasérczét és erkölcsi erejének tiszta aranyát. Egy szóval a cinquecento olasza: erkölcsi cadaver; a XVII. század magyarja pedig törhetetlen lélekkel kész megharcolni nemzetiségeért és családi tűzhelyéért, kettős ellenségeivel.

A viszonyoknak e különbsége határozta meg pályájukat: Machiavelli nemzetének bölcsésze, Zrínyi pedig nemzetének prófétája lett.

I.

Machiavelli korában Firenze, a mely az olasz szellem vajadásának legérzékenyebb idegállománya volt minden időben, a politikai veszteglés idejét éli a XIV. század heves pártélete és a XV. század nagy gazdasági erőfeszítése után. A virágok városának polgársága alkalmas mediuma volt a különféle pártérdekek ütközéseinek és a népvezérek ugratásainak. Ötletszerűen cseréli urait, guelfeket és ghibellineket, fehéreket és feketéket s a szüntelen agitatók következtében máról-holnapra változtatja kormányformáját, végig próbálva az összes lehető államalakzatokat. Sem ők, sem általában az olaszok nem ismerték föl az állami és társadalmi erők organikus természetét. A politikában is formakészségük és művészi ösztönük után indultak: mintha a társadalom szervezete is carrarai kő volna, a melyet a mű-

vész inventiója és képzelőtehetsége szerint faraghat és idomíthat. Az idegen beütés készületlenül találja őket, mikor az első francia zsoldos sereg élén VIII. Károly valódi perzsa basileus módjára megjelenik köztük. A befelé csodálatosan finom érzékenységgű városállam a határokon, Itálián túl, a külügyekben meglepő érzéketlenséget mutatott; nem látták a helyzet óriási változását, midőn a hegyeken túli barbár uralkodókat a saját helyi érdekű bonyodalmaikba bevonták. Mikor valódi európai nagyhatalmak jelennek meg országukban, s politikai bukásukat csak a szoros nemzeti egység és az összes erőknek teljes kifejtése akadályozta volna meg: ők még mindig a régi olaszországi egyensúly politikájához ragaszkodtak, kopott jelszavak és anachronistikus pártkeretek vagy inkább hagyományok szerint csoportosultak és váltak szét. A négy olasz főhatalom (Velence, Milano, a pápa és a nápolyi királyság) egymás ellenőrzését és egymás erőinek közömbösítését vették politikájuk alapgondolatául.

A bukás okai legelső sorban belsők, erkölcsiek, ennél fogva szervesek, a melyekhez azután a létező erőkézlet szervezetlensége és fogyatékos kiművelése járult. Savonarola csak az elsőt, Machiavelli csak az utolsót látta, holott a dolgok természete azt kívánta, hogy az erkölcsi újjászületés helyes és okos politikai átlátással egyesüljön. Savonarola intuitiójának eredetisége abban áll, hogy míg egész Olaszország a művészeti élvezet s az epikureusi életmód mély álmát aludta, ő egyedül érezte, hogy a levegő villamossággal van teli. Az általa megsejtett végveszedelemben azonban már ő sem látta a kivezető utat. Valami deus ex machina-ra várt az Alpokon túlról, a mely majd tisztító zivatar gyanánt elsöpri a Borgiák és gaztetteik szennyét.* Látomásainak lázrohamaiban és isteni küldetésének hevében gondolkodása automatikus, szerzetesi, közelebbről dominikánus maradt. Hitte, hogy Isten segítségével egy új alkotmány, egy új szabály (reggimento) megmentheti Firenzét és Itáliát. A frateschi-ak (a barát hívei) le-

* Symonds: *A renaissance tört.* I. 375.

tünte után Firenze s vele Olaszország kész prédája az idegen uralomnak.

Dante lázas beteghez hasonlította szülővárosát, a mely folyton változtatja fekvőhelyét, hogy fájdalmaitól meneküljön. Ez a Firenze most már halott. A próféták és népvezérek csendes polgárokká avagy szenvtelen bölcselökké váltak; s a kiket a modern történeti módszer föltalálóinak neveznek (Machiavelli, Guicciardini, Nardi, Sequi, Varchi, Vettori stb.), mindnyájan hazájuk sorsával és elbukásának oknyomozásával foglalkoznak. Symonds ezen írók türelmes, hideg, philosophikus történeti munkásságát Rembrandt híres képéhez hasonlítja,* a mely a bonczoló termet ábrázolja, a hol az orvosok különös érdeklődéssel bonczolják az elöttük fekvő emberi hullát. E firenzei írók komoly arccal hajolnak szülővárosuk kóros holtteteme fölé: az élet kihalt; a tudománynak föladata már most, hogy a bonczoló késsel nyilvánosságra hozza a kimulás rejtélyes okait. Mind-egyik anatómus saját véleményét mondja el a betegség természetrajzáról, mindegyik saját judiciuma szerint jegyzi föl az észlelt dolgokat. Tehát Firenze hajlékony szellemében, attikai finomságában és páratlanul álló tragikus történetében találta föl a maga mély megfigyeléseit hazája bajairól és szerencsétlenségeiről az a férfiú, a kit annyi politikus megvetett és annyi nép elátkozott.

Machiavelli egyénisége és működése a világtörténelem egyik legnagyobb problémája. Ma is talányszerű jelenség s az emberi szellem alpesi csúcsai közt a legkedvezőtlenebb és a legkevésbé megközelíthető, noha bizonyára nem a legmagasabb emelkedés. A kortörténeti lencse prizáján három főszínt tüntet föl, a mennyiben az emberi életnek három nagy vonatkozását érinti: erkölcsi, politikai és tudományos tekintetben. Munkái kiváló érdeket nyernek a búskomolyság által, melyet nyilvánít mindenkor, ha hazájának balsorsán elmélkedik. Alig lehet tragikusabb helyzetet képzelni, mint e nagy emberét, kit szelleme dantei magaslatra emelt, s ki most arra van kárhoztatva, hogy egy kimerült

* Symonds, i. m. I. 183.

ország haldoklását virrasztja, lássa vergődését s ápolja a föloszlást megelőző eszméletlenség állapotában, a mint az életerő symptomái lassan s egyenkint enyésznek el, míg beáll a kihülés és a teljes rothadás. A próféta szerint, «megőrült a látványtól, melyet szemei láttak». Elsenyvedt erkölcsi érzéke, holott kiválóan gyakorlati elméje őt a legbonyodalmasabb állami feladatok elvégzésére tette alkalmassá.

Minthogy életének és munkásságának központi gondolata az idegen uralom megszüntetése volt, e gondolatoknak politikai színezete magába olvasztja műveinek erkölcsi és tudományos szempontjait. Sem morális elvei, sem inductiv tudományos módszere nem mások, mint az életén és tevékenységén áthúzódó abszolút érzelem függvényei. Minden abszolút eszme és érzelem, a mely már lényegénél fogva abszolút, föltétlen és korlátlan érvényesülést kíván, s minél erősebb az illető egyéniség, annál intenzívebbé válik. Ez mint lélektani törvény jön tekintetbe Machiavellinél, nem tekintve morális oldalait. Az idegenek kiűzésének jelszavát és vele együtt az olaszok nemzeti politikájának alapvető kérdését nem kisebb ember vetette föl, mint II. Julius pápa, a *pontifice terribile*. De az eszme, mint az olasz közéletben forgó politikai gondolkör nehézkedésének ereje és kizárólagos célgondolata, Machiavellinél jelenik meg és több, mint háromszáz esztendőn át a jobb meggyőződésű olasz hazafiak sarkcsillaga maradt. Hatása nemcsak onnan származik, hogy a közszellemben szunnyadó egyetemes érzésnek hangot ad, hanem a logikai gondolat formulázásán kívül kijelöli és elsorolja a főbb eszközöket, melyeket ez egyetlen cél elérésére avagy megközelítésére szükségeseknek tartott. Az eszme óriás nagyságával és a hozzátapadó egyéni érzelem abszolút voltával szemben egészen másodrendűnek látszott minden kérdés, ha még olyan is, a mely egyik oldalával az erkölcsi világrend törvényeibe ütközött. Az olasz egység nemzeti alapon, ezért semmi áldozat sem tetszett drágának és semmi eszköz sem aljasnak. Nem jöhet tekintetbe tehát sem a kormányforma milyensége, sem az álmod valóra váltó

egyén erkölcsi jelleme. Machiavelli nagy politikai tévedése abban van, hogy nem hangsúlyozta kellő erélylyel a nemzet erkölcsi megújhodását és a módszerek fölsorolásában és megállapításában nem szabadult meg honfitársainak gondolkodásbeli mechanizmusától. A firenzei állambölcsész, bárminő éles elmével gondolkodott is az állam lényegéről és föladatairól, nem tulajdonított elegendő fontosságot az erkölcsiségnek, következésképp nem is kívánta azt erkölcsi alapelvekre visszavezetni és helyezni. A tudatos és mélyreható erkölcsi renaissance nem volt programjában, a mivel szemben lesz módunkban rámutatni Zrínyi előkelő erkölcsi világfölfogására és egyúttal arra, hogy az ő állambölcséleti nézetei semmi gépiességet nem tartalmaznak.

Lehetséges, hogy Machiavellit ethikai fölfogásának meggyökerezésében tévedésbe ejtették korának erkölcstelen talajban fogant politikai sikerei: egy Cesare Borgia, egy katolikus Ferdinánd, egy XII. Lajos szereplése, kiváltképp a Borgiaé, a kivel szemben azon érdekes helyzetbe jutott, hogy imolai küldetése alkalmával korának legügyesebb és leglelkiismeretlenebb diplomatájával egy játszma politikai ecarte-ot játszhatott. Másrészt Machiavelli volt az első, ki az inductive haladó természettudományos módszert az államtudományi ideológiában érvényesítette. Az ő állambölcsélete nem speculativ jogi elmélkedések származéka, hanem a történelmi tényeknek a természettani tünemények törvényeinek módjára kiválóan gyakorlati tárgyalása. A politika elmélete, a középkor tudományos fölfogásában pusztán a theologia: a vallás és erkölcs függeléke. E viszony visszahatásaképen Machiavelli most teljesen fölszabadítja a vallás és erkölcs uralma alól. Az egyház politikai túlsúlyának az újkor elején való elbukása magával rántotta az emberek szemében erkölcstanának uralmát is, minthogy ez a hatalom az erkölcstan nevében követelte magának a meghódolást. Szóval Machiavelli anticlericalismusa, a hibás következtetés és a fogalmak összezavarása folytán antimoralismussá fajult. Nála a vallás csupán: instrumentum regni. Zrínyit ebben a tekintetben is egy egész világ választja el Machiavellitől.

Az erkölcsi és vallási kérdések Macchiavellinél — ha

szabad e kifejezéssel élni — mint negatív jelenségek szerepelnek, de rendszerének mintegy csontvázához nem tartoztak, propagatorius eszmékké nem emelkedtek. Gondolkodásának mechanizmusa és teljes anyagiassága nem szállt le az általános emberi élet nagy lelki mélységeibe és elhanyagolta vagy nem ismerte föl a politikai erők synthésisében az erkölcsi rugók szerepét. Ezek az imponderabilis jelenségek nem kötötték le gyakorlati elméjének figyelmét, hanem teljes erővel és kedélyvilágának teljes feszültségével a közelebbi, látható és megfogható politikai elemek tanulmányozásához fogott. Szerinte Olaszország függetlenségének bukása nem hosszas történelmi fejlődés végeredménye, hanem szükségszerű és logikus következtetése volt a nemzeti erők szervezetlenségének. A miben tévedése, abban rejlik egyszersmind érdemeinek nagysága is. Ez a machiavellismus, a mely késő századokban is csodálattal és lelkesedéssel tölti el az embert a világtörténelem e nagy sphinxé iránt, a kiről Quinet úgy nyilatkozott,* hogy ma sem tudni, a genie volt-e több benne vagy a perversitas. Machiavelli lényének ez az eleme és működésének ez a része az, a mely a sok tekintetben hasonló körülmények közt szerepelt magyar költőhadvezér munkásságával párhuzamba vonható s az összehasonlítás kritériuma megállapítható.

Machiavelli a kitűzött nagy eszme elérésének módját az összes nemzeti erők koncentrikus szervezésében találta föl. Ebből a fölfogásból következnek legfontosabb politikai és katonai reformjainak gondolatai, a melyeknek helyes és következetes keresztülvitele az olaszok társadalmi és gazdasági életének mélyreható átalakítását föltételezte. Machiavelli újításainak megvalósítása legelső sorban szülővárosát érintette, teljes kifejtésökben azonban szakítást jelentett az egész olasz félszigeten hosszú történelmi multa néző ú. n. egyensúlyozási rendszerrel is. Míg Machiavelli a politikai eszközök iránti közömbösségében a városállam kormányformájával keveset törődött, hiszen ő a politikai elvek igaz-

* Quinet: *Revolutions Italiennes*, II. k. 128.

ságának csupán viszonylagos értéket tulajdonított: addig folyvást a polgárok egyetértésében és összetartásában rejlő nagy erő kifejlesztésére és megfelelő irányba terelésére törekedett. Az újkorban Európának egyetlen állama sem érezte politikai létezését oly élénken, egyetlen egy sem gondolkodott oly mélyen történelmi multjáról és egyetlen egy sem tanúsított oly leleményességet a jövő szabályozásának megkísértésében, mint Firenze. Agorája a kiváló egyének, a demokratikus alkotmánytervezetek és az individualis élet ébresztésének volt termőhelye, mely pezsgő művészeti és irodalmi életet idézett elő. A XVI. század elején azonban Machiavelli egyedül helyes politikája szempontjából, az események szükségképeni okozatiságából folyó szervezkedés, egészen más államkereteket igényelt. A kormányzat egysége és a központi hatalom gyarapítása ellenszegül minden szilajabb demokratikus áramlatnak és a központban fölhalmozott erő intensív működése az apróbb politikai egységek nedveinek és tápanyagának elvonását kívánta. Machiavelli rendszerének alapgondolata tehát: a kisebb politikai egységek decrescendója az állameszme gyűjtő fogalmának crescendójával szemben.

Villari szerint — a ki a Macchiavelli-irodalom legkiválóbb művelője — Machiavelli három főműve közül a *Discorsi* főképen azt tárgyalja, hogyan kell szervezni a városállamot alkotmányos és szabad elveken, a *Principe* pedig azt, hogyan kell új abszolút kormányt alakítani, a melynek fölhasználásával a hazát egységessé és függetlenné lehet tenni.* A nemzeti erőknél minél nagyobb mértékben való kihasználása, a melyet a súlyos viszonyok Itáliára nézve létkérdéssé tettek, nem csupán egy város politikai életmódjának szabályozását, hanem azt is követelte, hogy a nemzeti veszedelem gyanánt létező provincialis széttagolt-ságot megszüntessék: azaz, mintegy a kisebb üzemű állam-egységek föláldozását és beolvasztását az egységes Olaszországba. «Nagy erő szunnyad itt a tagokban — úgymond —

* P. Villari: *Niccolo Machiavelli ed i suoi tempi*, illustrati con nuovi documenti. III. 72.

csak akadjon méltó fej, a mely kormányozza őket.»¹ A renaissance négyes olasz ententeja, a melynek tevékenysége a nemzeti szempontból végzetessé vált apró-cseprő diplomatiái cselszövényekben, csínytevésekben és határvillongásokban merült ki, kénytelen helyet engedni az organikus szövetkezésnek, a melynek praegnans kifejezése: az államegység. A művelődési szempontból kedvező particularis élet, a mely a szabad versenynél fogva a renaissance változatos és gazdag művészetét teremtetten meg, az erők elforgácsolására és apasztására, összetevésének lazaságára, ez pedig gyalázatos kudarczokra vezetett. El kell tűnnie az egységes Olaszország legfőbb akadályának, az egyházi államnak is, a mely «nem volt elég erős és elég erélyes, hogy Olaszország urává lehessen, de sohasem volt oly gyenge, hogy világi hatalma elvesztésének félelmében idegen uralkodót be ne hívjon, ki megvédelmezze őt.»² Guicciardini, Firenze másik nagy politikai bölcsése, ki Machiavelli több állítását egyenesen tagadja, élesen kikel a particularismus gáncsolása és Machiavelli pápaellenes iránya ellen, Machiavelli *Discorsi*-járól szóló elmélkedésében azt állítja, hogy épen a szakadozottság szerzett az olasz városoknak jólétet és dicsőséget, biztosítván függetlenségüket, gazdagságukat és értelmi erejüket.³ Az adott helyzetben bizonyára Machiavelli állásfoglalása felelt meg az olaszok nemzeti érdekeinek. Egyházpolitikai nézetei vitték őt a clerus ellenzékébe, sőt a vallás és erkölcs elhanyagolására, illetőleg tagadására és minden alkalommal keserűen kifakad, hogy «az egyháznak és papjainak köszönjük mi, olaszok, első sorban, hogy a vallássságot elvesztettük és romlottakká lettünk»⁴.

Mint inductiv módszerű bölcselő és mint gyakorlati útmutatásokat osztogató politikus, Machiavelli nemcsak a jelenségek és történelmi tények általánosítására és a bennök lappangó törvények föltárására törekedett, hanem alapos

¹ *Principe* 26.

² *Discorsi* I. 12.

³ Guicciardini i. m. II proemio I. 11.

⁴ *Discorsi* I. 12.

és részletes munkálatokat szerkesztett a kivitelről, a melyek az általa fölvetett kérdések megoldásának mintegy technikáját teszik. Így a *Principe* sem más, mint azon elvek alapos és világos előadása. Nem több és nem kevesebb, mint az Itáliára vonatkozó tényeknek kritikái kézikönyve és a politikai tapasztalatoknak a legnagyobb mértékben összesített tana. Katonai iratai, első sorban az *Arte della guerra*, szintén egységes politikai conceptiójának szerves járuléka, minthogy a nemzeti erők összefoglalásának legfontosabb problémáját tárgyalja, t. i. a hadszervezetet. «Nem lehetnek ott jó törvények — hangzik a tétel — a hol nincsenek jó fegyverek.»* Machiavelli, a kit Burckhardt a hadi tudomány terén a legnagyobb műkedvelőnek nevezett el,** a mint a nemzeti hadsereg szervezésének gondolataival foglalkozik, a hideg diplomata cynikus mosolya eltűnik ajkairól, tekintete szemeink előtt komoly és szigorú ünnepiességre öltözik és megtelik az igazi patriotismus lángjával, a mely szívében ég és egész valóját megnemesíti. Mekkora és milyen tiszteletreméltó foka ez az alanyi meggyőződés uralmának! Mint Savonarolának, ilyenkor az ő agyvelejét is belső tűz égette, hogy szóljon. Ugyanazon nemes pathosszal, a melylyel a dominikánus szava zúgott a Santa Maria del Fiore templomban, mikor érezte, hogy az Úr szava szívében van, s ha nem hirdeti, el kell emésztetnie csontjai velejét. Pedig Machiavelli szelleme egészben véve inkább tacitusi tömör és bámulatosan objectiv. Ment csaknem minden hangulátbeli lendüléstől. Látszólag teljes indifferentismussal szemléli a dráma bonyodalmaait és fordulatait, nem lágyul el a katharsis látványától és szinte matematikai műveletet végez a kifejlésnél, fölbecsülve és sorakoztatva a szereplők értékét és munkáját. Ez a fegyelmezett arczu diplomata azonban, kinek nyelvén és elegáns prózáján megérzik az ünneplő ruha feszes méltósága, a próféták tüzes nyelvén szólal meg, ha a nemzeti honvé-

* *Principe* 12.

** Burckhardt: *A renaissance Olaszországban*, I. 128.

delemlről, illetőleg az általános katonakötelezettségről értekeznek.

Aránylag szűk kerethen mozgó politikai pályafutásának és fényes irodalmi tevékenységének az az eszme volt a sarktétele, a melynek termelősége és egyetemes hatása ma épen oly eleven, mint volt saját korában. Azért is ezt az eszméjét jobban rajzolta és előtérbe állította, a többiek pedig alárendeltebb jelentőségűeknek és a háttérbe helyezte. E fő és legbővebben részletezett gondolatára ráeresztette nagy jellemző és színező erejének egész fényét, a többieket ehhez képest rembrandti félhomályban hagyta. Ha Machiavellinek jogosan szemére lehet vetni, hogy állambölcséleti tanításaiban nem hangsúlyozta az állam organikus személyiségét és azt csupán anyagi elemek mechanikus szerkezetének tekintette: akkor el kell ismerni azt is, hogy egészen világos képzei voltak a megismert tényezők szerepéről és föladataiknak különbségéről. Az akkori idők nagy beteg emberének legsúlyosabb baját kétségkívül a zsoldos katonaság okozta, s ő alig tévedett a kórismében, midőn ezt az okot nyilatkoztatta minden csapás kútfejének, hogy «Itália meghódolt Károlynak, zsákmányul esett Lajosnak, körmei közé jutott Ferdinándnak és a svájcziai kedvükre gunyolódtak rajta.»* Villari egyenesen prófétainak nevezi Machiavellinek gondolatát az általános katonakötelezettségről és a néphadseregről,** a melynek elfogadása a lőfegyver alkalmazása után a hadtörténelem legkimagaslóbb eseménye. Sajátságos, hogy Machiavelli a lőpornak nem tulajdonított kellő fontosságot és kevésre becsülte annak harcászati alkalmazását, de — bár, úgy látszik nem tudatosan — levonta annak hadpolitikai következményeit azzal az elvvel, mely a honvédelem és katonáskodás teljes demokratisálását tűzte célul. Ez a tény logikusan illeszkedik bele az ő általános politikájának keretébe, de nem volt ellenére az olaszok társadalmi tagozódásának sem, a mely hatalmas hűbéri főnemesség híján, a

* *Principe* 12.

** Villari i. m. III. 76.

közpolgári eszmények- és kötelességeknek legalább relativ egyenlőségén alapult. A polgári, illetőleg néphadsereg eszméje tehát tulajdonképen nem ütközött társadalmi nehézségekbe, de önmagában véve a jól egyensúlyozott társadalom nem lehet alapelve és kiindulópontja a nemzetileg és demokratikusan szervezkedő honvédelemnek. A hűbéries és lovagi hadrendszer sorsa már akkor eldőlt, mikor Crecy-nél (1346) a francia lovagsereg pánczélos sorait elsöpörték — avagy, a mi a végeredményben egyre megy — demoralisálták a kezdetleges angol ágyúk. Az első modern gépfegyver, a mely a pánczélos és kiválóan lovas seregeket fölöslegessé tette, még hosszú pályát futott meg, míg az ütközetekben való hathatós és nélkülözhetetlen használata közelismerésre talált. Ha Machiavelli korának e tekintetben általános járatlanságát és az új találmány nehézkességét leszámítjuk, tévedésének főokát abban lehet megtalálni, hogy Machiavellinek igen korlátolt katonai tapasztalatai voltak. Zrínyi, a ki pedig professionatus katona volt, hasonló mérvű tévedésben volt, mikor irataiban a tüzérségre oly kevés figyelmet fordított.

Leszámítva e hibáját, illetékes hadtörténeti írók (Jähns, Chiala) mondják, hogy a modern államtudomány megalapítója egyszersmind az első katonai classikus és hogy Machiavelli gondolatai és katonai utasításai nemcsak történeti, hanem gyakorlati beccsel és haszonnal is járnak.* Kétségtelenül mély belátásra vall a zsoldos hadsereg természetrajzának s a benne gyökerező taktikai hátrányoknak és félszeg háborús módszereknek fölismerése és kárhoztatása. Soha ékeesebb és igazabb szavakkal nem ostromoztak még elfajulásokat és visszaéléseket, mint Machiavelli tette a zsoldos hadsereg jellemzésében csaknem minden művében. Valamely rendszernek megmerevedése és értelem nélküli utánzása sehol sem boszulja meg magát annyira, mint a katonai tudományban, a mely par excellence változó és hajlékony

* Max Jähns, az ismert hadtörténetirő, *Machiavelli und der Gedanke der allgemeinen Wehrpflicht* és *Machiavelli als militärische Techniker* cz. értekezéseiben.

minden jelentéktelen mozzanattal és csaknem minden socialis változással szemben. Ebben az időben pedig a csata és a háborúzás nem végső eszköze és nyomatéka, hanem egyik szerve és kiegészítő része az olaszok politikájának: a condottiere-rendszer és az ütközet nem volt egyéb, mint virtuoz remekmű. Azt lehetne mondani, hogy saját tudományos módszerével ellentétben Machiavelli nem győz elegendet utalni a lélektani rugókra és effectusokra a zsoldos hadsereg bírálatában és viszont élesen kidomborítja a nemzeti hadsereg nagy lélektani és erkölcsi előnyeit, annak egyébként való taktikai kiválóságai mellett. A jó hadsereg a siker alapföltétele. A jó hadsereg pedig szerinte: legyen nemzeti és általános honvédelmi kötelességen alapuljon, zömében túlnyomólag gyalogsággal, valamint megfelelő besorozással és administratióval. A gyalogság fölbecsülése a ovasság fölött egészen természetesnek látszik, bár fölteszi, hogy olyan országokban, a melyek végtelen pusztaságok és rajtok nomád népek élnek (pl. Ázsia), szükséges, hogy a könnyű lovasság vigye a főszerepet. Európában azonban csupán földérítő szolgálatokra és arra valók, hogy a már eldöntött ütközetben a legyőzött ellenséget minél nagyobb energiával üldözzék.* A miből következik, hogy megcsodálta a világ legtökéletesebb gyalog-katonaságát, a rómaiakat, a minthogy általában az ő korában a római legio a studiumnak és utáztatnak tárgya volt (pl. nálunk Mátyás király).

Machiavelli az állami függetlenséget és szabadságot az erős meggyőződésű hazafi kizárólagosságával és a tapasztalt bölcsész mélységes vizsgálódásával teljesen a hadseregvezet jelességével hozta összefüggésbe, minduntalan Róma, Spárta és Svájc példáira hivatkozva. Még pedig az illető nép társadalmi és természeti viszonyainak megfelelő hadseregvezet alakítását sürgette, mert mint a Dávid és Góliát bibliai példáival szellemesen bizonyítja: «Az idegen fegyverek vagy lehullanak tagjaidról, vagy terhedre vannak, vagy vesztedet okozzák.»** Ebből a szempontból kíván teljesen

* L. A *Discorsi* II. 18. és az *Arte della guerra* egész II. könyvét.

** *Principe* 13.

militaristikus szellemben nevelt uralkodókat,* mert a főkövetelmény az, hogy a fejedelem jó hadvezető legyen, bár egyéb kiváló tulajdonságai is méltánylandók. Hangsúlyozza a stratégiai és taktikai ismeretek elsajátítását, a régi írók (Livius) olvasását és intentóiknak megértését, továbbá a hadvezetés tudományának megszerzését nemcsak elméletben, hanem a gyakorlatban is. Az *Arte della guerra* tudományos fejtegetései és utasításai ezek után épen oly fenséges szólammal fejeződnek be, mint a *Principe* legutolsó fejezete. «Mindenütt rothad már a barbárok hatalma!» Fegyverre, meg kell ragadni az alkalmat, s a ki ezt megkezdi, akadna-e egész Itáliában csak egy ember is, a ki ne követné azt? Kövessék Petrarca szózatát és bizonyítsák be:

«Che l'antico valore
Negl'italici cor non e' ancor morti.»

II.

Olaszország decadentiája szolgáltatta a légkört és talajt, a melyből Machiavelli eszméi kinőttek. Az olasz renaissance erkölceit e bölcsész sem tette jobbakká. De az egységes Olaszországot mégis ő alakította ki a szellemekben, mielőtt valósággal létrejött volna. Az ő szüntelen agitációjának lehetett tulajdonítani, hogy Olaszországot már egységben láthatták fiai extasisukban, mielőtt intézményeiben a Machiavelli rókája (a diplomata Cavour) és oroszlánja (a hadvezér Garibaldi) megvalósították volna: mint a jámbor Beato Angelico azokat a titokzatos alakokat, melyeket imádott gondolatban, mielőtt képein életet adott volna nekik. Zrinyi magyar hazája számára szintén alapvető történelmi czélokat tudott kitűzni és a köztudatban szunnyadó eszméknek világos kifejezést adni. Valamint a világűr mérhetetlenségében a kosmikus anyag elterjedve, szétosztva és szerteszórva van meg, de néhány központ egyesíti, összetömöríti s azután napokban, világokban és

* *Principe* 14.

üstökös csillagokban kisugároztatja: hasonlóképen vannak az emberi öntudatban az eszmék elosztva és szétszórva, de néhány, a conglomeratumból kiváló egyén fölfogja és összehőtömöríti őket és azt teszi velök, a mit a csillagzatok a fénynyel. Kisugároztatják, szétszórják és mintegy megszépítik őket. Ezen ú. n. representatív man történelmi hatásának kritériuma attól függ, mennyiben volt az képes az adott idők eseményeinek logikájába behatolni és abból helyes, illetőleg: a leghelyesebb következtetéseket levonni. Az államférfiunál, ki jogosan érez magában tehetséget a döntő pillanatokban népe sorsának vezetésére, szükséges, hogy az értelmi tevékenységnek kettős alapiránya: az analysis és synthesis, a kellő egyensúlyban legyenek. Zrínyinél kiváló mértékben tapasztaljuk ezt az intellectualis összhangot, a melyhez ezen felül még bámulatos akaraterély is csatlakozik.

Zrínyi, miként Machiavelli, szintén comprehensiv alapon fogja föl hazájának viszonyait, teljesen tisztában azzal, a mit a politikai helyzet alaprajzának lehetne mondani. A magyar társadalmat érintő és hajtó tényezők dynamikájában világosan kibontakozik előtte az erőmegosztásnak azon állapota, a mely a nemzetet két részről való védekezésre szoritotta: sokszor nem tudva, hogy az existenciáját és családi tűzhelyét veszélyeztető török ellen, avagy a német uralom fejedelmi absolutismusa ellen fejtsen-e ki nagyobb erőt. A két támadás állandó volta a nemzeti erők szervezkedését és kifejlését válságos és kényes viszonyok ütközőpontjába helyezte. A királyság nemzetietlensége s központi hatalmának nagysága a nemzeti souverainitas és nemzeti hatalom decentralisatióját, a részközpontok és a vármegyék, ezen alkotmányos mikroorganizmusok szaporítását, az ozman hódoltság állandó veszélye és terjeszkedésének meg-megújuló folyama pedig a par excellence katonai szervezést, a királyi hatalom növesztését, egyszóval a különböző erőtényezők centripetalis irányú kapcsolódását tette szükségessé. Noha alulról a vallási ellentétek destructiv hatásai is többszörösen érvényesültek, a nemzet egyéniségének összezüzdődése mégsem következett be.

Valóban a világtörténelem egyik legbámulatosabb jelenségének kell tartanunk, hogy a magyarság ereje, az élete és alkotmánya ellen intézett támadások szakadatlan ismétlődésével el nem ernyedtt, hanem rugékonyabbá lett: erejének megfeszítése és alkalmazása egyenes arányban állt az okkal, mely fölidézte, s a küzdelem folytonossága az előidéző okok ismétlődésével.

Martinuzzitól, a XVI. század legelőkelőbb magyar elméjétől, származik ez a politikai alapelv, a mely a magyar politikát az ú. n. système de bascule rendszerére építette, a mely a két nagy ellenséges hatalom közt a viszonyoknak valóban mély átértéséből keletkezett. E tekintetben a későbbi korok minden nagy magyarja meghódolt a barát lángelméjű politikai conceptiója előtt, a mennyiben a szintéren forgó erők arányainak és a realis viszonyoknak megfelelt. Bocskay is csak annyiban változtatott rajta, hogy az események következtében nagyobb súlyt vetett a nemzeti önvédelem politikájára abban az irányban, hogy a központi hatalom idegenségében és veszedelmes nagyságában rejlő baj ellenében a nemzeti erők centrifugalis irányának hatályosabb fejlesztésével védekezzenek (Erdély önállósága). Az erők e formájában és megnyilatkozási fokában az irány merőben visszahatás, alakja szerint védelmi passivitas volt, a melyből, egyoldalú kifejlődésénél fogva, a magyar természet és alkotmány egész sajátzerű jelleme alakult ki, a melyet tétlenségi nyomatéknak (vis inertiae) szokás nevezni.

Zrinyi névéhez fűződik a magyar történelemben egy új politikai vezéreszme kijelölése a XVII. század közepén, a melynek végrehajtása szükségkép az erőknek más fajta csoportosítását igényelte. A dolgok közt rejlő kapcsolatokat fölismerte és a következményeket levonta: a mult tapasztalatai alapján a két veszély közt egyelőre és viszonylag a följúló török áfium a végzetesebb és kárhozatosabb. Az idegen érzésű fejedelmek invectiv kísérletei azonnal alább hagynak, ha a nemzet erélyesen sikra száll a jussáért, sőt néha az európai politikai helyzetnek csekély változása is más irányba tereli a bécsi politikát. A török hódoltság azonban hovatovább már a nemzet életszerveit

támadja meg, nedveit szívja el, idegeit sorvasztja. Előbb-utóbb halálos mellbetegséggé fajul, pedig «egy országban a hecticánál nincs nehezebb és gyalázatosabb halál».* Másrészt II. Rákóczi György csatavesztései s ennek következtében az Erdélyben megismétlődő török dúlások miatt, Erdély annyira elgyöngült, hogy azt a szerepet, a melyet Bocskay István jelölt ki számára, nem játszhatta többé. Az Apokalypsis két üvegének tartalma kiömlött a kis országra: a gyilkolás, éhség, koldusság, gyalázat kora. A veszteség, melyet vérben és vagyonban szenvedett, holtbeteggé tette, s az események immár nélküle, a legtöbbször érdekei és akarata ellen fejlődtek tovább. Védtelenül ki volt téve török és német önkényének, s ezzel a Martinuzzitól kigondolt és a bécsi békeben megalkotott hatalmi egyensúly rendszere megszűnt mindörökké. Lehetetlen a nemzet e sorsfordulatában és a belőle levont politikai eszmében nem találni bizonyos kapcsolatot Zrínyi családi hagyományaival is. A török elleni élet-halálharc: ez volt a Zrínyieknek apáról fiúra szálló hivatásuk és rendeltetésük. Nem volt az egyes egyéni vagy családi existenciájának oly mozzanata, mely a törökkel való összetűzésre ne adott volna alkalmat. Az állandó hadi lábon élésből származó veszélynek folytonossága a fegyveres visszatörítés folytonosságát vette igénybe, mely azután bátor, férfias, halálra elszánt jellemeket nevelt, kiknek egész életét ezen küzdelem nagy eszméje töltötte be. A török önerőnk-ből való kiűzésének eszméjét Zrínyiben egy nagy jellem nemes szenvedélye szította, a mely a családi hagyományok dicsőséges forrásából táplálkozott. Hannibal nem gyűlölte jobban a rómaiakat, mint ő a törököt.

A török hatalom letörése kétségtelenül megkívánta a nemzeti erők statusquo-jának átalakítását, azoknak egyetlen pontban való fölhalmozását és végsőkéig fokozását. A változás tehát nemcsak mennyiségi, hanem minőségbeli is, ha az eddigi, inkább helyi érdekű és defensiv irányból az országos és egyetemleges offensivába: a török elleni védekezésből a merészen támadó politikára akar az ország rá-

* Zrínyi leveleiből, Széchy i. m. V. 11. l.

térni. A török-magyar küzdelmek 1541-től fogva némely tekintetben a spanyolok nemzeti harczaira emlékeztetnek a mórók ellen. Itt akkor éled föl a lovagkor, midőn Európa többi országaiban már egészen más társadalmi intézményekkel kísérleteznek. A magyar harczok azonban nem igen emelkedtek a vallásos fanatizmus forrponjtjára, a mely a spanyolok küzdelmeinek legnagyobb hatású rugói közé tartozott. Ennek oka egyrészt a magyar természet vallásos türelmességében és megosztottságában, másrészt abban van, hogy a mozlim ellen csatázó magyar közszellemben hiányzott az egység és a közös vállalatra való elszánt tömörülés. A királyság, mely az egyes spanyol tartományokban a küzdelem központjában állott, nálunk idegen, absolutistikus, a nemzeti küzdelem gyöngesége, sőt akadályja ezen, az alkotmány ellen intézett hátsó támadásokkal szemben, a melyek az ország figyelmét lekötötték vagy legalább is megosztották. A legnagyobb bajt pedig azzal idézte elő, hogy a közvéleményben anyagul szolgált egy német-, sőt dynastia-ellenes pártképződésnek és táplálta azt az ellenzéki szellemet, a mely a sérelmi politikával foglalkozva, a török-ellenes hangulatot és politikát mintegy paralysálta. Ez a félszeg helyzet nagyban hozzájárult ahhoz a gondolathoz, hogy a nemzet magára hagyatva nem képes a török iga lerázására, hanem a Habsburgok hatalmához és európai összeköttetéseihez kell fordulnia: az önbizalom hiánya és a követett opportunistikus politikai irány okozta első sorban a fejek megzavarodását és a nemzeti erkölcsök megfogyatkozását. Az ország már abban a helyzetben volt, hogy kezdett lecsúszni az önálló nemzeti élet magaslatáról és az emberekben a területi egység helyreállításának vágya és gondolata csökkent.

Ebben az iránytalanságban és általános decompositióban jelenik meg Zrínyi, a költő, hogy nagy eszméjét: a töröknek saját erőnkől való kiűzését átvigye a köztudatba. A görög bölcs fenséges álmán kívül bizonyára sehol sem volt a költőnek olyan ébresztő, védő, sőt irányzó föladata a nemzeti életben, mint a magyaroknál. Zrínyi századának legnagyobb magyar költője volt. Lénye, a mely a legma-

gasztosabb sympathetikus érzésekből volt összeszöve, a nemzet öntudatát foglalkoztató eszmék és érzelmek hatványozottabb tisztaságú megszemélyesítése, a melyben az államférfiú objectiv látását nem homályosította vagy torzította el a költői képzelet ereje. Szinte valóságos anachronistikus jelenség a XVII. században, mert csak az antik regék ködhomályában fonódnak össze a hős halántékain a vezéri és költői hivatás koszorúi. Zrinyi politikájának alap-eszméjében csakugyan nagy költői merészség volt: csodálatos sokoldalúságánál fogva azonban megvan az a tehetsége, mely egy nemzet életének válságaiban a legnehezebb politikai és katonai föladatokat keresztülvitelére szükséges. Mikor az összes erők cooperálásával a török elleni irtóháborút teszi a közéletet mozgó ideológia középpontjába, akkor a concret helyzet és elérendő cél dolgában szinte magától kínálkozik az összehasonlítás a firenzei állambölcsész egyéniségével és gondolataival. Bizonyos, hogy Zrinyi olvasságta Machiavelli könyveit, sőt alkalmasint az ő nyomán végez történelmi tanulmányokat, belemerülve Bonfinius és Istvánffy munkáinak tanulmányozásába. De más a két ember és ezért egészen más a tanulmányaikból és elmélkedésükből levont eredmény.* Zrinyi tanulni képes a nélkül, hogy egyéniségét elveszítse; mint csaknem kétszáz év múlva egy másik nagy magyar, Széchenyi, a külföldi műveltséggel való megismerkedése révén szintén nem veszíti el fejét és magyarságát, hanem nemzetének regenerátora lesz. Machiavelli és az olasz renaissance hatása átolvadt Zrinyi lényébe, s úgy látszik, ő alakítja ki magában az első magyar culturember példányát, mert százada műveltségének szintjén állva, a szó teljes értelmében európai. Nagyzolás nélkül lehet állítani, hogy ő az első magyar ember, a ki a culturának nemzetfentartó erejéről határozott véleményt formált. «Mint Juppiter a csillagok közt, mint jáczint a virágok közt, úgy tündöklék ő az egykorú magyar főurak között» — írja róla egy korabeli magyar.

* Andrassy Gyula gróf cikkez a *Pesti Napló* 1909 jan. 1. (jubilaris) számában.

Zrinyi a mellett, hogy egyéniségének alapeleme a hős, tanult fő, képzett ember, a kire a világos elméjű és világos szavú Machiavelli nagy befolyással volt. Irány és tehetség tekintetében azonban egy egész világ választja el egymástól a két férfit. Machiavelli tehetségének és irányzatának mechanismusa mellett Zrinyi tehetsége és működési iránya a szó teljes értelmében organikus. Machiavelli olasz, közelebbről firenzei; e város a folyton egymást változtató politikai elméletek, kísérletek és ugrások hazája. Zrinyi egy alapjában conservatív jellemű ország történelmi osztályának tagja, a mely a láthatatlan szálaknak egész tömkelege révén multjával szerves kapcsolatban van. Firenzében erősen subjectiv meggyőződésű népszónokok kísérleteznek, minden átmenet nélkül, a Medicieket Savonarolák, a palaschi-akat frateschi-ak követik minden szabályosság nélkül. A magyar alkotmányos életben a mának alapja a tegnap; a kettő történelmi okát és medrét alkotja annak, a mi holnapután történni fog. A XVI. század Olaszországa csupán egy földrajzi fogalom (un nom géographique), a hol a részekre osztás a particularis hajlamoknak egészen megfelelt; Magyarország ellenben, három részre daraboltságában is, létező és szerves valóság, a melynek mindegyik része az életegységnek és politikai közösségnek érzetével és tudatával rendelkezett. A vármegyeiség kialakulása mindenütt fentartotta a nemzeti szervezkedés kereteit, még ott is, a hol a letarolt rónákon a török uralkodott. A magyar élet sajátosságai megakadályozták Zrinyi tehetségének tisztán machiavellistikus és gépies tevékenységét; a köztük fennálló különbségek ebből az egyetlen alapelvi eltérésből származtak. Mindenek fölött pedig megállapítható, hogy Zrinyiben épen semmi sincs Machiavelli immoralis, illetőleg antimoralis világnézetéből. A középkori lovag érzését és fölfogását a renaissance-nak szellemi felsőbbbsége sem tudta Zrinyiből kiirtani. A hadvezérnél megengedi, sőt egyes esetekben meg is kívánja a cselvetést, a rókatermészetet,* de a hadsereg tak-

* Zrinyi hadtudományi munkái, Rónai Horváth Jenő kiadásában. V. ö. *Principe* 18., *Aphorismák* 287., 297., 310. l.; *Centurio* 357., *Mátyás király* 154—5., 182. és *Discursusok* 203. lapjain.

tikai mozdulataiból és az ellenség kijátszásából senki sem vont még erkölcsi következtetéseket, különösen nem Zrínyi korában. Az államférfinál nagy eszményképéről, Mátyás királytól vett mértéket, a mennyiben ez a magyar renaissance-fejedelem az erkölcsösséget politikájára nézve észszerűnek vallotta; mint első modern magyar politikus, a ki az egészséges önzést tartotta az állami művészet céljának. Machiavelli és Zrínyi erkölcsi fölfogásának különbségére jellemző, hogy Machiavelli Cesare Borgia-t teszi a *Principe* hősének, a kit Ranke a gáztettek virtuozának nevezett; egy másik művében pedig Castruccio Castracani-t, a korai renaissance egyik híres illegitim uralkodóját. Zrínyi hőse pedig Mátyás király, a kinek erkölcsi fölényét amazokkal szemben vitatni nem is lehet.

Zrínyi egészben véve keresztyén erkölcsi talajon áll, Machiavelli pedig még nem egészen világosan kifejtett bölcséleti erkölcsstan alapján. Zrínyinél a vallás nem alkatrésze egy bonyolult szerkezetű államgépezetnek, hanem mélységes morális érzés, a mely az ember altruistikus társadalmi működésének hajtó ereje. Legmélyebb és legerőteljesebb gondolata: a nemzet erkölcsi újjászületése a *Szigeti Veszedelem*ben, az ő egyéni vallásosságából és nemes erkölcsi fölfogásából született. Mindazáltal nála a vallás az embernek nem politikai, hanem magánlelkismeretbeli ügye, a melynek a politikában semmi szerepe nincsen, mert szenvedelmekkel, nem pedig a tiszta és higgadt értelemmel operál. Épen a Machiavellivel ellentétes oknál fogva ellensége a papok beavatkozásának az államügyekbe: anticlericalismusuk azonban nem ugyanazon fogalmakat fed. A Machiavelli erkölcsi fölfogása annyiban hat Zrínyire, hogy öntudatosabb politikai célokat ajánl a nemzet figyelmébe.

A machiavellistikus erkölcsstan óvatos elkerülése mellett a tőle fölvetett eszme megragadja Zrínyit s üstökösszerű politikai és hadvezéri pályájának sarkpontja leszen. Nagy morális fogatkozásai mellett mégis Machiavelli volt az, a ki az antik világ letűnével és a középkori eszmék fölfordulásában tisztán megpillantja a modern nemzeti állam körvonalait. A világos okfejtés és a hangnak pose nélkül

nyilatkozó közvetlensége, még ha sohasem állott volna is szemközt a tényeknek sohasem hazudó bizonyásával, meggyőzte és egyuttal meghatotta Zrínyit. Az összes nemzeti erőknek egy irányban való tömörítése, a mi Machiavelli korában Itáliát, Zrínyi idejében Magyarországot megmenthette: de nagy önállósága és gondolkodásmódjának organismusa e nagyszerű erősynthesisben nem csupán anyagi természetű eszközöket ajánl, hanem — fölismerve az állam erkölcsi személyiségét — teljes erkölcsi újjászületést hirdet, mint az elkorcsosulás és decompositio egyetlen gyökeres orvossszerét. E hatalmas és bizvást profetainak nevezhető gondolat szüli a Zrínyiász conceptióját és a *Török áfium ellen való orvosság*-ot, a legnemesebb szózatot, a melyet valaha egy néphez intéztek, s a melyben Széchy Károly szerint Zrínyi «lelkének lelke» nyilatkozott.*

Lehetetlen a legmélyebb megindulás nélkül végigolvasni azt a harczy riadót, a melyben az államférfiú okossága a próféta viharzó lelkesedésével egyesül, a mint a régi dicsőség képeinek elővarázslásával megtermékenyíteni igyekszik a jelen «puszta siványát». Az olvasó gondolata önként a sixtusi kápolna falfestményének óriási Jeremiására téved (a Világ teremtése), a mint emberfölötti fájdalommal merül el bajjóslatú visiójába Izrael népének sorsáról, küzdve, szenvedve, mint Michelangelo lángszellemének és kétségbeesett remegéseinek szülöttje. Machiavelli és Zrínyi saját koruknak Jeremiásai. Machiavelli szellemének objectivismusa mintegy a dráma háttérében áll, a bölcsész nyugalmaival és a diplomata fegyelmezett, látszólagos érzéketlenségével. A körülé folyó viharban egyedül marad nyugodtnak, és kimért, rideg méltósága a legfájdalmasabb helyzetekben is változatlan marad, arczizmainak megrándulása nélkül. A tényeket leszögezi és velük mint természettudományi kísérletekkel dolgozik, ráér csiszolni stylusát, bajlékonyná, komolylyá avagy lágygyá alakítani beszédét. Ahogy Francesco Vettorihoz írt híres levelében mondja san casciano-i magá-

* Széchy i. m. IV. 130.

nyáról: «Mikor beköszönt az est, hazatérek és irodámba megyek. A küszöbön leteszem falusi, sárszenynyezte, porlepte ruhámat és királyi udvarhoz illő ruhába öltözködöm. Így méltóan fölkészülve, belépek a régmúlt fejedelmi udvarokba; lakói szeretettel fogadnak és itt oly táplálékkal élek, a minő engem megillet, a minőre születtem . . .»* Zrínyi, a tettek embere, Várad elestének közvetlen hatása alatt írja az *Áfium*-ot, «mert a magyar vitézeknek dicsőséggel földbe temetett csontjai és azok nagy lelkeinek umbrái» nem hagyták pihenni. Teljes szívvel, lelkének egész feszültségével vesz részt abban a színjátékban, a melynek területe egész Magyarország. Nemcsak contemplál, hanem elmélkedéseinek eredményeit szétszórja a közvéleménynek: szózatok és fejtegetései tüzes lávafolyamban hömpölyögnek le eszméinek magaslatáról az egész magyar közélet pusztaságára, hogy azt fölverje szavával. «Hallj meg engem, élő magyar! Ihol a veszedelem, ihon az emésztő tűz.» Művészién ír magyar prózát, noha nem éri el Machiavelli elegáns és finom olaszságát. De főcélja nem is tudományos, ennél fogva nem is kiváló prózai műfaj alkotása, hanem politikai, erkölcsi, nemzeti. Szabálytalan és görgeteges irányán izzik a harc hev, akár a politikus, akár a hadvezér vívja azt: egyes ötletei és ragyogó mondatai mintha kardpengék szikrázásai lennének. A célja nemcsak meggyőzés, hanem átmelegítés, megindítás, hogy a vérünkbe menjen. Hatása ma is szívhez szóló, frappáns, eleven.

Mint mondani szokták: Machiavelli is, Zrínyi is népünk üterén tartották kezüket és mindkettejüknek világos föltevésök volt a baj gyógyításáról. Mikor hazájuk sebeit föltárták már a világ előtt, nemes komolysággal és önbizalommal viszont megóvják a csüggedéstől is. Machiavelli nyomatékosan, lelkesen ismétli könyveiben: «E necessario pero non perderai d'animo.» «De miért kelljen elvesznünk — riad a csüggedőkre Zrínyi is — míg Isten mennyországában az mi bizodalmunk lehet, míg karunkban kópját, mar-

* Idézi Symonds I. 204.

kunkban szablyát szoríthatunk?»* Mindketten fölvetik önmaguk előtt a kérdést: mi hát a teendő? Ha megvizsgálták az okot, a miért «csúfsága lettünk nemzeteknek és magunknak» (Machiavellinél: «il vituperio del mondo»): mi hát a szabadulás eszköze? Itália fölszabadítása és a török áfium elleni orvosság: az állandó nemzeti hadsereg az általános honvédelmi kötelezettség alapján. És ez egyzersmind a Zrínyi és Machiavelli történelmi szereplésének mintegy kiszökellő pontja. Emersontól származik az a mondás, hogy az eszme mindig annak sajátja, a ki alkalmazni tudja azt, noha a kölcsönzött eszmék használatát mindig valami esetlenség árulja el. Kétségtelen, hogy az általános honvédelmi rendszer és a polgári, illetőleg nemzeti katonaság Machiavelli legeredetibb és legérettebb gondolata volt, s e tekintetben az ő elsőségét senkinek sem sikerül elvitatni. Zrínyi átplántálta ezt a nem egészen idegen eszmét a magyar földbe. Az általános katonarendszer az ő hazájában nagy és dicső történelmi multba tekintett vissza, s azért bizonyos tekintetben nem is más az, mint a régi állapot megújítása az új viszonyoknak megfelelőleg. Machiavelli gondolata, mely Zrínyire leghathatósabb volt, alapeszméjében és kivitelében több rokonvonást tüntet föl a mai militarismussal, mint a régi magyar nemesi insurrectióval. Különbözik ettől, mert egyrészt a társadalmi osztályok nagyobb körét öleli föl, másrészt tartalmilag is összetartozóbb egységekre vonatkozik. Az utóbbi az aránylag csekély számú, de jól iskolázott és fegyelmezett állandó nemzeti hadsereg, egy 12,000 emberből álló dandár, az előbbi pedig a sok tekintetben alkalmatlan és fegyelmezhetetlen nemesség ellensúlyozására a jobbágyság katonai szolgálatára is (facultative) kiterjed.** A főszempontok ugyanis azon az elven nyugosznak, hogy a háborúban nem annyira a számbeli túlerő, mint inkább az értelmes vezetés, a had fegyelmezettsége és lelkesült bátorsága a fődolog.

* Rónai Horváth J., i. m. 90.

** Rónai Horváth J., i. m. 109.

A nemzet általános fölfegyverzésének és egyszersmind a hadi tudományok közkinccsá tételének eszméjén kívül, a melyeknek machiavellistikus eredete és Zrínyire egyenes befolyása minden vitán fölüll áll, a két férfiú műveiben nyilatkozó gondolatok genetikai kapcsolatát tisztázni sohasem lehet. A legtöbb katonai eszmének, valamint a taktikai és belső szervezeti mozzanatok megegyezésének forrása Zrínyire nézve épen úgy lehetett Machiavelli hadtudományi főműve, mint maga az adott stratégiai helyzet és társadalmi állapot. Machiavellinek sem volt több oka kifakadni a zsoldos seregek hitványsága és gatzettei ellen,* mint Zrínyinek, sem jobban meggyűlölnie és megvetnie a korabeli hadi módszert, a methodismust, mely kissé változott viszonyok között Zrínyi kórának hivatásos hadvezéreit és katonai íróit is elfoglalta. A XVII. század hadvezérei mind Gusztáv Adolftól tanultak; rendszerükben azonban a háborúzás épen oly korcsművészetté fajult (*guerre pour le guerre*), mint Machiavelli idejében: menetelésekké és a döntő ütközetek kerülgetésévé. E módszer classikus képviselője és legünnepelebb alakja, Turenne, valamint Zrínyi nagy ellensége és irigye, a különben jeles Montecuccoli, a kinél már, főkép a magyarországi csatatéren, csupán torzoldalai és káros eredményei voltak észlelhetők. Bölcselete a tiszta defensívában állott. Nem volt szükséges a harcokban edzett és tapasztalt Zrínyinek Machiavelli olvasása annak megértéséhez, hogy ezzel a katonai taktikával sohasem fogják kivenni a törököt az ország területéről. Nem bizonyos, hogy az akkori időkben Zrínyi taktikája, mely az egyetemleges nemzeti támadás föltevésén alapult, a nyugati hatalmak seregeivel szemben kedvezőleg érvényesült volna, a hol Turennek a sakkjátszó Montecuccoli alkalmasint jobban megfelelt. De Zrínyi nem is birodalmi, hanem magyar fővezér akart lenni és nem is XIV. Lajos, hanem a török szultán ellen akart hadat vezetni. Az ő taktikája a

* *Principe* 12. «La rovina d'Italia non é ora causata da altra cosa, che per essersi in spazio di molti anni riposatasi in sulle armi mercenarie.»

magyar vérmérsékletnek mély ismeretéből s az ellenség katonai értékének és állásának teljes átértéséből származott. A török elleni harcz folytatását és a támadásra terelését ő teszi vezérelvé, s e tény taktikai és politikai eredményeit a tizenhat éves fölszabadító török háború aratta le. Zrínyi nem akkor nyul a fegyverhez, midőn falvai lángoltak és várait az ellenséges portyázók verték föl, hanem a támadásban a törököt megelőzni igyekezett.

Machiavellivel egyezik fölfogása a hadak fegyelmezésére és azok összetételére vonatkozólag is.* Az *Arte della guerra* áttanulmányozása után tapasztalásból mintegy inductive beigazolta annak tételeit. A tömeghatás lélektanát Machiavelli is, Zrínyi is fölismerték, azért is mindkettő többre tartja a fegyelmet, a tömegeknek mintegy collectiv harczászati erényét, az egyéni kiválóságnál, a mely a kellő rendtartás hijjában az olaszoknál a katonailag kétséges értékű bajvivási, a magyaroknál pedig hiú virtuskodási szenvedélylyé fajult. Machiavelli intentiói után szabja meg a katonailag iskolázott állandó sereg anyagát, nagyobb jelentőséget tulajdonítva a gyalogságnak, mint a lovasságnak (a sereg kétharmad része nála is gyalogság). Ez a suppositio meg is felelt a tényeknek, minthogy a török hadsereg gerincét és erejét a szintén gyalogos, félelmetes janicsárhadosztály alkotta; ezt már ideálja, Mátyás király is fölismerte és ellenszerét is megtalálta a fekete sereg fölállításában. Önállósága Machiavellivel szemben abban is kitűnik, hogy nem követte mesterének a téli hadjáratra vonatkozó tételeit, a mint azt az 1664. fényes drávai hadjáratával tetteleg is bebizonyította. Zrínyi ott is eltér Machiavellitől, hogy kezdetben a nemzeti hadsereg szervezetében, a kész magyar szakértelem hiányában, tiszttekül alkalmazni óhajt birodalmi német, helvét, belga, holland és olasz származású tiszteket és katonai instructorokat, de tisztán politikai célzattól kizárja az örökös tartományokbeli osztrákokat.** Csak-

* Zrínyinél, Rónai Horváth J. i. m. 103., 107., 109., 110., 111—115. és 126. l. Machiavelli: *Arte della guerra*, IV. 14., 29., 26., 30., 48.

** Rónai Horváth J., i. m. 109., 111.

nem ugyanazon okokból, a melyek miatt Machiavelli a lőpor katonai jelentőségét lekicsinyelte, Zrínyi is kevés fontosságot tulajdonított a tüzérségnek: a két parallel gondolat közt az oki kapcsolat nemcsak ténybeli, hanem Zrínyire nézve a szellemi hatás is kétségtelennek látszik. Általában véve Zrínyi fölhasználta és követte Machiavelli utasításait, mert kipróbálta és megfelelőknek találta, mint a hogy a modern hadseregben a fővezér a vezérkar munkálatai alapján intézi kiszámított mozdulatait a nélkül, hogy adott esetekben a változtatás szükségét el ne ismerné. A hadvezér szabadon választhat az elkészített tervek közül, a melyeket mások, esetleg alantasai csináltak. Tehetsége éppen abban áll, hogy azok közül a legjobbat és legcélszerűbbet válaszsza, valamint abban, hogy valami előre nem gondolt tényező beavatkozása esetén a kész haditervet a körülmények szerint átalakítsa. Tételei ma is — Nagy Frigyes, Napoleon és Moltke után — nagyrészt találók, igazak, követhetők. Ha Zrínyi — így borong magában kitünő értekezésében Rónai Horváth — egy nagy nemzet fiának születik, föllépésével talán halomra dönti a methodikus hadművészetet, s neve, mint hadtudományi remekíróé, ma világszerte ismeretes, de így szava elhangzott a pusztában.*

Katonai pályája két részre oszlik: elméletire és gyakorlatira. Munkássága e kettősoldalúságának kölcsönhatását meg lehet állapítani, mert elméletét a realis életben igyekezett bebizonyítani. Bár egyéniségében meg volt minden vonás, mely a nagy hadvezérnek szükséges, sokkal előbb félretették, mintsem «szablyája élivel, ellenség vérivel» megírta volna örök hírét az utókor számára. Katonai méltatója és csodálója azt mondja róla, hogy egyetlen gondolata: a töröknek saját erőnkől való kiűzése, elégséges arra, hogy őt a magyar haza legnagyobb vezérei közé emelje,** mert ilyen colossalis eszme csak egy valóban nagy hadvezér elméjében születhetett meg, a ki magát ezen nagyszerű mű végrehajtására hivatva érzi. Az utókor mégsem

* I. m. 47.

** I. m. 11.

sorozta őt a hadak nagy mesterei közé, a kik föllépésükkel más irányt szabhattak nemzetük előhaladásának és a taktikai művészetnek, noha külföldiek elismerték, hogy a század legügyesebb, leggyorsabb és legbátrabb portyázó vezére volt, a hogy Krones mondja róla: «Er war ein Meister des kleinen Krieges,»* tehát amolyan Bem-féle, a legcékeljebb taktikai egységekkel dolgozó csapatvezér. Az igazságnak tartozunk azonban azon kijelentéssel, hogy hadvezéri működésével nagy és jogosult revelatiókat gerjesztett és az idő és körülmények minimuma mellett az eredmények maximumát érte el a híres téli hadjáratban. De e fényesen megoldott hadi problémával hadvezéri pályája a körülmények végzetes alakulása miatt megakadt a nélkül, hogy alkalmat adtak volna neki egy perdöntő csata megvívására, a melyet Napoleon bataille rangeée nak nevezett. A dicsőség, a katonai hírnév ellenfelé maradt, holott a szentgottvárdi győzelmet ő készíti elő; de oly fátummal küzdött, a mely erősebb volt nála. Nem hiába vallotta: sors bona, nihil aliud! Ha idegennek születik s katonai condottiere gyanánt kerül hozzánk, seregeket rendelnek alája; de magyar létére hiába jelentette meg előre a török háborukat, nem hallgattak reá. S mikor az bekövetkezett, nem őt állították a keresztyén hadak élére, a ki épen a pogány ellen jött el a szerencse különös ajándéka gyanánt, mint a század egyik legnagyobb hadvezére, hogy országa és nemzete romlásának gyógyítója legyen. Azért, mert Zrínyi egyes ellentétben van a legfelsőbb intentiókkal, holott Montecuccoli azok szerint jár el. Ebben áll — mint Andrássy szép tanálmányában megjegyzi — Zrínyinek és a magyar nemzetnek tragikuma.

Élete dicsőséges pillanat a nemzet történetében, de nem egy új kornak hajnalhasadása is. Noha minden képessége megvolt, hogy nemzetét jobb fordulópontra vigye, sajnos, jelentősége inkább kitűzött céljaiban van, mint elért eredményeiben. Nemzetének nagy férfiai közé tartozik; szellemének egyetemességénél és rátermettségénél fogva

* Krones: *Handbuch der Geschichte Oesterreichs*. III. 591.

azon kiváló tulajdonságok collectiv és harmonikus egységét mutatja, a mely utóbb, a részletekben talán intensivebb kifejezéssel, Rákóczi, Széchenyi, Kossuth és Deák egyéniségében öltött testet. Népe, a melyért annyit küzdött és annyit csalódott, az ő balsorsában a magáéra ismert: alakja a történelemben tiszta, eszményi, csaknem abstract maradt; csak személyesítés, csak foglalata egy nemzet passiv reményeinek és szunnyadozó vágyainak. Mesterével, Machiavellivel együtt a történelem legmélyebb problémáját alkotják, vigasztalásául, poláris fényül a későbbi idők bátortalan kísérleteinek nemzeteik fejlődésében.

PETHŐ SÁNDOR.

A VILÁG-CULTURA.

Roosevelt Tivadar beszéde a berlini egyetemen 1910 május 12-én.

Nagy örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy felszólalhatok a berlini egyetem előtt abban az évben, mikor betölti fennállásának első évszázadát. Önöknek az ó-világban nehéz megérteni egy olyan férfiú érzését, a ki egy még kialakulóban levő nemzetből olyan országba jut, melynek multja beláthatatlan időkre terjed vissza, különösen ha ez az ország, ősrégi történettel háta mögött, mégis büszke önbizalommal telten tekint a jövőbe s a jelenben a vidám ifjúság teljes túláradó erejét mutatja. Ilyen ma Németország.

Több mint egy ezredéve, hogy a nyugati római birodalom tényleg német császársággá vált. Az egész középkoron át a német birodalom és a pápaság voltak gyújtópontjai a Nyugat történetének. Az Ottókkal és Henrikekkel kezdődött lassú felfelé törése a Nyugatnak, mely azóta kialakította a modern Európát és ezzel végeredményben a modern világot. Az ő feladatuk volt a társadalmi osztályok tagolását végrehajtani és megóvni ezeket a széjjelhullástól. Várat építettek, városokat alapítottak, utakat törtek; keményen küzdöttek, hogy a körülöttük torlódó hullámokat rendezett állapotokba alakítsák s egyidejűleg visszaszorították a pogányságot és aztán elragadták tőle birtokait.

Róma bukása és a római császárság széthullása után következik be első jegezesedése azoknak az erőknek, melyek az új cultura kialakítására Nyugat-Európában közrehatottak, a Karolingok uralkodóháza körül és különösen a nagy császár, Nagy Károly körül, kinek császári székhelye Aachen volt. A Karolingok alatt szorultak vissza az arabok és a mók a Pyraenaeusokon túlra és az avarok, az ázsiai puszták vad lovasai, a kik sokáig Közép-Európában éltek sátorlakó életüket, teljesen megsemmisültek. A Karolingok birodalmának széjjelhullásával visszavért a zürzavar és vele a vad hordák újabb betörései: vikingek

a jeges Északról és sajátos lovasok új seregei Ázsiából. A tulajdonképeni Németország első császárai voltak azok, a kik ezeket a barbárokat elnyomták; az ő idejükben lettek a magyarok és normannok keresztyénekké, nemkülönben a szláv törzsek legnagyobb része, úgy hogy Európa kezdte azt az alakot öltetni, melyet ma is ismerünk. Azóta évszázadok gördültek el felettünk a sors különböző viszontagságaival, időnkint teljesen sivárak és aztán megint telve német vívmányokkal a hadi és a civilisatorius tevékenységben, a művészetben és tudományban. A központi hatalom a német országok között ide-oda tolódott; majd fölemelkedett a Hohenzollernek hatalmas háza, az a ház, a mely végre megérte, mint nyomul Németország uralkodó állásba az emberiség népeinek élén.

A dicsőséges mult és fényes jelen ez országába, a nagy emlékek és erős remények ez országába jövök én, mint egy fiatal nép fia, a mely vérszerinti rokonságban van Közép- és Nyugat-Európa minden nagy népével és mégis elűt mindegyiktől; a mely minde népektől sokat örökölt és szerzett, de minden örökséget és minden szerzeményt valami újjá és eltérővé tudott változtatni és fejleszteni. Vérünkben nagy a német rész, mert csaknem kezdettől fogva nagy volt a német elem a jövevények egymásra következő hullámaiban, kiknek ivadékai beleolvadtak és még ma is folyton beleolvadnak az amerikai nemzetbe; én magam is a délnémetek azon ágára vezetem vissza származásomat, a mely Hollandiát kiemelte az Északi-tengerből. S a mi még több: nemcsak az ereinkben folyó vér nagy részét nyertük tőlük, hanem annak a gondolatvilágnak nagy részét is, a mely gondolkodásunk munkáját meghatározza. Az amerikai diákok nemzedékei indultak az Önök egyetemre és hála a jelenlegi császár ő felsége előrelátó bölcseségének. a két ország közti benső és barátságos viszony most minden tekintetben szorosabb, mint azelőtt volt.

Németország kiválóképen az az ország, a melyben a világ-cultura mozgalma ma összes sokféle jelenségeivel világosan látható. Ennek az egyetemnek az élete összeesik azzal az időszakkal, melynek folyamán az a mozgalom elterjedt, míg minden continensen érezhetővé vált, folyton fokozódó gyorsasággal, úgy hogy a föld arculata úgy elváltozott és folyton elváltozik ma is, mint még soha azelőtt. Helyénvaló és az alkalomnak megfelelő tehát, ha ma itt erről a tárgyról beszélek.

A midőn századok lassú haladásában kifejlődött bolygónkon

az ember, a hatás, melyet első megjelenése tett, csak csekély volt. További századok haladtak el, melyek folyamán végtelenül apró lépcsőfokokon nyomult előre és kiküzdötte magát az állathoz hasonlóság alacsony fokaiból, mert itt is érvényes az egyetemes törvény, hogy a haladottabb és bonyolultabb élet. bármilyen természetű is, hamarabb megváltozik, mint az egyszerűbb és kevésbé haladott formák. A vad népek élete végtelen lassan változik és fejlődik s a vadak csoportjai csak kevés hatással vannak egymásra. Annak a közösségi életnek, melyet mi civilisációnak nevezünk, első kezdetei olyan időszakot jelölnek, melyben az ember már régóta a legeslegfontosabb teremtménye volt bolygónknak. Az élő világ története tényleg az ember történetévé vált, tehát természetre és kiterjedésre egészen eltérő valamivé, mint a mi azelőtt volt. Érdekes analógiák vannak az élet általános fejlődése és az emberi társadalom fejlődése között; ezeket más helyen fogom megbeszélni. A különbségek azonban mélyrehatóak s a dolgok eredetéig hatolnak.

Az előbbi stadiumok folyamán a culturmozgalmak — mert szabatosan nem szólhatunk egyetlenegy mozgalomról — nagyon lassúak, helyileg korlátozottak és csak részlegesek voltak abban az értelemben, hogy mindegyik csak néhány vonalon ment végbe. Azokból a megszámlálhatatlan évekből, melyekre ezek az első stadiumok terjednek, nincs bizonyosságunk. Oly rendkívüli fölfedezések és találmányok évei voltak ezek, mint a tűz, a kerék, az íjj és a háziállatok tenyésztésének fölfedezése. Ezek a találmányok azonban helyileg annyira korlátozottak voltak, hogy még ma is tengődnek vad néptörzsek, melyek a végtelen távolságban mögöttünk lévő múlt fél-állati életét élik, a melyek a tüzet kivéve e találmányok egyikét sem ismerik. A tűz fölfedezése és használata nyilván nem annyira a cultura kezdetét jelentette, mint inkább a vad népek kezdetét, mely az embert az állattól elkülönítette.

Még mikor a civilisatio és a cultura aránylag magas fokot ért is el, merőben helyi jellegű maradt és ezért heves rázkódásoknak volt kitéve. Újabb kutatások a történelem előtti, vagy legalább őstörténelmi időkben, oly népek létezését mutatták ki, melyek bizonyos vidékeken magasrendű és jellegzetes culturára jutottak, olyan culturára, a mely később annyira teljesen elpusztult, hogy nehéz megmondani, hagyott-e és esetleg miféle nyomokat hagyott az utána következő culturákon, a melyekből mi a miénket kifejlesztettük; egyúttal nehéz pontosan megállapítani

azt is, mennyiben volt hatással e culturák egyike valamely más culturára. Sok esetben, a mikor bronz- vagy vasfegyverekkel élő betolakodók kőkorszakbeli népeket győztek le, az alacsonyrendű culturát vagy barbárságot a magasabb rendű cultura teljesen megsemmisítette, mielőtt érintkezésbe jutott vele. Más esetekben, a mikor kezdetben a kulturális fölény egyúttal jelentékeny hadi és administratív fölényt is szerzett viselőinek a szomszéd népek fölött, előbb vagy utóbb bizonyos elpuhulás vagy enerváló hatás kísérté, a mely a kulturális magasabban álló népet kiszolgáltatta az erőteljes és irigy szomszéd törzseknek, melyeknek vad lelkében a bírás vágya lassanként legyőzte a féltelmet és rettegést. Ilyenkor az előbb fölfelé törekvő nép elnyeletett és összezsaptak fölötte a barbárság nivelláló hullámai. Ma azonban nem vagyunk még abban a helyzetben, hogy erről biztonsággal szólhassunk. Csak a legújabb évek kutatásai tették ránk nézve lehetővé, hogy legalább sejthessük a dolgok folyását a történelem előtti Görögországban; annak megsejtésére pedig kísérletet is alig tehetünk, hogy például mikép keletkezett és pusztult el a hallstatti cultura, vagy hogy mikép alakult a története és sorsa ama sajátságos romok építőinek, melyek típusául Stonehenge tekinthető.

Az első culturák, melyekről félremagyarázhatlan tanubizonyságaink vannak, abban a zord történelmi időszakban keletkeztek, a mely geologiailag a közvetlen jelenhez tartozik és a mely alig van némi távolságra a jelentől, még ha csak annak az időnek a hossza szerint mérjük is, a melynek folyamán az ember már élt bolygónkon. Ezek az első culturák voltak azok, melyek Mesopotámiában és a Nilus völgyében mintegy 6—8000 év előtt keletkeztek. A mennyire meg tudjuk ítélni, csaknem teljesen elszigetelt központjai voltak a kulturális fejlődésnek és jelenlegi ismereteink nem elegendők arra, hogy lehetővé tegyék valamelyiküknek akár egyrésről a délnyugat-európai és másrésről az indiai korai kulturális mozgalmakkal, akár azzal a chinai culturával kapcsolatba hozatalát, a melyet oly erősen érintettek indiai hatások.

Összehasonlítva azokkal a culturákkal, a melyek a legismeretebbek előttünk, a mesopotámiai és Nilus-völgyi culturáknak legszembetűnőbb tulajdonságai: időtartamuk és viszonylagos megrevségük. A királyok, papok és törzsek, kik a Nilus vagy az Euphrates mentén laktak, körülbelül ugyanazt az elmemunkát végezték, ugyanazokat a tetteket művelték és legalább is nagyon

hasonló hangzású tanubizonyosságokat hagytak maguk után, mi alatt évezredek teltek el. Bizonyos, hogy voltak változások is; bizonyos, hogy ők és szomszédaik kölcsönös befolyással voltak egymásra és a változandóság, az anyagi, a szellemi és vallásos fejlődés gyorsasága sokkal nagyobb volt, mint bármikor azelőtt, a merő barbárság aeonjai alatt. A modern idővel ellentétben azonban ez a mozgalom a valóság szerint nagyon lassú volt és a mi még fontosabb, minden egyes esetben teljesen helyi, a munkabér pedig korlátozott volt. Az ember bizonyos győzelmeket aratott a természet fölött; voltak bizonyos hódítások tisztán intellektuális téren; bizonyos expansio is következett be, mely által az emberi civilizatio területe kibővült. Mindazáltal nagyon nehéz volna erről mint világos dologról beszélni, mert a lakható földgömb túlnyomó nagy része nemcsak ismeretlen volt, hanem létezését még csak nem is sejtették, a mennyiben a valamennyire civilizált népekről van szó.

E régi culturák összeomlásával azok a népek nyomultak előtérbe, a melyekkel bizonyos mértékig a mi saját culturtörténetünk kezdődik. Azok az eszmék és befolyások a mi életünkben, a melyeket egyáltalán vissza tudunk vezetni másokra, az összes esetek túlnyomó többségében visszavezethetők a zsidókra, a görögökre, vagy a rómaiakra és a mikor köznapi értelemben az ókor népeiről beszélünk, kiváltképen ez a három nép van szemünk előtt, holott régiségük, még ha azon a történelmen mérjük is, a mely följegyzésekkel van hitelesítve, meglehetősen fiatal.

A zsidók helyzete meglehetősen kivételes volt. Kicsiny népet alkottak, melynek alig volt nagyobb fontossága, mint a moabiták és a damaskusiak testvérmenzeteinek, míg mind a hárman ugyanazon vidék többi kis államaival együtt idegen uralom igája alá nem kerültek. A zsidók ezt túléltek, míg fajbeli társaik belepusztultak; a szellemi téren olyan vallást szolgáltatottak, mely az emberiség további fejlődésére való hatás összes tényezőinek legerősebbike lett; azonban a zsidók semmiféle hozzájárulása nem mérkőzhetik azzal, a mit a görögök és a rómaiak hagytak ránk.

A görög-római világ sokkal fényesebb, változatosabb és intensivebb culturát ért meg, mint elődeinek bármelyike és pedig olyan culturát, a mely a föld felületének jelentékenyen nagyobb részére terjed ki. Itt először kezdődött valami, a mi legalább abban az értelemben vallott egy világmozgalomra, hogy a föld felületének tetemes részét illette és hogy a világtörténet amaz idejének összehasonlíthatlanul legfontosabb eseményét jelen-

tette. A szellemi tevékenység tere jelentékenyen nyert szélességben és mélységben ez időben, a melyben az a földrajzi terület, melyet a cultura érintett, szintén kibővült. Egy oly cultura helyett, a mely csak egy folyam völgyét, vagy a Földközi-tenger vidékeinek csak egy zugát érintette, olyan cultura keletkezett, a mely közvetve vagy közvetlenül befolyással volt az egész emberiségre, a Sahara sivatagtól a Keleti-tengerig, az Atlanti-Oceántól a legnyugatibb, a Himalájából kifutó hegylánczokig. E terület legnagyobb részére olyan befolyások érvényesültek, melyek erősen váltakozó intensitással ugyan, de mégis az emberiség nagy részét érték. A tudomány számos területén, a művészetnek csaknem minden területén élénk tevékenység uralkodott. Nagy hadvezérek mellett nagy államférfiak és politikusok hatottak, a kiket a társadalmi és polgári élet alapvető kérdéseinek gondja bántott. Az értelmi tevékenység és általános ismeretek ily széles köréről és sokféleségéről azelőtt nem tudtak semmit és először találkoztunk azokkal a nagy szellemi vezérekkel, philosophusokkal és frókkal, kiknek művei egy részét teszik mindannak, a mi a mai szellemi világban a legmagasabb számba megy, a kiknek művei ma is oly elevenek még, mint megjelenésük idejében. És voltak mások, még élénkebb és eredetibb temperamentumuak, olyan philosophus, mint Demokritos, olyan költő, mint Lucretius, kiknek gondolatai évszázadokat előztek meg és eltalálták, a mit kortársaik közül senki sem talált el, a kiket azonban annyira korlátozott környezetük, hogy physikailag lehetetlen volt rájuk nézve sok kézzelfogható tudás-gyapadást hagyni az utókorra. Ez a cultura, hozzámérve Babylon és Memphis culturájához, viszonylag gyors változásoknak volt alávetve. Állandóan folyásban volt és az egész egy roppanással összeomlott, látszólag tartós pusztulásra, rövid időtartam után, annak a culturának az időtartamához képest, a mely egy tuczat egyiptomi dynastia uralmával, vagy azzal az időközzel van kitöltve, a mely a babyloninak Elam által való legyőzetése és a tizenhat évszázaddal később beállott boszú-hadjárat között elterül.

Ez a cultura ragyogó fényvel virágzott. Aztán elpusztult. Északi részében a barbárság egy hulláma árasztotta el, a mely azoktól a félvad népektől indult ki, a melyektől önök, hallgatóim, és én származtatjuk magunkat. Délen és keleten később, de alaposabban pusztult el, egész más természetű betolakodók által. Mind a két hódítás nagy jelentőségű volt, de az északi, régérvényes hatásai révén, sokkal nagyobb fontosságot nyert.

A sötét kor kezdetével a mozgalom természetesen megakadt és évszázadokig tartott, míg ismét megkezdődött, mialatt egy teljes ezredév telt el, a míg ismét teljes folyamatba jutott, a mennyiben az európai cultura, a mennyiben a mai világ-cultura van szóban. Mindezen évszázadok folyamán a civilisált világ, vagy a mit ma civilisált világ alatt értünk, azzal volt elfoglalva, hogy lassacskán ismét fölkapaszkodjék arra a magaslatra, a melyről az Antoninusok kora után lezuhant. Az ilyen általános állítást magától értetődőleg bizonyos korlátozással kell fölfogni. Két kor, az egyik periodus s a másik periodus között nincs szilárd és egyenes határvonal s egy korban sincs minden dologban egyforma hanyatlás vagy haladás. A középkor, abból az egyszerű okból, mert keresztyén volt, bizonyos tekintetben fölülmulta a mult ragyogó pogány culturáját; vannak olyan pontok, a melyeken a rákövetkező cultura annak a kornak a színvonala alá esett, a mely a költészetnek és az építészetnek — legkivált a templom-építészetnek — oly hatalmas remekműveit és az egyházi és erőteljes világi vezérség oly fenkölt eredményeit hozta létre. Mindazonáltal durva erőszakkal, rablással és kegyetlen törvénykezéssel terhes évszázadok voltak ezek és az igazságnak oly kevés volt az érvénye, hogy azok a nemes és bátor szellemek, a melyek a nyomát kutatták, nevezetesen tudományos téren, a kerékbetöréstől és a máglyától való folytonos félelemben tették ezt.

Ebbe az időszakba esik több Európán kívüli mozgalom, melyek közül egy vagy kettő mélyen érte Európát. Fölütötte fejét az iszlám, messzire terjeszkedett és alapjában véve különböző fajokat összeolvasztott egy érzelmi közösséggé, a melynek a keresztyénség soha sem volt képes nyomába érni és a keresztes hadjáratok idején mélyre ható befolyással volt az európai culturára. Saját fényes culturát hozott létre, a mely itt-ott ugyan hasznos volt, de összehasonlítva azzal, a melynek örökösei mi vagyunk, reménytelenül korlátolt. Délkeleti és keleti Ázsia nagy culturnépei folytatták változandósággal teljes fejlődésüket, teljesen érintetlenül bármiféle európai befolyástól sőt tudomásuk sem volt róluk.

Ennek az egész periodusnak folyamán Közép-Ázsia ismeretlen messzeségeiből végtelen sora jött be Európába a saját-szerű és félelmetes hódító seregeknek, melyeknek feladata saját-képen a rombolás volt: hunok és avarok, mongolok, tatárok és törökök. A harczias lovasoknak ezek a vad és szilaj seregei vérfolyamokat zudítottak végig az emberiségen, pusztítottak és rom-

boltak és aztán eltűntek arról a földről, a melyet elárasztottak volt. Az emberiség haladását tekintve azonban semmiféle tekintetben nem említésre méltók.

Végül valamivel több mint 400 évvel ez előtt a világ-cultura irányában való megszakadt mozgalom újból megindult. Ez új mozgalom kezdetét körülbelül a könyvnyomtatás föltalálásával és a merész tengeri kalandok sorával lehet egyidejűnek venni, melyek Amerika fölfödésével érték el tetőpontjukat és miután mind e két korszakalkotó esemény megkezdte teljes hatását kifejteni, az anyagi és az intellectuális életre elkerülhetetlenné vált, hogy ettől fogva a cultura nemcsak foka, hanem természete szerint is lényegesen különbözővé váljék minden megelőző culturától. Közvetlenül Columbus és Vasco da Gama utazásai után hatalmas vallásos erjedés kezdődött; az intellectus ébredése kezét fogva haladt az erkölcsi emelkedéssel, e nagy nevek: Kopernikus, Bruno, Kepler és Galilei jelzik, hogy az emberek szelleme letörte bilincseit, melyek békába verték; ekkor először használták a kísérletet a megfigyelés és a merő theoria ellenőrzésére. Ettől fogva a változások évszázadról-évszázadra gyorsabbak és bonyolultabbak lettek és mind a két tekintetben a legutolsó évszázadban érték el tetőpontjukat. A helyett, hogy egy vagy két uralkodó nép vezetné, mint a hogy a mult minden hasonló mozgalmában történt, ez új mozgalomban sok különböző nép vesz részt. Minden tekintetben véghetetlenül nagyobb a súlya, mint a melyet bármikor azelőtt láttunk. Nem egy, hanem sok különböző népnél a gazdagságban, népességben, szervező erőben, valamint a mechanikai erők és természetes segélyforrások fölötti uralkodásban rendkívüli gyarapodás észlelhető. Mindezt az energiának és a pihenés nélküli tevékenységnek hatalmas kifejlése kíséri és teszi felismerhetővé. Az eredmény ép oly sokszerű, mint a milyen szembetűnő.

Először is e cultura képviselői a tér meghódításával lehetőséget nyertek arra, hogy kiterjeszkedjenek az összes, valójában üresen álló continensekre, miközben ugyanabban az időben a szervezésre, valamint a mechanikai találmányokra vonatkozó sikereik által hallatlan hadi fölényt nyertek előbbi vetélytársaik fölött. Főleg e két ténynek köszönhető az a további tény, hogy most először lehet szó valamiről, a mi közel jár egy világ-culturához, világ-mozgalomhoz. Európa népeinek kiterjedése Katholikus Ferdinánd és Rettenetes Iván napjai óta befoglalta az összes óceánokat és az összes continenseket. Egyes helyeken

ezek a hódítások ethnologiai természetűek voltak, vagyis egy népvándorlás ment végbe és új államok keletkeztek, melyeknek lakossága teljesen, vagy főleg európai vérből származik. Ez a nyugati félgömb mérsékelt és subtropikus zónáira, Ausztráliára, Északi-Ázsia egész részeire és Dél-Afrikára vonatkozik. Más helyeken a hódítás merőben politikai volt, a mennyiben az európaiak nagy részben csak csekély számú katonákból és közigazgatási tisztviselőkből állottak, mint a tropikus Ázsiában és Afrikában többnyire, s a tropikus Amerikában nagy részt. Végül itt-ott arra is mutatkoznak példák, hogy egyáltalán nem történt hódítás, hanem, hogy egy idegen nép csupán csak a nyugati cultura hehozatala által alaposan és teljesen átalakult. Ennek rendkívüli példája természetesen Japán, mert Japán gyarapodása és átalakulása az utolsó félszázad folyamán sok tekintetben az egész történelem legfeltűnőbb jelensége. Hatalmas büszkeséggel múltja történetére, mély alázattal múltja bizonyos hagyományai iránt, egyetlen lökéssel megszabadította magát összes régi gátló bilincseitől és egyetlen ugrással elfoglalta helyét az emberiség vezető cultur-nemzetei között.

Magától értetődőleg különböző fokozatok vannak az egymásra való befolyás e különböző nemei között, de végleges eredménye mindannak, a mi az utolsó négy évszázad alatt történt, mégis az, hogy ma a culturának európai faja nagyjában véve többé-kevésbbé mély hatással van az egész világra. Vannak zúgok, a melyekbe még nem hatolt be, de e pillanatban nincs nagy földterület, a melyen a culturalis tevékenység egyetemes mozgalma ne érvényesülne. Ez valami egészen mást jelent, mint a miről ezelőtt szó volt. Róma uralmának legnagyobb napjaiban a római hatás a földfelületnek csak viszonylag csekély részén volt érezhető. A világ nagyobb részén az átalakulás és fejlődés folyamata érintetlen maradt mindattól, a mi a római birodalomban végbement és azok az államalakulatok, melyeknek egymásra való kölcsönhatása tényekben, ellentényekben és közös tényekben nyilvánult, közvetlenül a Földközi-tenger körül csoportosultak. Ma azonban az egész világ oly szorosan össze van kötve egymással, mint soha azelőtt; a kötelék néha inkább gyűlöletből való, mint szeretetből, de mégis csak megvan.

Vonakodással bár, vagy szívesen, de ma minden embernek, a ki a gondolatok világában, vagy a tettek mezején vezető állást foglal el, messzebb kell tekintenie szűkebb hazája határainál. A ki socialpolitikával foglalkozik, akár Berlinben vagy Szent

Pétervárott, Rómában vagy Londonban, Melbourneben, vagy San-Franciscóban vagy Buenos-Ayresben él, annak figyelembe kell vennie azoknak tanulmányait, a kik valamely más városban laknak. Mikor mi Amerikában munkáskérdéseket tanulmányozunk és olyan tárgyakkal próbálunk foglalkozni, mint a bér-munkások aggkori biztosítása, akkor ahhoz fordulunk, a mit önök itt Németországban tesznek és ugyancsak tudni akarjuk azt is, a mit az oly messze fekvő Uj-Zéland állam tesz. Mikor a tudománynak egy nagy német vezére hadat visel az emberiség legfélelmesebb ellenségei, a végtelen kicsiségű teremtmények ellen, melyeknek a vérben való jelenlétét a mikroszkop leplezi le előtte, akkor tanulmányi idejének szünidejét Közép-Afrikában, vagy Kelet-Ázsiában tölti és tudnia kell, mit értek el Tokio laboratoriumaiban ép úgy, mint a hogy tudnia kell a tudomány gyakorlati alkalmazásának részleteit, melyeknek segítségével a panamai Isthmus bizonyos értelemben láztelepből klimatikus gyógyhelylyé alakult át. Khina minden haladásának a nyugati módszerek bevezetése áll szeme előtt és ma az európai és amerikai könyvek százait fordítják a khinai nyelvre. Az európai kormányelveknek befolyását drastikusan illusztrálja az, hogy az irántuk való bámulat még a mozlim conservatismus ércfalait is áttörte, úgy hogy bevezetésük a legégetőbb napi kérdéssé lett Törökországban és Persiában, mialatt épen az európai vagy amerikai uralom miatti nyugtalanság és türelmetlenség Indiában, Egyiptomban vagy a Philippi-szigeteken annak a kívánságnak az alakját ölti, hogy a kormányforma közelebb jusson Angolországéhoz vagy az Egyesült-Államokéhoz. Minden nagy államférfiú tettei és eredményei, minden nagy ethikai, társadalmi, vagy politikai vezérnek tanításai ma visszhangra találnak mind a két hemisphérán és minden continensen. Egy új tudományos fölfedezésen kezdve a socialismus leküzdésének vagy alkalmazásának egy új módszeréig nincs figyelemreméltó mozgalom, a mely a nélkül mehetne végbe a földgömb valamely részén, hogy hatalmasan ne érintse a néptömegeket Európában, Amerikában és Ausztráliában ép úgy, mint Ázsiában és Afrikában. Az emberiség népei szorosabban vannak összekapcsolva, mint valaha, jóra, rosszra egyaránt.

Ennyit a modern cultura kiterjedésének földrajzi oldaláról. Ebben azonban a modern cultura sokoldalú és intensiv hatásai közül csak kevés találta meg kifejezését. A mozgalom ép oly szembetűnő volt a természeti erők legyőzésében, a dolgok lényegének beható felkutatásában.

A természet legyőzése rendkívüli gyarapodást foglal magában a világ ismeretének minden nemében, a mely világban élünk, nem különben ép oly rendkívüli gyarapodást abban az ügyességben, hogy a természeti erőket hasznosakká tudjuk tenni. A haladás a legutóbbi négy vagy öt század alatt mindkét irányban igen nagy volt és a legutolsó évszázad folyamán mindkét irányban folyton fokozódó sebességgel következett be. Mintán Róma nagy kora elmúlt, a műveltség terjedésének határai szorosabbra húzódtak össze és sok esetben uralmuk csak a mi időnkben terjeszkedett túl ismét a régi országhatárokon. Körülbelül 150-ben tette közzé Ptolemæus, a geographus, Közép-Afrikának és a Nilus forrásainak egy térképét és ez a térkép fontosabb volt, mint bármely más, melyel 1850-ig készült. Plinius napjaiban többet tudtak a physikából és sejtések révén közelebb jutottak az igazsághoz a physikai jelenségeket illetőleg, mint egész a modern mozgalom kezdetéig. Ugyanez a jelenség észlelhető a hadi tudományban is. A középkor végén a fegyverek ugyanazok voltak, a mint azelőtt mindig: kard, pajzs, íj és dárda s minden javításukat legalább is kétségessé tette a katonai tudománynak, a hadi szervezetnek és a katonai vezetés tulajdonságainak megfogytokozása Hannibal és Caesar napjai óta. Száz évvel ezelőtt, ez egyetem alapításának idején, a szállítás eszközei lényegileg nem különböztek azoktól, a melyek az ókor magas műveltségű népeinél is megvoltak. Az utasokat és az árukat a szárazföldön kerekeken járó járművekkel vagy teherhordó állatokon továbbították, tengeren pedig olyan járműveken, melyeket evezők vagy vitorlák mozgattak; a híreket ugyanazon a módon adták tovább, mint azelőtt mindig. Bármily haladások történtek is, mindig csak fok- és nem faj szerinti haladások voltak és nem egy tekintetben inkább visezaesés állott be, mint haladás. Sok vidéke volt Európának, a melyeken az utak bizonyosan hosszabbak voltak, mint a régi római posta-utak és például a Földközi-tenger semmi esetre sem örvendett olyan kitűnő tengeri rendőrségnek, mint Trajanus idejében. Ma a gőz és villamosság tökéletes átalakulást jelent és a fogalomnak ebből következő végtelenül fokozott gyorsasága ismét tökéletes átalakulást idézett elő az emberi élet összes physikai térein.

Egy utazás Egyiptomból Angolországba a XVIII. században ép oly nehéz vállalkozás volt, mint a II. században s a hírek közvetítése a két nemzet között lényegileg nem javult semmit. Az önök egyetemének egy növendéke ma nagyobb lelki nyugalommal mehet Közép-Ázsiába vagy Közép-Afrikába. a nélkül,

hogy az az érzése volna, hogy ezzel valami különös dolgot művel, mint egy száz évvel ezelőtti diák, a ki Siciliába vagy Andalusíába utazott. Ezenkívül a gőz vagy villamosság által hajtott gépek feltalálása és használata az iparban ép olyan átalakulást eredményezett, mint a közlekedésben, úgy hogy a régi és az új cultura közti különbség itt is nemcsak fokozott, hanem még sokkal inkább lényeg szerint való. Némely vitalis tekintetben a modern nagyváros jobban különbözik minden régebbi várostól, mint a mennyire ezek egymástól különböztek és a gigantikus gyárváros önmagából és önmagában a modern élet legterméke-nyebb problémáinak egyikét adja.

A gőz és a villamosság fajunknak olyan uralmat szerzett szárazföld és víz fölött, a milyenben még sohase volt része s ez idő szerint épen közvetlenül a levegő meghódítása előtt állunk. Mint a hogy a gondolatok minden időkben könyvekben voltak letéve, úgy közvetítettnek ma a távíró és a telephon útján a téren át, mely eltűnik s így válnak ma az eszmék egymástól függőkké, tekintet nélkül a tér és idő korlátaira, melyek azelőtt viszonylag elszigetelt munkára szorították. Ez épen úgy vonatkozik a testre, mint az agyvelőre. A gépmunka a gyárakban és a mezőgazdaságban mértéktelenül megsokszorozza a testi erőt és ügyességet. Számtalan jól begyakorolt intelligentia tanít meg arra, mikép kell az anyag- és erőpazarlás hatásaival szembeállni vagy azokat kikerülni. A modern segélyforrások modern tudományos fejlesztői természetesen foglalkoznak olyan természetű segélyforrásokkal is, a melyek kifejlesztése egyúttal kimerülésüket is jelenti, úgy hogy nagy méretekből való kiaknázásuk a fejlődés hatalmas siettetését a gyors kimerüléssel fizeti meg. A szén és vas óriási és állandóan fokozódó fogyasztása szükségszerűen közeledtet jelenti annak a napnak, a mikor gyermekeink gyermekei, vagy azok gyermekeinek gyermekei vas nélküli korban és — később — szén nélküli korban fognak élni és meg kell kísérelniök, hogy új forrásokat találjanak a hő és erő fejlesztésére. Sok más természetes segélyforrásra vonatkozólag azonban a modern tudomány megtanít arra, mikép tarthatjuk meg őket állandó használat mellett is. A mezőt és az erdőt legjobb kihasználása évtizedről évtizedre, évszázadról évszázadra terméke-nyebbé teszi és az igába hajtott víz elpusztíthatlan erejét még alig kezdtük kihasználni. A hódítások a sebészet, az orvostudomány terén, a hódítások az egészségügy széles mezején a szó szoros értelmében csodások; a legutóbbi század vagy a legutóbbi két század

haladása szélesebb területekre terjed, mint a milyenek bármikor azelőtt az emberi faj egész történetén át feltárultak.

Hasonló jelentőségű volt a haladás a tiszta intellectus körében is és pedig ép oly intensiv volt, mint a milyen extensiv. Az ismeret és tudás nagy szűz területei tárultak fel s ugyanabban az időben a tömegek képzése addig el sem képzelt mértékben készítettetett elő. Idősebb kortársaink még saját generációjukkal érték meg az élőlények evolúciójáról szóló rationalis tudomány első kezdeteit. A csillagász és a vegyész, a psychologus és a történettudós és minden küzdőtársuk az emberi törekvés sok különböző területén olyan előképzettséggel, ismerettel és módszerrel dolgozik, a mely valósággal egyenértékű a præcisiós készülékekkel, miközben munkájuk elődeikétől ép annyira különbözik, mint a vontesövű fegyver az íjgtől.

Az új erők játéka az erkölcsi és vallási világban ép oly szembetűnő, mint az elme és a test világában. Mindenünnen előlépnek a jó erői ép úgy, mint a rosszéi, mindegyik százszorososan vagy ezerszeresen megsokasodott intensitással működve az előbbi századokkal szemben. Az egész földön mind gyorsabban és gyorsabban mennek az inga lengései, a főrúgó összehúzódik és mindig sebesebb mozgással húzódik össze és tágul ki, a világcultura egész mozgalma állandóan fokozódó sebességgel halad.

Sok olyan jel van ebben a mozgalomban, a mely rosszat jelent. A gépezet annyira megfinomodott, a feszültség és nyomás oly nagy, a munkaszolgáltatás és kihasználás oly hatalmas, hogy félni kell a romlástól, mely valamely nagy balesetből, egy géphibából keletkezhetik, valamint attól a romlástól is, a mely a gép elhasználtságának következménye lehet. Az egyetlen előbbi cultura, melylyel a mi mai culturánk összemérhető, a görög-római culturának az az időszaka, a mely, mondjuk, The-mistokles Athenájétól Marcus Aurelius Rómájáig terjed. Számos erő és tendentia, mely akkor működésben volt, működésben van ma is. Műveltség, fényűzés és raffinement, nagy anyagi javak, nagy földbirtok, a mechanikai segélyforrások fölötti uralom és az alkalmazott tudomány fokozódása — mindezek ismertetőjelei culturánknak, mint a hogy ismertetőjelei voltak annak a csodálatraméltó culturának is, a mely húsz évszázad előtt a Földközi-tenger partjain virágzott és ezek előtte jártak a régebbi culturák összeomlásának is. De számos a különbség is és ezek egy része ép oly feltűnő, mint a hasonlóságok. Maga az a tény, hogy az

ókori cultura a rabszolgaságon alapult, jelzi a széles szakadást, mely a kettő között tátong. Legyen szabad kiemelnem még egy másik és nagyon fontos különbséget a két cultura fejlődésében, egy olyan különbséget, a mely annyira nyilvánvaló, hogy csodálatos dolog, hogy a tudomány emberei még nem foglalkoztak vele.

A cultura legfőbb veszedelmeinek egyike mindig az a tendenciája volt, hogy a férfiúi harci tulajdonságokban és a harci kedvben fogyatkozást idézett elő. Mikor az emberek túlságosan kényelmesekké lesznek és túlságosan fényűző életet élnek, akkor mindig az a veszély fenyeget, hogy ez az elpuhulás, mint valami sav, beleeszi magát a férfiidegbe. A vadember épen közvetlen életföltételei által rá van kényszerülve, hogy bizonyos edző tulajdonságokat fejlesszen és tartson fenn magában, melyeket a culturember hajlandó elveszteni, akár alkalmazott, gyári munkás, kereskedő, vagy akár mezei munkás. Nem akarom épen azt állítani, hogy a modern civilisált társadalom ezeket a tendenciákat teljesen elnyomta, de elnyomásukra sokkal sikeresebb kísérlet történt, mint az ókori culturákban. Ezt nagyon sajátságosan illusztrálja a görög-római időszak hadi története, összehasonlítva a négy-öt utolsó század történetével itt Európában és az európai eredetű népeknél. A görög és római haditörténetben állandó átmenet mutatkozik a honpolgárok seregéről a zsoldosok hadseregére. Athenæ, Theba és Spárta korai nagyságának napjaiban, azokban a napokban, a mikor a római köztársaság meghódította az akkor ismert világot, akkor alakultak meg a honpolgárok seregei. A polgárok azonban lassankint megtagadták a hadi szolgálatot, vagy alkalmatlanná váltak az igazi hadakozásra. A Polybios által leírt görög államok kevés kivétellel másokat béreltek föl maguknak, hogy intézzék el helyettük a harczolást. A rómaiak Augustus napjaiban egyáltalán nem állítottak többé lovasságot és nem sokkal azután gyalogságot sem állítottak többé a légiókba és csatasorba. Mikor culturájuk végére jutott, a katonák soraiban nem volt többé római polgár. Az átmenet a polgárok hadseregéről a zsoldos hadseregére tökéletes volt.

Most azonban, a mi modern időnkben, egyenest ellenkezően áll a dolog. Néhány évszázad előtt a zsoldos volt a főalak a legtöbb hadseregben és az esetek nagy számában a zsoldos egyúttal külföldi is volt. A francia vallásháborúknban, a harmincz éves háborúban Németországban, azokban a háborúknban, a melyek

közvetlenül ezután a nagy lengyel királyság széthullását jelezték, a külföldi katonákból álló ezredek és hadosztályok feltűnő és lényeges alkatrészei voltak minden hadseregnek. Annak az országnak lakói, a melyben a harczok lefolytak, nagyon is gyakran csak az áldozatok diestelen szerepét játszották, polgárok és parasztok csak korlátolt számban állottak azoknak a hadseregeknek soraiban, a melyek kifosztogatták őket. Lassankint ez megváltozott, mígnem ma lényegében minden hadsereg a honpolgárok hadseregévé vált és a zsoldos csaknem teljesen eltűnt, maguk a hadseregek pedig sokkal erősebbek, mint bármikor azelőtt voltak. Ez illik Európa katonai monarchiáira. A mi saját polgárháborúnkban, az Egyesült-Államokban ugyanez a jelenség ment végbe, bármily békeszerető nép vagyunk is. Abban az időben több mint két nemzedék tűnt el a függetlenségi harcz óta. Ez alatt az egész idő alatt nem kellett a népnek semmiféle életre és halálra való harczot megküzdenie és mégis a kezdet néhány drága és keserű leczkéje után a nép harczy kedve jobb világításban mutatkozott, mint bármikor azelőtt. A háború fő-részben elvekért folyt, mindegyik fél egy-egy ideálért küzdött és bár a küzdőtársaknál bőségesen akadt hiba és tökéletlenség, mégis aránylag kevés alacsonyosság tűnt fel az indítékokban, ép úgy, mint az emberek magatartásában. Egy ilyen óriási harczban, a melyben annyi sokféle érdek oly sokoldalú célokkal van összeszővődve, a sötét és ragyogó szálak minduntalan átütnek egymáson; itt és ott kikerülhetlen volt a polgárháborúban a corruptió, de az összes vezetők mindkét részen és a harczosok óriási tömegeinek többsége teljesen félretette a pénzbeli szempontokat és teljesen mentes maradt befolyásuktól. Természetesen voltak külföldiek is, a kik átjöttek, hogy mint a szerencse katonái, pénzért vagy kalandvágyból szolgáljanak; azonban a külföldön született polgárok teljesen ugyanabban a viszonyban és ugyanazokból az indítékokból szolgáltak, mint a bennszülött polgárok. Egészben véve ez még inkább volt igazi polgárháború, mint a függetlenségi háború és Grant s Lee hadseregei ép annyira határozottan polgárseregek voltak, mint az athenæi, thébai és spártai hadseregek Görögország nagy korszakában, vagy mint valamelyik római hadsereg a köztársaság napjaiban.

Egy másik erős ellentét a modern cultura fejlődésének irányában, összehasonlítva a görög-római vagy classikai cultura későbbi stádiumaival, a gazdagság és a politika közti viszonyban található fel. A classikai időkben, a mikor a cultura tetőpontja felé

emelkedett, a politika elismert eszköze lett a nagy vagyonok szerzésének. Caesar minduntalan a csőd szélén állott; hallatlan vagyont költött el és azzal a pénzzel kárpótolta magát érte, melyet politikai pályafutása révén szerzett. Augustus szilárd alapokra fektette a római császárságot azzal az óriási vagyonnal, melyet fosztogatással szerzett. Micsoda ellentétben áll ezzel Washington és Lincoln pályafutása! Akadtak az ókor idejében is kivételek, de a görögök és rómaiak óriási többsége, culturájuk, letőpontján, a nagy méretekben való pénzszerzést a sikeres politikai pályafutás tartozékának tekintette. Ez mind merev ellentétben áll azzal, a mi a legutóbbi két vagy három évszázad alatt történt. Ez alatt az idő alatt állandó távolodás volt észlelhető attól a nézettől, hogy a pénzszerzés megengedhető a tisztességes nyilvános pályafutásban. Ebben a tekintetben állandóan emelkedett a színvonal és olyan dolgok, melyeknek elkövetésétől két-három évszázad előtt egy államférfi sem irtózott volna és a melyek még csak alig száz évvel ezelőtt is alig árthattak volna komolyan egy nyilvános pályafutásnak, manapság teljesen lehetetlenek. Gazdag emberek még mindig nagy és néha tisztátalan befolyással vannak a politikára, de ez többnyire közvetett befolyás és a haladott államokban már maga az a gyanú is, hogy a közpályán lévő férfiak közpályájuk révén szereztek vagy gyarapították gazdagságukat, kizárná őket a közszolgálatban való további tevékenységből. Általánosságban szólva, a vagyon erős befolyással lehet a közéletre, de többé már nem a közéletben szerzik. A mi nemzedékünk gyarmatkormányzói, németek és amerikaiak, francziák és angolok, olyan pályafutásokat mutathatnak fel, melyek más hasonló képességű férfiakéval összehasonlítva, inkább túlságosan kevés, mint túlságosan sok szeretetet mutatnak a pénzszerzés iránt és ma a szó szoros értelmében világraszóló botrány lenne belőle, ha valamelyikük azt akarná tenni, a mit egy római proconsul méltányosnak tekintett volna és a mi még a másfél évszázad előtti angol gyarmati igazgatásban is szokatlan számba ment volna. Egészben véve az utolsó generáció nagy államférfiai vagy csekély vagyonú férfiak, vagy ha gazdagok, olyan férfiak voltak, kiknek gazdagságát a közéletben való részvételük inkább csökkentette, mint gyarapította.

Főleg azért időztem ezeknél a pontoknál, mert helyénvalónak látszik a legnyomatékosabban hangsúlyozni azt a tényt, hogy bizonyos tekintetben teljesen hiányzanak az analógiák a

mai cultura és amaz egyedüli másik cultura között, a melylyel egyáltalában összehasonlítható: az ókori görög-római államokéi között. Természetesen van sok olyan pont is, melyeken nagy a hasonlóság és e pontok közül sokban a hasonlóság ép oly végzetes, mint a milyen nagy. De leginkább mégis az a tény ötlík szembe, hogy a földrajzi kiterjedést, az érdekek sokféleségét és a mozgás rendkívüli gyorsaságát tekintve, a mai cultura nem hasonlítható semmihez, a mi előtte volt. Most a szó szoros értelmében világmozgalommá lett és ez a mozgalom mind gyorsabb lesz és mind újabb területeket vet maga alá. Minden jelentékeny, egy bizonyos helyen kifejtett befolyás bizonyosan több vagy kevesebb hatással érvényesül csaknem minden más helyen. Minden az emberi intelligencia számára járható ösvényre azelőtt nem is álmodott buzgalommal és sikerrel lépünk rá. Tökéletes lelkiismereti szabadságot rendeztünk be és ennek következeképen a szellemi tevékenységnek tökéletes szabadságát. Minden szabad és merész lélek számára, mondhatni, határtalan tér nyílik mindennemű tevékenységre.

Eddigelé minden cultura, a mely létrejött, a tevékenységnek csak egyes, aránylag kevés nemét volt képes kifejtetni, vagyis tevékenységének mezeje nem és tér dolgában korlátozott volt. Tagadhatatlanul voltak nagy mozgalmak, de valóság szerint a tevékenységnek csak egy formájára terjedtek ki s bár ez által rendszerint mozgásba jutottak a tevékenységnek más formái is, mégsem volt az mindig úgy. A nagy vallási mozgalmak a legkiemelkedőbb ilyenmű példák. De nem az egyedüliek. Olyan népek, mint a mongolok vagy a phoeniciaiak, csaknem ellentétes culturpolusokon olyan mozgalmakat képviselnek, a melyekben csak egy elem, a harci vagy a kereskedői elem, annyira arányékba szorított minden más elemet, hogy a mozgalom főképen azért halt el, mert olyan egyoldalú volt. A XIII. századi mongolok rendkívüli tevékenységi ösztöne csaknem merőben harci jellemű volt és még minden nagy administratív vonás is hiányzott belőle és ezért tulajdonképen destructiv mozgalommá lett. A mongolok egyéni testi ereje és edzettsége s harci szerveztük tökéletessége hadseregeiket aránytalanul fölébe emelte bármely európai, vagy bármely más ázsiai ország hadseregének. Hódító hadjáratuk a Sárga-tengertől a Perzsa-öbölí és az Adriai tengerig haladt; megverték a bagdadi kalifát; dynastiákat alapítottak Indiában; a keresztyén fanatismus és a mohammedánok fanatismusa egyaránt tehetetlen volt velük szemben. Európa

legjobb harczosainak vitézsége sem birta őket feltartóztatni. Lovaiknak patkóival véres mocsárrá taposták Oroszországot, a rombolás véres barázdáit húzták Lengyelországon és Magyarországon keresztül; könnyű szerrel vertek le minden nyugat-európai hatalmat, mely szembe merészkedett velük szállani. És mégsem vertek tartós gyökeret; művük gonosz volt, a míg tartott és nem tartott sokáig s a mint eltűntek, alig hagytak nyomot maguk után. Ép így a phoeniciaiak culturája csaknem merőben mercantil, üzleti cultura volt és bár hagyott maga után bizonyos benyomást azon, a mi rá következett, az a benyomás valóság szerint nagyon sokkal gyöngébb volt, mint az, melyet például a görögök tettek többoldalú culturájukkal. És mégis a görög cultura is elpusztult, mert sokoldalú fejlődése túlságosan az intelligentia fejlődése volt a jellem rovására, amaz alapvető tulajdonságok rovására, melyek a férfiakat képessé teszi arra, hogy kormányozzák magukat és másokat. A mikor a görögök megfogyatkoztak robustus erényeik dolgában, a mikor katonáik elvesztették harczy kedvüket, a mikor államférfiaik corruptok lettek, mikor a nép pártokra szaggatott, élvezetet hajszoló hordává vált, akkor Görögország pusztulásra volt ítélve és egész culturája, ragyogó intellectuális virágzása, művészi fejlődése, vívmányai a speculativ tudományok terén, nem bírták megmenteni a hellén népeket, mikor a vas rómaiak kardja elé dőltek.

Mit ér nekünk ma ez a tanulság? Az ókori culturák útján járjunk mi is? A civilisált emberiség lakta terület óriási növekvése, úgy hogy most csaknem egyértelmű a föld egész felületével, tevékenységének hatalmas gyarapodása sokszerű különbözőség dolgában, a hatalmas gyarapodás a világ culturmozgalmának gyorsasága dolgában — mindez csak azt jelentené, hogy annál teljesebb és rettentőbb lesz az összeomlás, ha bekövetkezik? Nem kell biztosaknak lennünk abban, hogy a felelet ezekre a kérdésekre tagadó lesz, de abban biztosak lehetünk, hogy csak akkor fogunk elpusztulni, ha megérdemeljük végünket. Bukásunk nem szükségszerű; magunk alakíthatjuk sorsunkat, ha megvan bennünk az erre való életrevalóság, bátorság és becsületesség.

Én a magam részéről nem hiszem, hogy a mi culturánk el fog pusztulni; én azt hiszem, egészben véve jobbak lettünk, nem pedig rosszabbak. Sőt azt hiszem, a jövő még többet tartogat számunkra, mint a mennyit a nagy mult számunkra tartalmazott. De a jövő aranyos dicsőség-álmai bizonyára nem

fognak teljesülni, ha nem juttatjuk teljesülésre bátor szívvel és erős kézzel, saját tetterős cselekvésünkkel. Nem engedhetjük meg magunknak, hogy a tulajdonságok bizonyos meghatározott sorát, a tevékenységek bizonyos meghatározott sorát kifejlesztsszük és ezekkel szemben más hasonlóan fontosakat eltűnni engedjünk. Sem a mongolok harczy derekassága, sem a phoeniciaiak rendkívüli üzleti kiválósága, sem a görögök subtilis és finoman csiszolt intelligentiája nem bírta róluk pusztulásukat elhárítani. Nekünk, a ma és a jövő férfainak, sok tulajdonságra van szükségünk, ha jól akarjuk végezni dolgunkat. Első sorban és mindenek felett legfontosabban azokra a tulajdonságokra van szükségünk, a melyeken az egyén, a család élete alapszik. az otthonias, mindennapi, általán legfontosabb eredményekre. Ha az átlagember nem akar dolgozni, ha nincs meg benne az akarat és az erő, hogy jó férj és apa legyen, ha az átlagos nő nem jó háziasszony, sok egészséges gyermeknek jó anyja, akkor meginog az állam, akkor el fog pusztulni, akármilyen fényes művészi fejlődése vagy anyagi szolgáltató képessége. Ezek az otthonias tulajdonságok azonban nem elegendők. Hozzájuk kell járulnia annak a szervező erőnek, a közös célra való közösen dolgozás képességének, melyet a német nép a legutóbbi félszázad alatt oly kiváló módon kimutatott. Ezenkívül azonban a szellem tápláléka még fontosabb, mint a testé. Bizonyára el lehetünk a rideg türelmetlenség és meddő intellectuális ellaposodás nélkül, mely a mult theologiai rendszereit eltölti, de sohasem volt szükségesebb a vágyakozás magasztos és finom vallásos érzés után, mint manapság. Így mialatt jókedvűen nevethetünk a modern philosophia különböző ágaiban való egyes praetentióin, több volna esztetlenségnél, ha a magunk részéről ignorálnók szellemi vezetésre való szükségérzetünket. Az önök Nagy Frigyesé mondta egykor, hogy ha valamelyik tartományát meg akarná szüntetni, philosophusokkal kormányoztatná; ebben a gúnyolódásban megvolt az igazságosság egy eleme; pedig senki sem ismerte jobban a philosophusoknak, a tudomány embereinek, az íróknak értékét, mint Nagy Frigyes. Valóban kevésbé volna ajánlatos Tolsztojt fogadni meg vezérül socialis és moralis kérdésekben; de valóban kár volna, ha nem volna Tolsztojunk, vagy nem húzhatnók hasznát tanításai fenkölt oldalának. Van a tudománynak elég embere, a kiket rideg arrogantiájuk, cynikus materialismusuk, dogmatikus türelmetlenségük egy fokra helyez a középkor bigott egyházi tanításaival, melyeket elítélnek. És hála tartozásunk a

tudomány emberei iránt mégis kiszámíthatatlan s mai culturánk meg volna fosztva mindattól, a mi leginkább kitünteti, ha a tudomány nagy mestereinek munkája az utolsó négy évszázad alatt meg nem történt, vagy feledségbe ment volna. A philanthropia és humanitas sohasem látott olyan fejlődést, mint ma és míg óvakodnunk kell az együgyűségtől és gonosztságtól, a mely nem rosszabb, mint az az együgyűség, mely azt jellemzi, a ki hisz az ember tökéletességében, mikor szíve szakít eszével, vagy mikor a hiúsága ül lelkiismeretének helyére: akkor arra is emlékeznünk kell, hogy nemcsak a philanthropok és emberbarátok által megszabott vonalakon való munka által lehetünk biztonságban a felől, hogy culturánkat a virágzás magasabb és tartósabb alapjára juttathatjuk, mint a milyet bármikor azelőtt bármely megelőző cultura elért. Az igazságtalan háborútól tartózkodni kell, de jaj annak a nemzetnek, a mely nem tartja magát készen, hogy a szükség napjaiban mindazokkal szemben megállja helyét, a kik ártani akarnak neki és háromszor jaj annak a nemzetnek, melyben az átlagos férfi elveszti harci bátorságát, az erőt, hogy mint katona szolgáljon, mikor a szükség napja elérkezik.

Nem lehetetlen arról álmodni, hogy olyan culturát építsünk föl, melyben az erkölcsiség, ethikai fejlődés és a testvériség őszinte érzése egyaránt el volna különítve a hamis sentimentalismustól s a rút és ártalmas szenvedélyektől, melyek elég sajátoszerű gyakorisággal oly gyakran kísérik az emberi jogok sentimentalis hangoztatását, a melyben magas materialis fejlettséget lehet elérni a test dolgaiban a dolgoknak a lélek alá rendelése nélkül, a melyben a békére és igazságosságra való őszinte kívánság elképzelhető minden vesztesége nélkül ama férfias tulajdonságoknak, melyek nélkül semmiféle békeszeretet és igazságosság nincs a nemzet hasznára; a melyben a tudományos kutatás legteljesebb kifejlődése, culturánknak ez a nagy kitüntető vívmánya nem kelti fel azt a hitet, hogy az intelligentia valaha is helyettesíthette a jellemet — mert a nemzet szempontjából ép úgy, mint az egyén szempontjából a jellem vitalis tulajdon.

Végül a világ e cultur-mozgalmának, ennek a mozgalomnak, melynek érverése most a föld minden zugában érezhető, össze kellene hoznia a föld népeit, de úgy, hogy azért érintetlenül hagyja az egyes polgárban azt a hazaszeretetet, mely a világ haladásának mai stadiumában fontos a világ virulására. Önök, hallgatóim és én különböző nemzetekhez tartozunk. Mo-

dern viszonyok között a könyvek, melyeket olvasunk, a hírek, melyeket hírlapjainknak táviratozunk, az idegenek, kikkel találkozunk, azoknak a dolgoknak, melyeket mindennap látunk és teszünk, legalább fele — mindez arra szolgál, hogy érintkezésbe juttasson bennünket más népekkel. Minden nép csak akkor szolgáltat magának igazságot, ha másokkal szemben igazságos; de minden nép csak akkor járulhat hozzá a világ cultur-mozgalmához a maga részével, ha egyúttal teljesíti kötelességét a saját háztartásában. A jó polgárnak legelőször saját hazája jó polgárának kell lennie, mielőtt hasznosan lehetne az egész világ polgára. Jót kívánok önöknek. Hiszek önökben és jövőjükbén. Bámulom és csodálom az önök vívmányainak rendkívüli nagyságát és sokféleségét oly sok és széles területeken s csodálatom és részvételem annál nagyobb, mert szilárdan hiszek saját hazám intézményeiben és népében.

S Z E M L E.

Koch Róbert.

A tudomány vagy az emberiség történetében érdemeket szerzett nagy emberekről való megemlékezés nem mindig egyedül a kegyelet és hála szülöttje. Nagyon sokszor némileg önző czélt is szolgál: a nagyok élete folyásának megismeréséből hasznot, tanulságot akarunk meríteni a jövőre nézve.

Egyrészt a kegyelet és hála, másrészt az imént említett nemesebb érzésből fakadó önzés adja a mi kezünkbe is a tollat, a mikor Koch Róbertről, a tudománynak egyik nagyjáról s az emberiségnek egyik legnagyobb jótevőjéről kívánunk az alábbiakban megemlékezni.

★ ★ ★

Koch Róbert oly tudomány alapjának lerakásában vett elsőrangú részt, a mely tudomány — a bakteriologia — egyfelől az orvostudomány rohamos fejlődésére volt és van a jelenben is a legnagyobb mértékben hatással, másfelől hivatott az ember életének legnagyobb ellenségeit: a fertőző betegségeket korlátok közé szorítani, sőt talán teljesen kiirtani. És ha nem mondhatjuk is, mint a hogyan a német elbizottság teszi, hogy az orvostudomány fejlődésének új korszaka Koch-hal kezdődik és hogy csak a történeti igazságosság cselekedete lesz, ha utódaink az orvostörténetet Koch előtti és Koch utáni korszakra osztják: kétségbevonhatlan, hogy Koch nagy érdemei elsőrangú helyet biztosítanak nevének a tudomány és az emberiség történetében.

Tekintsünk végig röviden e nagy ember élete folyásán. Hiszen bizton minden művelt embert érdekel egy ilyen élet, egy ilyen nagyszabású munkásság megismerése, annyiival is inkább, mert nem egy érdekes adatot szolgáltat a tudományos munka természetrajzához.

★ ★ ★

Koch Róbert 1843 december 11-én született Klausthalban (Harz), a hol apja szerény viszonyok között élő, nagy családú

(13 gyermekes) erdész hivatalnok volt. Orvosi tanulmányait 1862-től 1866-ig Göttingenben elvégezve, néhány hónapot a hamburgi közkórházban töltött segédorvosi minőségben. Majd Langenhagenben, Hannover közelében telepedett le mint gyakorlóorvos, de innen nemsokára távozott a Posen tartományban fekvő Rackwitzba. 1872-ben hivatalos orvos lett Wollsteinben, a hol azután 1880-ig működött.

Ez utóbbi nyolcz év alatt kezdett foglalkozni a bakteriologia körébe vágó kérdésekkel, még pedig oly eredményesen, hogy nemcsak hazájának, hanem a külföldnek figyelme is csakhamar ráterelődött, a mint ez kitetszik a többi között abból, hogy 1878-ban készült dolgozatát a sebfertőzés okairól a híres Lister ajánlatára angolra fordították. 1880-ban a berlini császári egészségügyi hivatalhoz hívták be tagnak. Az itt töltött öt év alatt érte el legnagyobb és maradandó tudományos sikereit és épen ez az öt esztendő, a Wollsteinban tudományos dolgozással eltöltött évekkal egyetemben, alkotja munkásságának fénykorát. Ezzel a korrallal kell legbehatóbban foglalkoznunk, hogy kellőképpen értékelhessük Koch érdemeit. De különben is nagyon sokszor hasonlíthatatlanul tisztább fogalmat kapunk valamely nagy ember jelentőségéről, ha pályafutásának korábbi szakát tanulmányozzuk, a mikor a hírességgel többnyire együttjáró nagyobb, és sajnos, nem mindig egészen megfelelő munkakör betöltése még nem zavarja a megítélést, s a mikor a nagyszámú tanítványnyal való együttműködés s a megindított irányban másutt és mások által is folytatott hasonnemű munkásság még nem nehezíti meg az illető egyéni értékének felismerését.

A mikor Koch megkezdte tanulmányait, a bakteriologia csecsemőkorát élte. Forrongtak ugyan már az elmék: Pollender és Davaine már húsz évvel előbb látta a lépfene-bacillusokat a lépfenében megbetegedett állatok vérében, sőt ez utóbbi 1863-ban lépfenés állatnak bacillusokat tartalmazó vérével egészséges állatokat lépfenéssé tudott tenni; a tuberculosis fertőző voltát, melyet több helyütt már évszázadok előtt gyanítottak, Villemín 1865-ben átojtási eredményei alapján már nagyobb biztossággal hangoztatta; a gyermekági láz fertőző voltát halhatatlan Semmelweisunk már hirdette; az antisepsis elemeivel már megismertetett bennünket Lister; az erjedés tanát, a melyből a bakteriologia tulajdonképen kicsirázott, Pasteur lángelméje már felépítette. A legtöbb idetartozó dolog azonban akkoriban inkább csak hit alakjában volt meg: hiányzott a szabatos, minden két-

séget kizáró bizonyítás, mert nem állott rendelkezésre a kellő kísérletező módszer. Ezt teremtette meg első dolgozataival Koch, még pedig oly szédületes gyorsasággal, a mely szinte páratlan a tudományok történetében.

Koch első tanulmánya a lépfene-bacillusra vonatkozik. Hivatalos működése helyén nagyon sok állat pusztult el lépfenében s ez bírta rá, hogy behatóbban foglalkozzék vele. Nagy orvosi és hivatalos elfoglaltsága mellett is talált időt, melyet ezen tanulmányaira fordíthatott, noha kellő tudományos felszerelése nem volt. De hát erre nem is telt. Mondják, oly csekély volt a jövedelme, hogy felesége a legdurvább házi munkát is maga végezte, hogy az így megtakarított pénzen férjének születésnapjára ajándékoljon egy jobbfejű mikroszkopot vehessen. Ily szerény eszközökkel, távol minden tudományos központtól, állapította meg egész biztossággal a lépfene-bacillus kórokozó voltát és egész fejlődésmenetét oly tökéletességgel, hogy az utána jövőknak összehasonlíthatatlanul fejlettebb segédeszközökkel sem sikerült lényegesebben bővíteni Koch leírását.

Koch példája tehát fényesen igazolja azon régi mondás valóságát, hogy a nagy elme a legkedvezőtlenebb külső viszonyok között is utat tör magának, megtalálja az érvényesülés terét. De azért a külső körülmények hatása is érvényesült Kochon már akkor is. Hiszen láttuk, hogy a működése helyén előfordult sok lépfene-eset bírta rá e betegség tanulmányozására. Azután meg e téren tett első felfedezéseit személyesen közölte volt a breslaui egyetem nagynevű botanikusával, Cohn Ferdinánddal, a ki az alsóbbrendű gombákkal és a tulajdonképeni baktériumokkal az időtájt már maga is sokat foglalkozott. Cohn rögtön felismerte Koch vizsgálódásainak nagy jelentőségét, a mint ez kitűnik azon szavaiból, a melyekkel Koch első látogatása alkalmával intézetébe kérette a kórtani intézet orvosi személyzetét. «Tüstént jőjjenek», úgymond, «mert van itt nálam egy fiatal vidéki hatósági orvos, a ki olyan dolgokat mutat, a melyek véleményem szerint a biológiának új korszakát nyitják meg.» Cohn buzdítása, az intézetében folyó munka megismerése mindenesetre a legnagyobb mértékben termékenyítőleg hatott Kochra. De talán még nagyobb jelentőségű volt Cohnnal való megismerkedése azért, mert éppen Cohn volt az, a ki őt rábírta, hogy tanulmányait a lépfenére vonatkozólag közlésük előtt egy és más irányban még kibővítse, ellenőrizze. Ezzel

mindenesetre legalább is nagy mértékben hozzájárult Koch egyik legnagyobb erősségének, a megbízhatóságnak kifejlődéséhez.

Mellőzöm itt Kochnak Wollsteinben tartózkodása idején végzett további vizsgálódásainak történetét, mint a mely inkább csak orvosokat érdekelhet. Csak röviden jelzem a bakteriologiai módszertannak felépítésére vonatkozó munkásságát, a mely különben részben már Berlinben, a császári egészségügyi hivatalban, tetemesen kedvezőbb külső viszonyok között folyt működésének idejére esik. Ha oly kivételes elme, mint Pasteur, kifejlett módszerek nélkül is el tudott érni eredményeket a fertőző betegségek megismerése és az ellenük való küzdés terén: a további gyors haladásnak csak Koch ezen vizsgálódásai adták meg a biztosítékát, mert úgyszólván a maguk teljességében fejtven ki az e téren való kutatás módszereit, lehetővé tették, hogy alacsonyabban szárnyaló elmék is fontos felfedezésekre jussanak.

Koch valódi nagyságát talán semmi sem bizonyítja annyira, mint az, hogy már első munkáiban élesen körvonalozta a jövő teendőit a fertőző betegségek felismerése és az ellenük való védekezés körül. Az érvényességüket a maguk teljességében ma is megtartott Koch-féle híres követelmények valamely bakterium kórokozó hatásának bizonyítására maradandó példája a szabatos formulázásnak, a mindenre kiterjeszkedő, teljes egészet adó élesenlátásnak. E követelmények, a melyeket világosabban és teljesebben adni ma sem lehetne, a következők: 1. Az illető bakterium kimutatható legyen az illető betegség, még pedig csakis ezen betegség minden esetében; oly számmal és oly elosztódásban legyen található, hogy az illető betegségben észlelhető elváltozásokat jól megfejtse. 2. Az illető bakteriumot a szervezeten kívül tisztára kell kitenyészteni. 3. A bakterium ezen tiszta tenyészeté — mesterséges tenyésztőtalajokra való ismételt átoltogatás után, nehogy az eredeti kóros anyagból, a melyből a kitenyésztés történt, valami visszamaradjon — állatba oltva ugyanazt a betegséget hozza létre, a mely betegség esetéből az illető bakterium kitenyésztetett. 4. Az illető bakteriummal mesterségesen megbetegített állat beteg szerveiben meg kell találni ugyanezt a bakteriumot.

Mindezen követelményeknek eleget tesz a tuberculosis-bacillus, a melyet Koch fáradtságos, de azért a leküzdendő nehézségekhez képest aránylag föltűnően rövid időt igényelt vizsgálódások után fedezett föl. E fölfedezése, melyet 1882 márczius 24-én tett közzé a berlini physiologiai társaság ülésén s a melylyel

nevét most már az egész világon ismeretessé tette, oly nagy horderejű további vizsgálódásoknak vetette meg alapját, a melyek hovatovább a tuberculosis teljes kiirtására fognak vezetni, a mint ezt a művelt államokban már eddig is elért eredmények alapján a biztossággal határos valószínűséggel várhatjuk.

A külső körülmények hatása Koch ezen fölfedezésében is nyilvánkozik. A tuberculosis oktanával való foglalkozásra ugyanis az indította őt, hogy mint a császári egészségügyi hivatal tagja, naponként maga előtt látta a tuberculosis nagymérvű pusztítását bizonyító statisztikai jelentéseket. De másfelől Koch nagyságára is élénk világosságot vet az, hogy éppen a tuberculosisal kezdett foglalkozni, noha összehasonlíthatlanul könnyebben, az általa megállapított módszerekkel úgyszólván gyermekjáték számba menő könnyűséggel találhatta volna meg sok más fertőző baj kórokozóját. De ő ez utóbbit tanítványaira bízta, a legnagyobb önzetlenséggel mondvá le javukra olyan érdemek szerezhetéséről, a melyek híján ma bajosan volnánk el.

A körülmények befolyása a nagy emberek munkásságára egyébként talán más irányban is kifejezésre jut a tuberculosis-bacillus fölfedezésében. Ha Koch nem működött volna több mint egy évtizeden át az orvosgyakorlat terén, nem szerezte volna meg a gyakorlati kérdések iránt való azon fogékonyságot, a mely egész munkásságában oly határozottan kifejezésre jut. Mint a kapcsolatot a gyakorlati élettel fentartó nagy elme az emberiséget legnagyobb mértékben fenyegető bajnak, a tuberculosisnak földerítésére iparkodik tehát első sorban.

Az eredményes tudományos munka kellékeit talán a következő három pontba foglalhatjuk össze: 1. a problémák helyes megválasztása; 2. világos bepillantás e problémák természetébe és 3. találékonyság a megfejtésük körül támadó nehézségek leküzdésében.

Koch a lehető legnagyobb összhangzásban egyesítette magában e három kelléket s azért nem is csodálkozhatunk tudományos sikerein, főképen ha tekintetbe vesszük azt is, hogy mindig a munkában találta az élet legfőbb örömét. A tudományos siker azonban az emberiség jóléte szempontjából nem nagy jelentőségű, ha olyan kérdésekre vonatkozik, a melyeknek megoldása, szembeállítva az emberiség java érdekében megoldandó sok sürgős kérdéssel, bizvást várathatna még magára. Épen e tekintetben nyilatkozik Kochnak még egy nagy tulajdonsága: nem elégedett meg egyszerűen tisztán tudományos kérdések meg-

oldásával, hanem olyan problémákat választott, a melyeknek megoldását tüstént egybekapcsolhatta azon föltételek vizsgálatával, a melyek között a gyakorlati életben hasznosíthatók. A fertőző betegségek oktanának kiderítésével kapcsolatban tanulmányozni kezdte a baktériumok elpusztításának módját, még pedig oly eredményesen, hogy erre vonatkozó eljárásai ma is változatlan érvényességűek, s a mennyire a gyarló emberi elme megítélheti, örökké azok is maradnak. A fertőző betegségek terjedése ellen ajánlott módszerei, melyek jobbára homlokegyenest ellenkeznek a régebbi eljárásokkal, már ezer meg ezer esetben kiállották a próbát és összehasonlíthatatlanul fölényesebbnek bizonyultak a gyakorlati életben. Igaz ugyan, hogy e téren még várható haladás, mert Koch e kérdésben némileg egyoldalú volt. Ugyanis csak a fertőző anyag elpusztítására és az egészséges szervezetbe jutásának meggátolására vetett súlyt és nem igen számolt azzal, hogy a fertőzés létesüléséhez tulajdonképen kettő kell: egyfelől a fertőző anyag, másfelől a fertőzés kifejlődhetésére alkalmas szervezet; ennek folytán a fertőzés ellen úgy is küzdhetünk, hogy alkalmatlanná tesszük a szervezetet a fertőzés kifejlődhetésére. A fertőző anyag elpusztítása, illetve a szervezetbe jutásának megakadályozása ugyan ez idő szerint könnyebben megvalósítható föladatnak látszik, de nincs kizárva, hogy a másik mód is használható, sőt némely esetben talán használhatóbb lesz, a mint ezt az immunisálásra, az ellenállóvá tevésre vonatkozó eredményes vizsgálódások sejtetik, a melyek most az orvosi kutatás homlokterében állnak.

Koch munkássága első szakaszának befejezőjeként tekinthetjük a cholera-bacillus fölfedezését. Egyiptomban, majd Indiában tett vizsgálódásainak eredményeképen tette közzé azt a fölfedezését, hogy a cholerát szintén baktérium okozza, mely a choleras betegek belében, illetve ürülékében mindig megtalálható, más betegségekben szenvedőkben, avagy egészségesekben pedig sohasem mutatható ki. Ezt a baktériumot tisztán is tenyésztette, egyelőre azonban nem sikerült vele állatckon a cholerához hasonló betegséget létrehozni. De éleslátása csakhamar megadta ennek is a nyitját. A cholera-bacillus sajátosságainak tanulmányozása közben ugyanis azt találta, hogy ez a mikroba savakkal szemben rendkívül érzékeny; az a savmennyiség, a mely az ép gyomorban van, már elegendő arra, hogy rendkívül rövid idő alatt elpusztítsa. A mikor tehát erre támaszkodva a kísérleti állatok gyomorsavát előbb közömbösítette, másfelől pedig

arról is gondoskodott, hogy a bélbe jutott cholera-bacillusok ne ürülhessenek ki nagyon gyorsan, tehát idejük legyen káros hatásuk kifejtésére: a cholera mesterséges előidézése sikerült.

★ ★ ★

Koch működésének második szakasza az 1885. évvel veszi kezdetét, a mikor a berlini egyetemen az egészségtan tanárává és a közegészségtani intézet igazgatójává nevezték ki, egyrészt, hogy megszabadulva a hivatalos teendőktől, még több időt fordíthasson tudományos vizsgálódásokra, másrészt meg, hogy tágabb körű és bensőbb érintkezésbe jusson a fiatalabb orvosi nemzedékkel.

Munkásságának ezen második szakaszával röviden végezhetünk. Nagyszabású volt ugyan ez is — de csak ha a rendes mértéket alkalmazzuk. Koch előző munkásságát véve mértéknek, szinte sikertelennek mondhatnánk, legalább ilyenek gondoljuk ma, noha a jövő e tekintetben még hozhat kellemes csalódást.

A nyugodt, kitűzött feladatát mindig a maga teljességében megoldani akaró Koch változáson megy át: bizonyos nyugtalanság kezdi jellemezni törekvéseit. A tuberculosis-problémának még megfejtetlen részei érdeklik ugyan első sorban, közben azonban mintha szabadulni akarna tőlük (talán mert e téren kifejtett újabb munkássága nem részesül osztatlan elismerésben), nagy utazásokat tesz, hogy a helyszínén tanulmányozhasson olyan betegségeket, a melyeknek megismerésében mások már meglehetősen előrehaladtak. Így elmegy Indiába a pestis tanulmányozására, majd Olaszországban és Új-Guineában a maláriával foglalkozik, Dél-Afrikában az ott nagy pusztításokat tevő marhapestis ellen próbál küzdeni, Afrika német gyarmatait az álomkór kutatása végett keresi föl. A tropusi betegségekkel való ezen foglalkozása azonban nem jár oly eredménnyel, a mely hírnevét növelni tudná.

Talán nem csalódunk, ha Koch megváltozásának okát a tuberculin kudarczában keressük. Hosszú évekre terjedt vizsgálódásai alapján a tuberculosis gyógyításának kérdését is a megoldás szakába jutottnak gondolta. A tuberculosis-bacillus tenyészetéből előállított, tuberculinnak elnevezett anyaggal állatokon, nemkülönben a tuberculosis kezdő szakában levő embereken tett kedvező tapasztalatai indokoltnak is tüntették föl e föltevését. És nem is következett volna be a csalódás, ha megmaradt volna szokott óvatossága mellett, hogy tudniillik csak teljesen készet,

kiforrottat bocsásson a nyilvánosság elé. De talán nem is rajta mult, hogy az óvatosságot ez alkalommal mellőzte. Ugy látszik, rákényszerítették az idő előtti közlésre, még pedig nemzeti hiúságból. A németek ugyanis nem tudták jó szemmel nézni, hogy Franciaországban Pasteur oly nagyszabású fölfedezésekkel állott elő, a milyen volt például a veszettség ellen való védőoltás. Szembe kellett velük állítani valami nagy német fölfedezést, a minek azután Koch lett az áldozata, a ki ezen idő óta nem is tudott többé visszaemelkedni a régebbi magasságba.

★ ★ ★

A kegyelet és hála adta kezünkbe a tollat, legalább részben. De a kegyeletnek és hálának nem szabad az igazság rovására nyilatkoznia. A történeti igazságot mellőznénk és Pasteur szellemén követnénk el hálátlanságot, ha — mint a németek teszi — Kochot állítanánk oda az orvostudomány haladására oly kiszámíthatatlan befolyást gyakorló bakteriologia atyjának. Csak az esetben szabad ezt tennünk, ha egyúttal hozzáteszszük, hogy a bakteriologia nagyapja pedig Pasteur volt.

Koch kiváló érdemei mindenesetre elvitázhatatlanok, örökké megmaradók. De azért az emberi nem érdekében reméljük, hogy nem lesz igaz a mondás, a melyet e nagy emberről való megemlékezés kapcsán most lépten-nyomon hallunk: Nem találunk többé hozzá hasonlót!

Székelly Ágoston.

ÉRTESÍTŐ.

Magyar népmesék németül.

(*Ungarische Volksmärchen*, ausgewählt und übersetzt von Elis. Róna-Sklarek. Neue Folge. Leipzig, 1909. 313 l.)

Ez az értékes, szép kötet második része annak a nagybecsű gyűjteménynek, melyet a tehetséges és lelkes fordító, akkor még kisasszony, most már egy berlini orvos neje, 1901-ben közzétett és melyet annak idején e *Budapesti Szemlé*-ben (109. kötet, 1902. 480—483. l.) bővebben ismertettem. Azért elég lesz most az új kötet megjelenését csupán röviden jeleznem, ha csak há-lánk jeléül is, hogy akadt egy idegen hivatott tehetség, mely erejét hazai népköltészetünk gyönyörű termékeinek átültetésére fordítja.

Az új kötet 32 népmesét tartalmaz (az I. kötetben 48 drb. volt), most is a legjobb forrásokból: a Kisfaludy-Társaság kitűnő gyűjteményeiből, valamint a *Magyar Nyelvőr*-ből és az *Ethno-graphiá*-ból. Vidékek szerint van e kötetben 14 palócz, hét csángó-magyar, két székely mese, míg a többiek legnagyobbbrészt túl a dunai származásúak. A fordító most is teljes szak- és nyelvismerettel dolgozott, sőt azon is volt, hogy a különböző vidékek vagy «népek» sajátos mesélő hangját és stíljét is lehetőleg visszatükröztesse az idegen köntösben, a mi művének értékét főleg tudományos szempontból tetemesen emeli. A fordításhoz igen becses jegyzetek járulnak (281—301. l.), melyekben Rónáné (itt-ott Bolte János kitűnő folklorista adalékaival) a közölt meséknek magyar és nem-magyar változataira utal, sőt számos magyar változatot igen jó kivonatan közöl; a kötet végén pedig részletes tárgymutató van, melyért főleg a folklóre munkása igen hálás lesz, mert nagyobb fáradság nélkül lehetővé teszi neki a mesebeli motívumok és alakok fölkeresését. Hogy a magyar meseköltészet sokoldalú gazdagságát minél teljesebben föltüntesse, a fordító mellőzte most az oly elbeszéléseket, melyek csak az I. kötetben közölt darabok változatai; csupán két esetben

tett ez elve alól kivételt; ezek a 11. számú (*Hogyan nyerte el a szegény csobán a császár leányát*) és a 23. számú mesék (*A csodálatos gyűrű*), melyeknek alakjai és motivumai hazánkban és a külföldön számos többé-kevésbé eredeti változatban előfordúlnak.

E két kötetes gyűjtemény most kétségtelenül a legjelesebb idegen munka, mely a magyar népmesét a külfölddel megismerteti; az anyag kiválogatásában és gazdagságában, a fordítás megbízható hűségében s jegyzeteinek szakszerű értékében jóval meghaladja az eddigi német, francia és angol gyűjteményeket. Azért őszintén óhajtanunk kell, hogy Rónáné továbbra is folytassa tudományos és nemzeti szempontból egyaránt a legnagyobb hálára kötelező fordító és magyarázó működését. A kötet címlapján olvasható: «A M. Tud. Akadémia támogatásával». Az igazságnak megfelelően meg kell jegyeznem, hogy itt csak «erkölcsi» támogatásról van szó; anyagilag Rust József udvari tanácsos, a tudomány és művészet lelkes pártfogója, tette sokszor tapasztalt áldozatkészségével lehetővé, hogy e becses kötet megjelenhetett. Ezért valóban hálát érdemel.

h. g.

Confalonieri.

Carteggio del Conte Federico Confalonieri. Parte I. A cura di Giuseppe Gallavresi. Milano 1910.

Gróf Confalonieri Fridrik (1785—1846), egyike volt az olasz nemzeti mozgalom egyik első hőseinek és martirjainak. A napoleoni uralom alatt lehetőleg távol tartotta magát az önkényes kormánytól és reményét, mint annyi más olasz hazafi, a Habsburgokba vetette. Napoleon bukása után, midőn a kétfejű sas újra kiterjesztette szárnyait Lombardiára, reményeiben csalatkozva, nemzeti állam alapításáról ábrándozott. Bár mindvégig igen mérsékelt maradt, távol tartotta magát a carbonarik üzemleitől és legfőlebb platonikusan óhajtotta az 1821-ben kitört piemonti és nápolyi forradalom diadalát, nem kerülhette ki az osztrák rendőrség gyanuját. Elfogták és halálra ítélték. Csak nejének, Casati Teréziának önfeláldozó szeretete mentette meg a bitófától. A helyett élethossziglani fogságra ítélték. Spielbergben szörnyű sanyargatásokkal igyekeztek megtudni tőle az alkotmányos oppositio titkait. Confalonieri szilárd maradt, noha, mint tudós életírója, Gallavresi mondja, még a gyónás szentségével is visszaéltek hóhérai. Csak 1835 ben szabadult ki, Ferdinand csá-

szár trónraléptekor. Haza is térhetett, de az életerős férfiú meg volt törve és többé nem vehetett részt nemzete küzdelmeiben.

Ennek az egyszerű, művelt, tevékeny férfiúnak, kiéhez hasonló jellemet és sorsot eleget mutatnak évkönyveink, leveleskönyvét adta most ki az olasz nemzeti ébredés történeteit kutató társaság, melynek maga az olasz király a védője. (Società per la Storia del Risorgimento Italiano.) Ez az első kötet az 1818-ig terjedő leveleket tartalmazza. Az anyag részben családi levéltárakból került elő, részben az állami levéltárakból, hová a carbonarik póre alkalmából került.

A kiadás módszere sok tekintetben figyelemre méltó. Confalonierinek levelei nagy betűkkel ékeskednek; a hozzá intézeteket közepes betűkkel nyomtatták; a felőle szólóknak csak apró betű jut. Ez tisztán alaki megkülönböztetés, a levelekbelső jelentőségét nem érintő és mégis érthető. Nagy utánjárásra vallók a jegyzetek, melyek a szereplő személyekről és az érintett eseményekről nyújtanak igen komoly tanulmányon alapuló felvilágosítást. Aránylag kevés még a politikai tartalmú levél, a legtöbb családi vagy baráti. a bécsi congressus korabeli fényes főnemesi társaságra, annak érdekeire és érzelmeire élénk fényt vetnek. Irodalmilag tán legbecsesesebbek Jablonowska Karolin hercegnének, egy nagy műveltségű, mély érzésű lengyel nőnek levelei. Előfordulnak az Esterházy, Károlyi, Pálffy családok egyes tagjai is. Előfordul az oly szomorú véget ért gróf Lamberg Ferencz is, ki 1814-ben mint ulanus kapitány járt Milanóban. A magyarázó jegyzet, a bécsi hadi levéltárra hivatkozva, csak annyit tud felőle: meghalt Pesten, 1848.

Az olasz írók közt sűrűn szerepel leveleivel Ugo Foscolo, kinek politikai okokból majdnem párbajoznia kellett Confalonierivel. Az idegenek közül az akkor Svájcban tartózkodó Lord Byron vonja magára főképp ennek az előkelő művelt körnek érdeklődését. Jablonowskyné 1817-ben így ír róla: *Child Harold* utolsó éneke még fokozta lelkesedésemet Byron iránt, kit voltaképp meg kellene vetni. Milyen érdekes volna, ha érezné is, mit mond. Elképpede az azon, hogyan lehet úgy írni, mint ő, ha nincs érzés. Valóban szó és tett nagyon különböző két dolog». Valamivel később «falja» Tasso siralmát, mely akkor jelent meg. «Tasso is boldog lett volna, ha ilyet ír és nem hiszem, hogy különbet írhatott volna.»

Történeti szempontból az 1814. évi levelezés legfontosabb. Mikor a szövetségesek bevonultak Párisba s Napoleont Elbába

számúzték, Milanóba is bevonultak az osztrákok. Ott ideiglenes kormány alakult, mely belátta ugyan, hogy alig kerülheti ki az osztrák uralmat, de mégis minden lehető meg akart tenni, hogy azt legalább korlátok közé szorítsa. E célból követséget küldött Párizsba, hol akkor a Napoleon fölött diadalt ülő szövetséges fejedelmek közös megegyezéssel alakították át Európa térképét. Confalonieri tagja volt e követségnek és igen színesen számol be a kormánynak, nejének és barátainak, eleve is sikertelenségre kárhozottatott vállalatának egyes mozzanatairól. Különösen érdekesek a Ferencz császárral és Lord Castlereagh-gal, az angol külügyministerrel folytatott beszélgetések. Ferencz császár igen kedves, mindent megígér, de alkotmányról, különállásról, külön seregről Lombardia részére tudni nem akar. «Szép szó — de nem több — és e szó törvény», jegyzi meg szomorúan a levélíró. Pedig az olasz hazafiak, ha már Habsburgot kell uralniok, azt remélték, hogy külön királyt kapnak Este Ferencz személyében, ki Milanóban tartja udvarát és egyesíti egész felső Italiát. Castlereagh a követeknek, kik a szabad Angliától reméltek protectiót, szárazon azt válaszolta: Angliában bevált az alkotmány, de abból nem következik, hogy más nemzet is élni tudjon vele. Lehet, hogy náluk több kárt, mint hasznót okozna.

Mióta az osztrák sereg bevonult Milanóba, nyilvános élet-ről, politikai szabadságról többé nem lehet szó. Bolza rendőrfőnök kémei csirájában elfojtottak minden hazafias mozgalmat. De Confalonieri megtalálja azt a talajt, melyen hona javát munkálhatja, a nélkül, hogy a kormány gyűlöletét magára vonja. A kötet utolsó levelei angol útjáról szólnak. Felkeresi a sziget-országot, mint Széchenyi, hogy annak culturáját lehetőleg át-ültesse hazájába. Kölcsönösen tanító iskolákat alapít, Bell és Lancaster módszere szerint, Athenaeumot, irodalmi társaságot, állandó színházat szervez, behozza a gázvilágítást és gőzhajózást. «Új lelket akar önteni polgártársaiba, emelni erkölcsük és értelmük színvonalát és mindenkép előmozdítani hazája jólétét.» Ugyanazon okok ugyanazt az eredményt szülik. Confalonieri békés reformja forradalommal alakul át, mert a kormány még ezt is rossz szemmel nézi, csakúgy, mint Széchenyi békés reformja.

Nem tekintve szorosan vett érdekes tartalmát, már ezek a szembeszökő analogiák is becessé teszik e könyvet a magyar olvasóra nézve is.

SAROLTA ÉS CHRISTIANE.

Nincs költő vagy író az egész világirodalomban, kinek életét, pedig hosszú élet volt, oly részletesen ismernők, mint a Goetheét, a ki gyermekéveitől aggkora utolsó szakáig bámulatos szorgalommal és kitartással jegyezte föl, többnyire napról-napra, élményeit és tapasztalatait, gondolatait és érzéseit. És e rendkívül gazdag és értékes anyagot még kiegészítik tömeges levelezése, kortársainak följegyzései és a költői meg tudományos munkáiból merithető, nem kevésbbé értékes önéletrajzi adatok és vonások páratlan mennyisége. E forrásokból tudjuk, hogy Goethére az örök nőiség egész életén keresztül a legnagyobb vonzó erővel hatott, hogy jóformán el sem lehetett a nélkül, hogy egy kedves leány vagy asszony iránt mélyebb vagy hevesebb érzelmek ne töltötték volna el szívét. E viszonyok, hogy egy elfogadott szót használjak, mely a kérdéses esetekben sokszor épen nem találó, e viszonyok már a gyermeknél veszik kezdetüket, mint maga a költő oly megragadóan elbeszélte önéletrajzában, és tartanak a nyolczvan éves aggastyán utolsó napjaiig, hiszen tudjuk, hogy még élete legvégén is mily szenvedélyre gyuladt egy gyermekleány iránt, a kit komolyan hajlandó volt nejévé megtenni. Természetes, hogy e viszonyok igen különböző természetűek voltak; a legtöbbje múló kedvtelés, felszines enyelgés, játszi szórakozás, és még a komolyabb jellegűek sem igen voltak tartósak vagy hosszú lélegzetűek. Mégis kettő kivétel, melyek pályájának egy jelentős szakát, életének több mint felét betöltötték. Hőseik Stein Sarolta báróné, egy magas állású udvari méltóság (Stein Frigyes lovászmester, + 1793) neje és hét gyermek anyja, kitől a költőt a társadalmi erkölcs erős

válaszfala választotta el, a mi azonban szenvedélyes szerelmének tüzét eloltani, sőt még enyhíteni sem tudta; — a másik Vulpius Christiane, kit a társadalmi tekintetek souverain megvetésével magához csatolt, másfél évtizedre kedvesévé és öt gyermeke anyjává tett, míg végre, inkább külső mint belső indokoknak engedve, törvényesen összekelt vele.

E két nőalaknak fölfogását és értékelését illetőleg már évtizedek óta nincs lényeges eltérés az irodalom emberei közt, kiknek ítéletét a művelt közönség is magáévá tette. Steinnét mindig a legnagyobb tisztelettel és hódolattal tárgyalta az irodalomtörténet, míg Christianéről, a ki Sarolta örökébe lépett, elismerte ugyan, hogy igen jó feleség lett, de egyebekben nem igen tudott megbarátkozni azzal a szereppel, melyet a hatalmas minister és nagy költő házában vitt. E közfelfogást most feje tetejére állítja egy gyors tollú, de igen tehetséges és tanult berlini író, Engel Eduárd, nagy Goethe-művében (*Goethe. Der Mann und das Werk*. Berlin 1910. Lex. 8-r. 641 l., számos képpel), és el akarja hitetni velünk, hogy eddigelé nagy tévedésben voltunk, mert szerinte Steinné jelentéktelen és közönséges nőszemély volt, míg Christiane minden korlátozás nélkül legmélyebb tiszteletünkre méltó. Engel nagy tudással és ügyességgel védi új fölfogását, de nem hiszem, hogy sok hívőre fog találni. A kérdés mindenesetre elég érdekes, hogy kissé közelebbről foglalkozzunk vele.

Lássuk mindenekelőtt a tényeket.

Goethe 26, Steinné 33 éves és már hét gyermek anyja volt, mikor egymással megismerkedtek. De későbbi viszonyuk már előre vetette árnyékát, még mielőtt egymással találkoztak. Az ifjú Goethének 1775 júniusában, tehát mielőtt még Weimarba került, véletlenül kezébe akad Steinné árnyképe, silhouetteje, mely őt annyira elragadja, hogy a következő sorokat írja a fekete rajz alá: «Nagyszerű látvány volna megtudni, hogy a világ hogyan tükröződik ebben a lélekben, mely a világot olyannak látja, a milyen, de mégis a szerelem közvetítésével». E sorok helyes fölfogására figyelembe kell vennünk, hogy a németek akkor az arczisme fénykorát élték és valóságos kéjjel következtettek és

jósoltak idegen emberek silhouettejéből. Más oldalról Steinne, mikor megtudta, hogy Goethe Weimarba megy, ideges kíváncsisággal várta a fiatal óriást, a kit ellenségei is imádtak és kinek hódító ellentállhatatlanságáról csodákat regélt a hír. Talán várt valamit, de maga sem tudta, hogy mit. Sarolta kilencz éve volt férjnél egy igen derék, jellemes, köztiszteletnek örvendő férfiúnál és e kilencz év alatt hét gyermeknek lett gondos és jó anyjává. Frigyök úgynevezett boldog házasság volt, mert jó és művelt emberek voltak a felek, a kik kedvező anyagi helyzetben fényes helyet foglaltak el a társadalomban. De a finomabb szövetű nőnek lelke, úgy látszik, kielégítetlen maradt e házasságban, hisz utóbb Goethét szentjének nevezi, a ki egész világát átalakította.

Végre még 1775 novemberében találkoztak Goethe és Sarolta, mire nyomban benső, mély viszony támadt köztük, mely hosszú évekre egymáshoz lánczolta őket. Viszonyt mondok, mert nem tudok jobb szót, de hangsúlyozom, hogy közkeletű értelemben vett szerelmi viszonyról szó sem lehet. A jó weimariak kezdetben szintén félreértették a helyzetet, midőn látták, hogy a tüzes szemű ifjú és a bájos hölgy nem tudnak el lenni egymás nélkül és nem is igen titkolják a világ előtt, hogy szenvedélyesen szeretik egymást. Nemcsak Goethe kereste föl Saroltát a napnak bármely szakában, hanem az udvari lovászmester neje is gyakran látogatta meg Goethét, a kinek kertjéhez külön kulcsa volt. A weimari nyárspolgároknak e megbocsátható vagy legalább érthető félreértésére czéloz maga Goethe is, mikor már a következő évnek május 24-én elkeseredetten írja: «Tehát ezt a viszonyt is, a legtisztábbat, legszebbet, legigazabbat, mely nővéremen kívül valaha nőhöz kapcsolt, még ezt is bántják!» A pletyka azonban gyorsan elhallgatott; hisz látták, hogy Goethe Sarolta jellemes férjével, kit leveleiben sokszor szívesen köszönt, a legbarátságosabb viszonyban van, hogy a rendkívül szigorú erkölcsű hercegnőnek semmi kifogása a szerelmes pár viselkedése ellen, és hogy a legéberebb kémkedés sem volt képes föl kutatni semmit, a mi a 'viszony' erkölcsösségét csak kétségessé is tehetné.

Közmegnyugvás mellett tartott tehát ez a viszony

tizenkét esztendeig, mire lassan elhalványult és végre teljesen megszűnt, illetve hűvös barátságba ment át. Az első tíz évről több mint 1500 kisebb-nagyobb levél, melyeket 1848 óta ismerünk, enged bepillantánunk Goethe szívébe, és nyilatkozatainak ezen imponáló tömegéhez járulnak még a nagy költő olaszországi és a későbbi évekből származó levelei. Sajnos, Sarolta levelei nem maradtak fenn: az elkeseredés egy rossz órájában az imádójától elhagyatott nő megsemmisítette Goethehez intézett összes leveleit, melyekből közvetlenül tekinthetnénk az asszony szívébe és lelkébe, míg most a hozzá intézett levelekből kell következtetnünk érzéseire, jellemére és gondolatvilágára.

Goethe levelei Saroltához versenytárs nélkül állnak a világirodalomban. Már tömegök is páratlan, még inkább tartalmuk, hangjuk, stíljök. Soha nőt kiváló költő így nem imádott, így nem dicsőített, és e lángoló próza mellett teljességgel elhalványulnak és eltörpülnek pl. Petrarcanak Laurához írt sonettjei, melyeknek költészete sem mérkőzhetik Goethe lángoló, hatalmas prózájával. E levelek, melyek kezdettől fogva igen melegek és közvetlenek, hisz az udvarias Ön helyét gyorsan kiszorítja a bizalmas Te, tele vannak a legszenvedélyesebb szerelemnek forró, tüzes, lázas nyilatkozataival. Sarolta neki kedvese és felesége, testvére és leánya egy személyben; nem talál semmiféle nyelvben szót, mely találóan megjelölhetné, hogy az imádott nő mije neki, a kinek Sarolta mindene, hisz kedvességben, jóságban, okosságban nincsen párja a nők közt. Csak ő érti meg igazán a költőt és műveit, melyeket Goethe első sorban az ő számára ír. Sem éjjel, sem nappal nem tud másra gondolni, mint Saroltára, hisz alig hogy elvált tőle, már küld neki egy szerelmes levélkét, mintha soha teljesen kifejezni nem tudná, a mit a szeretett asszony iránt érez. És mily bámulatos költeményekben dicsőíti lelke választottját! Az egész világgal tudatja, hogy a mi jó és nemes van benne, Sarolta műve, hogy az ő bája és gyöngédsége csillapította le a belsejében tomboló vulkánt, mely nála nélkül talán szétrobbantotta volna hüvelyét. Mennyi levelet idézhetnék Goethe izzó érzéseinek jellemzésére! De talán elég

lesz két kis töredék, még pedig a ritka viszonyoknak nem első, bizonyára legszenvedélyesebb idejéből. Karlsbadból hazatértében írja neki 1785-ben, tehát szerelmök tizedik évében: ,Végre itt, hat órányira Karlsbadtól, ismét útban vagyok hozzád, én szerelmem. barátnőm, életemnek egyetlen biztonsága. Mi a többi egyéb minden, mi nekem más emberi teremtés! Minél többekkel ismerkedem meg, annál inkább látom, hogy nincsen nekem a világon semmi egyéb keresni valóm, hogy benned megtaláltam mindent.' És két évvel később Rómából: ,Te nem tudod, hogy mily erőszakot követtem el magamon és követek el most is, és hogy az a gondolat, hogy téged nem birhatlak, engem, bármely oldalról tekintsem, fölemészt és semmivé tesz.' De nem folytatom, noha volna anyag búsásan. Még csak azt jegyzem meg, hogy Sarolta neki múzsája is volt, hogy legszebb nőalakjainak is Steinné volt a mintája: Iphigenia, Lenore, Clärchen és egyéb remek nőalakjaiban első sorban őt rajzolta, és Steinné, valamint a kortársak e gyönyörű jellemeknek nem egy vonásában tényleg ráismertek a bájós eredetire. Ezek a kortársak persze nem nyilatkoztak épen oly rajongással róla, mint Goethe, hisz nem voltak szerelmesek belé; de mind igaz tisztelettel említik, nem találnak gáncsolni valót benne, és oly szigorú erkölcs- és emberbíró, mint pl. Schiller is, mindig a legnagyobb tisztelettel és rokonszenvvel emlékszik meg róla.

Gazdag és értékes, sokoldalú anyag alapján állapította meg az utókor a maga véleményét Stein Saroltáról. Persze Goethe szertelen, fanatikus imádásának hőfokát kissé le kell szállítanunk, hisz egy szerelmes embernek elragadtatásával van dolgunk, a ki mindig fokozva és sokszorozva látja ideáljának testi és lelki jelességeit. Tudta ezt maga Goethe is igen jól. Már 1774-ben írja, hogy a szerelmes ember rossz megfigyelő, mert könnyen oly tulajdonságokat fedez fel ideáljában, melyeket ő költött beléje, és 1786-ban megjegyzi, hogy a szívnek titkai vannak, melyekről az ész nem tud. De a legerősebb leszállítással is oda jutunk, hogy nekünk is tisztelettel és rokonszenvvel kell föltekintenünk e nőhöz, a ki a legnagyobb emberek és költők

egyikének szeretett barátnője, áldásos mentora, ihlető műzsája volt.

E fölfogással száll most szembe Engel, a ki Goethe rajongását Saroltaért a nagy költő legnagyobb csalódásának, legfurcsább önámításának nyilvánítja. Mert Steinné szerint nem volt sem szép, sem bájos, sem jó, sem művelt; mindennapi üres szalon-dáma volt, a ki sem erkölcsi fönség, sem szellemi tartalom által egyáltalában nem volt méltó Goethe ragaszkodására. És min épül ez a meglepő értékelés? Első sorban negatív bizonyítékokon. Steinnétől kevés levél maradt reánk, főleg csak élete utolsó szakából, és ezek a levelek sem tartalom, sem alak tekintetében nem jelentékenyek. Öreg napjaiban írt egy tragédiát (*Dido*, 1795), mely nem mondható sikerültnek. Irodalmi dolgokról semmi jelentős nyilatkozatát sem ismerjük, kortársai semmi kiválót nem jelentenek róla s utóbb Goethe maga sem mondja soha, hogy Steinné neki régebben mindene volt, s több efféle adatok és megjegyzések, melyek talán alkalmasak annak a megvilágítására, hogy Sarolta mi minden nem volt, de sehogy sem ronthatják le azt a képet, melyet róla Goethe nyilatkozatai alapján megalkottunk. De a főök, mely Engelt Sarolta ellen fölböszíti, hogy a szép asszony rendkívüli ellenszenvvel viseltetett Goethe későbbi felesége, Christiane iránt, a ki pedig szerintem sokkal különb és „lelkileg tisztább” nő volt, mint ő.

Lássuk tehát e második nőalakról is mindenekelőtt a tényeket.

Midőn Goethe két évi távollét után 1788 júniusában Olaszországból visszatért Weimarba, csak nagynehezen találta bele magát újra a régi világba, melyből erősen kinőtt volt. Jó embereinek egy része eltávozott a városból, mások többé-kevésbé elidegenedtek tőle. Ő maga is nagyon megváltozott: az olasz éghajlat alaposan megváltoztatta gondolkodását, belső világát, az élethez kötött igényeit és reményeit. Kedvetlen volt és e kedvetlensége még jobban eltávolította az embereket tőle, még Steinnét is, a ki érezhette, hogy Goethe nem a régi fiatalos rajongó többé, míg a költő észrevehette, hogy az ideges asszony már 46 éves.

Fokozta kedvetlenségét, hogy a német közönség, de még weimari barátjai is, hidegen fogadták legújabb műveit, melyekről pedig maga is jól tudta, hogy költészetének legmagasabb tökélyét jelölik. Goethe magános embernek érezte magát és sóhajtott egy lény után, a kit szíve egész melegével szerethessen és a ki szerelmét teljes mértékben viszonozni képes legyen.

Ekkor történt, 1788 júliusában, egy hónappal hazatérte után, hogy a weimari parkban sétálva egy piros pozsgás fiatal leány lépett eléje és a hatalmas miniszternek egy kérvényt adott át, valószínűen bátyja érdekében, a ki hivatalt keresett. A leány 23 éves volt, tehát ép 23 évvel fiatalabb mint Steinné, és 16 évvel fiatalabb, mint a költő; egy kortárs jóakaró leírása szerint „lénye naiv és barátságos volt, kerek, friss arczat hosszú fürtök övezték, orra fitos, ajkai teltek, alakja csinos, lábai piczik és tánczra vágyók”. Szépségnek senki sem mondta, de még rosszakarói sem találták egyéniségét kellemetlennek. Goethe kérdésére bizonyosan elmondta, hogy neve Vulpius Christiane, hogy atyja írnok volt, a ki iszákosságban elzüllött, hogy anyja már meghalt és ő egy nagynénjénél lakik. Mindennapi kenyerét egy gyárban keresi, hol néhány fillérért művirágokat csinál. Tanulmányairól nem sokat mondhatott, mert csak a népiskolába járt, könyveket bizonyára nem igen olvasott, legfeljebb bátyjának rémregényeit, melyek közül később (1798) *Rinaldo Rinaldini* világhírré jutott, francziául nem tudott, persze zongorázni sem, helyesírása pedig még a korabeli nők színvonalát is hatalmasan meghaladta kalandosságban. Goethének megtetszett az üde, naiv, romlatlan leány, és az ismerkedésből csakhamar viszony, igazi viszony lett, még e hónap 12-én, mely napot Goethe mindig mint esküvője napját ünnepelte, hisz ő ezt a viszonyt kezdettől mindig házasságnak tekintette. A költő nemsokára házába vitte Christianet, a ki már a következő évben anya lett (Goethe Ágost 1789 december 25-én született), a mi utóbb (1802-ig) még négyszer megismétlődött. Idővel teljesen átvette a költő háztartását és egész odaadással gondozta urát, a ki őt szíve mélyéből szerette, mit számos leveléből tudunk. Helyzete

különben nem volt valami kellemes. A weimariak, első sorban a nők, lenézték és nem akartak vele érintkezni, az utcán kikerülték vagy nem vették észre, úgy hogy Christiane éveken keresztül inkább otthon maradt és valóságos fog-ságban élt. A férfiak persze nem vették a dolgot ily tragi-kusan, hisz csodálkozva látjuk, hogy midőn első gyermeke, Ágost, születik, a hercezség püspöke, a nagynevű Herder, érkezik Goethe házába, hogy a kis jövevényt megkeresztelje, a keresztapa tisztét pedig Károly Ágost, az uralkodó her-czeg vállalja. Ha Goethe nyilatkozataiból látjuk, hogy gyer-mekeinek anyját mennyire szerette és mily gyöngéd volt mindig iránta, nehezen érthető, hogy miért nem vette leg-alább közvetlenül Ágost születése előtt feleségül. E problé-mán sokan törték fejöket, de nem tudták jobb magyará-zatát találni, mint hogy Goethe attól tartott, hogy az udvar és a 'társaság' nem fogadta volna szívesen az alacsony származású, tanulatlan és műveletlen asszonyt. De magya-rázat ez? És ha magyarázat, miért vette Goethe tizennyolcz évi meggondolás után 1806-ban mégis nőül Christianet, a kinek most multja sokkal rosszabb volt, mint azelőtt szár-mazása? Valljuk be, hogy e problémát megoldani nem tud-juk, és tegyük föl, mint máskép nem is tehetünk, hogy Goethének előttünk ismeretlen nyomós okai lehettek, a miért gyermekeinek anyját nem vezette oltárhoz, illetve csak 18 évi törvénytelen viszony után teljesítette e kétségbe nem vonható becsületbeli kötelességét.

Tebát Christiane Goethe házában lakott és egész Wei-mar tudta, hogy a nagy embernek szeretője, miről egyéb-ként a fiatal hölgy gyermekei is hangosan tanuskodtak. Elképzelhetni, hogy a kis residentia mily szemmel nézte ezt a viszonyt és hogyan ítélte meg első sorban Christianet, hisz Goethe ellen nem mert senki nyilatkozni és ily hely-zettel szemben a világ különben is csak a nőt tekinti bü-nösnek. Persze, nemcsak a megsértett erkölcs szólalt meg az elitelő bírálóknak; nagy része volt a fölháborodásban az irigységnek is. Hogy ily körülmények közt Christianét elrágalmazták és kisebb gyöngéit is nagy bűnökké fűjták föl, könnyen érthető; nemsokára rebesgették, hogy a fiatal

hölgy szereti az italt és hogy valóságos dühvel hódol a táncz szenvedélyének, sőt még hűtlenséggel is merték gyanúsítani, a mi kétségtelenül aljas rágalom volt. Azonban még a ház barátjai is úgy nyilatkoztak róla, hogy testileg, lelkileg nagyon közönséges, épen csak tűrhető személy; de rosszakarói is elismerték, hogy egészséges, józan esze van és hogy igen jó, mondjuk, feleség és anya. Idővel kedvezőbben ítéltek róla: megszokták a viszonyt, talán Goethe mégis csak megnevelte kissé, és utóbb pl. Goethe anyja, kinek jó szeme és éles ítélete volt, nagyon megszerette. Goethe szerelme sem csökkent irányában, de azért még legjobb barátja, Schiller is bosszúsan emlegeti „Goethe nyomorúságos házi viszonyait“, melyek a finom lelkű férfiút bántották. Sokat szenvedett e körülmények közt Goethe fia, Ágost is, egyetlen gyermeke, a ki felnőtt. Bizonyára már az iskolában is sokat szenvedett tanulótársaitól anyja miatt, otthon pedig sohasem érezte magát jól és alig várta, hogy a szülei házat elhagyhassa. Furcsa érzelmek ébredhettek benne, midőn 17 éves korában jelen volt szülei esküvőjén, mely Weimarnak egyik sensatiója volt. Nem is fejlődött az ifjú atyjának örömére, s korán, még Goethe előtt halt meg, 1830-ban Rómában.

Ha a weimari hölgyek megbotráncozva nézték a Goethe-háznak félig eselédjét, félig úrnőjét, könnyen érthetni, hogy a legnagyobb mértékben Steinnét kellett vérig sértenie az 1788-ban megindult kalandnak. Goethe őt elhagyta, elfordult tőle; jó, de kinek áldozta őt fel? Nem emberi dolog, ha Sarolta féltékenységből, irigységből, sértett önérzetből néha erősebben fakadt ki szerencsés vetélytársa ellen, mint talán illő lett volna? ha vastag komornának, ha libácskának nevezte, ha megvetését egyszer-másszor hangosan nyilvánította? Mondhatjuk, hogy nemesebben viselkedik, ha az egész ügyet föl sem veszi és úgy tesz, mintha nem is tudna róla; de igazán követelhetjük, várhatjuk-e, hogy Sarolta közönyösen vegye, mikor látja, hogy a ki őt másfél évtizeden keresztül imádta, most félrelöki egy műveletlen szobaleány kedvéért, a kit maga sem tart méltónak arra, hogy nejvé tegye? és érthetetlen-e, ha leveleiben kedvezőtlen meg-

jegyzéseket tesz a szép szellemekre, mikor egy szép szellem oly kegyetlenül elbánt vele?

És az elhagyott kedvesnek e sértő és néha kissé erős nyilatkozataiból kovácsol Engel fegyvereket Sarolta egész lényének megítélésére és merészen következtet az ötven éves hölgynek szavaiból a 25 évesnek jellemére és egyéniségére. Nem az volt az igazi Sarolta, a kit Goethe imádott, hanem az, a kit elhagyott. Goethe önámításban sanyalódott, midőn nemesnek és műveltnek tartotta; mert most nyilvánvalóvá lett, hogy sohasem volt az. Ellenben Christiane csupa kedvesség és jóság. Christiane sohasem szidja Steinnét (miért is tette volna?), Christiane egy faragatlan gyémánt, kinek szíve arany, lelke csupa tisztaság. Saroltáról, a szép asszony későbbi elkeseredett idejéből származó kedvetlen vagy czélzatos nyilatkozatai alapján azt bizonyítgatja, hogy Steinné sohasem értette meg Goethe műveit, melyek első sorban az ő számára készültek, Christianéről el akarja hitetni, hogy nagyon értette Goethe újabb alkotásait, pl. a növény metamorphosisáról írt remek költeményét, melyet mi szakemberek is csak komoly tanulmány útján tudunk fölfogni. Igen mulatságos legújabb kritikuskunk magatartása Goethe nyilatkozataival, főleg leveleivel szemben: a Saroltához intézettek nem bizonyítanak semmit, mert Goethe egészen tévesen ítélte meg ez ideálját; ellenben a Christianéhez intézettekben minden szó és minden betű fontos, mert ha Goethe őt kedves gyermekének nevezi, igazat mond, hisz kétségtelen, hogy kedves gyermek volt.

Eddig teljesen mellőztem egy szempontot, mely a tárgyalat problémával szemben főfontosságú. Engel azt állítja, hogy Goethe az imádott Saroltát teljesen félreismerete, mert kedvesnek, nemesnek, műveltnek, hozzá méltónak tartotta ezt az asszonyt, a kire pedig ép az ellenkező jelzők illenek. Lehetséges ez, ha nem akarjuk azt állítani, hogy Goethe másfél évtizedig vak volt? Mert az ember csalódhatik egy asszonyban, ha az ügyes, néhány hónapig, akár egy évig, de tizenhat esztendeig, mikor naponként érintkezik vele, némely nap többször is, és midőn látja, hogy az egész társadalom milyennek nézi és hogyan bánik vele? És ép Goethe ítélte

volna meg ily érthetetlen elfogultsággal Saroltát, Goethe, a ki a női szívet és lelket oly bámulatosan ismerte és annyi páratlanul szép és érdekes nőalakot rajzolt műveiben! Bizony ez el nem képzelhető, de nincs is e fölfogásnak legkisebb tárgyilagos alapja, mert Steinné egyes nyilatkozatai Christianéről talán nem egészen finomak, mit sértett büszkesége eléggé megértet, de magyarázatát találhatni abban is, hogy Sarolta csak a weimari pletyka alapján beszélt, hisz Christianét személyesen nem ismerte; később pedig, midőn ez Goethe felesége lett és a társaságba került, jóakarattal emlegeti és semmi rosszat nem állít róla. Sokat szenvedhetett, esetleg inkább büszkeségből mint szerelemből, midőn Goethe őt egy szerinte mindenkép méltatlan vetélytársnak föláldozta, és e szenvedéseiért bátran megbocsáthatjuk neki kis asszonyi gyöngéit. Képét, a mint Goethe leveleiben és költői műveiben reánk maradt, nem homályosítják el e későbbi éveiből származó tisztán emberi vonások, melyek legjobban mutatják, hogy Goethe miye volt neki. Christianét illetőleg pedig nyugodjunk meg abban, hogy igen jó nő volt, a ki urát nagyon szerette és súlyos betegségében valóságos önfeláldozással ápolta, úgy, hogy a Goethe-ház barátjai talán nem túloztak, midőn azt állították, hogy a nagy költő életét nem az orvosok mentették meg, hanem ez a jó asszony, a kit csakis ura érdekelt és foglalkoztatott. Hogy Goethének méltó felesége volt-e, ezen kár töprenkedni. Úgy látszik, olyan feleség volt, a minő neki kellett, a mit legjobban abból is következtethetni, hogy Goethe őt halála (1816) után saját élete végeig őszintén siratta.

HEINRICH GUSZTÁV.

A MODERN ISKOLA.

Nem panaszkodom, ha a fiatalság nekünk öregebbeknek szemünkbe vágja, hogy most más idők járnak, minden máskép van, mint régen volt, azért nem értjük meg őket, míg ők teljesen átlátnak rajtunk. Minden szemmél, a mely megnyílik, új világ születik, minden emberi tudat tulajdonképen magától számítja a világ kezdetét, minden fiatal léleknek azt kell hinnie, hogy úgy, mint ő, még nem szeretett, nem gyűlölt, nem gondolkodott senki. Semmi panaszom, semmi kifogásom ez ellen, sőt ez szükséges és jótékony illusio, mert erőt ad a fiatal törekvésnek, öntudatát növeli és nagy erőfeszítésre sarkalja. A mult úgyis eléggé nyom bennünket és meglassítja járásunkat. Ha még közvetlen tudomásunk is volna arról a teherről, alig birnánk mozdulni. Jó az, hogy a fiatalság mindig modern maga-magának és nem oly nagy baj, hogy minden, a mi volt, neki ósdi.

Azt se jut eszembe tagadnom, hogy az idők valóban változnak és hogy minden korszakban vannak új viszonyok, új dolgok és vannak avulók és ósdiak. Változik a divat és változik az ízlés, változnak a viszonyok és a viszonyokhoz simuló gondolkodás. Mily messzeható átalakulást szült pl. minden téren a mai közlekedés könnyűsége, biztossága és olcsósága! A változások pedig kétfélék. Van lassú, folytonos változás, olyan, mint a szerves lény növése, senki sem követheti szemmél és mindenki meglátja bizonyos idő múlva. És vannak nagy eruptiók, összeomlások és kialakulások, melyek ugyancsak lassan készültek, de egyszerre beállottak és hihetetlenül rövid idő alatt átalakítják a világ képét, az emberek érzését és gondolkodását.

Azután meg lehet állapítani a következőt. Az emberi dolgok változékonyságával szembe szegeződik az emberi intézmények és fölfogások természetes maradisága. A világ járása némileg hasonlít egy hadsereg fölvonulásához. Messze elől portyáznak a kémcsapatok, rendesen szétszórva, szinte bujdokolva. Utánuk tisztes távolságban a frontesapatok, hátul egyelőre mozdulatlanul, míg a tér előtte szabaddá lesz, a sereg zöme, melynek később is még soká lassú lesz a mozgása. Az új eszmék hirdetői valóban messze előttünk járnak, keveseknek van annyi bátorságuk és belátásuk, hogy hozzájuk csatlakozzanak. Az előre haladók is kevesen vannak, a nagy tömeg pedig mintha nem mozdulna ki a helyéből. Mi úgy-e bár nagyon fölvilágosodott korban élünk, de az igazság az, hogy mi haladók alig sejtjük, hogy tulajdonképen oly emberek óriási tömegével élünk együtt, a kik még ma is középkori emberek, vagy legalább nem nagyon lényeges dolgokban különböznek tőlük. Hasonló képet mutatnak az intézmények. Ezek természetüknél fogva iszonyodnak a változásoktól és ez jól van így. Szabad-e ezeket folytonos és gyors változásoknak kitenni? Az új eszmék közt sok a lidérczfényű, szabad-e ezek után indulni? Előbb meg kell győződünk, hogy ez a fény a reggelt jelenti, és ez időbe kerül. Az öregek, kik ily intézmények élén állanak, amúgy is idegenkednek az újításoktól. A szükséges óvatosság és a természetes aggodalom egy irányban hatnak, tudniillik együtt lassítják a haladás menetét. Így történik, hogy az intézmények sokszor túlélik magukat, és tetemükkel a legizgatóbb módon feltartóztatnak bennünket. Szóval, gondoskodva van róla, hogy a haladás fája ne nőjön túlságos magasra. Sőt vannak korszakok, a melyekben szinte visszaszorulni látszunk. Igaz, hogy ily időkre következnek az erősen előrerohanók, mint a hogy' ily csatákat először el kell veszteni, hogy azután véglegesen megnyerhessük őket. De mielőtt a csata eldől, szinte kétségbeejtőnek tetszik a helyzet.

Az igen lassan változó és igen óvatosan reformálandó intézmények közé tartozik az iskola. Két nagy erő teszi annyira conservatívvá. Az iskolafentartók, tudniillik az

egyházak és az állam, többnyire idegenkednek minden meg-bolygatástól, de talán még inkább idegenkedik az újítástól a nagy közönség. A szülők mondják ugyan: a fiam több legyen, mint én voltam, de nem a megszokás keretein kívül. A nagy közönség előtt legyőzhetlen argumentum, hogy a mi évszázadokon át jó volt, most egyszerre miért ne lenne az? Mindnyájan úgy vagyunk, hogy ha valamivel nem foglalkozunk behatóan, ha érdekeink nem forognak szóban, vagy ha legalább hisszük, hogy nem forognak szóban, akkor ellenezzük az újításokat. A középiskola például még néhány évtizeddel ezelőtt nem igen különbözött a régi renaissance-kori iskolától, melyben főleg latint és matematikát tanítottak, de inkább latint, mint matematikát. Sőt már a középkorban is azt tanították. És sok helyütt a dolog ma sem változott lényegesen. Galilei physikája majdnem három-száz éves, de mióta nyomult be a közép-oktatásba? A chemia ma sem tudott még behatolni a gymnasiumba, igaz, hogy sokkal fiatalabb, mint a physika. A rajz fontossága szembe-szökő, de a gymnasium erről nem vesz tudomást. A népiskolával is így vagyunk. Még államférfiak is akadnak, a kik azt mondják, hogy a gyermek tanuljon meg írni, olvasni és számolni, ez elég. Mert régen így volt. Ezek nagy felső-séggel mosolyognak, ha a népiskola kiépítésén, módszerei javításán dolgozunk, mert, azt mondják, mikor mi iskolába jártunk, módszerek egyáltalán nem voltak, mégis megtanultuk azt a nagy tudományt, tudnillik írni, olvasni, számolni. Nem is kételkedem benne, hogy számolni tudnak, de hogy írni és olvasni tudnának, az nem oly bizonyos. Nálunk nagyon sok ember van, a ki azt sem tudja, hogy a népiskola hatosztályú intézet. Ha a közönség tudná, mi a modern népiskola, illetőleg mi legyen, lehetséges volna-e, hogy az iskola így tespedjen?

De minden intézményre nézve megjő az idő, hogy avult formái teljesen elkorhadnak és az újítás többé el nem halasztható. Hozzá kell alkalmazkodnia a korhoz. De e célra számot kell tudnunk vetni a kor sajátosságaival, melyeket kétséget kizáró módon föl kell ismernünk. A mi korunk szükségleteiről már biztosan szólhatunk, mert ez a

korszak nem tegnapról való, ez már másfélszázad év óta folyik és kifejti sajátosságait, itt többé kétség nem lehetséges. A mi korunk a demokratia kora. Ez a demokratizmus kettőt jelent, elnyomott társadalmi rétegek fölszabadulási küzdelmét és azonkívül az egyéniség érvényesülési küzdelmét. Rétegek, melyek évszázadokon át el voltak nyomva, felküzdötték magukat, és emberek, a kik csak mint egy rend tagjai tudtak érvényesülni, mint egyének akarnak boldogulni. Jó példa a választási jogért való küzdelem. Mindenki választó-jogot akar szerezni, még pedig nem mint valamely rend, czéh, testület tagja, hanem mint egyén, mint ő maga, mint ember. De így van ez minden téren. Szabadságot akarunk, magunknak, munkánkunk, egyéniségünknek, haladásunknak. Ezzel együtt jár a létért való küzdelem hevességének rendkívüli fokozása. Mikor millió meg millió ember majdnem állati sorban tengődött, a kiváltságosoknak könnyű volt az életük. Nekik most is könnyű, de számuk nagyon kevesbedett, a legtöbb közülük maga is kénytelen küzdeni, a milliók pedig követelik a részüket. Ezért kellett a létért való harcznak élesbedni. Ebből más is következik. Harczolni csak fegyverekkel lehet és a modern életharczban a legjobb fegyver a viszonyokhoz való alkalmazkodás, az ügyesség, a kitartás, az erő, a tanultság. Mindezeknek az értéke tehát rendkívül megnőtt. Azelőtt a proletárnak bizony nem használt semmi, sem erő, sem tehetség, sem arravalóság, tanultságra meg alig tehetett szert. Most is nehéz sora van a magára utalt embernek és vannak országok, a hol egy lat protectio többet ér, mint egy font tehetség meg tudás, csak senki ne kérdezze tőlem, melyik ez az ország. De a protectió üzemnek is megvan a maga határa, tudniillik az üzem összeomlása és nagyon tartok tőle, hogy az előbb említett, de meg nem nevezett országban is az összeomlás mégis csak gátakat fog vetni a protectionak.

Lehet, hogy valaki a mi korunk említett jellemző vonásait aggodalommal nézi vagy leküzdendőeknek itéli. Aggodalommal nézem én is, mert minden fénynek megvan a maga árnyéka és az árnyék egészen elnyelheti a fényt.

Már maga az életharcz élessége, mely a demokratismus egyenes következménye, rettenetes jeleneteket mutat. A ki-méletlenség, kegyetlenség jó fegyvereknek bizonyulnak, tehát nagyon kedveltek. A büntettek száma is rendkívül szaporodik, a mit primitív lelkek az erkölcstelenség növekedésével, esetleg a vallásosság csökkenésével magyaráznak, holott mindez együtt jár az életharczczal. Még ennél is nagyobb baj a társadalmi stabilitás gyöngülése, a mi az individualismus elfajulásából ered. A régi kötelékek meglazulnak, még a családai is, még inkább a többi közösségeké. Ha valaki nagyon hangsúlyozza: én én vagyok, akkor közel áll ahhoz, hogy nem törődik semmivel és senkivel. Már pedig a társadalom nem állhat fönn, ha a legkülönbözőbb solidaritások szálai át meg át nem járnak, hogy kellőleg összefűzzék. Mindenkinek solidaritást kell éreznie családjával, egyházával, társadalmi rendjével, hazájával, foglalkozása művelőivel szemben; ha ez a solidaritás kivész, elvész a társadalom. Ha én nem törődöm senki mással, akkor senki más se fog törődni én velem és az emberi közösségek atomjaikra hullanak szét. Milyen tömören szervezett társadalom élt a középkorban! Ennek mindenkorra vége. És fenyegetőleg emelkedik föl a demokratismus talajából a minden köteléket eltépni akaró individualismus, melynek nem épen következetes, de annál engedelmesebb képviselője az anarchismus.

De ezen aggodalmakból nem következik, hogy korunk demokratismusa ellen harczra keljünk, azért sem, mert a demokratismus magában jobb, mint a feudalismus, de azért sem, mert nem lehet, mert ez nevetséges szélmalom-harcz volna. A kés veszedelmes éle ellen sem úgy küzdünk, hogy eltompítjuk, a fény vakító ereje ellen sem úgy, hogy eloltjuk. A bajok ellen kell küzdeni, a kinövések, a hátrányos következmények ellen. Az egész vonalon meg kell indítani a küzdelmet, minden lehetséges formában és e küzdelemnek egyik legfontosabb organuma az iskola. Az iskola munkája a legfoganatosabb, mert a serdülő emberi lelket formálja, a mikor leginkább formálható. Az iskolának a korhoz kell alkalmazkodnia, hogy a mi iskolánk

legyen és midőn a kor szükségleteinek eleget iparkodik tenni, egyszersmind és egy időben küzdenie kell a kor törekvéseinek káros következményeivel, elfajulásaival. Már ebből is látni, hogy az iskolának ma egészen más fontossága van, mint hajdan, mint még nem nagyon rég. Az iskola a nemzetek nagy nevelője. Az iskola az újkori élet eltévelyedéseinek nagy helyreigazítója. Az iskola vezet és előre gondoskodik a bajok oly elhárításáról, hogy azok be se következzenek. A modern iskola legfontosabb vonásait az eddigiekből mintegy szükségkép le lehet származtatni, meg lehet construálni. Megalkothatjuk a modern iskola ideálját, a mely vezetőnk lehet ítéleteinkben és törekvéseinkben.

A modern iskola ideáljának első vonása a *tekintély*. Minden nagy hatásra számító tényezőnek első sorban tekintélyre van szüksége, azaz arra a közvetlen hitre, hogy megbízhatunk benne, hogy meg tudja csinálni, a mire vállalkozik. Áhitattal kell nézni az iskolára. Ha minden pillanatban be kell bizonyítanom, szóval, tettel, hogy megbízhatnak bennem, akkor végem van, akkor nincs tekintélyem, mert ilyféle folytonos bizonyítás lehetetlen. Az az államférfiú el van veszve, a ki tekintélyét vesztette el, az az iskola is, egyáltalán minden intézmény, melynek tömegekkel van dolga. A tekintélyt nehéz megszerezni, de ha megvan, megbecsülhetetlen segítsége minden tevékenységnek. Egészen más szemmel nézzük, a kiben bizunk, hiszünk, a kinek tekintélye van. Csak az tud igazán ránk hatni. Az egyház óriási hatalma tekintélyében gyökerezik. Ha azt akarjuk, hogy az iskola méltó helyet foglaljon el a templom mellett, tekintélylyel kell öveznünk. Meg kell becsülnünk, tisztelettel elhalmozunk, az intézményt is, képviselőjét, lelkét: a tanítót is. Magától értetődik, hogy ő neki is méltónak kell mutatkozni a tekintélyre, hogy semmit se szabad tennie, a mi tekintélyét csökkenthetné. Hogy ebből miféle perspectivák nyílnak, nem kell bővebben kifejteni. Az még nem sok, hogy méltó módon kell elhelyezni az iskolát, ámbár a külsőségek fontosak és az egyházak nagyon jól tudják, hogy Isten házának diszesnek kell lennie,

magasan kiemelkedőnek, minden profán használattól távol állónak. Mindig fáj a szívem, ha pl. azt látom, hogy nemzetiségi vidéken némely helyen az állami iskola nyomorult épületben húzódik meg. Még fontosabb, hogy az államnak, a társadalomnak meg kell becsülnie a tanítót, az iskolát, semmit sem szabad megvonni tőle, a mire szüksége van. Az iskolának érzelmi világunkba kell gyökerét bocsátania, közvetlenül hinnünk kell benne, mint a modern élet nagy organumában, melyre a legfontosabb feladatokat bizzuk. A tanulónak itt úgy kell éreznie magát, mint a templomban, lelkét a tekintély érzésének kell átjárnia, hogy az iskola igazán formálhassa. Nem kell külön mondanom, hogy ezeket minden iskolára értem, a népiskolára is, sőt első sorban a népiskolára, mely a gyermekek millióival érezteti hatását. Mennyit vétettek és vétének mindenütt, mindennap e nagy elv ellen! Hogyan rontják az állam, a társadalom, a szülők az iskolának nehezen gyűlő tekintélyét, mennyire rontjuk mi magunk meggondolatlanságunkkal, alázatosságunkkal, hibáinkkal, botlásainkkal. A tekintélynek nehezen gyűlő tökéjét minduntalan elpazarolják, elpazaroljuk mi magunk is és azután csodálkozunk, hogy munkánknek nincsen kellő foganatja.

Második sorba teszem, hogy az iskola még mindig mult hagyományokban gyökerezvén, főleg ismeretek közlésére szorítkozik, az egyéniség nevelésére pedig nem fordít elég gondot. Ezt is minden iskolára értem, legkevésbé a népiskolára, a melyben nevelés nélkül tanítani nem lehet, leginkább a középiskolára, mely a nevelés terén a legszármalmasabb tehetetlenséget mutatja. Teljes kudarczot vallván ezen a téren, szinte vak hévvel veti magát az ismeretadásra és azután fölötte elcsodálkozik, hogy ebben a munkájában is oly kevés a köszönet. Ez azután nemcsak az ő baja, hanem kihat a népiskolára is, a mely a középiskola ragyogó példáját iparkodván utánózni, odáig jut, hogy most már folyton inteni kell őt is, hogy gondoljon a nevelésre is. A meddig a jelszó az volt: elég, ha a gyermek a népiskolában az *abc*-t tanulja és egy kis számvetést, addig elég volt az a kis idomítás, a melylyel a szegény mester a későbbi neve-

lés alapját megvetette. A modern iskola azonban a modern demokratia nevelője; ha nem neveli tanítványait, minden egyéb munkájának értékét leszállította. Nevelésen pedig nem azt értem, hogy teletömjük a gyermekeket erkölcsi szabályokkal, mint teszem dietetikaiakkal és makrobiotikaiakkal. Ez utóbbiaknak megvan a maguk értéke, az erkölcsieknek alig. Erkölcsi nevelés egészen mást jelent, jelenti a lélek velejének a formálását. Sőt nem is kell ily általánosságok mellett maradnunk. Az erkölcsi nevelés egész mivolta két föltételben foglalható össze, vagyis két szempontja van az erkölcsi nevelésnek, mely mégis egységes képzést ad. Az egyik az: fejlesszük a tanuló egyéniségét, hogy tudjon akarni és cselekedni, hogy tudja megbecsülni magát, hogy tudjon határozni, hogy tudja kifejezni, a mi benne rejlik, hogy akarjon előrejutni minden tekintetben, hogy törekedjék tökéletességre. Ez a tétel az önfentartás és önkifejtés tétele. Ezt nem kell ráparancsolni az emberre, ez mélyen természetünkben gyökerezik, csak akadályok és félreértések állják útját. Az olyan, mint a forrás, mely a talajban búvik, rejtőzik, de ha a reá rakódott földréteget lehordjuk, magasra szökken. Ezért ez a része az erkölcsi nevelésnek viszonylag könnyebb és iskolai életünk egész nyomorúságát mutatja, hogy még ebben is kontárnak mutatkozik, hogy a gyermekekben becsvágyat sem igen tud kelteni. Tulajdonképen a túlzásoktól kellene ezen a téren tartani, hogy csupa individuumot nevelvén, atomokra bontjuk a társadalmat, strébereket nevelünk, irgalmatlan könyök-embereket, kik mindent feldöntenek, felöklelnek, a mi útjukba akad. Ennek ellensúlyozására való az iskolai nevelés második szempontjának követése, a solidaritás, együvé tartozás érzéseinek fejlesztése. Nevelni kell az akaratot, de a jónak szolgálatába kell szegődtetnünk. Individuumot kell nevelni, de olyat, a ki szeretni tud. Ide tartozik minden erény, a haza- és az emberszeretet s az erények erénye: az egyéniség önzetlen odaadása, a miből fakad minden, a mit becsülünk és csodálunk: tudomány és művészet, haza és társadalom, erkölcsi életrend. Ennek a forrásai is természetünkben buzognak, különben nevelésről nem lehetne szó, a ne-

velés nem ad semmit kívülről, mindent belülről fakaszt, mindent fejleszt, kívülről csak idomítás jő az emberbe, csakúgy, mint az állatba. Jaj az iskolának, mely csak idomít. Jaj annak, a mely csak strébereket nevel. A puha könyörületességből sem kérünk túlsokat. Az igazság a fő, annak kell odaadnunk magunkat, akkor embereket nevelünk. De könnyű kívánni az iskolától, hogy neveljen. Az se nagy dolog, kitűzni a czélokat, ámbátor mellőzhetetlen. De a fő: megcsinálni ezt a nevelést. Ennél nagyobb feladata nincs a pædagogának. Erre tanítsa meg tanítóinkat. Most íme még inkább értjük, hogy tekintély nélkül az iskola semmi. Csak a kinek nagy tekintélye van, tud belemarkolni a lelkekbe, hogy formálja őket. Tekintély nélkül csak rombolni lehet; az építéshez tekintély szükséges.

Elérkeztem a modern iskola utolsó feladatához: a modern iskolának *tanítani* kell, de ugyancsak másképp, mint a hogy a régi tanított. Ismeretek közlése: feladatának legcsekélyebb része. Tudnunk kell, mit tanítsunk és hogyan tanítsunk és mily főczél érdekében tanítsunk. Erről beszélni könnyű, tanítók körében a legkönnyebb, ámbár itt is annyi az előítélet, mint göröngy és kátyú az elhanyagolt úton, de inkább a nagyközönség és a hatóságok körében, kik ezen a téren is elkeseredett védői a réginek, néha meg oktan propagátorai a legújabbnak. A főczél nem lehet egyéb, mint az értelmi erő fejlesztése. Ha nem ez a főczél hatja át tanításunkat, akkor az egész meg van rontva. Az értelem fejlesztése pedig annyit tesz, mint az értelmet önálló munkára képesíteni. Könnyű-e ez vagy nehéz, és mily úton történjék, azt most nem kutatom. Mindenesetre van oly nehéz, mint az erkölcsi nevelés és ha a nevelési könyvekhez fordulunk, bizony azt tapasztaljuk, hogy ezek a könyvek sok mindenre tanítanak, sok értékes anyagot gyűjtöttek össze, de a fődolgot gyakran meg sem látják, az igazi nehézségeket nemcsak meg nem oldják, de még számot sem igen adnak maguknak róluk. De — mondom — ennek a kutatása nem tartozik ide, elég ennyi: az értelemnek munkára és önállóságra való nevelése a modern ideál. Itt alkudni nem lehet. Itt világfölfogások válnak széjjel. A középkor enge-

delemre és megnyugvásra nevelte az embereket, a tekintélybe vetett litre, mely fölment a gondolkodás alól. Van-
nak, a kik a középkorba akarnak bennünket visszavetni és ma
is ezt vallják ideálul. A haladás a gondolkodást és önállósá-
got írta zászlajára. Azt hisszük, hogy quietistikus emberek
talán nyugodtabban élék életüket, a minthogy az osztrigá-
nak is kétségtelenül kevés bajai lehetnek. De lehetséges-e
a modern életben az osztriga-ideált fenntartani? Mind
mégsem élhetünk klastromban, mert miből élnénk?
A klastromnak is az a föltétele, hogy legyenek, a kik a
klastromban élőkért dolgoznak, de ha dolgozni kell, akkor
jól kell a munkát végezni! Akkor ott vagyunk, a hol vol-
tunk, az életküzdelemnél, melynek sikeres és becsületes
megvívásához önálló gondolkodásra van szükségünk. De
ezzel meg is feleltünk a többi kérdésre is. Mit tanítsunk?
Hasznosat. Az ember nem engedheti meg magának azt a
luxust, hogy nagy kerülő utakat tegyen, a mai élet gyors
tempója ezt nem engedi meg. Nem titkolom, hogy a clas-
sikus nyelvekre czélzok. Szeretem azokat, légkörükben
nevelkedtem; de látom közeledni az időt, melyben ki-
vonulnak a középiskolákból. Csak akkor fogjuk külsőleg is
becsületesen szervezhetni egész iskolaügyünket. Akkor
elemi-, polgári- és középiskola kapcsolatos, egységes szer-
vezetet fognak nyerni. Most úgy neveljük a középiskolában
a gyermekeket, mintha valamennyiből történettudóst akar-
nánk faragni. Fenntarthatni-e ez állapotot? Az idealismus
híve vagyok, de az egészséges idealismus híve. Egészséges
idealismusnak nevezem azt, mely, mint a fa, a földben gyö-
kerezik, de magasra emeli koronáját. A másikat, a levegőben
lebegőt, szappanbuboréknak tekintem. A hasznos az első,
a fekete föld; ebből sarjadzik ki minden, a virág, a gyü-
mölc. A tanításban is ezt a természetes utat kell követni.
Az életben értékest kell tanítani és ebből a tanításból fa-
kasztani a magában értékesnek a szeretetet. Ebben az
értelemben minden iskolának gyakorlatinak kell lennie.
A hasznosság, az értelemnek önálló munkásságra nevelése, az
élet nagy értékének felismerése, megbecsülése, odaadó sze-
retete — ez az iskolai tanítás lényege, minden iskoláé.

A hasznosság mint alap, az értelem önálló munkássága mint erő, a szép, igaz és jó ismerete és szeretete mint cél, ez a tanítás nagy háromsága.

Ime a modern iskola ideálja. A pessimisták azt fogják mondani: hazugság. A gyakorlati emberek: álom. Lehet. De vannak álmok, melyek értékesebbek a valóságnál. Ideáljaink ebben az értelemben mind álmok. De ki akarna ily álmok nélkül élni? Az ideál valójában nem hazugság és nem álom. Az ideál csillag az égen, elérhetetlen távolságban. De ezek a csillagok vezetnek Kelet felé a világ-megváltó jászolához.

ALEXANDER BERNÁT.

ARANY JÁNOS TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA.

Második és utolsó közlemény.*

Műbírálatai.

I.

Mielőtt Arany műbírálatainak ismertetéséhez fognánk, legelőször arra a kérdésre felelünk, hogy mit gondolt és mondott a kritikáról.

Az irodalmi kapaszkodók kritikáját, mely a pajtások égis magasztalásában s másoknak lekicsinylésében nyilatkozik, nem tartja komoly kritikának s erősen elítéli, noha természetesnek tartja, hogy újabb költői irány hívei a régebbi irányt elítélik s hibáit nagyítják. Maga mindig objectív, sohasem «fitymál», hanem «vizsgál» (H. pr. dolg. 76. 90—2.). A *Szépirodalmi Figyelő* előrajzában komolyan hangoztatja az igazi kritika szükségességét: a közönségnek tájékoztatás, az érdemnek koszorú, a tehetségnek buzdítás, a lelketlen kontárságnak visszariasztás kell. A *Figyelő* «nem a régít az új ellenében, hanem az örök szépet» akarja képviselni «az idő gyarlóságai ellenében» (U. ott 500—1.). «Méltányolni épen az: se túl, se innen!» (U. ott 222.). A napi kritikával szemben áll az irodalomtörténet kritikája, mely kiegyenlítő: leszámítja a bámulásból azt, a mi csupán időszerű tulajdonságokra esett, le a kicsinylésből, a mi a továbbhaladás fejében emberi gyarlóságból történt. Ő ezen az állásponton van: se a multat le nem becsüli, se a jelent nem becsüli túl, mind a kettőben megtalálja a jót és rosszat (U. ott 91—2.).

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1910. évi 403. számában.

A kritikust vezesse meggyőződés, melyet az igazság szeretete szül. Ezért nem lehet mindig udvarias, engedékeny. «A meggyőződés ereje viszi, ragadja az embert, szent hév az, mely az igaznak szeretetét az álság gyűlölésével kapcsolja egybe; a szépnek, nagynak, tökéletesnek bennem lakó érzelmét bántja, a mi rút, sekély, félszeg: nem lehet, hogy szavam ilyenkor komolyan élesebb, vagy játszilag gúnyorosb ne legyen, s a toll hegyes vége helyett csupán pölyhös részével csiklandozzak» (U. ott 223.).

Az írók sérthetőségének határa különben is rendkívül bizonytalan. Néha még a dicséret is bántó, ha nem olyanféle, mint az író várta; az igazságot pedig ritkán lehet úgy kimondani, hogy ne fájjon (U. ott 222—4.).

Személyeskedő ne legyen a kritika s ne terjeszkedjek túl a művészeti szemponton. Itt is nehéz megvonni a határt, hogy meddig terjed a művészet s hol kezdődik az író személye. «A fogantás körüli vizsgálat mélyen belenyúl a lélekbe, de azért nem esik kívül a művészeti szempont határain. Lélektani lesz, de a művészet is az» — mondja egy szerkesztői jegyzetében.*

Nem helyesli az olyan bíráló eljárását, ki mértékül veszi a legnagyobb költők legjelesebb műveit s a mi ezeknek színvonalán alul esik, elítéli. Így a tisztességes közepszerűség igen rosszul jár, pedig az is megbecsülendő. (U. ott 93.)

Arany maga a leglelkiismeretesebb kritikus volt. Nemcsak fölmetszette a könyvet, hanem — el is olvasta, mint maga tréfásan mondja. Miután megnézte címlapját, be rendezését, tartalommutatóját, megforgatta kívül-belül: végigolvasta, egyes részt többször is, némelyikre «aludt is egyet», hogy megtudja, másnap milyen hatást tesz rá. «Ha aztán ennyi körül- és beletekintgetés után valamely vélemény meggyőződéssé szilárdul nálam, azt nem szoktam elhallgatni» (U. ott 94.).

* L. Várdai Béla: *A. J. kritikai álláspontja*. Beöthy Emlékkönyv 1908. Érdekes ismertetése a Figyelőben lefolyt kritika-polemianak.

Kritikája megírásában a vén cigányt s a festőművészt próbálja követni. Amaz, ha véleményét kérdik az eljátszott darabról, a hibás részt szó nélkül újra játssza, emez pedig a tanítvány háta mögött állva, rámutogat a hibákra. Ezekhez szeretne hasonló lenni, a mennyire lehet. Nem általánosságban mozgó bírálatot ír, hanem lehetőleg rámutogat a hibákra s a sikerült részletekre. Az ilyen kritika szerinte többet ér amannál. Ez gyakorlatibb s hatása csak ennek lesz a megbíráltnak. Ha az elvont eszmékből nem tanulnak is, a gyakorlati újmutatások használnak nekik valamit. «Részletes hibák kimutatása nem célja, csupán eszköze, vagy arra, hogy ezekből általános nézetre emelkedjék, vagy arra, hogy általános ítéletét ezekkel, mint példákkal igazolja» (U. ott 69—72.). «Ha az általános bírálat tudósabb, a részletes bonczolás mindig tanulságosabb.» Maga is csak az ilyenből tanult valamit. Igaz, hogy az ilyen töredekesnek fog látszani, de a gyakorlati intések adásának nyeresége kárpótol ezért (U. ott 118.).

Hogy ezeket az elveket mennyire megvalósítja bírálaiban, az alábbi ismertetésből fogjuk látni.

II.

Bírálati* kettő kivételével lapjaiban, a *Szépirodalmi Figyelő*ben és a *Koszorú*ban jelentek meg. Legtöbb (29) a *Figyelő*ben (1860—1862-ig) látott napvilágot, a *Koszorú*ban csak hat jelent meg. Ezek a Tompa verseiről, Bálint Gyula *Tasso*-fordításáról, Remete *Aeneis*-fordításáról, Johanna verseiről, a *Peleskei nótárius pokolba meneteléről* s Gáspár *Csemegék* című kötetről írt bírálati (mind 1863-ból). Ezek közül hatot megtalálunk *Összes Munkáiban*, a többit pedig *Hátrahagyott Prózai Dolgozatai* között olvashatjuk összegyűjtve.**

* Dr. Nógrádi László: *Arany mint kritikus*. (Idt. Közl. 1909) című dolgozatában egészen más rendszert követ, mint én, szintűgy Gálos Rezső is (*Arany mint műbíró*. Urania. 1909. és kny.).

** Megjelenésük helyét és idejét l. az Össz. Munk. és a H. pr. dolg. jegyzeteiben.

Ismertetésünkben azt a rendszert fogjuk követni, hogy először tárgyaljuk az epika körébe tartozó munkák bírálatait, azután a lyrikusokról szólókat. Ez a két csoport foglalja magában a legértékesebb bírálatokat, úgy hogy a többiekkel már röviden végezhetünk. A túlságos részletezést kerülve, csak arra szorítkozunk, hogy röviden tájékoztassuk az olvasót az illető bírálat tartalmáról s azután jelentőségét emeljük ki.

Ismertetésünket tehát az epikusokról szóló bírálatokkal kezdjük.

Magyar verses epikai művekről három bírálata van, melyek közül a Szász Károly *Trencsényi Csák* című tizenékes költői beszélyéről (1861) írott a legterjedelmesebb és legtartalmasabb. Mikor Szász Károly az Árpádok kihalta utáni korból (oligarchák kora) választott tárgy kidolgozásához fogott, Arany figyelmeztette, hogy ez a kor igen sokat és igen keveset nyújt az írónak költői feldolgozásra (sok «főalakot», de viszonyuk mélyebb megvilágítására keveset) s ezért maga nem merne megpróbálkozni vele kisebb költői elbeszélés keretében. Szász mégis megírta költeményét s legfőbb hibája valóban az lett, hogy a sok történeti tényt nem tudta egységes cselekvénynyé, a sok szereplő alakot pedig jellemékké fejleszteni. Nagyon árt a költeménynek a hibás expositio, melyet érdekes példákkal világít meg s kifejtí egyszersmind a helyes expositio fontos kellékeit. Hiba sok mellékalak szerepeltetése és szükségtelen (leíró) jellemzése is. Jeles eposírók hiába nem rajzolnak jellemet. A sikerült részek rövid kiemelése után áttér a főszerkezet vizsgálatára. A költeménynek hármias cselekvénye van, melyek közül egyik episod létere föléje kerekedik a főcselekvénynek. A szerkezettel kapcsolatban finoman fejtegeti Csák jellemét s azt vizsgálja, hogy megfelel-e a költő előszóban jelzett intentióinak. Erre nemmel felel s a főalak jellemét elhibázottnak tartja. A többi alak jellemzésében is lát fogyatkozásokat. Végül a külső formáról (nyelv, vers) mondja el véleményét.

Nagy gonddal taglalja a művet, szigorúan mutat rá hibáira, de elismeri jó oldalait is. Fejtegetéseiből azt lát-

juk, hogy az egészzet ingatag lélektani alapon álló hibás compositiónak tartja, melynek azonban vannak értékes részletei. A főhibát (személy- és eseményhalmaz) éles szemmel látja meg s innen kiindulva, a szerkezet és jellemzés főszempontjából vizsgálja a költeményt. A figyelmes olvasó talál természetesen több hibát is a *Trencsényi Csákban*, melyeket Arany nem emelt ki, bizonyára azért, mert a főhibákból következnek s így bátran elhallgathatók, másrészt mert nem akarta amúgy is szigorú bírálatát még szigorúbbá tenni. Mindenesetre jellemzi nagy igazságszeretetét és tárgyilagosságát, hogy barátja és legszorgalmasabb dolgozótársa költeményét ilyen szigorúan, bár tapintatosan ítélte meg. Igen becsesek benne az eposi compositióra vonatkozó általános nézetei.

Garay Alajos* *Betulia hölgye* (1860) című hat énekes eposáról csak rövid bírálatot ír, mert hosszabbra nem is volt érdemes. Kikel kritikánk nemtörődömsége ellen. Az epos olyan ritka jelenség manapság, hogy nem volna szabad agyonhallgatni. Kifejti, hogy a költemény tárgya: *Judit és Holofernes* története miért alkalmasabb tárgy a festőnek, mint a költőnek, azután compositiójának tökéletlenségére mutat rá biztos kézzel s rámutat egyszersmind az egész eposirodalmunkban uralkodó compositio-hiányra. Hibája még a költeménynek a leírások túltengése s kopott nyelve, mely a Vörösmarty koráénak gyöngye visszhangja.

Legértékesebb ebben is a compositióról szóló rész.

Dózsa Dániel *Zandirhám* (1858) című «székel» hős-költeményéről írt bírálatának csak a bevezető része készült el, de ez igen becses fejtegetéseket tartalmaz a Petőfi-utánzásról, az epos korszerűségéről, költőink egyoldalúságáról s az «eposi hitelről». Magáról a költeményről keveset találunk töredékében, mert fejtegetése csak azután következett volna.

Külföldi epikusokról szintén három bírálata szól, legértékesebb közülök a Hebbel *Mutter und Kind* (1859) című elbeszélő költeményéről írott. Méltó bírálat az újabb német

* Garay János öccse.

költészetnek ehhez a szép s méltán híres alkotásához. Valódi gyöngy Hebbel költeménye s a *Hermann und Dorothea* között vont finom párhuzama s szép az a fejtegetése is, mely abban leli a költemény főhibáját, hogy mintegy versenyezve a regénnyel, fölveti a pauperismus (nyomor, kivándorlás, socialismus) nagy problémáit és megoldatlanul hagyja. Másik hiba a hős passiv jelleme; a többi alakoké is ilyen. Nemzeti vonás szintén alig van bennük. E sarkalatos hibákért kárpótol bennünket a költemény sok szépsége: classikusan szép forma, jó szerkezet, naiv hang, szép leírások stb.

Nagyon értékesek itt Arany általános fejtegetései az eposról, az epos korszerűségéről s a modern epos helyes irányáról. Ezek a kérdések jobban érdeklik, mint maga a költemény. Az epos lelkes védője itt is a «világköltészet lyraözönének» közepette.

Wittgenstein Emil hg. *Hadshi-Jurt* (1860) című kaukázusi tárgyú eposáról írt bírálatában egy hibás költői irányt akart elítélni. Ez a «csecsencz epos» igen tartalmatlan, rosszul componált költemény teljesen passiv, semmi-jellemekkel. Írójának tulajdonképen az volt a célja, hogy a Kaukázusban szerzett ethnographiai tapasztalatait érvényesítse s ezért a sovány mesét fölczifrázta mindenféle exoticummal. Csupa csillogó külsőség, de semmi mélyebb tartalom. A mi költőink is mutattak akkor hajlandóságot az ilyen exotikus külsőség-hajhászásra, azért látta jónak Arany, hogy kikeljen ez ellen az irány ellen s rámutasson költőietlen és üres voltára. Különben a német-orosz herczegnek volt más célja is költeményével: dicsőíteni akarja benne a czárnak hódító és civilisatori működését. Arany éles gúnynyal támadja ezért, de jellemző objectivitására, hogy ebben a rossz s irányánál fogva gyűlöletes költeményben is meglátja a szépségeket (szép leírások, itt-ott érdekes lelekrájz, keleti zamatú helyek stb.), s nem hallgat róluk, hanem le is fordít néhányat közülök.

Frankl Lajos Ágost *Helden- und Liederbuchjáról* (1860) is érdekes ismertetést ír. Frankl ugyanaz a zsidó-német költő, a kinek *A főpap* című költeményét Arany 1858-ban

lefordította (*Hölgyfutár* 1858. 65. sz.). A kötet háromnegyed részét kisebb elbeszélő költemények töltik meg, melyek igen változatosak tárgy dolgában. Magyar tárgyú is van köztük, *Salamon királyról*, mely a leggyengébbek közé tartozik. Frankl tárgyainak ezzel a változatosságával nyeri meg Arany tetszését, de alakító érzékével és sokszor igaz költőiségével is. Mindig meg tudja ragadni tárgyában a költői mozzanatot, annak lelkét mintegy s azt önti versbe, nem pedig valami külső eseményt, kész történetet mond el verses formában, minden alakítás nélkül, mint a mi balladairóink teszik. Ezt emeli ki Arany tanulságképen. Sok költemény tartalmát elmondja (egyet rhythmusos prózában), még pedig szándékosan, hogy bemutassa, mennyi érdekes tárgyat tud találni egy szemes epikus, ha körülnéz a világon. Intés, újmutatás volt ez is az akkori vízenyős lyrai verseket s egyebet nem is zengő poétáknak. Aranyt mindenesetre az is vonzhatta, hogy Frankl is leginkább mondai és történeti tárgyakat szeret feldolgozni, mint ő.

Prózai elbeszélő művekről négy bírálatát ismerjük. Vas Gereben *A pörös atyafiak* című regényéről szóló első sorban azért érdekel bennünket, mert Aranynak egyetlen regény-bírálata, másodsorban írója miatt.

Legelőször azt hibáztatja benne, hogy a regény adomaszzerű pointre van alapítva s különösen symmetrikus szerkezetű. Az ilyen «egység» nem való regénybe. Az író különben lélektani bonyodalomra is törekedett. Ennek vizsgálata céljából elmondja a regény tartalmát igen ügyesen egészen a különös végrendeletig, mely a mese középpontja. Itt megáll s igen talpraesetten fejtegeti, hogy a fura végrendelet ötlete nincs lélektanilag helyesen motíválva s komoly fejleménynek nem lehet igazi alapja. Ezután a mesét folytatva arra az eredményre jut, hogy a mi a végrendeletből fejlődik, «komolynak igen furcsa, furcsának igen komoly». Majd a jellemeket veszi sorra s érdekes megjegyzéseket ejtve el a jellemzésről általában, kimutatja hibáikat s egyes jó oldalaikat is. Végül röviden, de kitűnően jellemzi Vas Gereben dialogusát, előadás- és jellemzés módját, didaktikus irányát. Ez a kis jellemzés, valamint a párhuzam Vas

Gereben, Fáy és Eötvös előadásmódja között legérdekesebb része a bírálatnak s irodalomtörténeti értékű.

Almási Tihamér *A mit a szerek meg nem gyógyítanak* (1861) című novellájáról rövid, könnyedén odavetett kis ismertetést ír. Főleg a jellemekről szól, de csak érintve ezeket. Az alakok nyelvben nem különböznek egymástól és «nagyon lábujjhegyen járnak». A mesét is csak érinti. Finoman van szöve, talán túlságos finoman. «Ha elolvastuk, oly hatást hagy lelkünkben, mint egy miniature tájkép, rajta, teszem, egy bárány, a háttérben kicsi sírhalom, kereszt.» Ezzel a találó hasonlattal kitűnően jellemzi az egész kis novellát, mely csinos és chablonos.

Paulikovics Lajos *Sarkadvár* (1861) című regényéből, mely János király korában játszik, csak egy mutatványt közöl, mely a regény vázlatát adja s fellengős előadásmódját jellemzi.

Merényi László *Eredeti népmesék* (1861) című gyűjteményéről hosszabb s igen tanulságos bírálatot ír. Bevezetésében eredeti párhuzamot von a régi kor epikusa és közönsége s a mai mesemondó és közönsége közti solidaritás között, erről amarra következtetve. Hangsúlyozza a mesegyűjtés fontosságát, különösen a mi viszonyaink között (V. ö. H. pr. dolog. 207.) s biztos kézzel vonja meg a határokat, melyek közt a jó gyűjtőnek mozognia kell, hogy gyűjteményét hitelesnek, a népszellem eredeti, hamisítatlan documentumának tekinthessük. Szerinte «az elmondásban a gyűjtő követheti az ügyes mesélő szabadságát, költésben nem». Ezután azt vizsgálja, hogy Merényi mennyiben felel meg a követelményeknek s kimutatja, hogy jó gyűjtő, de írói vágya néha tévutakra vezet. Mint a népköltés nagy ismerője, nagy hozzáértéssel s rendkívüli tájékozottsággal vizsgálja a gyűjteményt s érdekesen állítja össze a mesék kezdő és bezáró szakaszait, epikai közhelyeit, mythologiai vonatkozásait, finom érzékkel különböztetve meg az eredeti elemeket s a gyűjtő önkényes alkotásait. Szól a mesék fajtáiról (kettőt maga is hozzátesz), a népies talányokról s a gyűjtemény nyelvéről. Célja volt kijelölni a helyes utat a gyűjtőknek s ez bírálatának legnagyobb érdeme.

III.

Lyrikusokról összesen tíz bírálatot írt. Tompa Mihályon és Szász Károlyon kívül még néhány kisebb lyrai költőt méltatott bíráló figyelmére, ezek: Szász Gerő, Fejes István, Bulcsu Károly, Oláh Károly, Kemenes, Vida József, Ormódi Bertalan és Malvina.

Kezdjük a legkiválóbb egyéniséggel, Tompával. Tompa összes költeményeinek VI. befejező kötete 1863-ban jelent meg, erről írta kis cikkét, mely «nem tüzetes bírálat, csak egyszerű bemutatás». Tompát legjelesebb költőink közé sorozza s költői fejlődését szép kis fejtegetés után így állapítja meg: «Első [foka], mely képekben és érzelmességben túltrajong; a második, mely tiszta dallammá, harmóniává higgad le; a harmadik, mely ódává tömörül».* Kiemeli a sok reflexió szépségét költészetében s egyszersmind kifejti, hogy a reflexiónak helye van a lyrában, csak költői forrásból eredjen. Tompa reflexiói sem magukért vannak, hanem «álarcai valamely ki nem mondott, vagy csak félig kimondott mély érzelemnek». Ezt gyönyörűen bizonyítja be egyik legszebb költeményén (*Isten akarátja*). Kiemeli Tompa képekben gondolkozó, allegorizáló hajlamát. «Nála a gondolat azonnal jelvi, vagy allegorikai kifejezést nyer; a kettő egyszerre születik. Eredeti hajlam ez nála eleitől fogva; egyszersmind a viszonyok által parancsolt kényszerűség.» Itt mutat rá azután hazafias allegóriáinak nagy értékére. A többi költeményről is van egy-egy elismerő szava, finom megjegyzése, de bírálatának legnagyobb érdeme Tompa költészete néhány főbb jellemvonásának találó s irodalomtörténetileg becses kiemelése és méltatása.

Legterjedelmesebb bírálata a Szász Károly 1861-ben megjelent költeményeiről szóló.** Nem kísérhetjük végig Arany gondolatmenetét a hosszú bírálaton keresztül, csak általánosságban szólhatunk róla. Ebben követi leginkább gyakorlati bíráló eljárását s általánosságok helyett a leg-

* V. ö. Lev. I. 411. 445. II. 204.

** V. ö. Lev. II. 73—75.

nagyobb aprólékossággal bonczol s mintegy ujjal mutat rá a szépségekre és a hibákra. A kétkötetes gyűjteményt Szász öt részre osztotta külön címek alatt, Arany sorra veszi ezeket s mindegyikben először a sikerülteket emeli ki, egy-egy finom megjegyzéssel jellemezve őket (pl. egyszerű báj, lehelletszerűség, egyszerű forma, a gondolat szerencsés kivitele egy képben stb.), azután azokat bírálja, melyekben hibákat talál. Megjegyzéseit csak akkor méltathatjuk kellőképen, ha előbb elolvassuk az illető költeményt. A különben fárasztó bírálat így nagyon élvezetes és tanulságos lesz. Csak így látjuk, hogy a mit tán szörszálhasogatásnak, túlságos aprólékoskodásnak gondoltunk, mennyire fontos s mennyire azon fordul meg a vers sorsa. Sokszor azt tapasztaljuk, hogy Arany csak egy hibára mutat rá s mi többet is látunk, de az az egy hiba rendesen a vers Achilles-sarka, melyre biztos tapintattal talál rá mindig s az elhallgatott hibák e mellett nem fontosak. Apró észrevételeiben szinte kifogyhatatlan: itt Petőfi-, Garay-, Béran-ger-hatást lát, ott a kép realitása ellen van kifogása, ez itt közhely, amott csekély az alapgondolat; így mutat rá a képhajhászatra, túlzásra, a lélektani hibára, a szókötsi zavarra, a rhythmusnak, rímnek hibás voltára stb. De azért nem vész egészen a részletekbe, hanem nagyon sok általános tanulságot is von le a bemutatott példákból. Így szól a népies kifejezések használatáról, a leíró költészetéről, a népballadáról, a szokatlan képekről, az alkalmi költeményről, a compositióról, a bevezetésben pedig az akkori kritikáról, a maga kritikusi eljárásáról, az akkori lyráról s a külső forma fontosságáról.

Szász versei közül a *Búbánat* cyclust tartja legsikerültebbnek, melyet Idunának, elhunyt fiatal nejének emlékére írt; ezek a legegyszerűbb, legigazabb és legszebb darabjai a gyűjteménynek. Legjobb balladájának a *Bánfi Dénes csókját* tartja, melyet szépen méltat is. Ez a véleménye azóta általánossá lett.

Ez a rövidke ismertetés is fogalmat adhat bírálatának tartalombeli gazdagságáról s magas színvonaláról, de legfőbb értéke mégis Szász Károly költészetének kitünő jellem-

zése,* melyet az irodalomtörténet bátran szószerint lapjaira jegyezhet. Csak két helyet emelek ki e jellemzésből. Egyik képletes s mégis a legtalálóbb, legvilágosabb: «Ha a költészet virág: Szász Károly jelen gyűjteményét oly bokréta-hoz hasonlitanám, melynek *egészben* több *színe* van, mint *illata*. Nem a rezedá édes varázsa az övé, mely igénytelen külső alól terjeszti bűbajos hatalmát; nem az örökhű rozmarin fájdalmas epedése, mely átható illatját hervadva, száradva is megőrzi; de nem is a királyi rózsa teljes tökélye, mely felülmúlhatlan színpompával a jó szag azon egészszéges mértékét párosítja, mely örökké elbájol, de soha nem kábít: inkább a tulipánok, györgyikék ezer fajához tenném, mely tanult kertész művelése által és így félig természeti, félig mesterséges úton nyeri változatos színei gazdag játékát s inkább a szemre, mint azon intensivebb érzékre hat, mely benyomásait közvetlenebbül, hathatósabban adja által az idegeknek.» A másik azt bizonyítja, hogyan lehet egy mondattal tökéletesen jellemezni: «Könynyűsége, mint a genie-é; de a lángelme biztossága, mély-sége nélkül».

Szász Gerő költeményeinek bírálatában azt az érdekes rendszert követi, hogy egyetlen verset bírál végig versszakról versszakra haladva. Mindent elmond róla tartalmi és formai szempontból, a részletekhez általános megjegyzéseket fűz, végre összegezi a mondottakat. A többi verset csak röviden érinti. Szóval arra a nehéz feladatra vállalkozik s kitünően meg is oldja, hogy egy költőnek egész költészetét jó és rossz oldalaival *egyetlen* költemény fejtegetésével jellemezze. Ez a rendkívül alapos, minden részletre kiterjedő vizsgálat talán legjellemzőbb magára Aranyra: éles elméjére, tiszta látására s kényes ízlésére, melyekkel a legcsekélyebb hibán is fönnakad. Ilyen szigorú bírálója lehetett önmagának.

Fejes István költeményeinek bírálatában pompásan mutatja ki az «ál-eszményiség» ürességét. Fejes az «eszmét» valami megfoghatatlan tüneménynek tekinti, melyet emle-

* H. pr. dolg. 94. 98—9. 111. 119. 121. 133—4.

get, mert divat, de kifejezni meg se próbál. Érzéseit szintén nem tartja kifejezhetőeknek. Ez a tárgyi határozatlanság szüli nála a kifejezés határozatlanságát. Igen sokszor teljesen érthetetlen. Ezt érdekes példák sorozatával bizonyítja. Bizonyos csillogás, csengés van verseiben, melyek a kevésbbé avatott olvasót megtéveszthetik, de a hozzáértő előtt nem leplezhetik a vers ürességét. Ez a bírálat egy egészséges költői lélek tiltakozása a költészet czégére alatt beteges phantasmagóriákat s dagályos ürességeket áruló költői irány ellen. Ez magyarázza meg erősebb, ironikusabb hangját is. Arany az ilyen költészettel szemben nem tudta egészen megőrizni tárgyilagosságát s bosszankodása humorban, ironiában tört ki. Nem is ártott akkor ezt az irányt kissé nevetségessé tenni. Értékes benne az eszményiség fogalmának megvilágítása.

Bulcsu Károly* sem tartozott a népieskedő Petőfi-utánzók közé. Költeményeiről írt bírálatát ezeknek kitünő jellemzésével kezdi Arany, azután Bulcsu ellentétes irányát emeli ki, melyet éppen ellentétes voltánál fogva dicsérhetnénk, ha viszont a másik végletbe nem tévedne. Ő tudniillik a költészet czélját részint a komoly föllengésben, részint a didaxisban keresi. Ez a két törekvés harmoniatlanul vegyül össze verseiben: «Didaxisában igen föllengős, föllengéseiben igen didaktikus». Ebből eredő hibáit: a zavarosságot, szárazságot, dagályos képhajhászást, a jellemzetesség hiányát, az előadásnak egyenetlenségeit finoman s példákkal megvilágítva fejtegeti. Itt nem annyira egyes költeményekkel foglalkozik, hanem inkább általános fejtegetéseinek illusztrálására hoz fel példákat.

Kemenes** a katolikus vallási költészet egyik képviselője. Verseinek megjelenése alkalmat adott Aranynak, hogy elmondja véleményét a vallásos költészetről általában s a mienkről különösen. A vallásos költészet «a legfőnségesebb, mi után költő törekedhetik», de tartsa meg saját

* Családi nevén Paltsó (ref. pap és tanár † 1865). Szinyei: *Magyar Írók* I. 1406.

** K. Ferencz, családi neve: Csecsinovics. *Magyar Írók*. V. 1410.

jellemét. «A stil, melyben Istennek egyháza épül, nem kölcsönözheti el sem a színház csillogó díszitményeit, sem a vásári bódék ríktó tarkaságát. Egyszerű komoly fönnség illik ahhoz.» A mi vallásos lyránkat (így Kemenesét is) dagály, képhajhászat, néha bántó népies hang jellemzi. Erre a veszélyre akart rámutatni.

Oláh Károly *Száz darab költemény*-ével is csak röviden foglalkozik. Oláh sem Petőfi-utánzó. Költészete Aranyt a Nagy Imre-féle irányra emlékezteti nyelvben és tartalomban. «Ez iskola örök-ifjú színezete ömlik el szerző költeményeiu s a kifejezésnek ama fellengő módja, mely inkább akarja nyelvében meghaladni, mint föl nem érni a gondolatot, inkább akar feszes, mint bágyadt lenni; mely érezteti velünk, hogy midőn költ, mindig komolyan, ünnepélyesen veszi a dolgot és korántsem játszik.» Milyen jó kis jellemzése a Vörösmarty-iskolának!

Vida József *Nemzeti koszorú*-járól Szász Károly elismerő bírálatot írt a *Szépirodalmi Figyelő*-be. Arany, mivel Vida verseiben aránylag kevés eszmei tartalmat és formaépséget talált, nem hagyta szó nélkül Szász bírálatát s egy kis polemiát írt ellene. Vida humoros verseit nem becsüli nagyon sokra. Humora nem elég mély ahhoz, hogy humornak nevezhetnők. «Eszmeszikraiban» a *Felhők* hatását látja. Leiró versei és balladái ellen is sok a kifogása. Az utóbbiakhoz fűzi nagyértékű megjegyzéseit a balladáról. Ebben a kis bírálatában szintén részletező, gyakorlati eljárás módját követi.

Ormódi Bertalan *Magyarhon ébredése* című kötetéről értékéhez mértén röviden szól. Versei főhibája a költői nyelv eredetiségének, erélyének hiánya. Olyan hatást tesznek, mintha valami jobb költő verseit gyenge fordításban olvasnók. Részletezni keveset részletez, de azért rámutat egy pár hibára s jó oldalra is.

Malvina* költeményeiről terjedelmes bírálatot írt, melyben ismét sok a részletes bonczolgatás és az általános megjegyzés (a kritikáról, az epigrammáról, a lyrai vers

* Tarnóczy Malvina, gr. Niczky Istvánné. *Magyar Irodalom* IX. 1049.

szerkezetéről, a nőírókról stb.). Egyetlen bírálata magyar nőíró verseiről. A gyenge verseket szigorúan ítéli meg, de udvarias, tapintatosan komoly, néha finoman humoros hangon. Arany lelki finomságára valló kedves bírálat, mely sehol sem bántó. Mintha meg akarta volna mutatni, hogyan kell nőírót bírálni: erélylyel, de gyöngéden.¹

IV.

A *műfordításról* azt tartja, hogy «legyen eszme- és alakhű, mégis szabad» (Lev. II. 126.). Az alakbeli hűségnek azonban nem föltétlen híve. A költő eldobhatja az eredeti mértéket, «ha a költő szellemét inkább kifejezheti oly idomban, mely nemzete nyelvén amazzal analog s mint megszokott nemzeti idom jobban behízelgi magát» (H. pr. dolg. 275.). Legyen magyaros, de kerülje a «bundaszagot» (Lev. II. 126.). Nagy munka ugyan sort sorral, sőt lehetőleg szót szóval visszaadni, de nem elég. Lehet valami igen híven fordítva s mégsem jól. Nem elég *azt* mondani, a mit az idegen költő, hanem lehetőleg *így* is kell mondani. Ehhez bizonyos congenialitás szükséges. A fordításnak lehetőleg azt a *hatást* kell tennie az olvasóra, mint az eredetinek. «Ez utóbbit olykor némi hűtlenséggel lehet elérni, feláldozván a szóhűséget» (H. pr. dolg. 284—7.).² Tehát szerinte fő a hatás, az alaki, sőt a tartalmi hűségből is engedhet a fordító annak kedvéért.

Ebből a szempontból bírálja a fordításokat: Remete József *Aeneis*-fordítását³, Bálint Gyula *Megszabadított Jeruzsálem*-ét, Nagy István *Faust*-ját, Szász Károly és Illésy György *Béranger*-fordításait. Az első kettő érdekesebb, a másik kettő rövidke ismertetés. Az eredetivel gondosan

¹ Egy pár ajánló szóval egy külföldi nőköltő verseit is bemutatja (Johanna: *Frauenleben*), lefordítván közülök egyet mutatványul.

² V. ö. A magyar *Shakespeare megindítása*. Aranynak bizottsági jelentése, mely ugyan a bizottság véleményét tartalmazza, de a magáét is egyszersmind (H. pr. dolg. 493—8.).

³ Ebben érdekesen nyilatkozik a classikusok iskolai olvasásáról.

összeveti a fordításokat s rámutat hiányaikra. Megjegyzései igen találók itt is és elegendők volnának finom műfordítói érzékének bizonyítására, ha azt saját remek fordításai anynyira nem bizonyítanák.

Még van Aranynak egy pár ismertetése, melyekről a teljesség kedvéért szintén megemlékezünk néhány szóval.

Ormós Zsigmond *Utazási emlékek* című kötetét bírálva, szépen fejtegeti, hogy milyen legyen a jó útirajz. Legyen személyes tapasztalatainknak, egyéni benyomásainknak följegyzése. Előadása a tárgyakból, benyomásokból egyszerűen, természetesen fakadjon. Ne legyen keresett, feszes s főként ne mások már megírt tapasztalatait adja benne az író, hanem a magáéit.

A *Magyar balladák könyvéről* (szerkesztette Székely József) írt ismertetésében az «Emlékezzünk régiekről»-t s a «Fehér László»-t illető megjegyzései érdekesek. Szerinte a balladákat a ballada fejlődésének rendjében kellett volna összeállítani, nem betűrendben (írók szerint).

Az *Alkotmányos nagy naptár* (1862) kiadta Petőfi Apostolát, még pedig rettentően megcsonkítva és eltorzítva. Ezért érte Müller naptárát az a kitüntetés, hogy Arany foglalkozott vele. Nagy gonddal összevetvén a hiteles szöveggel «Müller úr Apostolát», kimutatja a tömérdek rontást, melyet Petőfi költeményén barbár módon tettek. Erre nagy szükség is volt, mert Az apostol itt látott először napvilágot (az 1851-es elkobzott kiadás nem volt ismeretes) s a közönség Petőfi hiteles kiadását látta volna benne. A kiadót arra is kioktatja Arany, hogyan kell és szabad nagy költőt kiadni.

A *peleskei nótárius pokolba menetelét* is ismertette, 1863-ban, a ritka könyv egy előkerült példányáról kapott pontos másolatból. Jobbára tartalmát mondja el «a nem minden szellemesség nélkül», de «csekély mű-alakítással» írt munkácskának, melyet akkor még Gvadányiéknak tartottak.

A *Magyar hölgyek életrajzáról* s Gáspár János *Csemegek* című gyermekek számára készült gyűjteményéről írt rövidke ismertetései nem nyujtanak elvi szempontokat.

Mátyás Flórián *Magyar nyelvtörténeti szótárának* II. füzetéről írt bírálata, melyben négy igen talpraesett észrevételt tesz, csak *Hátrahagyott prózai dolgozatai* közt jelent meg s nyelvészeti érdekű.

Thalès Bernard *Méodies pastorales* című kötetében Petőfit plagizálta. Arany fölfedezte s szóvá tette a dolgot.

Millien *Le moisson* című kötetének Thalès által írt ismertetését is lefordította, nagy értékű fejtegetéseket fűzve hozzá a költészetnek népies alapon való regenerációjáról (l. tanulmányom harmadik részében).

A külföld népköltészetét is éber figyelemmel kísérte s két gyűjteménynek: a *régi dán balladák* Prior-féle angol fordításának és *Campbell nyugot-felföldi népmondáinak* érdekes ismertetését adta az angol *Athenaeum* nyomán egy-két vonatkozással a magyar népköltészetre.

Az *Edinburgh Review* nyomán a *hindu drámát* és *Sakuntalát* is ismertette. Érdekes benne a bő tartalmi ismertetés, közben szép verses fordításaival, melyek bizonyítják, hogy mennyire bele tudott mélyedni annak az exotikus remekműnek szellemébe is.

A *Niblungok vagy Giukungok* (a Skaldából) czímen ismerteti a mondát, mely fő vonásaiban megegyezik az Edda előadásával. Véleménye szerint ebből a világnézetből tisztult ki lassan (a XIII. századig) a Nibelung-ének világnézete (*Koszorú* I. évf. 2. félév 42—44., a *Hátrahagyott iratok* közt nincs közölve).*

* A *homerosi kérdésről* ez volt a véleménye: «A tárgyakat, sőt részben a formát is örökölhette előbbi dalmokoktól s az így nyert anyagot geniusa újjá teremthette, egygyé is olvaszthatta a nélkül, hogy művét szükségkép le kellett volna írnia, segítvén emlékezetét az ismeretes anyag, sőt az alak némi durványa is» (*Koszorú* II. 405—6.).

Wagner zenedrámájára vonatkozó érdekes polemiáját Várdai ismerteti (*E. Ph. Közl.* 1908. 659—60).

— *Madách Ember tragédiájáról* bevezető beszédében (H. pr. dolg. 489—92.) nyilatkozott. Más erre vonatkozó megjegyzései (*Lev.* II. 210., 352., 384., 394., 402., 388—94. Várdai fönti cikke. 738.).

Néhány érdekes megjegyzése más írókról: *Tinódi* (H. pr. dolg. 13.), *Faludi* (373—4.), *Diószeghi*, *Fazekas*, *Földi* (381—2.), *Kisfaludy*

Általános nézetei a költészetről.

I.

Foglalkozott-e Arany, általános æsthetikai elvekkel? Foglalkozott, bár nem rendszeresen s a «maga» nézeteit nem a német æsthetikusoktól tanulta. Természetes, éles esze s veleszületett finom érzéke az ilyenek iránt biztosan útbaigazította. Sokat gondolkozott ő ezekről a kérdésekről s a világirodalom remekeinek gondos tanulmányozása, gyengébb alkotások hibáinak mérlegelése és saját költői munkássága közben lassankint leszűrődött a véleménye s erős meggyőződéssé vált. *

Noha «az æsthetikát» csak érezni tudja, kifejezni nem (L. I. 45.)** s æsthetikáját «paraszt æsthetikának» nevezi (L. II. 84.), erre a szerény önkicsinylésre azt mondhatjuk, hogy alig találunk költőt, ki e kérdésekben oly világosan látott s meggyőződését oly világosan formulázta, mint ő.

A szép szerinte művészi tárgyakban «a jónak és igaznak kifejezése, de nem egyenest (directe), hanem közvetve, az idomban és idom által» (H. 523.).

A költészet célja «összhangzatos alak- és tartalomban» előállítani a szépet (ÖM. 53.); a szép örök formáitól soha sem válhatik meg (V. 658.). Főcélja sohasem lehet más, mint a szép, tárgya lehet igaz is, jó is (ÖM. 494.). Iránya

S. és Vörösmarty (303.), *Kazinczy és Széchenyi* (Lev. II. 68.), *Petőfi* (Lev. I. 62. H. pr. dolg. 107., 127., 380., 520. Várdai czikke 741.), *Lisznai* (H. pr. dolg. 106. Lev. I. 288.), *Tóth Endre* (U. ott II. 415—20.), *Jósika* (Várdai czikke 738.), *Pap Endre* (U. ott 740), *Wohl Stefánia* (Várdai czikke 740.).

* Dr. Dénes Lajos: *Arany æsthetikai nézetei* (1905.) című tanulmányában szépen foglalja össze ezeket, de más rendszerben.

** Az e részben előforduló tömérdek hivatkozás elkerülhetlenné teszi a lehetőleg takarékos rövidítéseket, ezért Arany levelezését ezentúl csak: *L.*, Összes Munkáit: *ÖM.*, Hátrahagyott pr. dolgozatait: *H.*, Várdai Béla: *Kisebb adalékok A. J. esztétikai nézeteihez* cz. czikket pedig (E. Phil. Közl. 1908.) V. fogja jelezni (a lapszám itt a *Közlöny* 1908. évtolyamára utal).

lehet valamely költői műnek, de főiránya mindig a szép legyen (V. 658. L. I. 296.).

A szép kifejezése azonban általánosságban lehetetlen. Az úgynevezett örök szépet minden nemzeti különösség nélkül a képzőművészet sem tudja kifejezni, még kevésbé a költészet, melynek anyaga, a nyelv, mindenikénél nemzetibb. «Az általános emberi, az általános szép, ha költészetben jelenik meg kivált, nem válhat meg a nemzetitől», ha korcs szülemény nem akar lenni. A népiesre nem szorul okvetlenül. Viszonyuk ez: általános (emberi) — különös (nemzeti) — különös (népi) (H. 518—9.). Ezt a gondolatot fejezi ki oly szépen *Kosmopolita költészet* című versében.

A szépnek szerinte erkölcsi alapja van. Az író festhet szenvedélyeket, melyek összeütköznek a morállal, a világrenddel, de nem adhat azoknak igazat. Minden nagy költőnek alapvonása a mély erkölcsi érzés. «A szép így marad harmóniában az igazzal és jóval, melyek nélkül megszűnik létezni» (L. II. 415.). *

Ezekkel a nézeteivel szoros kapcsolatban vannak az eszményítésről szólók, melyeket költői formában, mindamellett a legvilágosabban, tanítókölteményében *Vojtina Ars poeticá-* jában, fejteget. Lássuk gondolatmenetét rövidre fogva.

A költőnek «hazudnia» kell, vagyis a valóságot megmásítania, alakítania. Ez a megmásítás legyen valóság. Így lesz sokszor a költészet igazabb, mint maga a valóság. ** Hogy valóságnak lássék a «hazugság», kell benne igaznak is lenni, «csak hogy nem a mi részszerint igaz, olyan kell, mi egészben s mindig az.» De van sok «egész» és «örök» igazság, mely nem való a költészetbe. Ezek «földszint» igen fontosak lehetnek, de «ott fenn, a hígban» nem nekünk valók, legfeljebb ballastként vihetjük magunkkal, ha a képzelet léghajójába ülünk. «Ily célra megjár a bölcselmi

* V. ö. V. 658.

** A nagyon kivételes, szokatlan (noha valóság) ezért nem való a költészetbe, mert ott hihetetlen lesz (H. 121—2.). «Valami lehet igaz, de a költészetben mégsem igaz. Megfordítva költött dolgot igazzá tesz a poesis.» (V. 735.) «Költeni, mégis igaz maradni: ez a nagy feladat, melynek megoldásától függ a poétai siker.» (ÖM. 537.).

eszme», különben kárba vész.* A tapasztalat, a konkrét igaz (valóság), a mi az életben valóság, a költészetben nem az, oda nem való. A költő csak a valóságnak árnyéka, annak égi mása. De azért a valóságot sem kell egészen «kirúgni láb alól» s az «ideál» nem kósza föllengés, nem külsőségek keveréke. Legyen eszme minden műben, így eszményi is lesz mindenik.

Az idealismusról és realismusról, melynek végleteit *A sárkány* című versében gúnyolja ki, szintén tanulságos s eredeti a felfogása.

«Az eszményiség nem áll bizonyos szűkkörű formákban** minden igazi költészet eszményit» (H. 36.), «minden igazi költészet ideál» (H. 519.). «Minden igaz költészet eszményi, mert eszmét fejez ki», csupán a kivitel módjára nézve különbözik az úgynevezett idealismus attól, melyre nem alkalmazzák e nevet. A költő s minden művész két fő utat, rendszert követhet eszméje megtestesítésében: a) az eszmét s az egyént a nemben, b) az eszmét s a nemet az egyénben fejezi ki. A két irányt így állítja egymással szembe: a) eszményi (szűkebb értelemben); classicismus; pogány (mert az egyén elvesz a nemben); elvontabb (mert a nem abstractio); szűkebb (mert a nem korlátoltabb): ez a régi idealismus; b) egyéni; romanticismus; keresztyén (mert az egyént felszabadítja); concretebb (mert az egyén is az); tágabb (mert az egyéni változatosság végtelen): ez a mai értelemben vett realismus (de nem materialismus). Mind a kettő eszmét fejez ki s határozott alakban testesíti meg. A görög irodalom «classikus» és mégis csupa határozottság, szabatosság, semmi üres csapongás, tárgy- és alaktalan szétfolyás benne. «Ki az eszmét test nélkül akarná érzékeink elé állítani, az felhő után kapdos, de nem költő; ki

* A reflexio, elmélkedés csak akkor nem való a költészetbe, ha nem költői forrásból ered. A gondolatot szülje érzelem, emelje képzelet. A philosophiai gondolat érvényesüljön a szép törvényei szerint. (H. 291—2.).

** Az ilyent «conventionell eszményiségnek» (H. 36.), vagy «ál eszményiségnek» nevezi (H. 160.).

a testet eszme nélkül hurczolja a költészetbe, az materialista, nem költő» (H. 159—60.).¹

Az idealismusról és realismusról ugyan így nyilatkozik másutt is (H. 519—20.), kiemelve, hogy a realismus elfogadja az esetlegest, specialist, például a nemzetit, népit, egyénit, de nem mint lényeket, hanem mint formát, melyben nyilatkozik. Lényegét mindig az idea teszi, «ha a res külsejéből belsejébe tolakodik, akkor nem költészet többé.»²

A költészet célja «az emberi szív rejtélyeit akár alanyilag (lyrában), akár tárgyilag (epikai költeményben) minél igazabb kifejezés által feltüntetni», tehát nem menekülés a konkrét valóság elől a képzelet fellegváraiba. A költészet minden korban az által hatott, hogy «a képzelem szülötteit is minél emberibb vonásokkal bírta felruházni» nem az által, hogy kitörekedett volna az emberiből a semmibe (ÖM. 490.).³

Ezzel igazolja mások s önmaga előtt a saját költői eljárását. Költészetét valóban áthatja egészséges realismusa, mely azért csupa eszme. A testet adja, de a lelket fejezi ki vele. Reális, de mindig eszményit azért.⁴

Különben az volt a meggyőződése, hogy a költészetnek feladata mégis csak az minden időben, hogy bennünket az élet nyomorúságai közül egy eszményi világba ragadjon (ÖM. 490., 508., 511., 513., V. 661.).

II.

A költői tehetségről, a költői tehetség fokozatairól, kifejlődéséről következőleg vélekedik:

A tehetség isteni adomány. Ezt kétségbevonni s teljesen a nevelésnek, milieunek tulajdonítani lehetetlen. A költői lélek bizonyos hajlamot hoz magával a világra, hogy a dolgoknak inkább költői, mint prózai oldalait lássa, érzéket rhythmus, összhang iránt, ellenszenvet a gépies foglalkozás,

¹ A rút behurczolását a költészetbe, elítéli (V. 661.).

² V. ö. ÖM. 537—8. is.

³ A személyesített abstract fogalmakat ezért nem szereti (H. 144.).

⁴ V. ö. L. I. 108.

a túlságos rend ellen. Az ilyen lélek, ha nem költői pályára sodortatik, legtöbb esetben szerencsétlen, a nélkül, hogy tudná, miért. Mert nemcsak a költők (kik azzá lettek) az egyedül hivatottak. Vannak még sokan, kik csak azért nem lettek költőkké, tán nagyobbakká mint a koszorúsok, mert a sors nem emelte ki őket a tömegből.¹ — Ha a tehetség megvan, a többi a nevelés, képzés, utánzás dolga. A leg-egyszerűbb népköltőnek rengeteg minta áll rendelkezésére, melyeket utánoz (H. 521—23.). Erre az utánzásra a lángész is rászorul. A lángész természetesen «villámgyorsan szedi magába mindazt, a mi jó van előzőinél; alkotva pedig, habár valami olyat akarna is, a minő minta előtte lebeg, a benne levő eredeti erő által egészen mást hoz létre». Minták nélkül, a költészettel való minden érintkezés nélkül a született lángészből sem lehet költő (ÖM. 369—70.).

Ez az utánzás sohasem lehet szolgai, ez csak tanulás, a tehetség fejlesztése. A minták szolgai utánzását mindig elítéli.² A közönséges fölhevülés a mások gondolatainak újra öntésére vezet, az igazi költői hevület új gondolatokat szül. (H. 228.).³ Az igazi költő művének önállóságot kell mutatnia a gondolatok eredetiségében, vagy a kifejezés hatalmában, vagy a formák kezelésében, vagy a nyelvben, vagy mindezekben együttvéve (L. II. 422.). A tehetség nem elég, azt művelni is kell: nemcsak a külső formát s nyelvet iskolázní, hanem azt a nehéz mesterséget megtanulni, hogy meg tudjuk választani: mit mondjunk, mit ne, tudjunk erőt összhanggal párosítani. Érezni nem elég, ki is kell azt fejezni tudni, még pedig nem banálisan, hanem költőileg (L. II. 152.). «Ismerje fel tárgya természetét, érzelme hőfokát, eszméi magasságát vagy mélységét s ahhoz idomítsa a kifejezés formáit» (ÖM. 374.).⁴ Ezért ajánlja annyira a classicusok tanulmányozását compositio

¹ U. ez a gondolat: ÖM. 370.

² V. ö. V. 735.

³ Többször nyilatkozik elítélően a Petőfi-utánzókról (L. II. 84. H. 37., 95., 302., ÖM. 485., 519. s az *Irányokban*) s a Petőfi-hatásra mindig rámutat (H. 81., 103., 122., 220., 230., 235., 236., 250.).

⁴ V. ö. ÖM. 526., V. 734.

és nyelvi kifejezés tekintetében (H. 282.). Általában tudja a költő úgy kifejezni gondolatát, vagy érzését, hogy félre ne értsék, ha ez nem sikerül neki, költeménye elhibázott (L. II. 147.).¹

A nagy költőről azt tartja, hogy ő is korának teremtménye, onnan meríti táplálékát. Főérdeme épen az, hogy kifejezője lesz a közhangulatnak s irányt jelöl, midőn az irány még csak homályos sejtelem a sokaságnál (ÖM. 238.). Néha ezért meg is hasonlít korával s csak a jövő hozza meg neki az elismerést (ÖM. 356.). Iskolát a költészetben csak a körülbelül egyforma tehetségek alkotnak. A lángésznek nincs iskolája. Ki vele egy irányban indul, vagy fölülhaladja, vagy homályba vész mögötte. Zrinyi-, Csokonai-iskola nincs, de van Gyöngyösi-, Bessenyei-iskola (ÖM. 357.). A nagy költő lenézheti, kicsinyelheti a költés pedans szabályait, mert ő az örök szép törvényeinek hódol, de kis tehetség ezt ne merje (H. 231.).

Szükség van azért «mediocris poétákra» is, mert ők azok egyes korokban, kik «nem hagyják elalunni a költészet vesztatüzét, melynél egy leendő lángész isteni fáklyáját majdan meggyújthassa» (H. 93.).²

Az írói méltóságnak és morálnak mindig féltékeny és kényes érzésű öre volt. Az igazi írótól, költőtől hitet és meggyőződést követelt s óvatos kerülését a hiúság és haszonlesés csábításainak (H. 39—40.). Az írói méltóság természetesen nem a hivatással való nagyképű fontoskodás, a morál pedig nem erkölcsi tanulságok halmaza, szenteskedés s az emberi képzelem és szenvedély szabadabb röptének rideg korlátozása.³ Önérzet legyen minden költőben, e nélkül semmi jeles sem jöhet létre, nagy költőknek meg is bocsát-

¹ A költő egyéniségének határozott jellemzésére, tehetségének méltatására kell, hogy írói munkásságának igen nagy része ne legyen elrejtve. Szerencséje és előnye az írónak, ha csak legjobb munkáit bocsátja a világ elé, de ezzel a kritikát is megtéveszti, mert az érdemül tudja be azt is, a mit a sikerült alkotásokból következtetve «írhatott volna» (H. 133.).

² V. ö. ÖM. 371.

³ V. ö. V. 733.

juk, ha műveikre, mint remekekre büszkén hivatkoznak, de a többiekre nézve szeretjük, ha hivatásukat inkább tárgyu-
kon csüngő makacs szívósságukból, lelkiismeretes gondjukból
látjuk. Az ilyen tehetséget nem kell dajkálni idegen kezek-
nek, az ilyenek önérzetét nem oltja ki rögtön a bírálat
hűvösebb szellője (H. 572—3.).

Érdekesen nyilatkozik az írói függetlenségről is s állást
foglал azokkal szemben, kik azt hangoztatják, hogy a költő
csak akkor igazán független, ha semmi más hivatala, fog-
lalkozása nincsen. Szerinte függetlenebb s jobban megőrzi
írói morálját az, a ki naponként néhány órát valamely hiva-
talra fordít s így biztosítja mindennapi kenyerét, mint az,
a ki «független» lévén, kénytelen pénzért dolgozni, sokszor
gyorsan és ihlet nélkül, hogy sokféle életszükségletét kielé-
gítse (H. 40—2.). — Maga sem élt tisztán költői munkás-
sága jövedelméből s noha sokat panaszkodott lélekölő hiva-
tali teendői miatt, bizonyos, hogyha csak tolla után él, még
kevésbé lesz elégedett s még kevesebb lesz nyugalma nagy
mü gondot követelő alkotásokhoz.

A nőírókról az a véleménye, hogy nagyszabású költői
alkotásokra gyengék s inkább a lyrára alkalmasak. «Zeng-
jenek, a mint isten tudniok adta. De csak úgy. Csak úgy,
ha . . . az ihlet, mely nincs kötve nemhez, meglátogatja
őket» (H. 244.). A kritikától pedig ne követeljenek enyhébb,
elnézőbb elbánást (H. 242—5., 509—13.).

III.

A költő alkotó munkájának első fokozatáról, a concep-
tióról, * melyet a lélektani alapon induló æsthetikusok oly
nagy buzgalommal vizsgálnak (s valóban kevés érdekesebb
lélektani probléma van, mint ez), Arany szintén szól, bár
keveset, Szemere Pálhoz írt levelében (L. II. 147—9.). Helye-
selve Szemerének azt a megjegyzését, hogy a szellemnyi-
latkozásban alsó fokozat a «neszme» (non sens), vagyis
valami homályos eszme, így folytatja: «Itt nem a logika

* Arany fogantásnak szereti nevezni (ÖM. 35.).

vezet bizonyos eszmékhez, itt a pillanatnyi helyzet, kedély-állapot, érzelemből fog eszme fejlődni, s ha kísérhetjük is, szabályozhatjuk is további fejlődésében, a csíráról, a keletkezés mozzanatáról nem adhatunk számot magunknak.» Például Vörösmarty *Szép Ilonkájának* csírája ez a sor: «Hervadása liliomhullás volt», tehát egy kép, melyhez tárgyat azután keresett a költő. Az ilyen képet, neszmet, addig hordja lelkében, míg szerves egészszé alakulva megszületik a költemény. A népdal is így keletkezik. A népköltő megtelik érzelemmel, az érzelem hullámszik, rhythmust, dallamosságot nyer, («mert a zeneiség áll legközelebb a még eszmévé nem fejlett érzelemhez»), de az eszme még hiányzik. Először tehát összefüggéstelen, hirtelen jövő szavak dallamába önti érzelmét s csak aztán iparkodik e dallamos szavakhoz illő eszmét találni, a mi nem is sikerül mindig. Itt érdekesen fejtegeti, hogy a *Káka tövéén költ a ruca* kezdetű népdal hogyan keletkezhetett.

Az eszme genesise szerinte a műköltőnél is ugyanaz, csak a procedura különböző, mert az utóbbinak több az eszköze, mint a nép fiának. Saját tapasztalása ezt igazolja. Azokat tartja legjobb lyrai darabjainak, melyeknek dallamát lelkében hordta már, mielőtt kifejlett eszméje lett volna, úgy hogy e dallamból fejlett ki a gondolat. Balladáinak keletkezésekor is ott volt a rhythmus, dallam, rendesen valamely régi népdalhang, mely a még homályos eszméhez fűződött. S ha e dallam formáit később a nyelv nem bírta meg, nem tudott más rhythmust választani s inkább töredékben hagyta a megkezdett költeményt.

Ezen kívül keveset árul el költői műhelyének titkaiból. Egy helyen azt mondja, hogy tárgyias költeményhez tárgy kell és a mi több, hevülés a tárgy iránt (L. I. 352.). Másutt ugyanezt említi. Mind a lyra, mind az elbeszélő költemény «kedélymozzanatot» kíván. Lyrában csak egy kell: a benső állapot. Epikában kettő: külső tárgy a belsővel összhangzásban, acél és kova, tehát jelenségei nem oly sűrűk, mint a lyráé (L. II. 17.). Ennyi azonban édes kevés.

Mások költeményeinek megfigyelésekor is észreveszi a költői alkotás egyes titkait. Szász Károlyról például meg-

jegyzi, hogy egyes költeményeiben egy előre képzett reflexiót vesz alapul s erre építi versét (H. 111—2.), máskor meg nem létező érzelmet költ, képzel, azután megénekli (H. 111.). Néha egy ötletből, gondolatból vagy egy zengő rimsorból ringatja magát valamely érzésbe; bizonyos ihlet szállja meg, de ez nem mély és tartós (H. 98., 103.).

Mindezek lehetséges alkotó módok a lyrában s ezért érdekelnek bennünket itt a conceptióval kapcsolatban.

Ha a költő sem az eszmével, sem az érzéssel nincs tisztában, melyet ki akar fejezni, költeménye a kifejezésben is határozatlan lesz, ez pedig homályt, érthetetlenséget okoz. «Az eszme úgy el van burkolva, hogy fogadni mer-nénk, ott sincs.» (H. 162—3.). Érdekes visszakövetkeztetés és sok esetben találó.

Az alkalmi költő megkapja a témát, melyről írnia kell, ezért még a legjobb költő is «némileg a színházi diszitő ecsetjével fest, csupán az a kérdés, melyik jobb decorator s művész egyszersmind» (H. 129.).

A költői munka későbbi fokozatairól már sokkal többet mond.

IV.

Igen érdekesek és értékesek Aranynak a compositióról* szóló megjegyzései, a mi természetes is, hisz a magyar költészetben ő a legnagyobb mestere a compositiónak s a maga költészetének ez egyik legjellemzőbb vonása. Már költői munkásságának kezdetén (1848) azt írja Petőfinek, hogy nála «főleg a compositióban van a poézis» (L. I. 143.) s később is azt mondja. «Az én érdemem — úgymond — ama félig sikerült törekvés: formát és tárgyat összhang-zásba hozni: egészet alkotni.» Ez hiányzott eddig költésze-tünkből: a forma, «ama benső forma, mely a tárggyal csaknem azonos» (L. II. 156—7.). A tökéletes compositióra törekvés egyik oka lassú dolgozási módjának és elkedvet-lenedésének munka közben. *Zrínyi és Tassójában* sokat

* L. bővebben Szinnyei Ferencz: *Arany a compositióról*. Irod. Közl. 1908.

foglalkozik az eposi szerkezettel, mások műveinek megítélésében is ez egyik főszempontja. E benső forma iránti érzék szerint nem egy vagy más népfaj tulajdona, hanem az összes emberisége. Legtökéletesebben a népköltészetben találjuk meg (H. 14., 25.).

Műköltőink épen ezt nem tanulták el a néptől. Naiv eposunkról szóló tanulmányát, mint láttuk, épen a compositióra alapítja s szinte kifogyhatatlan az erre vonatkozó terminusokban. Ime néhány: műalkat, műalak, benső idom, műalkotás, költői idom, műszerkezet, idomítás, benső alkotás, idomosság stb.

Tanulmányaiban és bírálataiban nem adja a compositio elméletét, hanem gyakorlati szempontból tekintve a kérdést, megjegyzéseit mindig az elemzett műhöz s egyszersmind valamely műfajhoz köti.

A dal compositiójáról a következő megjegyzéseket találjuk prózai dolgozataiban.

A dal alapeszméje, alapgondolata legyen jelentékeny, legyen olyan, mint az élesztő. «Minden attól függ, hogy az élesztő jó legyen: ne régi, ne gyöngé, ne kevesebb, mint szükséges.» (H. 238.). Ne legyen a vers egy csattanó kedvéért írva (V. 737.). A mellékgondolatok csoportosuljanak a főgondolat alá, ez ad formai egységet a dalnak (H. 237.). Legyen a dalban fokozatos emelkedés versszakonként s ez az emelkedés végül a főgondolatban nyerjen hathatós befejezést (H. 96.). A formai egységen kívül az «érzés-egységnek» is meg kell lennie a dalban (ma hangulategységnek nevezzük). Ezt minden oda nem illő gondolat, kép stb. megzavarja (H. 220.).

A dal legyen rövid, ne legyen benne sok részletezés és leíró elem (H. 17.).

A ballada compositiójára vonatkozó nézetei fővonásaiban e műfaj egész természetét érintik. «Költői mesét kell alkotnunk — úgy mond — melynek formája legyen, bizonyos kerekdedsége: kezdete, fordulata, vége. S a balladánál ez nem könnyű. Ott egy alaphangból fakad fel a forma, minden egyes balladában másképp fejlődve, úgy hogy balladai formát utánzani nem lehet. Feladatunk megkapni

a balladai tárgy azon magvát, azon csirát mintegy, melyből az egész díszes virággá fejleszthető ki. Ha csak versbe szedjük, dialogizáljuk a történeti vagy mondai anyagot: ezzel nem megyünk sokra» (H. 221.). Másutt is azt mondja, hogy hiba, ha a ballada nem «belülről kifelé» fejlődik s a költő balladai külsőségekkal akarja eltakarni «a benső (tudniillik költői) cselekvés hiányát; a krónikai szerkezetet» (H. 130.). Másik fontos nyilatkozata a balladáról a következő: «Természete a balladának, (s annál inkább, minél népiesb,) hogy nem a tényeket, hanem a tények hatását az érzelemvilágra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragicumát fejezi ki, mennél erősebben. Magokból a tényekből s járulékaiból, mint idő, hely, környület, csupán annyit vesz föl, amennyi mulhatatlanul szükséges, csupán annyit a testből, amennyi a lélek feltüntetésére okvetlen megkívántatik» (H. 115.).

Az alapeszmére vonatkozólag pedig azt jegyzi meg, hogy a balladában érzéssé kell mintegy olvadnia, mert a ballada «tanulásyszerűen elvonható maximákat» meg nem tűr (H. 132., 113.).

A nagyobb epikai költemények compositiója legnehezebb, Arany is leginkább ezzel foglalkozik. Több megjegyzése természetesen egyéb költeményekre is ráillik. «Egy nemzet se nyögte hosszasabban a latinság jármát, mint mi, mindazáltal epikusaink (Zrinyit kivéve) azt nem tanulták el Virgiltól, a mi legméltóbb vala eltanulásra: a compositiót. Nem vették észre, hogy az *Aeneis*ben helye van minden sornak, szónak, hogy a költő nem áradoz tetszés szerint jobbra-balra, hanem böles kiszámítással, mondhatni, fukar ækonomiával rendeli a részeket az egész alá, a csekélyebb fontosságút a lényegesb alá, minden részecskét külön kikerekít, hogy aztán a kerek egészbe olvaszsza s több efféle» (H. 136—7.).

Lássuk már most, melyek a compositióra vonatkozó concretebb megjegyzései.

Az író előtt elbeszélésének minden mozzanata világos, de az olvasó előtt nem, ezért az írónak az olvasó helyzetébe kell beleélnie magát. Ez «nem csekélyebb szerepet játszik,

mint maga a költés, a phantasia». Úgy kell tennie, mint a festőnek, a ki képét különböző távolságból, mintegy idegen szemmel nézi, hogy másokra való hatását ellesse. «Szükséges, hogy a költő biztos kiszámítással meg tudja határozni a világosság azon mértékét, mely épen elég arra, hogy az olvasó nagy fáradság nélkül képes legyen felfogni, átérteni művét (mert csak így élvez); de sem igen sok, a mi untat, sem igen kevés, a mi homályt szül» (H. 49—50.).

Az írónak erre már az expositióban nagyon kell ügyelnie. Az expositiónak nem szabad vázlatosnak, elsietettnek lennie, mert ez homályt okoz s nem gerjeszt figyelmet a következő események iránt (H. 49—54.).

Az előzményeket és indokokat figyelemgerjesztőleg kell előre bocsátani. Ha az esemény után jó későn tárgyalja ezeket az író, nem ér velük semmi cél, mert addigra már az eseménynek magának az érdekessége is elhalványult (H. 130.).

Az elbeszélő költemény első éneke ne csak előzménye, hanem indoka is legyen a következőknek (H. 136.). Az expositiót nem szabad személyekkel és eseményekkel túlterhelni, mert így lehetetlen a fokozatos emelkedés (H. 48.).

Egy nem igen nagy elbeszélő költemény nem bírja el az események és szereplők nagy tömegét, mert bajos amazokat cselekvénynyé, emezeket jellemekké fejleszteni (H. 47.).

Ha a történelem vagy monda nyújtotta anyag igen nagy és bonyolult, a költő koncentrálhatja az eseményeket (H. 459.). Így tett maga is, mikor a *Toldi szerelmében* Nagy Lajos hadjáratait egybe vonta össze.

Különben bármily bonyolult legyen is a cselekvény, a költőnek minden részt «kellő evidentiába kell helyeznie» s nem szabad semmit balladásan elnagyolnia (H. 48.).

Ezt a «kellő evidentiát» pedig a részletező figyelem adja meg, mely mindent határozottan, világosan állít képzeletünk elé, hogy «otthonossá leszünk a térben és tisztán kivehetjük a rajta mozgó tömbeket úgy, mint egyes alakokat» (H. 431.). A mestermű egyik ismertető jele az, hogy meséje, alakjai önkénytelenül emlékezetünkbe vésődnek, a történet kereken áll előttünk, az alakok «mint élő szemé-

lyek vannak megtestesülve» (ÖM. 542.). Ez az említett részletező figyelem eredménye.

A cselekvény indokait, vagy újabb mozzanatait úgy kell odaállítani, hogy érdeket gerjeszsenek a további fejlődés iránt (H. 54.). A meglepetés rossz, ha igen váratlanul jó (H. 130.).

«Egymás mellett történő s mintegy versenyt futó eseményekről lerántjuk a leplet, hogy a néző tisztán lássa s remény s kétely közt hánykodjék, melyik lesz a győztes» (H. 130.).

Nem szabad «vak lármával» figyelmet kelteni (H. 130.). Ez legjobban bosszantja a figyelmes olvasót, mert érdeklődni kezd s érdeklődése nem lesz kielégítve. Ilyen például valamely kis eredménynek nagyon nyomatékos előkészítése, indokolása, mely utóbb az «inepte molitur lehangoló érzelmével hat az olvasóra» (ÖM. 542.) (V. ö. H. 473.).

Ezért nem szabad jellemet sem hiában rajzolni. Főlőleges olyan alakokat, bár futólag is, jellemezni, kik többé nem szerepelnek azután (H. 55—57.).

A compositiónak néhány általánosan ismert szabályát is megtaláljuk nála. Ezek: epizodot nem szabad hiában közbeszöni, legyen kapcsolatban a főcselekvénnyel, mert ha csak hozzá van ragasztva, «lemállik» (H. 136., ÖM. 542.); ne legyen sok epizod, mert akkor a fáktól nem látjuk az erdőt (H. 136., ÖM. 539., 542.); a mellékeselekvényeknek nem szabad a főcselekvényen uralkodniok, hanem arányos terjedelemben kell összefonódniok vele (H. 58.): általában a tárgygyal kapcsolatban nem lévő, oda nem illő részletek ne legyenek a költeményben, ha magukban véve szépek volnának is (H. 131.).

Végül emeljük ki, a mit maga is a legfontosabbnak tartott, hogy a költői mű cselekvényének nem külső, hanem benső, lelki motivumokon kell előrehaladnia (H. 56., 58., 131.), a mit másutt igen talpraesetten így fejez ki: «a kézzel-lábbal működést nem nevezzük költőileg cselekvénynek» (H. 55.).

Ime Arany compositio-elmélete, melyet műveiben oly tökéletesen valósított meg.

V.

A költői jellemzésre vonatkozó általános nézeteit a következőkben csoportosíthatjuk.

A pusztán leíró jellemzés, vagy mint egy helyt mondja: «kivülről jellemzés» (H. 65.) nem sokat ér (H. 55., 63., 137. V. 737.). Hasonlóképen nincs igazi jellemzetesség akkor sem, ha az író maga beszél személyei helyett, úgy hogy nem különböznek egymástól nyelvben (H. 117., 142., 156. ÖM. 481.). A nagyon egyenes, tökéletes jellemek nem keltenek bennünk érdeklődést, mert nincs bennük küzdelem, belső fejlődés (ÖM. 478—9.), a tipikus jellem nem olyan érdekes, mint az egyéni (ÖM. 479.). A jellem hirtelen történő teljes átalakulását teljesen valószínűtlennek tartja (ÖM. 479—80.).

Az olyan jellem, mely a hatásokat csak kívülről fogadja s mitsem cselekszik bensőleg, noha sokat cselekszik (külsőleg), passiv jellem (ÖM. 543.).

A jó jellemzőben megvan a «tárgyas alakítás művészete», melylyel azt éri el, hogy «az olvasó ráfeledi magát a jellemekre, velök érez, velök gondolkodik, remél, aggódik, a nélkül, hogy az íróra eszmélne», kinek ezt az élvezetet köszöni. Ez a művészet olyan, mint a jó egészség, ha megvan, nem tűnik fel, de hiányát érezzük (ÖM. 482.).

A jellemeknek ez a «benső» fejlődése, lélektani igazsága a főszempontja mindig, ha valamely művet bírál.

A költői leírásról szóló nézeteit is röviden foglalhatjuk össze.

A leírás nem önmagáért van. «Se te, se más jó költő nem fest egy fát, például azért, hogy fa legyen», írja Tompának (L. I. 408.).

Ne legyen inventariuma a látottaknak, mert ahhoz csak szemesség és jó emlékezet kell, hanem legyen hangulatfestő. «Ha tájat fest [az író], annak mintegy a lelkét, azt a varázst fogja fel, melyet az ő rá gyakorolt s hihetően másokra is épen úgy fogna gyakorolni.» Finoman fejtegeti ezt egy példában is, Petőfi *Kutyakaparójában* (H. 118—9.).

Ne részletezzen; «csupán azt és annyit a testből, mennyi a lélek előtüntetésére szükséges!» (H. 87.) Vázoljon néhány vonással, de úgy, hogy a képzelet ki tudja egészíteni képpé a vázlatot (H. 428.).

A leírás «anyagi masszája» ne nyomja el a bensőt (H. 109.). «Látom — mondja egy helyen — a leírás hű, igaz, eleven, költői: de nem érzem azt» (H. 108.). Paradox állításnak látszik, de igaz. Sokszor látjuk egy leírás művészi voltát, de érezzük, hogy hiányzik belőle a lélek.

A leírás nyújtson «tisztá, szemlélhető» képet (H. 89.). Eredeti, eleven csak akkor lesz, ha közvetlen költői szemléletből fakad (ÖM. 516.). Néha azzal adhat a költő leírásának mozgalmasságot, élénkséget, ha a térbeli dolgokat mint időben egymásután feltűnőket rajzoljuk, «a leírást cselekvéssel kötjük össze» (ÖM. 36.), Lessing ismert tétele,

Az elbeszélésben ne legyen nagyon sok a leírás (L. II. 416—7.).

VI.

A következőkben az *egyes műfajokra* vonatkozó megjegyzéseit fogjuk látni, melyek részben a compositióról mondottakkal vannak vonatkozásban, részben csak az illető műfaj jellemzését, meghatározását illetik.

A dalról több elméleti értékű megjegyzése nincs, mint a mennyit a compositio tárgyalásakor láttunk (IV.).

Az ódát így jellemzi: «Az óda komoly, szilárd, fukar nyelvű, de mázsás szavakat görgető, cziczomatlan, fennséges» (ÖM. 364.) és «az óda fennsége, tömör, impozáns szerkezete, rohanó tűzárja, komoly bölcselmé»-ről beszél. (ÖM. 368.).

Ez, valamint még néhány alább következő finom vonásokat tartalmazó jellemzése, eredeti definitió számba mehet.

A görög-romai világ lyrája szerint egészben véve ódai színezetű, azért tanulmánya leginkább ódaköltésre vezet (Virág, Berzsenyi) s erősíti a fenség iránti fogékonyságot érzésben és előadásban (ÖM. 375.).

Az elégianak fővonása szerint «olvadó heve, mérsék-

lett hangja», az a magát «beleélés mintegy örömeibe, vagy fájalmába» (ÖM. 368.). Előadása nyugalmasabb, szemléltetőbb (ÖM. 375.). «Nyugodt hevülete, mérsékelt pathosza, melyet a nekieredő s ismét szabályosan csillapuló versalak oly összhangzatosan fejezett ki» (ÖM. 376.).

Az epigrammához nem elég a rövidség. Minél rövidebb, annál többet mondjon. A költő nem azért ír ilyent, mert «restel» többet írni, vagy hosszabb nem jut eszébe, hanem hogy «megmutassa, mennyi hatást bír előidézni a szűk tér korláta közt» (H. 230.). A görög epigramma: «az összeszorítás által oly ruganyossá váló, az összeütközésben szikrává pattanó gondolat, ama két vagy négy sor, mely tudja, hogy kőbe nagynehezen azért vésték, mert századokra kell hirdetnie az eszmét» (ÖM. 368.). Másutt összesűrített ódának (vagy dalnak) nevezi. «A költő minden melegét s erejét koncentrálja egy villámban, hogy növelje hatását.» A mai rövid couplet sohasem mérkőzhetik vele. Szépen mutat rá ennek illusztrálásaképen Vörösmarty *Pusztaszerében* nyilatkozó fenségre (ÖM. 376.).

A tanítóköltemény jellemző vonásai szerinte bizonyos mérséklet és józanság (nem dithyrambi hevülés), továbbá a «nyomatékos mondatosság», az előadás egyenlő, szabatos folyama, a gondolatok rövid, hatályos kifejezése s a vers mesteri alkotása (ÖM. 491—2.).

A mese nem regénye, hanem valóságos eposa a népnek (a csodás elem az epos machinájának felel meg). Ezt a nép tudja, mint költeményt hallgatja és beszéli el. Szerkezete kerek (összefüggő cselekvény, bonyodalom, kifejtlet).

A mondát, mely mindig időhöz, helyhez, történeti személyhez fűződik, a nép hívő kegyelettel hallgatja s adja tovább. Nem oly teljes alakú, mint a mese, de bizonyos kerekiséget nem nélkülözhet. A mese a nép eposa, a monda pedig története (ÖM. 341—2.).

A ballada menetele «tömött, cselekvényes, fordultatos», koncentráltan rövid (ÖM. 520—2.). Vannak dæmoni balladák... hol csodás sejtelmek, titkos hatalmak működése, vagy a népmonda ábrándjai vannak a népszellemre erősen ható cselekvénynyé domborítva» (ÖM. 523.). — Egyik bírá-

latában pompásan jellemzi (szinte kifigurázza) balladairóink eljárását, azután világosan arra mutat rá, a mi a mi balladáink legnagyobb részében — nincs meg. «Semmi alapszeme, alaphang, alapérzés, melyből az egész kifejlődnék, semmi összeütközés, bonyolódás, lélektani fejlődés, semmi cselekvény, mely belül az érzésben, elhatározásban, jellemben menne véghez, semmi fordulat», szóval a balladairók a holt anyagba nem tudnak lelket lehelni. Mit használ a párbeszéd, refrain, középrim s más eltanulható külsőség, ha ez nincs benne! (ÖM. 520—22.) Ez a tömör fejtegetés pompásan egészíti ki a ballada compositiójáról mondottakat.*

A novelláról nem mond sokat, csak annyit, hogy ne csattanós helyzetekre törekedjék a novellairó, hanem a lelkiállapotok festésére (V. 740. H. 38.).

Az epost az összes műfajok között a leggondosabban vizsgálta, mint két jeles tanulmányából láttuk. Az ott mondottakat itt nem ismételjük újra, csak kiegészítjük egyéb megjegyzéseivel és fejtegetéseivel, melyek az eposra vonatkoznak.

Legérdekesebb s egyszersmind legeredetibb ezek között az eposi hitelre vonatkozó kis elmélete, melyről már sok szó esett.**

Toldynak már 1851-ben azt írja, hogy elbeszélő költemény írásakor szeret mondára támaszkodni, mint a pap a jeligére (L. I. 248.). Gyulainak három évvel később írt levelében szintén azt írja, hogy történeti vagy mondai alapon kívül nem tud alkotni s már használja az «eposi hitel» kifejezést (L. II. 40.). 1855-ben írt önéletrajzában szintén ugyanígy nyilatkozik. Legvilágosabban egy bírálatában fejti

* V. ö. H. 114—117. egy népballada átdolgozásáról és H. 247. A régi dán balladáról írt ismertetésében elméleti fejtegetéseket nem találunk.

** Tolnai Vilmos: *A. J. az «eposi hitelről»* (Egyet. Phil. K. 1902. 73—5.) cz. kis cikkében összeállítja A. nyilatkozatait e tárgyról s kiemeli, hogy sehol, külföldi írónál sem, olvasott ehhez hasonló elméletet. Pap Illés (U. o. 1902. 248—50.) Tolnai cikkét egészíti ki még három nyilatkozattal (kettő ezek közül csak indirect s nem fontos).

ki erre vonatkozó nézeteit. Az eposznak szerinte hagyományra kell támaszkodnia. A «légből szedett epos» nem sokat ér. Ezért nem jók a mieink sem, mert nincs bennük «eposi hitel». «Van ugyanis történeti hitel, mely a tények valóságán épül, ezzel szemben megkülönböztetem az eposi hitelt, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet, a nép tudalmában, emlékei és hitében, s az utóbbiakhoz, mennyiben a költői czél engedi, makacsúl tapad. Nem költ semmit, a míg hagyomány van, miből összerakni lehet; nem ferdít, hol az eltérés a a nép tudalmával ellenkeznék: de a monda variánsai közt szabadon válogat» (H. 306—8.). Ezért panaszkodik, hogy oly kevés a hagyományunk, melyet a költő használhatna: «Csak nekünk nincs semmink!! Mythológiát csinálni kell, régies epost csinálni kell — különben ür és pusztaság» (L. I. 416.). — A *Toldi Szerelmének* előszavában utóljára említi: «Mondai vagy történeti alap adja meg ily költeménynek azt, a mit én epikai hitelnek szoktam nevezni».* Az utóbbi nyilatkozata a történeti alapot erősebben emeli ki s mintegy a mondai mellé helyezi. Megjegyezhetjük, hogy a történet adatait is akkor szereti felhasználni, ha erősebben élnek a köztudatban, vagy van némi mondai színezetük. Néha ezt sem veszi tekintetbe és történeti adatokat is beledolgoz művébe, például a *Toldi Szerelmében* az olasz hadjáratok sok eseményét. Ezek csak nem élnek a köztudatban? Mint látjuk, elméletének alkalmazásában van némi ingadozás. Mint Riedl finoman kifejti, Arany sokszor csak a monda látszatához, betűjéhez ragaszkodik s azt egészen szabadon alakítja (*Arany János*. 3. kiad. 197—9.).

Hogy «tégla és mész nélkül» nem tud építeni, képzelete lehetett az oka, mint ezt maga is észrevette (L. II. 40.).

Ha ragaszkodott a monda betűjéhez, ezt azért tette, mert mégis támasztékot nyert benne s fölhasználhatta phantasia-mozdítónak. Az Ilosvai elbeszélte sírablás pl.

* A *Zrinyi* és *Tasso*-töredékekben csak említi.

milyen élénk működésre indította képzeletét! A sírbolti jelenetet a romantikusok is megirigyelhetnék tőle.

Arany ezt az elméletét epos-tanulmányaiból merítette. Láta, hogy az epos hagyományos monda nélkül nem lehet jó epos. Ezt azután kiterjesztette saját gyakorlatában az egész epikára s lehetőleg minden epikai költeményben megkívánja. Magát mintegy megkötötte ezzel, de másrészt képzeletének szárnyat is adott vele. Tárgyat nem szívesen merített pusztán képzeletéből, hanem keresett. Ha azután talált, lett légyen az bármilyen csekély és töredékes, ezen a kicsiny és ingatag alapon pompásan tudott építeni. Olyan, mint a reconstruáló művész, ki néhány romból fel tudja építeni képzeletének segítségével a régi épületet, sokszor szebben, mint a milyen az valamikor volt. Képzelete csak az inventióban nem erős, a költői reconstructio e munkájában annál erősebb. — Az epikai hitel elméletét a maga számára alkotta, mintegy önigazolásul.

Érdekes az a fejtegetése, melylyel párhuzamba állítja a mai mesélő és közönsége között levő solidaritást azzal, mely hajdan az epos-költő és közönsége közt fennállott s amabból erre következtet vissza. Ilyen formán származhatott és terjedhetett az epos (ÖM. 443—4.).

Szintén ilyen szépen bizonyítja be, hogy a nagy mű-epos-költők milyen solidarisak korukkal, mennyire koruk fiai (H. 461.).

Minden eposban sok a «járó-keelő ember», de azért a nagy epos-költő nem rajzol jellemet hiába. Ha valamely nevet csak egyszer hoznak fel, azért teszik, hogy a vívás, elesés stb. új képét kapcsolják hozzá, sokszor pedig egy csomó név elsorolásával az őket elejtő hőst emelik (H. 56.).

Az ellen az elterjedt vélemény ellen is erélyesen védekezik, hogy az epos a modernebb, civilisáltabb korba nem illik. Hát Vergilius, Tasso a civilisatio korában nem tudtak remek epost írni a régebbi hőskorról? Jó költő ne tudná őket ma is követni ebben? Ha a classikus epopœa nem volna is ma lehetséges, a «több-kevesebb romantikai vegyületű, modernizált epos» miért ne volna (mint pl. a *Frithjof-rege*, a *Childe Harold*, az *Onegin*)? (H. 303—4.).

Az «epos» szót, mint látjuk, itt is tág értelemben használja s hosszabb epikai művet ért rajta. Másutt is gyönyörűen bizonyítja az epos korszerűségét s a naiv epost jelöli ki irányúl a modern eposnak (ÖM. 504—7.). Maga is ezt az irányt követte epikájában.

Az eposzban a «külső tények» nagy szerepet játszanak, de «van benső is mindig» (H. 131.).

A valószínűség még az eposban sem mellőzhető egészen a csodás elem ellenére sem (H. 475.).

A csodás a fenség körébe vág, azért gyakori használata nem helyes. Ritkán, ünnepélyes, felmagasztalt percekben van helye (H. 476.). Ez a megjegyzése természetesen csak a mű-eposra vonatkozik.

Az epos célja, feladata nemcsak a harcok festése, hanem valamely eszme kifejezése is. Az epos mindig a közös érdek kifejezése, hősei ez érdek előharczosai (H. 458—9.).

A didaxisnak, reflexiónak nincs helye az eposban, legfeljebb nagyon ügyesen közbeszöve (mint a *Zrinyiászban*). Tolakodó ne legyen, mert zavarja az összhangot (ÖM. 52—54.).

Az epos nem lehet semmi más irány követője, mint a költészeté. Az irányregény vagy humoros regény megtűri esetleg, hogy a költő megoldatlan társadalmi problémákat vessen fel, az epos azonban nem. Általában az epos kötött formája nem tűri meg, a mit a regény szabadabb formája megenged (köznapi jelenetek realistikus másolása, apró jellemárnyalatok, finomabb cselszövény) (ÖM. 511—2.).*

A drámáról kevés elméleti értékű megjegyzése van. Irodalomtörténeti compendiumában azt mondja, hogy az igazi drámairónak egyenesen kell művében a költői értéket a színpad hatással (Benkó Imre: *A. J. tanársága Nagy-Kőrösön* 1897. 153—4.).

* Ritoók Emma: *A. J. elmélete az eposról*. 1906. cz. tanulmányában sokat foglalkozik az epos keletkezésével, a népeposra vonatkozó modern elméletekkel, de ezeket tárgyával kevésbé tudja kapcsolatba hozni.

Az eposi hősök közös érdekek harczosai, koruk választott emberei, a drámai hősök feltámadnak a «sokak» ellen, a folyam ellen úsznak (H. 459.).

A tragikumról egy helyt azt jegyzi meg, hogy ha a tragikus egyén lelkében megtörött, élete vagy halála azontúl közömbös (ÖM. 523.). Nem tragikus felfogása a tárgynak, mikor a költő a morállal, világrenddel összeütköző hősnak fogja pártját maga is (L. II. 416.).

Az üres hatásvadászat ellen, a romantika erőszakos eszközei ellen már pályája kezdetén kikelt (L. I. 7—8.).

A drámai nyelvről azt tartja, hogy «a drámában nemcsak szépen beszélnek, szónoklanak, vagy ódában felelgetnek egymásnak a személyek, hanem a nyelv a helyzethez, a személyek indulatához alkalmazkodik, azt festi, fejezi ki; s hogy a párbeszéd alatt a cselekvény is egyre halad, a jellem fejlődik, majd egy, majd más oldalról mutatkozik» (L. II. 77.).

Így magyarázta *Bánk bán* nyelvét tanár korában.*

VII.

A költői nyelv szintén egyik fő tárgya vizsgálatának. E téren a legkitünőbb szakembernek nevezhetjük, kinek megjegyzései mindig jelentősek és tanulságosak.

A nyelvbeli pongyolaság, mely költészetünkben, sajnos, elég közönséges jelenség volt az ő korában, mindig igen

* Pótlékul még néhány megjegyzését is megemlíti. Így az *idyllikus genre-képekről* azt tartja, hogy tárgyuk természeténél fogva (például családi jelenet) hasonlítanak egymáshoz. A költőt valamely reminiscencia vezetheti költeménye megírására, de a kölcsönvett hangot önálló erélylyel kell ellensúlyoznia, hogy eredeti legyen (H. 108.). Így lesz az ő *Családi köre* Burns versével szemben eredeti.

A sikerült parodia «az eredetinek menetét, fordulatait, szavai- ból is minél többet megbír» (H. 230.). A travestia hatása attól függ, hogy az eredetit minél többen ismerjék, sőt könyv nélkül tudják (V. 732.). Macaroni vers nem az, melyben egy-két idegen szó van, hanem a melyben czélzatosan sokat használ a költő (V. 732.).

bántja. Leglehangolóbb, ha a művészt korlátozzák eszközei. «A költő ecsetje, vésője a nyelv: bosszant, ha nem úgy fog, mint ő akarja» (H. 73.). «A nyelv olyan fuvola, melyen Polonius nem tud játszani, ha nem tanulta» (V. 730.). Ezért tanuljuk megismerni nyelvünket és stílusunkra ne sajnáljunk gondot fordítani (H. 336. 506. V. 731.). Tanulmányozzuk a classikusokat s tanuljuk el nyelvükből az erőt és bájt. Bánjunk nyelvünkkel úgy, mint ők, kik ismerték nyelvük lelkét, legfinomabb árnyalatait. Nincs nagy költő elhomályosult nyelvérzéssel, azért a nyelvromlás kora még sohasem esett össze a költészet virágzásával (H. 283.). Állapítsuk meg a magyar «ornata syntaxist», de ne idegen mintára, hanem kilesve és följegyezve az élő nyelvnek «azon ritkább, nyomatékosabb szókötési fordulatait, melyek úgyszólván csak ünnepnapon, azaz a lélek magasztosabb perczeiben hallhatók» (ÖM. 402., 411.).

Hogy erőn és bájon mit ért, nem mondja meg határozottan, hiszen bajos is definiálni, inkább azt fejtegeti, mennyire hiányzik ez a két tulajdonság nyelvükből. A mondat lazul, a szókat nem használjuk szabatosan. Prózáink körülíró lapossága, germanismusai, hírlapi szólamai a költői nyelvbe is belekapnak, az eredeti, velős magyar szólások kivesznek, idegennek, pongyolának adva helyet. «Szóval a magyar stíl, próza, vers egyaránt pantalonra vetkezik» (H. 282—3.). «Ebbeli hanyagságunk máris termi gyümölcsét a hathatós kifejezések iránti érzék tompulásában, a költői szólam enervatójában, a széles-lapos tertyesedésben, a prózai tunyaság, magyartalanság elharapódzásában oda is; egy szóval mindabban, mit ily röviden kimagyarázni nem lehet, de érzünk, valahányszor a mai költői nyelvet éldelni óhajtanók. Az a nem concentrált zilaság, az a természetesnek örve alá bújt hétköznapi pongyolakötés, a tulajdonképeni szó helyén gyakorta másik, mely szomszédja ugyan, de mégsem a kellő, a nem (Berzsenyiként) trombitába szorított hang, hanem likas duda oldalán — ott is, hol nem kell — szétillanó szusz, . . . de minek folytatni: a ki érzi a nyelv energiáját, az már ért eddig is, kinek nincs hozzá érzéke, annak hiába minden beszéd» (ÖM. 403.).

Ez a remek kis intő szózat mennyire szól mai «modern» költőinknek is!

A valóban eredeti költemények nyelvét erély, energia jellemzi, «a kifejezésnek ama rövid hatályossága, mely összeszorítja a gondolatot, hogy ezáltal ruganyosabbá tegye, szint, alakot, zöngést ad neki» (H. 249.). Nézzük nagy költőink szálló igékké vált mondásait: «bölcsőd ez, majdan sirod is», «megbűnhötte már e nép», «él magyar, áll Buda még» stb. Ma phrasisoknak tetszenek, de a maguk korában újak és eredetiek voltak s egy ivadéknak, vagy az egész nemzetnek eszméit vagy érzelmeit fejezték ki. «Ha phrasist akartok csinálni, ám csináljatok, de úgy, mint amazok keletkeztek; öntsétek (vagy inkább szorítsátok) velős, rövid, hatályos mondatba az általános érzelem egy-egy tengerét» (H. 229.).

A nyelvbeli szabatosságot, mely az erőnek egyik legfontosabb kelléke, így határozza meg: «Mondani épen azt, egészen azt, a mi kell, nem többet, nem kevesebbet» (H. 283.).

Utóbbi nyilatkozatai az erő követelményeit jobban megvilágítják.

Az *Irányokban* (III.) a lyrai előadás két főnemének a fenséget és kellemet mondja. Az erő és báj e két főnem nyelvbeli kifejezés-formája. *Intés* cz. kis versében is ezt fejezi ki szokott tömörségével:

Szólj *erővel* és nevezd meg
Ön nevén a gyermeket;
Szólj *gyöngéden*, hol az illik —
S ne keríts nagy feneket.

Egyik bírálatában azt fejtegeti, hogy mi mindenre kell az olyan költőnek ügyelnie nyelvi kifejezés dolgában, ki nem lángész (mert a lángész, ha nem ügyel is az effélékre, mégis «jól jön neki minden»). «Az ilyen meg fogja nézni: vajon mondata elég szabatos, világos, erőteljes-e; vajon itt vagy ott nem hibít-e valami; képei, tropusai elég szemléletesek, tárgyhoz illők, újak, jellemzők-e; nincs-e bennök fonákság, következtetlenség, aláesés, bágyadtság, fagy; ki-domborúlnak-e úgy, mint kell, nincs-e valami fölösleges,

henye, kirívó vonás bennök; megfelelnek-e az illető rész s az egész költemény hangulatának stb.» (H. 76.).

A költőnek szabad új, szokatlan, de mégis talpraesett szöillesztést használnia, az ilyen (ha jó) hatásos «és mint discord hangfogás emeli olykor a harmóniát» (H. 95. V. ö. még 391.).

Az ilyen sikerült «discord hangfogásra» maga mutatott legszebb példákat.

A költő nem igazodhatik nyelvhelyesség dolgában mindig a nyelvtan merev szabályai után (H. 297—301.). Az euphonia kedvéért nem egyszer el kell térnie a szabályos szóalakoktól. Ezért kellene kidolgozni az euphonia elméletét s megvonni a határt, a meddig a költő szabadsága e tekintetben terjed (H. 100. L. II. 99.). Az euphonia-érzék úgyszólván van minálunk. Pl. versben így írnak: «Jer, jer, te meg nem vetheted» — csupa *e* (H. 221.).

A költői helyesírás is különbözik a prózaitól. Szabadságai vannak, ezeknek célja nem a vers «kisütése», hanem a költői nyelv könnyebb, szabadabb, fesztelenebb mozgása; a rövidség, szebb hangzat, jellemzetesség és így jóformán széptani oldalak. Föltétele pedig az, hogy mindig az élő kiejtésen alapuljon.» Itt is meg kellene vonni a határt. Ilyenféléket pl. «mely't, ser'g, levél't» nem szabad költői szabadságnak minősíteni (ÖM. 401—2.).

Ezek után az általános megjegyzései után lássuk néhány specialisabb észrevételét.

A költői jelzőnek az legyen a főcélja, hogy «ép azon oldalról jelezze, emelje ki, vagy jellemezze a tárgyat, mely a fennforgó esetben kiemelendő». Tehát ne legyen henyé sortöltelék (H. 75.).

A szóképekről, főleg a metaphoráról igen figyelemreméltó s eredeti megjegyzései vannak.

A metaphorában a költő, mint a leírásban, «úgy vessen oda egy-két jellemző vonást, hogy abból a képzelet meg tudja teremteni épen azt, a mi a költő lelkében megvala teremve; egy körülbelül, vaktába fölkapott phrasis mindent elront» (H. 73.).

A képben legyen realitás, ne legyen absurdum. «A köl-

tészetnek is van logikája» (H. 124.). Birálataiban mindig megrója, néha nevetségessé is teszi az irreális képeket, hasonlatokat. Csak egy ilyen helyet hozunk fel például. «M(alvina) ,érzelmei folyamán két könnyed sajka jár,‘ s egyik sajkában van a ,múló érzelem‘ — másikkban ,új érzés terem‘ (tehát a *folyó* is érzelem, a *sajkákban* is érzelem ül); s miután a sajka ,megreped szívének szirtfokán‘: *akkor* a kised sajkán már ,egy *hableány*‘ ül: ,a magyar költészet múzsája?‘ Nem szeretem az ily kormány és compass nélküli hajózást» (H. 232.). — Igen sok ilyen példát tudnánk felhozni birálataiból arra, hogy a határozatlan, zavaros, szóval rossz képeket hogyan szedi izekre s hogyan mutatja ki absurd, irreális, logikátlan voltukat. Nem kell hajhászni a képeket (H. 239.) s nem szabad valamely képet addig üzni-füzni, míg az össze nem tartozó vonások halmozása által absurdum születik (H. 80.).

A szenvedély néha halmozza a képeket, de ilyenkor mindig bizonyos keresetlen rendetlenség van bennük, a mi azt bizonyítja, hogy a költő nem kereste őket, hanem maguktól tódultak képzeletébe. Ha ez nincs bennük s ha a képhalmozás túlmegy bizonyos határon, nem hiszünk a szenvedély mélységében. Ezt a határt elméletileg nem lehet kiszabni, csak érezni (H. 102. V. ö. 123.).

Ne legyen a kép nagyon messziről vett, vagy nagyon mesterkelt (H. 123.); ne legyen oly tömött, hogy nehéz fölfejteti s az egyszerű értelem színvonalára szállítani, mert fárasztóvá lesz (H. 144.); ne ismételjük ugyanazt a képet, mert szegénységre mutat (H. 83.); prózába ne vigyünk át költői képet, mert phrasis lesz belőle (V. 736.).

Érdekesen szól egy helyen a szóképek egy részének keletkezéséről. «A hevült képzelem villámsebességgel keresi föl a tárgyat, melyhez valamit például hasonlónak talál, egymás mellé helyezi a két nevet, a nélkül, hogy ráérne a köztük levő viszonyt egész pontossággal kijelölni.» (ÖM. 412—4.)

VIII.

Legvégére hagytuk tanulmányunknak Aranynak a népköltészetéről s általában a népiességről tett nagyfontosságú nyilatkozatait, melyek sok tekintetben alapvetőek.

A népies költői irány nagy képviselői közül Arany volt az, a ki elméletileg is legtöbbet foglalkozott a népiesség kérdésével. Bátran mondhatjuk ez irány theoretikusának is.

A negyvenes években a «népies költészet», «népköltészet», «nemzeti költészet» kifejezések, illetőleg fogalmak használatában nagy zavar uralkodott. Petőfi és Tompa egyes nyilatkozataiból azt sejtjük, hogy még előttük sem voltak ezek egészen világosak. Arany az őt jellemző alapos-sággal sokat gondolkozik a költészet új irányáról s mintegy önmagának akar számot adni vizsgálódásának eredményéről egy-két jól formulázott nyilatkozatban. Szilágyi Istvánnak az *Iliásról* és *Odysseiáról* szólva már 1847-ben így ír: «Nem egyebek ezek egyszerű — tejmézzel folyó, népi költeményeknél. Bennök az egyszerűség a költői fenséggel párosulva van s ha nem ez a népi költemény feladata, úgy nincs róla helyes fogalmam. Azt akarom mondani, hogy a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép közt s legyen egyszerűvé vele, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő. Ez lebegett előttem, midőn Toldit írtam s ez úton haladok ezentúl is, ha lehet» (L. I. 38.). Ugyancsak 1847-ben Szász Károlynak azt írja, hogy minden költő nem lehet népköltő, hanem azért kívánatos, hogy «a költészet ne legyen olyan, milyenné a legújabb időben nemesült(!?), t. i. csak egynéhány tudósnak, vagy ábrándozó holdvilágegyéniségnek nagy bajjal megérthető, a nagy többségnek pedig teljesen élvezhetetlen, hanem legyen egyszerűen nemes, erőteljes, a nép nyelvét megközelítő s ennek virágaival ékes, — szóval döntessék el a közfal a népi és ma úgynevezett fennköltészet közt és legyen a költészet általános, nemzeti!... A költészet végcélja s tökélypontja... az, hogy magát egyszerű köntösben is képes legyen művészileg fejezni ki» (L. I. 221—3.).

Ime, milyen világos kitűzése a czélnek, melyre maga törekedett s mely az egész magyar költészet igazi célja!

A népies irány ellenségei ellen hevesen kikel (L. I. 72., 105.) s örül, hogy «az érthetetlen szépségek kora lejárt» (L. I. 84.) s hogy a költészet ezentúl nemcsak az «írástudók és farizeusok», hanem az egész nemzet költészete (L. I. 62.). «Most van ideje classikai egyszerű szépségekre törekedni: nehogy elsodorja az embert a dagálytenger» — írja 1847-ben (L. I. 31.).

Petőfi politikai nézeteit is belevegyíti az irodalmiakba (L. I. 51.), Aranynál azok háttérbe szorulnak az æsthetikai elvekkel szemben. Örvend, mikor a Kisfaludy Társaság hivatalos lapja, az Erdélyi János szerkesztette *Szépirodalmi Szemle* 1847-ben azt írja, «hogy legyen a költészet nem úri, sem népi, hanem érthető és élvezhető közös jó mindennek, kit ép elmével áldott meg Isten». Ez az ő véleménye is, csak hogy ennek a czélnek elérésére szerinte a népies módon át juthatni. «Szeretem a nemzeti költészetet; a népiesség köntösében még most; később majd pusztán. Aesthetikai útam az individualizálás elve» (L. I. 45). Mint látjuk, a *Szemle* gondolatát tovább fűzi. Az individualizálást különben később a *Sz. Szemle* is hangoztatta (I. fél-év 274.).

Mikor Kazinczy Gábor támadást intéz 1853-ban az akkori népieskedő irány ellen, Arany azt hiszi, hogy e támadás az egész népies iránynak szól s érdekes levélben kel védelmére a népies költészetnek, többek közt azt mondván, hogy «a mely népnek nem volt, nincsen gazdag népköltészete: annak nem lesz önálló nemzeti költészete, hanem mások hulladékain fog élödni, mint Róma a Hellászen; Virgilje lehet legfőlebb: de Homérja soha» (L. II. 81—5.). Pákh Albert, kihez e levelet intézte, sietett megnyugtató, megengesztelő Aranyt, de válasza, úgy látszik, nem elégítette ki, mert hónapokkal később is keserűen emlékezik meg Kazinczy támadásáról s egész resignációval ír a népies irány s az egész magyar költészet jövőjéről (L. I. 300—2. V. ö. L. II. 41. I. 401.).

A népköltéssel s a vele kapcsolatos kérdésekkel egész

életében foglalkozott, mint későbbi prózai dolgozatai bizonyítják s újabb meg újabb elméleti igazolását kereste a maga költői irányának.

Igen jelentős fejtegetéseket tartalmaz a költészetnek népies alapra helyezéséről az az ismertetése, mely egy francia verskötetről (Millien: *La Moisson*. 1860.), illetőleg annak Thalès Bernard által írt bírálatáról szól (H. 253—264.). Thalès, a magyar költészet lelkes barátja, Millient úgy mutatja be, mint a ki a francia lyrát reformálni akarja népköltészeti alapon, de nem francia, hanem bretagnei, magyar és észti népdalok alapján.

Arany örül, hogy így a mi költészetünkben beállott forradalom világjelentőségre emelkedett, hiszen francia költő utánunk indul, de nem helyeselheti, hogy más nép költészete alapján akarja a francia költészetet regenerálni. A költészet regenerációja népies alapon föltétlenül helyes és szükséges, de mindig csak az illető nép költészete alapján, nemzeti alapon lehetséges, mert különben nem lesz egyéb utánzásnál (mint nálunk a francziás vagy latin iskola). Mellesleg vehetni mintákat idegen népköltészetből is, de ezek hasonlóak legyenek az illető nép költői termékeihez. Ilyenek voltak nálunk az éjszaki balladák, de az irodalom már előbb behozta a ballada népi alakját, mielőtt az éjszakiakkal ismerős lett volna. — Ezzel saját balladareformjára czéloz (V. ö. Lev. II. 83.). — Béranger hatása is abban rejlik, hogy a francia néphagyományra támaszkodott.

Thalès szerint az új irány célja oly költészetet teremteni, mely egyaránt tessenék a népnek s a művelteknek.

Nálunk is azt hitték valamikor, hogy az új irány a ponyvairodalom regenerációja akar lenni, hogy a népet valami jobbra tanítsa, mint a mit tud. Ez igen helytelen vélekedés s a költészet magas céljaival nem fér össze, hogy «a hibásan úgynevezett népköltő, a vásári közönség számára vastagon szájba rágott történeteket és dalokat írjon». Megfordítva áll a dolog: a néptől kell tanulni. «Mesterkéltn, conventionalis formák és érzelmek helyett el-sajátítani a népköltészetből nemcsak a styl egyszerűségét,

hanem erélyét is, nemcsak az érzelem nyíltságát, hanem közvetlenségét is; el hagyományos formáit, el mindent, a mi abban költői továbbfejtésre alkalmas.»

A cél nem lehet az, hogy mindenki megértse a költeményt. Igazán érteni mindig csak kevesen fogják: a kicsiny, finomabb ízlésű közönség. A nagy közönség élvezete rendesen nem ered tiszta, æsthetikai kútfőből. A költő e szerint nem fog arra törekedni, hogy a nagy sokaságnak tetsző dolgokat írjon, «célja, mint minden valódi költőé, egyedül a szép felé irányul; ha egyszerű, nem azért az, hogy fű-fa által érthető legyen, hanem mert egyszerű eszközökkel hatni tudni erőnek a jele s az egyszerű szép annál szebb». Ha népi szólást használ, azért teszi, hogy «nyelvének erőt, bájt, zöngelmet, faji zamatot kölcsönözzön», ha az érzelmek természetes, közvetlen kifejezésére törekszik, nem producálni akarja a parasztot, hanem célja az, hogy «az igazi pathosz nyomaira akadjon». Ha népi dallamokat használ s fejt tovább, a fejlődés természetes törvényének hódol.

A műköltészetnek népies alapon való regenerálásáról ilyen világosan s a dolog lényegébe vágó ilyen mély belátással senki sem írt a magyar æsthetikusok közül.

Nézeteinek igazolásául, ha ugyan egyáltalán igazolásra szorulnának, csak úgy találomra Aranynak egy kis dalát hozhatjuk föl például. Ez *A lepke*, mely jambusos formájú s egyáltalában nem népies (a nép meg sem értené) s egyszerűsége, könnyed rhythmusa, közvetlensége, színmagyar nyelve, melybe itt-ott észrevétlenül szövődik egy-egy népies szólam (lepi a virágot, a pacsirta szánt, reménymagot vetni), mégis mennyire magyarrá s a népdalok rokonává teszi. A népköltés üde zamata érzik rajta.

Arany *Népiességünk a költészetben* czímen egész tanulmányt akart írni, de csak a tervvázlat készült el belőle (H. 568.) s néhány töredékes részlet (H. 517—8., 568—71.). Három részre oszlott volna: I. Mi a valódi népiesség? Hogyan nyilatkozik tartalomban, formában és egyes műfajok szerint? II. A népiesség története költészetünkben. III. A népiesség jövője költészetünkben.

Az I. részből a következő fejtegetések készültek el: A népiesség fogalmáról két, lényegében azonos töredék maradt (H. 517., mely részletesebb kidolgozása az 568—9. lapon levőnek). Sokan egyedül a nyelvben lelték a népiest, még pedig a tájnyelvben, így az egyetemes népnyelv használata helyett egyes vidékekét utánozták, másolták. Ehhez mások ethnographiai különösségek minél rikítóbb rajzát kapcsolták, míg sokan költészet örve alatt tanulsággal, politikai bölcsességgel akarták teletömni a népet. Céljukkal sem voltak tisztában: vajon a népnek írjanak-e, hogy enyhítsenek lelki nyomorán, vagy a művelteknek, hogy a népet megismerjék. «Innen a mulatságos látvány, hogy míg a lyra betyárokkal ivott és tombolt, az epos, ha olykor megszólalt, a mult és jelen minden bölcsességét fejébe akarta verni a népnek; a dráma pedig művelt osztályainkkal bámultatá a lókötők szép tisztára mosott fehér ruháit és erejét.» Szóval irányköltészet volt így is, úgy is, kapcsolatban a népboldogítás eszméjével. A mint ez korszerűtlenné lett, azzá lett a népies irány is.

Népiesség és népszerűség nem egy. A népszerű nem mindig népies. A népszerűség a belső érték mellett nem bizonyít se pro, se contra. Lehet azért népszerű munkának is belső értéke.

Arról, hogy a népies hogyan nyilatkozik, nem írt a vázlatnál egyebet, pedig ez lett volna tanulmányának legérdekesebb része.

A II. részből, mely a népiesség multjáról szólott volna, csak futólagos megjegyzések maradtak. Lényegük az, hogy irott költészetünk külön fejlődött a népiestől. A népiesség a dalban csak Horvát Ádámmal és Csokonai-val kezdődik, ugyanakkor a dalok, mesék gyűjtése. Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Czuczor folytatták ezt az irányt, de javítani akarván a néplyrán, rontottak is. «Petőfi lett corypheusa», de ő is csak elérte s nem múlta felül a népet. Az epos, didaxis és dráma nyomait kutatta volna azután a népköltészetben.*

* V. ö. H. 150—1. *Naiv eposunk cz. értekezését s tanulmányát a m. népdalról.*

A III. részlete (a népiesség jövője) azt vizsgálta volna, hogy «mit bir meg a népiesség?» Erre így felel: lyrában a dalt, epikában naiv dolgokat: balladát, románczot, kalandos beszéyleket, tündérmeséket, mondákat, legendákat; epopoeát ma már nem, mert a nép igen távol esik a hőskortól. «Regény, novella népiessége igen mondvacsinált dolog», a népszínmű sem az, a minek mondják. Legyenek nemzeti darabok s azokban a nép is saját jellemében tűntetve föl.

Befejezésül kifejtette volna, hogy mi volt a népies irány eredménye: az egyoldalú idealismus megszüntetése, költészetünk nemzetibbé tétele. Kíváncsinos különben, hogy nemesedjék s maradjon határai között (ezeket pontosan kijelölte volna, mint a föntebbiekből látjuk). Népies csak az a költő legyen, «a ki magát oly tárgyiassá képes tenni — mert kétszeres objectivitás kell hozzá.»

Igen nagy kár, hogy ez a tanulmány el nem készült. Mint látjuk, teljesen tisztázta volna a népiesség fogalmát és lényegét, elmondta volna a népies irány egész fejlődéstörténetét s kiemelvén nagy jelentőségét, kijelölte volna jövődöbeli irányát és határait. Ha elkészül, egyike lesz irodalomtörténeti szempontból legfontosabb tanulmányainknak.

Másik tanulmánya *A magyar népdal az irodalomban*, melyet 1861-ben kezdett írni «nem a *Figyelő*-be, hanem nevezeteseb alkalomra» (Levele Ercseyhez 1861 nov. 29.), valószínűleg a Kisfaludy-Társaság ünnepi ülésére. Sajnos, ez is töredékben maradt s csak a hátrahagyott prózai dolgozatok közt látott napvilágot (9—30.).

Bevezetésében kiemeli a népköltészet tanulmányozásának fontosságát. Ezt érezte a Kisfaludy-Társaság, mikor a népköltési gyűjtést újra megindította s alkalmat ad a gyűjtött anyag feldolgozására s széptani vizsgálatára. Az utóbbi szempontból indulva ki, a népdalt veszi vizsgálat alá «nem a mint magánál a népnél, hanem íróinknál időről-időre jelentkezik» s azt nyomozza, «mennyire használta fel a „köznépi dalokat“ az irodalom, hogy ezek alapján, Kölcseyként, valódi nemzeti poézist» — különösen nemzeti műdalt hozzon létre».

Így pontosan kijelölve értekezése tárgyát, arról szól, hogy a népnek mindig volt költészete s említi az azt bizonyító följegyzéseket. Például felhoz egy kétszáz éves népdalt, mely olyan üde, mint a maiak. A népdal régebben gazdagabb volt tárgyokban, mert a nép élete is sokkal változatosabb volt. Azután nem is csak a köznép költészete volt. A nemzet nagy részének műveltsége egyformán csekély volt. Naiv lelke megelégedett a naiv költeményekkel. A régi népköltészet formák tekintetében is változatosabb volt a mainál, a mi a tárgyak nagyobb változatosságából következik.

Ezután a nép kiváló érzékét fejtegeti a benső forma teljessége, a compositio iránt.

A műköltészet a legrégibb kortól kezdve mutat egy-egy népies vonást, de csak véletlenül, önkénytelenül. Ezt az «öntudatlan népiesség» korának nevezi. Terjed Amade Lászlóig. A XVIII. században látni némi törekvést a «magasb dal» megteremtésére. Alapul, talán kényszerűségből, a népdalt veszik. Az idegen formák behozatalával megszakad ez a fejlődés s a népdal megjelenik az irodalomban mint genre, majd azzal a czéllal, hogy nemesíttessék.* Petőfivel kezdődik a fejlődés negyedik korszaka, a nemzeti dalt a népdal alapján fejteni tovább.

A négy korszak vizsgálata közül csak az elsőnek készült el jelentékeny része.** A dal, mint műforma, a XVII. századig nem élt irodalmunkban. Az énekek hosszadalmasak, sok bennük a részletezés, leíró elem s kevés a koncentrálás, a mit az igazi dal megkíván. Rhythmusuk azonban népies. «A XIV—XVII. század összes írott költészete — némely igen gyér kísérleteket leszámítva — a magyar népdal rhythmusát fogadta el versei alkotásában.» Ezt részletesen bizonyítja, úgy hogy a dolgozat jelentékeny része vers-tani fejtegetés, mely, mint említettük, kiegészíti *A magyar nemzeti versidom*-ról szóló tanulmányát.

* V. ö. ÖM. 488: «a nép magához emelésének örve alatt feláldozta az irodalom a leglényegesebbet a népdalban: a jellemzőt».

** V. ö. *Naiv eposunk*.

A népi compositio tökéletességének azonban nyoma sincs az ekkori énekeken, csak a népnyelv egyes tősgyökeres szólásai fordulnak elő bennük, mert az irodalmi nyelv még nem fejlődött annyira, hogy ellehetett volna nélkülök.

A népnek mindenesetre voltak kereken componált mondái, történeti tárgyú költeményei s a népdal sohasem volt kevésbé dalszerű, mint ma (V. ö. *Naiiv eposunk*).

Ezután sorra vette volna a népies nyomokat sejtető írott maradványokat. Töredékében csak az Adhortatio mulierumot s a Pannonia megvételéről szóló éneket fejtegeti. Amabban kiemeli a refrain eredetiségét, emezt irodalmi terméknek tartja, de népies nyomokkal (V. ö. H. 247.). Divényi Mehmet dalai inkább a török ghazel hatását mutatják, mint a magyar népdalét.

Itt megszakad az érdekes tanulmány, melynek II. részéből egy kis töredék maradt még ránk (H. 567—8.). Hátrahagyott dolgozatai közt megvan az egésznek vázlata is (H. 565—6.), mely érdekesen jellemzi Arany dolgozásának módját.

Még néhány idevágó megjegyzését említjük fel végül a teljesség kedvéért.

Legnagyobb inventiója szerinte a népnek van (ÖM. 9. Várdai 730.), compositiót is csak tőle tanuljon a műköltő (erre nagyon sokszor hivatkozik).

Népkölteménynek csak az nevezhető, a melynek szerzője nem ismert nevű író (V. 729.). Ez jobb meghatározás, mint a melyet rendszeren használnak: «népköltemény az, a melynek szerzőjét nem ismerjük». E szerint, ha véletlenül ismernénk valamely paraszt népköltőt, dala nem volna népdal.

A népies nyelvről az a véleménye, hogy a költő nem találja készen, mint kicsinyelve emlegetik. Nincs az készen a nép köznapi életében, hanem a költőnek nagyon is keresnie kell a használható kifejezéseket, «meglesni az ünnepélyesb nyilatkozatokat.» «Ha azt szedi föl, a mit a nép mindennap mond, akkor nem fog költő lenni» (H. 521.). — Igen figyelemreméltó megjegyzés. Másutt is mondja, hogy

a költő csak a prægriansabb népies szavakat és szólásokat használja, azokat is csak a maguk helyén (H. 106.). Ha nem a maga helyén használja, pl. emelkedettebb előadásban, bántóvá lesz (H. 140.).

* * *

Arany tudományos munkásságának részletes ismertetése után következőkben emelhetjük ki jelentőségét.

Kifejtette rhythmusunk törvényeit s lelkesen megvédte eredetiségüket és szépségüket a classikus formákkal szemben. Ezzel megvetette alapját a magyar rhythmikának. Megállapította rímelésünk szabályait. A *Zrinyiászt* behatóan ő fejtegette és méltatta először. A *Bánk bán* remek voltát Gyulai mellett ő bizonyította be legmeggyőzőbben. Naiv eposunkról alapvető tanulmányt írt. A korabeli költészet Petőfi-utánzását, lyrai túltengését s egyéb hibáit érdekesen világította meg, becses adatokat szolgáltatván a kor irodalmának történetéhez. Írói arcképeiben irodalomtörténetileg nagyértékű tanulmányokat adott. Nyelvészeti dolgozatait eredeti szempontjai s rendkívüli nyelvismerete teszik jelentősekké.

Kitűnő folyóirataiba írt bírálatai a kritikátlanságnak abban a korában szintén nagyfontosságúak. Ezekben az irodalomtörténeti kritika magasabb álláspontjáról, az igazság szerezetéből eredő meggyőződéssel, nagy tudással s mindig a legnagyobb tárgyilagossággal ítél. Sohasem személyeskedik, minden animosítás nélkül, szigorúan, de jóakarattal bírál. A leggyengébb munkában is fedez föl valami értékeset s örömmel emeli ki, soha el nem hallgatja. Csodálatos veleérzéssel tud belemélyedni a legkülönbözőbb s a maga költészetétől legeltérőbb művekbe. A leglelkiismeretesebb vizsgáló, ki szeret a részletekbe mélyedni s ezekből emelkedni általános nézetekre. E nézetek így mindig gyakorlati haszonnal járnak. — Főszempontjai: a compositio, a jellemzés, (lélektani igazság), s a külső forma. Tulajdonképen mindig a tartalom és kifejezés harmóniáját vizsgálja.

Bírálatai közt több az irodalomtörténetileg jelentős, de nincs egy sem, melyben valami érdekeset, jellemzőt ne

tudna mondani. Tárgyaik sokfélesége sokoldalú érdeklődését bizonyítja.

Önálló tanulmányait és bírálatait általában világos elme, tisztán látó, éles megfigyelő tehetség, erős logika s rendkívül finom műérzék jellemzik.

Általános nézetei, melyek mindig gyakorlati vizsgálódásának eredményei, jórészt újak és eredetiek, vagy a meny-nyiben nem azok, eredetien formulázottak, új világításban megjelenők. Érdekelni pedig mindenképen érdekelnek bennünket, mint egy nagy költőnek a költészetről tett nyilatkozatai. Összegyűjtésüket és rendszeres csoportosításukat ezért tartottuk szükségesnek.

Arany nagy epikus, nagy componáló erő, nagy nyelv- és versművész s a népies irány egyik legnagyobb alakja. Ez magyarázza meg, hogy elméletileg is ez öt irányban a legerősebb, vizsgálatai ez öt irányban a legmélyebbek és legeredetiebbek. Az eposra és epikára, a compositióra, a költői nyelvre, a magyar verselésre s a népköltészet és irodalom viszonyára vonatkozó megfigyelései olyanok, melyek a maga önálló megfigyelésein, sokszor önmegfigyelésein alapulnak s melyekből a kiválóbb æsthetikusok is tanulhatnak.

Prózai dolgozatainak tanulmányozása a milyen nagy gyönyörűség, olyan tanulságos is. Egy gazdag szellem értékes documentumai ezek, melyeknek alapos ismerete vezethet csak bennünket e gazdag szellem költői alkotásainak igazi megértéséhez.

SZINNYEI FERENCZ.

MARGARET OGILVY.

Második közlemény.*

II. fejezet. Mi volt anyus egykor?

Mi volt ő egykor és mi leszek majd egykor én, erről a két nagy kérdésről tárgyaltunk mi ketten magunk közt leg többet gyermekkoromban: és miközben az egyikkel végeztünk, döntöttünk a második kérdésről is, a nélkül, hogy valamelyikünknek tudomása lett volna róla.

Mielőtt tizedik évemet elértem, egy óriás tört be egy éjjel szülőhelyemre, és mire felébredtünk, úgy talál tuk, hogy már teljesen hatalmába ejtette. Oly hirtelen alakította át új várossá, hogy csak mi, gyermekek birtunk vele lépést tartani, a mennyiben ugyanis mihelyt ő megteremtett egy-egy tavat, mi azonnal készen voltunk tutajainkkal, hogy rája bocsássuk s ezek ott evezzenek. Alig döntött le egy-egy házat, már is játékunk zaja verte fel a romokat. Ha árkokat ásott, mi keresztül ugráltuk; úgy kellett bennünket a lábunknál fogva kihuzni gépei alól: kutat sem furhatott, hogy mi azonnal bele ne másztunk volna. De ha a gyermekek számára nem léteznek olyan új körülmények, melyekbe azok félóra lefolyása alatt bele ne találják magukat, az idősebbek felfogása lasabban szokott jární, és meg vagyok győződve, hogy ezek álmélkodva bámulgatták a nagy változásokat, melyek oly hirtelen mentek végbe a mi fészünkben, és ők nagy nehezen tudtak hazatalálni a sötétben. A hol azelőtt pusztán a szövőszék ha-

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1910. évi 403. számában.

jócskájának kattogása hallszott, most az Erő ordítása hangzott fel, s azok a kézi szerszámok úgy sutba kerültek, mint mikor táncz előtt a szobából a butorokat félre hordják.

Minden reggel félhatkor süvöltés harsanása riasztotta fel az alvó várost és a mi tiszta levegőnkbe magasan felmeredő gyárkéményről ezután folyton ott lengette a hódító a maga füst-zászlaját. Egy új korszak hajnallott fel, új szokásokat, új divatokat híva életre, melyek oly erőteljeseknek mutatkoztak, mintha már születésükkor huszonegy évesek lettek volna. A mily gyorsan két ember egymással széket cserél, oly gyorsan lett az addig csak harisnyakötő-leányból a család kenyérkeresője, míg az addigi kenyérkereső, leült szépen harisnyát kötni. Ez a tegnap még takácsok a férfi fészke mára virradólag gyári munkásleányok városává lett.

Én nem tartozom azok közé, kik csak kárhoztatni tudják ezt a változást. Bizonyára nem megvetendő dolog volt az, hogy a hátgerincznek nem kellett többé túlkorán elgörbülnie; hogy nem láthattuk többé a homályos ablaktáblákon át, mint szó reszkető újjaival a nyomorban megöszült agg, hogy megszerezhesse magának azt a néhány lábnyi földet ott künt a temetőben. Most már inkább nagyon is rövid időszakra terjedtek a munka évei; nem mintha az öregek óhajtották volna így, hanem mert ifjú erő kellett a gőzgépek táplálásához. De hát ez legalább arra tanítja meg őket, hogy takarékoskodva félre tegyenek a jövőre keresményükből, ennek a célnak eléréséhez pedig annyi útjuk-módjuk van, a mennyi addig sohse volt. Most már nem szállítják csapatostúl a fiúkat a gymnasiumokba: a darabszám évi fel-tuczatról egyetlen egyre olvadt le, kétségkívül azért, mert most már azonnal fizetésbe juthattak itthon, mihelyt betöltötték a tizennegyedik évet. Ez bizonyára veszteség, de minden veszteség csak olyan volna, mint egy kavics a nyereség tengerében, ha úgy nem állna a dolog, hogy oda a hajdani szép családi élet, miután most a gyárakban kell dolgoznia annyi meg annyi családtagnak, nem véve ki még a fiatal anyákat sem. A mi Skócziát oly nagygyá teszi, az nem csekély részben köszönhető a családi kötelékek szo-

rosságának; már pedig éppen ez azon pont, melyen — sokszor aggódom miatta — meg van sebezve hazám.

Különben nem hiszem azt, a mit nyomtatásban is olvastam, mintha mi skótok már mindannyian egyazon élettelen színvonalra volnánk egyenlősítve, s hogy már nem igen akadnának többé köztünk kiemelkedő egyéniségek, sőt az élet is vesztett volna érdekességéből. Némely bírálóim éppen ebben keresték az okát annak, miért szólnak mind a régi jó időkről az én műveim; azonban ebben az egy pontban legalább nincs igazuk. A mi kis városunkban, melyről sok más városra varrhatni himet, az élet, ma is ép oly érdekes, ép oly megragadó mélységű, és ép oly telve vidám jó kedvvel, mint a minő bármikor volt hajdanában; és soha sem láthatott, nem képzelhetett senki oly kellemes látványt takácsok csapatából, mint a minő az a gyönyörű leány-áradat, mely utcáinkat el szokta özönlteni, valahányszor felvonják a gyárkapú zsilipjét. És most is csak oly ingerlő kecsességgel játszódik le a nyári esték meg a téli kandallók derűs szerelmi színjátéka, most is csak úgy rejtőzik mindenik ablak-redőny mint függöny mögött egy-egy regény.

Ha egyszer egy kis városnak lámpái kigyúltak, ki remélheti, hogy annak összes történeteit elmesélheti valaha, vagy bár csak egyetlen egy sikátoréit is? S a ki betekinthesett a kivilágított ablakokon, szükséges-e annak könyvekhez fordulni vissza? Ha mégis az én műveim a múlt időkkal foglalkoznak, a helyett, hogy azt az időt írnam le bennük, melyet én magam éltem át és ismerek, ennek egyszerűen az az oka, hogy én bizony hamar beleúnök az elbeszélés-írásba, ha nem láthatom elbeszéléseim lapjain ott járkálgatni bizalmasan azt a kis leányt, kiről annyit beszélt nekem anyus. Oly erősen belenyomódtak lelkembe, a mióta elértem hatodik évemet, az ő visszaemlékezései a maga saját gyermekkorára.

Számtalan beszélgetéseink révén oly elevenen áll előttem fiatalsága, mint a magamé, és annál csodálatosabb színben, mert a gyermek szemében semmi sem oly furcsa, és nem képzelhető az ő számára oly szépen színezett képeskönyv, mint annak elgondolása, hogy az ő anyja is gyermek volt

egyszer, és tán minden humornak főforrása az ellentét a közt, a mi valaha szülönk volt és a mi most. Anyámnak atyja, az egyetlen regényhős az ő élete folyamában, születésem előtt már kilencz évvel meghalt s ennek elgondolása valósággal megdöbbsent, mert hiszen oly meghitt ismerősként emelkedik ki elém a viharedzett kőfaragó alakja abból az öreg karszékéből, melyben engemet feldajkáltak, és melyben most műveimet írom. Külseje éppen oly kemény, mint a kő, melyet munkált, s melynek porától arcza rőt lett; vállalai kerekek és örökké «kehécselés» bántja: valószínűleg előbb-utóbb sírba is viszi majd ez a köhögés; de addig is, míg ez megtörténék, baja nem tarthatja őt vissza a kőbányától és kerges kezeiből nem fog kihullani a véső, a meddig csak bírja. Esős vagy havas este van és anyus, vagyis az a hosszúkötenyes kis lány, ki apjának már gondviselő gazdasszonyává lépett elő, már több ízben kiment az ajtó elé, megnézni, hogy nem jön-e? Végre közeledik, köhécselve.

Vagy látom nagyapámat, a mint templomba halad, mert ő egyik főoszlopa az Auld Licht felekezet egyházának. Ajka most, odamenet, oly erősen összeszorítva, mintha valami büntető ítélet kimondása várna reá, de visszafelé jövet már szánalomtól hajlott alakja. Kis lánya, ki egy órával az előtt olyan komornak látta, tán nem érti, miért küszködik ma este oly hosszasan imádkozva; sem azt, hogy mikor felkel térdéről, miért szorítja őt oly szokatlan gyöngédséggel magához. Vagy látom őt, a mint karosszékében leányának újra elmondogatja kedvencz költeményét, a *Cameronianus álmát*.^{*} És a mint ünnepélyesen szavalva a kezdetet e vershez jut:

Mint éjszakám álma tün éltém is tova,

leánya oly aggódó felindulással kiált fel, mint a hogyan én fogok felkiáltani, mikor majd anyus fogja nekem e verset szavalni. egészen atyjának hanglejtésével. Majd mintegy ablakból figyelem a kis leányt, mint halad, kezében szíjra fűzött csészével, mely a munkás ebédjét tartalmazza, végig

^{*} *Cameronian* ó-skót felekezet.

a hosszú kerteken-réteken, egészen ama messzi helyig, hol az öreg dolgozik.

A kis vándor hangosan énekel magában és vidáman lóbálgatja szíján a csészét, átszökken a patakon és aztán visszapillantva büszkén méregeti szemével, mekkorát ugrott; mégsem áll meg egy perczre sem útjában, ha csak egy-egy kis babával nem találkozik, mert annyira szereti az apróságokat, hogy ha valamelyik útjába kerül, azt neki meg kell czírógatnia. De azalatt is, a míg czírógatja őket, egyuttal jól megfigyeli, milyen szabású a ruhájuk; mert aztán papírból szabásmintákat csinál, melyeket féltékenyen elrejt. Mikor majd elérkezik az idők teljessége, első szülöttének legelső ruhája azon szabásminták egyike után készül, melyeket ő tizenkét éves korában csinált.

Nyolczadik évébe járt e leánya, mikor anyjának elhalálózásával a háznak asszonyává és kis fiú testvérének mamájává lett. Ettől az időtől fogva ő súrolt, foltozott, sütött, mosott, el-elalkudozott a mészárossal egy fertályfont marhahústra és pár fillér arányi csontra, a miből két napra való ebéd került ki. (De a ki ezt szegénységre magyarázná, az nincs tisztában e szónak értelmével.) És hordta a kútról a vizet, és neki is megvoltak kitűzött rendes napjai a mosásra-vasalásra, és mindig ott függött kötőtűin egy-egy készülő harisnya a netán akadó üres perczekre, és már úgy elfecsegett a többi asszonynyal, mint valami kész vénség, — elnéző mosolylyal bánt el a férfinéppel: mindezt úgy végezte, mint valami egészen természetes dolgot. Kora reggel vidáman kiugrott az ágyból, tudva mennyi teendő vár reá, aztán oly higgadt odaadással tette minden dolgát, mintha már útban lennének azok a férjhez menő leányok, hogy hozzá jöjjenek tanulni: közben pedig ki-kitört belőle a gyermek s ilyenkor ki-kiszaladt egy perczre, hogy a hozzá hasonló koruakkal labdázzék meg cziczázzék egyet.

Aztán látom, mint hosszabbúl meg a szoknyácskája, ámbár sohasem volt valami nagyon rövid, és mint hagy fel a játékkal, erős lemondás árán. Gyermekkoromban mi sem töltött el oly rémülettel, mint annak tudata, hogy eljön egyszer az idő, amikor nekem is fel kell majd hagy-

nom a játékkal, már pedig nem bírtam elképzelni, miként lesz ez lehetséges. (Ez a gyötrődés még mostanság is el-el-fog álmaimban, ha azon kapom rajta magam, hogy csigát pörgetek és hideg megvetéssel tekintek le rá.) Úgy éreztem, hogy nekem tovább kell játszanom titokban; ebbeli aggodalmamat közöltem is anyussal, a mire ő aztán elmondta nekem a saját ide vonatkozó élményeit, úgy hogy ebből is kölcsönösen meggyőződhattünk róla, mennyire teljesen egyformák vagyunk mi ketten belsőleg. Ő arra a felfedezésre jutott idővel, hogy elvégre a munka nyújtja a legjobb szórakozást, magam is ezt a tanulságot vontam le magamnak később, de közben azért többször vissza-visszaestem a régi-be, miként ő is vissza szokott esni.

Tudom, milyen volt a kedvencz öltözeke, mikor abba a korbá lépett, mely minden nőből regényhősnőt tud csinálni: halványkék ruha halványkék főkötőcskével, melynek fehér szalagját oly remekül kötötte meg álla alatt... de mikor ez az öltözeke szóba került köztünk, sohasem akart olyasmiről tudni, mintha ő valami csinosnak tetszett volna benne; csak annyit vallott be, azt is nagy pirulások közt, hogy a kék volt kedvencz színe, s ilyenkor elmosolyodott, mintha valami emlék jutott volna eszébe, és elkezdett nekünk mesélni egy fiatal emberről, a ki... de ezzel be is fejezte a történetet, egy olyan újabb mosoly kíséretében, melynek már valamivel több idő kellett, míg tova tűnedezett vonásairól. Sohasem beszélt afféléről, sőt egész határozottan tagadta, mintha ő is orruknál fogva vezette volna a férfiakat, s a mint ezt erősítette, ismét visszatért mosolya, hogy meghitt bizalommal foglaljon most már végleg helyet körülünkben.

Hát igen, neki is megvoltak a maga kis hiúságai; így mikor jegygyűrűt kapott, olyan feltűnően mutogatta azt az ujját, a melyiken hordta, hogy a vaknak is meg kellett látnia. Nagyon sokat adott a keztyűire; a cipőit pedig eldugdosta, nehogy más is felhuzza, aztán szépen elfelejtette, hogy hová is tette; a ki véletlenül rábukkant rejtekhelyükre, azt nem is késett meggyanusítani magában. Ha valaki meg akarta őt bosszantani, erre elegendő volt azt erősíteni előtte,

hogy a tavalyi főköetője minden változtatás nélkül jó lesz az idénre, vagy hogy hamarabb lehet az egen a csillagokat megszámlálni, mint az ő shawljaít. Az egyik könyvemben egy olyan anyáról van szó, ki abba a városba készül fiával, hová ezt lelkésznek hívták meg, és a küszöbön megáll egy peczre, hogy aggódva kérdezze fiától, mit gondol, elég «jól áll neki» az a főköető? Egyik bírálóm azt jegyezte meg, hogy ez a nő nem azért cselekszik így, mintha tán sokat törődne a maga külsejével, hanem a fiára való tekintettel teszi. Emlékszem, hogy ezen a megjegyzésen rendkívül jól mulatott anyus...

Sok nagy havazást értem meg életemben, de egyiket sem vélem oly tisztán látni magam előtt, mint azt, mely mintegy húsz évvel azelőtt történt, hogy én megszülettem. Abba az időbe esett az, mikor anyám esküvőjét tartotta egy olyan férfival, a ki éppen oly szerető szívnek, mint a mily hűségesen szeretett férjnek bizonyult aztán, és a kire én nagyon büszke vagyok, hogy atyámnak nevezhettem. Nem tudom, hány napig tartott a havazás, de egyik nap végre elvesztették az emberek a kedvüket, hogy tovább is küszködjenek azzal, hogy utat csináljanak a hóban, úgy, hogy a következő napon már valósággal lehetetlenséggé vált ez, mert már nem bírták elég magasra felhányni a havat. Oda feküdt a hátával minden kapunak, mikor eljött a vasárnap, és senki sem merészkedett kimozdulni a házból, néhány bátor emberen kívül, a kik utat törtek maguknak anyus lakásáig, hogy megbeszéljék nála az esküvő dolgát, mert ha az nap nem hirdették volna ki őket a templomban, akkor egy héttel el kellett volna halasztódnia az esküvőnek, már pedig miként lehessen kihirdetni őket, mikor a lelkész egy mérföldnyire lakik onnan, a templom pedig derékig be van ásva a hóba? Órákon át tanácskoztak, végül néhány férfi elindult, hogy nekivágjon a templomnak, mely több száz yard távolságra állt tőlünk. Hármán közülök végre megtalálták a templom egyik ablakát, azon keresztül nagy erővel behatoltak, kihirdették a mátkapárt: így történt aztán, hogy atyám és anyám megtarthatták egybekelésüket márczius elsején.

Ha regényt írnék, akkor úgy gondolom, ezzel be is fejeződhetnék elbeszélésem, de a mi a regényben vég, az anyusnak csak új kezdetet jelentett az életben, még pedig többször meg-megújulandó kezdetet. Látom, a mint első szülöttjének bölcseje fölé hajol, s már ott tükröződik anyus szemében az iskola, hová őt járattani szándékozik (atyám sem volt kevésbé nagyravágyó e pontot illetőleg), — majd másodízben egy leányka fekszik a bölcsőben, — ezúttal tragikus alak azok előtt, kik ismerik a véget. Azon álmélkodom, vajon megsúgta-e anyámnak valami ösztön, hogy az volt az ő életének nagy napja, melyen e gyermekét világra hozta; annyit egészen biztosra veszek, hogy e gyermek az első órától kezdve gondosan figyelte őt komoly és mély tekintetével, mert már belátta, mennyire rá szorult anyus az ő támogatására, és már esengett a vágtyól, hogy felkelhessen és segíthessen neki. Ugyanis, a mi a testi erőt illeti, abból sohasem jutott valami sok anyusnak; inkább lelke volt az, a ki a munkát el bírta végezni; és ő annyiszor volt beteg ezekben a napokban, hogy csak úgy hullt a sok homokosó az orvos ablakára, és az emberek csak úgyszaladgáltak a sok pióczával. «Még él, csak ennyit mondhatunk!» hangzott a válasz azoknak, kik az ajtón kopogtattak és felőle tudakozódtak.

«Megszomorodott lélekkel kell tudatnom, írja atyja egy elsárgult levélben, mely most itt fekszik előttem, hogy Margaret szegény oly rossz bőrben van, hogy még soha se volt így, a mióta ezen a világon van. Egészen szerda éjszakaig annyira odáig volt, hogy már azt hittük, tán vége is lesz. Hanem aztán eret vágtak rajta, pióczát raktak rá stb.; a doktor kijelentette ma reggel, hogy most már inkább mer remélni; de egyelőre csak annyit mondhatok, hogy még él, és annak a kezében van, a kinek kezében van mindenkünknek élete. Azt én nem tudnám megértetni mással, hogy én most mit érzek; úgy nyom az engem, mintha mázsás kő lenne rajtam; nem is próbálom meg leírni. Hiába tekintek bármerre magam körül, sehol sem találok vigaszt, és ha nem volna az a szikla, mely nálamnál szilárdabb, kétségbe kellene esnem. De áldassék annak szent neve, a ki meg-

vigasztalja a porig sújtottakat! Oh a megpróbáltatás ez idején bárcsak még erősebb volna hitem az ő gyámolító gondviselésében!»

Aztán a beteg «a javulás útjára lépett», ez valamiképen «csak összeszedheti magát» ha nagy gonddal ápolják, «a mit mi nem is fogunk elmulasztani». — A negyedik gyermek alig néhány hetes korában meghal, az utána következő pedig két évet él. Ez volt a nagyapó kedvencz játszótársa, és ennek elhúnyta alkalmából írta a maga kérges kezével e sorokat a komoly lelkű, Auld Licht-hívő, ki teljesen magamagától tett szert annyi a mennyi műveltségre:

«Remélem, vettétek utolsó levelem, melyben arról küldtem nektek hírt, hogy a szegény kis Lydia beteg. Most lelkem mély fájdalmával azt kell tudatnom, hogy tegnap adtuk át az anyaföldnek az ő drága földi maradványait. Szerda este hétkor halt meg, úgy vélem, éppen akkor, a mikor hozzátok érkezett levelem. Az orvos egészen kedd estéig nem akarta hinni, hogy torokgyíkja van és mindent megtett, a mire orvosi segítség képes; de a mikor meggyőződött róla, hogy csakugyan torokgyík a baj, attól fogva már ő sem mert remélni. És hol az a kökemény szív, mely meg ne indult volna annak a sok szenvedésnek látásán, a mi azt a szegény kis ártatlant egész szerdán gyötörte, mígnem végleg tönkretette gyenge szervezetét. Mintegy két órával halála előtt még mindig eszméleténél volt, akkor aztán mindinkább elalélt, mígnem végleg elfogyott, kialudt belőle az élet szikrája. A legnagyobb készséggel szedte, a mennyi orvosságot csak rendeltek neki, mintha hitte volna, hogy meggyógyul tőlük. Le nem írhatom, minő érzéseken mentem én át ekkor. Azt gondoltam, hogy már kiapadt könnyeim forrása, de csalódtam, mert meg kell vallanom, hogy bőségesen omlott alá a sós áradat barázdált orcáimon. Olyan végtelen kedves egy gyermek volt, úgy ragaszkodott hozzám, mindig odajött mellém és elmesélgette nekem a maga apró-cseprő kis dolgait, és beszélgetés közben rendkívül bájosan tudott csacsogni.

«Mindennek eleven képe élesebben vésődik be lelkembe, semmint kellene, de hát vannak esetek, mikor nem vétetik

bűn számba a mérsékelt bánat. Hanem én mind csak a magam bajáról, fájdalomról beszélek: de hát mit is tudjak mondani a szegény gyermekétől megfosztott anyának fájdalomról? Semmi olyas csapás a világon eddig nem érte őt, hogy a kés ennyire hatolt volna be nála az eleven húsig. Ez utolsó gyermekét ő nem dajkálhatta-dédelgethette, mert akkor ő még nem volt erre képes, csak egyetlen egyszer tarthatta karjaiban, és szeretetének még nem nyílt alkalma arra, hogy gyöngédségével körülfonja. Nagyon félek tőle, nem egyhamar heveri ki ezt a csapást, ha ugyan kiheveri valaha. Bár azelőtt is gyöngé volt, elég jól magához tért már, de ez a megpróbáltatás nemcsak lelkileg sújtotta, hanem testileg is annyira megviselte, hogy annyi ideig sem bír fentülni, a meddig az ágyát megvetik, és alig vett magához táplálékot (azaz testi eledelt) hétfő este óta, és kétségkívül időbe telik, míg megbizonyosodhatunk arról, mit várhatunk az ő egészségi állapotától. Csak azok, kik maguk is szülők, foghatják fel igazán, mit érezhet egy anya ilyen körülmények közt. Dávid is nagyon le van verve, de ő rajta ez nem látszik meg annyira, s ha a családnak fiatalabb tagjai is búsúlnak, az ő búbánatuk nem fog sokáig tartani.

«De haj, a mi zajos földi létünkben csak e világ sajnálása az, a mit kelt bennünk a halál. Oh mily öröndetes volna, ha éppen oly mérvű keserőséggel tölthetne el bennünket bűneink tudata, mint elsőszülöttünk elvesztése. Oh, mily kevésbé ért a megpróbáltatások elviseléséhez egy család vagy bár egyes ember, hogyha nem ért ahhoz a mennyei művészethez, hogy az Úrba vesse minden bizalmát, és milyen sokan vannak, a kik, a mikor minden földi gyönyörűség elvétetett tőlük, nem tudnak másként kiáltani fel, mint így: Nem maradt már semmim! Minden örömük e világnak egyik-másik dolgába van helyezve, és ki kárhózathatná őket azért, a miért nem szívesen válnak meg attól, a mit ők legfőbb javuknak tartanak? Bárcsak oly bölcssek lennénk, hogy gyűjteni tudnánk kincseket a szűkölködés idejére, mert bizonyára nagy dolog az, ha Azzal kell szállnunk sorompóba, ki a rettegések rettegése! Nagyon külö-

nős, hogy az élők oly kevéssé veszik szívükre mindezt, a míg bele nem sodortattak abba a harczba, honnan aztán nincs szabadulás. Oh, bárcsak volna homlokom alatt elég bő könnyforrás, és bárcsak könnypatakokká válnának szemeim, hogy éjjel-nappal eleget sírhatnék azért, a miért én is, meg a többi emberek is, mindnyájan oly esztelenül viselkedünk ebben a fontos kérdésben. Mert milyen kegy volna az égtől az, ha minden dolgot a maga idejében végezhethnénk, ha fölül tudnánk maradni a földi dolgok csalókaságain és csábításain!

«A család többi tagjai elég jól vannak különben. Én néhány napja rosszabbúl érzem magam, mint az utolsó nyolcz hónap alatt, de alkalmasint megint rendbe jövök nemsokára. Most is azt a nótát fúvom, melyet annyiszor füttem már; de nem bizonyos, hogy a dolog mindig olyan kedvezően fog-e végződni; tudom én jól, hogy nincs messze már az az idő, mikor én is besorakozom azok közé, kikről már csak mint néhaiakról emlékeznek utódaink. Egyéb újságot nincs mit írnom; mostani lelki állapottommal nem is igen tudnék, ha volna is. Remélem, hogy a legelső alkalmatossággal válaszoltok, mihelyt tehetitek; és különösen figyelmetekbe ajánlom Margaretot, mert neki nagy szüksége van vigasztalásra.»

Éppen egy héttel e sorok írása után halt meg, míg anyám negyvennégy évvel élte őt túl. És olyan fajtájú örömök, milyenekben a szegény kőfaragónak sohasem volt része, anynyira bőségesen és annyira tartósan árasztották el az ő leányát, hogy ő nagyon elálmélkodott volna, ha láthatja, hogy a kit hátrahagyott, annak számára tulajdonképen csak ezután kezdődött el igazán az élet a maga teljességében. És az örömökkel együtt eljövendők valának. azoknak édes testvéreik, rettenetes társaik, a bánat és a szenvedés; ismét az eleven húsig vágott be a kés, újra meg újra annyira rosszul lett anyus, hogy újra meg újra hangzott a válasz: «Még él, csak ennyit mondhatunk!» De ezúttal is ott voltak körülötte a gondos ápolók, kiknek egynémelyike az ő atyjának életében még nem is létezett...

Anyus mindent elmesélt nekem és így az ő emlékező-

seitől színeződött elevenen a mi kis vörös városunk emléke lelkemben. Jól ismertem e helységet, úgy, a milyen nemzedékekkel azelőtt volt; majd hirtelen átalakulni láttam és ez átváltozás okvetlenül feltűnő lehetett egy gyermek szemében, miután első éveink szoktak a legfogékonyabbak lenni a benyomások iránt. (A mi tizenkettedik évünk után esik, az már távolról sem hat úgy reánk.) Ha visszatekinünk, ezeket találjuk a legelevenebb éveknek, és pedig annál elevenebbek, minél messzebbre tekinthetünk vissza, míg nem végül a közbeeső dolgok köralakban fonódnak egybe és a szélső pontok találkoznak. De habár az új város nekem olyan, mint egy látcső, a melyen keresztül a régít szemlélhetem, mégis azok az emberek, kiket én ez ócska sikátorokban látok fel s alá járkálni, vagy hálósipkásan talyigályuk rúdján üldögelni, vagy vasárnaponként fekete ruhájukban a templomba ballagni, ezek az emberek nem azok, kiket én gyermekkoromban ismertem, hanem azoknak apja s anyja, kik éppen úgy éltek és cselekedtek, a mikor anyám fiatal volt. Nem idézhetem magam elé ama hely képét a nélkül, hogy ne lássam anyámat mint egészen kis leányt, amint bizonyos ház kapujához kijön s ott a gyékényt a falhoz verdesve kirázza, — vagy lakodalom van este és fehérfülű paripáktól vonva jön a kocsi egy halványkék ruhás leányért, kinek főköetője álla alatt meg van kötve . . .

III. Fejezet. Mi legyen belőlem?

Anyus nagyon szeretett olvasni, s hogy akadt még tíz percze, míg a keményítő megfőtt, ezt arra használta fel, hogy neki fogott Gibbon történeti munkájának a római birodalom hanyatlásáról és még azon a télen el is olvasta. A szövegben előforduló idegen szavak nagyon bosszantották őt és nagyon fájlaltatták vele, hogy nem részesült classikus műveltségű kiképzetésben: csak néhány rövidke hónapig járt valami magán női iskolába. De azért sohasem siklott át az idegen szavakon mindaddig, a míg valaki meg nem magyarázta neki értelmüket, úgy, hogy ha aztán később

ismét találkoztak, tudniillik az a szó és ő, már jó ismerősként üdvözölték egymást, a mi nagyon ügyes volt tőle, ugy-e bár? Nagy gyönyörűsége telt abban, ha tőlem holmi horatiusi morzsákat tanulhatott meg és az idézeteket aztán beleszőhette beszédébe, mikor «tanult urakkal» társalgott.

Meg-megleptem őt a mint magános helyeken, így a lépcső nyugvóján vagy a vendég-szobában hangosan ismételtette magában ezeket az idézeteket, s jól emlékszem, hogyan szokta mondogatni látogatóinknak: «Hát biz ez úgy van, orvos úr, hanem hát, miként ön is tudja: Eheu fugaces, Postume, Postume, labuntur anni!» vagy pedig: «Hát, tisztelt Ez és Ez Uram, az én lánykám elég szépen fejlődik, de vajon nem volna-e még helyénvalóbb, ha azt mondanók: A matra pulchra filia pulchrior!» A mivel nagy ámulatba szokta ejteni a vendégeket, feltéve, hogy megbotlás nélkül tudott a mondat végére eljutni különben rendesen kaczagás fogta el a közepén és ezzel elárulta, merről fú a szél.

Különösen életrajzokat és tudományos kutatók útleírásait szerette olvasni. Főképen olyan emberek életrajzát, a kik gyöngédséget tanusítottak anyjuk iránt. Az utazóknál pedig az tetszett neki, ha túléltek a veszedelmeket, mert így aztán meg-meg borzongathatta annak elgondolása, miféle újabb kalandoknak fogják még kitenni magukat, ámbátor máskülönben azt szerette hangoztatni, hogy reméli, most már lesz elég eszük és csendesen ülnek otthon: persze, csak úgy sugárzott arca a csodálkozó elragadtatástól, ha aztán mégis csalódott ebbeli reményében. Később egy olyan jóbarátra tettem szert, a ki Afrika-utazó volt. Ez ember kétféle érzéssel töltötte el anyust. Egyfelől ugyanis a legnagyobbszerű földi lények közé sorolta és rettenetesen csodálta, mert folyton úgy képzelte őt, a mint karavánjának élén halad és majd vademberek, majd vadállatok támadják meg; valósággal imádta őt azokért a gyötrelmes órákért, melyeket neki szerzett. Másfelől azonban attól rettegett, nehogy egyszer csak szüksége találjon lenni rá és magával vigyen; ilyenkor abban állapodott meg, hogy az ilyen embert hivatalból el kellene tiltatni. Az utazók anyja iránt

is nagyon érdeklődött; ha nem esett is ily nőről szó a könyvekben, azért ő megalkotta magának alakját és vele együtt részvéttel tördelte ő is a kezét, ha már féléve nem kapott hirt fiáról. De voltak idők, mikor irigyelni is tudta őt fiáért, így azon a napon, melyen az diadalmasan visszatért. Meg kell jegyeznem különben, hogy ilyenkor nem az ünnepelt hazajöttek alakja állt az ő lelki szemei előtt, hanem egy öreg anyókaé, a ki az ablakfüggöny mögött fia után leskelődik és iparkodik nem látszani felfuvalkodottnak. A hírlapok tudósításai alkalmasint mind a fiúról szoltak, míg anyusnak az egészről ennyire szorítkozott megjegyzése: «Milyen büszkének érezheti magát ma az az asszony!»

Gyermekségem idején nem egy könyvet együtt olvastunk: *Robinson Crusoe* volt az első (és egyszersmind a második); az *Ezeregy Éj* lett volna az utána következő, melyet ki is vettünk a kölcsönkönyvtárból (három napra egy pennyért), de akkor jöttünk rá, hogy tévedés van a dologban, mert a könyv nem vitéz kalandokról szolt,* már pedig mi azért fizettünk, hogy eféléket olvassunk, tehát azonnal visszaküldtük a művet, melyre azóta sem tudtam soha ajkbiggyesztés nélkül gondolni vissza. Nekünk magunknak megvolt a *Zarándok vándorlása*.** mely olyan nélkülözhetetlen butordarab minden háznál, akár a konyhaasztal. Én annyira szerelmes voltam bele, hogy kertünket átalakítottam a *Kétségbeesés mocsarává*; a Keresztyént zarándoklása útjain borsó-karók leszúrásával ábrázoltam, me-

* Lefordíthatatlan szójáték: *Arabian Nights* az angol cím, melyet Barrie és anyja *Arabian Knights*nek olvastak, a kölcsönkönyvtár katalógusában sajtóhiba, vagy elnézés folytán. (*Arab éjszakák és Arab lovagok*.)

** Bunyan XVII. századbéli vallásos rajongónak roppant népszerű könyve. Álom keretében jelképes alakokkal és helynevekkel, allegorikus mű, mely az angol irodalom történetében kiváló helyet foglal el; *egy protestans vallású epos ez, egy prózai *Divina Commedia*, mely meghordozza a hívőket a borzalom és kétség útján, az erények és bűnök közt, a mennyei Jeruzsálemig, vagy Dante nyelvén: míglen ki nem érünk a csillagokhoz.* Heinrich-féle *Egyetemes Irodalom-történet* III. k., 237 l.

lyekre kis széket akasztottam podgyászterhül. Hanem a mikor aztán kirándultam oda anyámmal, hogy nézze meg, mit műveltem, szegény annyira megriadt, hogy napokon át dagaszthatott engem annak a tudatnak önérzete, milyen gazficzkó tudtam lenni.

Azonkívül, hogy minden könyvet elolvastunk, a mihez csak a kölesönkönyvtár vagy magánosok révén juthattunk; magam is vettem olykor egyet-egyet, de míg ezt megvásároltam, (a mi hetekbe is beletelt,) az alatt a boltban található többi könyveket majd mind végigolvastam, a pénztár mellett állodgálva, a mi bizonyára igen pompás módja az olvasásnak. Aztán megszereztem magamnak egy *Napsugár* című folyóiratot, a legpompásabbat, a milyen valaha csak létezett, meg vagyok győződve. Havonkint fél vagy egy egész pennybe került, s a mire mindig gyönyörrel emlékszem vissza, folytatásokban közölt elbeszélést egy rendkívül kedves kis leányról, a ki zsázsát árult, a mely csemege az én szülővárosomban nem terem, és — ha jól tudom — sohasem is látták arra felé. Ez a romantikus kis leány annyira belevéste magát képzeletembe, hogy sohasem ehetek zsázsát még most sem megindulás nélkül. Esténkint az ágyban fekvé azon tűnődtem, vajon mit fog csinálni a jövő számban; nem egy pisztrángot szalasztottam el halászáskor, mert midőn már éppen bekapták volna horgomat, gondolataim hirtelen ő hozzákalandoztak el; és ő nagyon megkeserítette ifjúságomat azzal, hogy nem jelent meg nálunk pontosan minden elsején a hónapnak.

Már én bizony nem tudom, annak tulajdonítsam-e, hogy egyik hónapban oly sokáig késedelmeskedett útjában, a mennyit húsból és vérből álló ember nem győzhet vára-kozással, vagy annak-e, hogy teljesen felfaltuk az egész kölesönkönyvtárt: elég az hozzá, egy napon nagyszerű gondolatom támadt, melyet különben anyus sugallt nekem, a ki akkor szeretett volna már jobban haladni a kandallóra varrni kezdett szőnyegével. Az illető gondolat nem kisebb dolog volt, mint a következő: miért ne írnam én magam az elbeszéléseket? Tehát csakugyan írtam, fent a padláson, de ez egyáltalán nem sokat segített elő anyust munkájában, mert mihelyt én egy fejezettel elkészültem, azonnal

lenyargaltam vele a lépcsőkön, hogy felolvassam neki; már pedig oly rövidék voltak a fejezetek és tollam oly gyors, hogy már ismét új kézirattal rontottam be hozzá, mielőtt ő újabb darabot toldhatott volna szőnyegéhez. Úgy tetszett, hogy az írás mestersége is abból áll, a miből a palacsintasütés, tudniillik, hogy két hely közül egyikről a másikra ugrál az ember. Elbeszéléseim mind kalandos történetekről szóltak — s hová kell nagyobb boldogság, mint kalandokról írhatni? Olyan jellemeket bele nem vettem volna műveimbe, a milyeneket az életben láttam; színhelyül ismeretlen tájak szolgáltak, elhagyott szigetek, elbűvölt kertek, lovagokkal, kiknek semmi közük sem volt az *Ezeregy Éj*hez,* s kik fekete paripákon száguldoztak. És mindjárt az első utca-sarkon egy előkelő hölgy alakja tűnt fel, a ki zsázsát árult.

Mikor tizenkét éves vagy körülbelül ennyi voltam, egy időre sutba dobtam az írói hivatást, mert egy oly iskolába kellett járnom, hol a cricket-et és a football-t sokkal többre tartották, de az egyetemre menetelem előtti évben újra feléledt bennem az író és egy háromkötetes regénynek jókora részével elkészültem. A kiadó, kinek felajánltam, azt felelte, hogy hajlandó kinyomatni száz és egynéhány fontért, a mi elvégre még nem lett volna bökkenő, mert hiszen volt vagy hat . . . pence-em; de a mi már törszúrásként hatott rám is, anyámra is, ez az a megjegyzése volt, hogy a kiadó engem igen *tehetséges egy . . . hölgynek* jelentett ki. Ridegen tudtára adtam válaszomban, hogy bennem *úrral* van dolga és ettőlfogva nagy gonddal őriztem a kéziratot fiókom mélyére rejtve. Később átfutottam egyszer. Haj, milyen rettentő unalmas! Szeretném látni azt az embert, a ki képes volna elolvasni!

Mindazonáltal a kiadók rosszindulata nem riaszthatott vissza az irodalomtól. Attól a naptól kezdve, melyen padlás-szobámban megkóstoltam a vért, sorsom el volt döntve; számomra nem létezett már semmi nyárspolgári, járomszerű foglalkozás: az írás mestersége volt főélvezetem, időtöltésem. Őszinte jóakaróim közt egy sem akadt, ki sokat tar-

* V. ö. a fentebbi jegyzetet.

tott volna róla. Emlékszem rá, hogy két tisztes korú hajadon ismerősöm megkérdezett, a mikor az egyetemről ki-kerülendő voltam, hogy mi akarok lenni. Merészen odavettem nekik: *író!* A mire ők összecsapták kezüket és egyikük szemrehányón kiáltott fel: «És Maga M. A.*!» Anyus sem gondolkozott eleinte valami másképen, mint a hölgyek; sőt sokáig olyas valaminek tekintette tréfásan szándékomat, mint a miből idővel majd *kinővők*, később pedig annyira bántotta őt ez a dolog, hogy megpróbáltam, hátha le tudnék mondani róla. Hogy lelkes legyem belőlem, ezt a legszebb remények közé sorolta; azonban igen-igen nagyra-vágyó egy asszonyosság lévén, néha elejtett annyit, miközben maga is megriadt kissé telhetetlenségétől, hogy vannak lelkesek, kiknek tanárokká kellett volna lenniök; «de az effélére nem is jó már gondolni a szegény ember fiának!»

Egyetlen egy lény foglalt mellettem állást, egy öreg szabó, a legderekből emberek egyike, a kiket csak ismertem és bizonyára a legkitünőbbben beszélni tudó. Agglegény volt (mindarról tájékoztatott azonban engem, a mit a nőkről tanácsos tudni), sovány emberke, sápadt arczczal, járás közben úgy szedte a lábát, mintha mindig vinne valamit az ölében; különben nem tett nagyobb kirándulásokat, mint a tűzhelyen álló theafőzőtől a varróasztalig, ettől vissza s onnan az ágyba. Ha efféle eszébe ötlöhetett, úgy bizonyára ki is ment néha a házból; de a mikor már én ismertem őt, jóra való életének utolsó éveiben, akkor, azt hiszem, csak két ízben lépett ki a szabadba, t. i. a mely napon új lakást vett fel és a mely napon szobáját egy másik tőzsomszéd szobával cserélte fel. Én nem lehettem tanuja ez odysseiájának s most úgy rémlik nekem, mintha látnám őt, a mint kissé szédülés környékezi ettől a neki szokatlan friss levegőtől; egyik kezében a vasalót viszi, a másikkal felfelé nyúl, mert valami furcsa dolgot érez a fején álmélkodva és ez a valami egy... kalap. Lépteit posztóperzs halvány szaga követi. Ez az ember hírért vette annak,

* Magister Artium, a szépművészetek mestere, mely czímet az egyetem elvégeztével és vizsga kiálltával lehet elnyerni.

hogy a költők arczképeiből gyűjteményem van és megkért, mutassam meg neki: ez szolgált alkalmul megismerkedésünkre. Jól emlékszem, hogyan terítette szét az arczképeket dolgozóasztalán és miután sokáig elnézegette, rám meresztette szemét és így szólt ünnepélyesen:

What can I do to be for ever known,
And make the age to come my own?*

Ezeket a Cowleyből vett verseket addig nem ismertem, de igenis ismertem a bennük kifejezett érzést és elámultam rajta, miként tudott ez az öreg szabó annyira keresztülnézni lelkem titkos vágyain. Természetesen nem kevésbé ejtett aztán álmélkodásba az, midőn csakhamar rájöttem, hogy ő bizony éppen nem rám vonatkoztatta azokat a szavakat, hanem a saját ifjú korára, mikor ott zsongtak e versek agyában és mikor őt is az a vágy emésztette, hogy Grub Street**-be tegye át hadi-szállását, de visszariadt tervének megvalósításától és e habozása közben elérte az öregség, miként el a halál, mely a vasalót markolgatva találta őt.

Rohantam haza az így felszedett idézet-morzsával, de a szomszédból vendégek voltak nálunk, s minthogy az, a mit így tanultam, egyedül csak anyus fülének volt való, félrehúztam őt, ki a lépcsőházba és ünnepélyesen szavaltam el ott neki:

What can I do to be for ever known,
And make the age to come my own?

Kissé furcsa eljárás volt tőlem, hogy ennek meghallásáért kellett anyusnak sürgősen odahagynia a theaasztalt s bizonyára nagyon meglephette őt a dolog, de azt hiszem, nem fakadt nevetésre, sőt későbbi években gyöngéd megindultsággal szokta ismétелgetni e verseket, miközben szelíd arczát enyhe pir vonta be. Tréfás kötekedéssel mondogattuk

* Mit tehetnék én, hogy örökké ismertté lehessenek és a jövő századokat betölthesse hírem?

** Így hívták London azon utcáját, melyet főleg szegényes sorsú írók laktak a jövő dicsőség reményében.

neki ilyenkor: «Lám, mi szeretett volna lenni anyus!• A mire ő majdnem szenvedélyesen felelte: «Oh nem én magam! De boldog lettem volna, ha *olyan* embernek lehetek anyja!» Tán csakugyan *olyannak* lett volna anyja, ha másik fia életben marad, a ki tán fel tudott volna *odáig* emelkedni, pusztán iránta való szeretetből, de a mi engem illet, részemről csak mosolygással tekinthetek vissza a lépcsőházban álló két alak közül egyikre, most, midőn már rég lemondtam arról az ábrándról, hogy örökre ismertté tehessem nevemet, és inkább úgy érzem, hogy öreg barátomhoz, a szabóhoz lettem hasonlóvá, mert valamint ezt ott találták holtan dolgozóasztala mellett, szintűgy — remélem — ott fognak engem is találni saját kézi-szövőszékem mellett, becsületesen végezve a munkát, melyre legalkalmasabbnak tudtam magam. Ki tudná jobban nálamnál, hogy az én szerszámom csak szerény kézi-szövőszék ama hatalmas gyárakhoz képest, a melyek zaja a jövő időket be fogja tölteni? De az a női lény, a ki velem ott állt ama napon a lépcsőn, csak egy jámbor együgyű asszony volt, ki hozzászokott egész életében, hogy lehetőleg minden még oly csekély dolognak is megleglje hasznos oldalát, és a mit én szőttem, az meglehetősen sikeresnek bizonyult arra, hogy neki tessenek, már pedig nekem ez volt kis gyermekkorom óta egyetlen, állandó becsvágyam.

Nem kevésbbé óhajtotta ő nálamnál, hogy célhoz jussak, de rettegve gondolt egy bizonyos kegyetlen hírű park vaspadjaira, meg ama pusztá padlásszobákra, hová annyi lépcsőn jutni fel. Míg iskolába jártam, anyus végigböngészett minden valamirevaló kölcsonkönyvtárt oly könyvekért, melyek azokról szóltak, kik azért mentek Londonba, hogy ott tolluk után éljenek meg, s e könyvek mind csak ugyanegy hátborzongató történetről meséltek neki. London, melyet ő soha nem látott, olyanná vált az ő szemében, mint valami szörnyeteg, mely a vidék fiatalságát elnyeli, a mint a vonatból kiszállnak; a padlásszobák arra valók voltak, hogy legyen a fiatal embereknek hol nyomorogniok, a parkok padjai, hogy legyen hol tölteniök az éjszakákat. Ezek a parkbeli padok úgy tűntek fel előtte, mintha annak

a szörnyetegnek volnának szikrázó szemei és a mikor én mostanság elmegyek mellettük, sokkal közelebbnek érzem magamhoz anyust, mint London bármely más részében. Merem is állítani, hogy a mikor leszáll az est, ez a Hydepark, mely nappal oly vidám, számtalan anya szellemének alakul át kísérteties gyülekezőhelyévé, a kik szilaj tekintettel rohannak egyik padtól a másikhoz fiaikat keresve.

Mégis abban a reményben, hogy tán elkerülhetem e belvégzetű padokat, óhajtotta, hogy szerencsét próbáljak és én iparkodtam eltüntetni ama padokat, oly térképeket rajzolva Londonról, melyekből a Hyde-Park-ot elsikkasztottam. Londonban én éppen oly kevésbé jártam, mint anyus, de már jóval azelőtt, hogy oda irányíthattam szekere rúdját, jól ismertem a fővárost térképekről és magam is olyan pontosan tudtam megrajzolni térképét, a hogyan most már nem igen bírnám. Anyussal sokszor tettünk különböző kirándulásokat e térképeken és ilyenkor nagyon boldogoknak éreztük magunkat; bekukkantottunk egy percre a táviróhivatalba és megtelegrapháltuk atyámnak és nővéremnek, hogy csak későre fogunk hazaérkezni, üdvözlő pillantást vetettünk műveimre, melyek a legtekintélyesebb könyvkiadásokban álltak, előkelő vendéglőkben déjeunerztünk (volt eszünkben, hogy ne *ebédelésnek* nevezzük). «Hogy mint tetszik lenni?» kérdéssel üdvözöltük Tennyson Alfredet, a mint a Regent Streeten vele találkoztunk, elmentünk a kiadóhivatalokba egy-egy chequeért és ilyenkor vidáman kérdeztem anyustól: «Átadjam Neked vagy magamnál tartsam?» a mire ő mulhatatlanul ezt felelte: «Azt hiszem, legjobb lesz, ha bankba megyünk vele és beváltjuk.» Anyus ugyanis mindig biztosabbnak vette a készpénzt, mint a chequet. Tehát a bankba mentünk («két tízfontos bankjegyet, a többit aranyban»), onnan (és pedig fiakkoren) arra a térre, hol középkorú úri nők számára sealskin kabátot kaphatni . . . De még mielőtt kedvünkre kinevethettük volna magunkat, hirtelen elénk tűnt a térképen a park és vastag fröcscsentéssel látszott keresztet húzni terveinkre.

«Oh, ha legalább csak annyi kereseted volna biztosítva,

a mennyiből éppen fenntarthatod magad, úgy, a hogy!» szokta mondogatni anyus sóhajtvá.

«No meg még annyi, a mennyiből teljék, hogy anyusnak is küldhessek valamit!»

«Jaj effélére nem számíthatni mingyárt eleinte!»

Az a hölgyecske, kinek ezúttal én így udvarlójává voltam szegődendő, az ujságírás műzsája volt, az a grisette az irodalom világában, a kinek minden kezdő számára van egy mosolya, egy kézszorítása, a ki szíves üdvözlettel fogadja a hozzá belépőt; sok mindenre megtanítja őt, a mit tudni érdemes; bevezeti ama másik úri hölgyhez, a kit az illető csak távolból mert addig imádni, sőt arról is tájékoztatja őt, mint kell ennek a nőnek tenni a szépet; aztán sugárzó mosollyal kíván bucsúzóul «sok szerencsét!» Bizony hálátlanság volna attól, ki az ő kedves, vidám barátságát élvezte, ha nem hintene feléje egy csókot, átmenőben. De ámbár hölgyecskénk nem tart haragot, ha idővel cserben hagyod, mindaddig hűségesen kell szolgálnod őt, míg viszonyotok tart; mindenekfelett meg kell őt különböztetned, neki kell szentelned magad és különösen jegyezd meg, hogy a míg teljesen nem számíthatsz szíves jóindulatára, addig szót se arról a másik hölgyről! . . . Midőn engem végre csakugyan körébe jutnom engedett, annyira szerelmes lettem beléje, hogy rajongásomban mind a másik hölgy nevén szólítottam őt és olykor-olykor most is úgy tetszik nekem, hogy több volt a vidám kedvesség a kisebbik testvérben, a kinek én egyébiránt olyasmikkel kezdtem udvarlásomat, a mik bizony silányságok voltak. Egy régi könyvben hasábszámra talállok jegyzeteket ekkortájt tervezett munkáimról, melyek jóformán mind rendkívül érdektelen tárgyakról akartak lenni értekezések: a legkönnyedebb fajtájú köztük egy kötet lett volna a régi satíraírókról, még pedig Skelton és Tom Nash* művein kezdve, — ennek a kéziratnak fele még ma is ott hever egy poros ládában, — az egyetlen történeti mű Mária skót királynőről szólt volna, de ez is csak oly tárgy volt, mely számos ív papíron maradt megiratlanul. Mária királynő,

* Az első a XVI. század elejéről, a második végéről.

úgy tetszik, folyton kísértett engem, vesztetre, a mióta Holyroodot láttam és még most is mind attól rettegek, hogy egyszer csak megírom ezt a regényt. Afféle sohasem jutott eszembe, hogy szülőhelyemről is lehetne írni valamit. Valahol azt olvastuk, hogy az összes regényírók közt az rendelkezik a legszerencsésebb anyaggal, a ki ismeri önmagát és ismer egy nőt. Anyus erre azt szokta mondogatni: «Te ismered magad, mert mindenkinek ismernie kell magát.» (Soha se volt nő, a ki nálánál kevésbbé ismerte volna magát). Majd aggódva tette hozzá: «Csak attól félek, én vagyok az egyetlen nő, a kit Te jól ismersz.»

«Hát akkor anyust kell választanom hösnömül», jegyeztem meg ingerkedve.

«Na, hiszen szép ócska mustra-hösnő lennék!» felelte, mire mindketten nevetésre fakadtunk, oly kevésbé sejtettük a jövőt.

Mindebből kiviláglik, mennyi minősültséggel dicsekedhettem, a mikor egyszerre vezérczikkirónak szerződttetett egy vidéki angol lap, melynek idevonatkozó hirdetését nővérem látta meg először. Az első pillanatban engem is oly büszke önérzet töltött el, mint enyéimet, mert végre beütött a szerencse, oly fizetés kíséretében, melyet mi rengetegnek találtunk; de mindjárt, még a hét elején kellett állásomat elfoglalom és csak most világlott fel előttem, hogy éppen a vezérczikkirás volt az az egyetlen dolog, a mit én mindig keresztülugrottam az irodalom terén. Vezérczikk! Vajon hogyan is kell az effélét csinálni? Azután miről is szokták azokat írni? Anyus már diadalmasan ült harisnyáim közepett, s nem volt szabad észrevétnem vele, mennyire bánt a félsz. Elvonultam földre, hogy meghányjam-vessem a dolgot, de íme, ő utánam jött a reggeli lappal. Azt óhajtotta megtudni, mi fán terem a vezérczikk; világos volt tehát, hogy ő tőle ebben a pontban nem nyerhetek útbaigazítást. Van-e anyusnak még több ujságszáma? kérdeztem, és ő, miután mindent fenekestől felforgatott és kikutatott, odahozott nekem még egy néhány lapot, melyekkel a szekrényei voltak kibélelve. Még mások is előkerültek, roppant porosan, a szőnyegek alól, és végezetül a kandalló belsejé-

ből is kiszedtünk egy bekormosodott nyalábot. Ezeket magam körül kiterítve, leültem és elkezdtem tanulmányozni, miként lehet az emberből ujságíró?

IV. Fejezet. Egy szerkesztő.

Egy ájtatos hölgy, kit valamelyik művemmel megajándékozott egyik jó barátom, arra a kérdésre, miként áll az olvasásával, azt felelte: «Hát bizony rettentő unalmas és fárasztó, de keményebb konczczal is megbirkóztam én már életemben, és Isten segítségével majd csak ezen is keresztül töröm magam.» Bár sohasem mondta, mégis attól tartok, hogy ugyanilyen módon törte át magát anyus az én vezérczikkeimen a következő évben, sőt tán a többiben is. Részemről egyáltalán mindig őszintén tudtam szólni azokat, a kiket láttam, hogy olvassák. Üres óráimban az újságírásnak egy másik fájával is megpróbáltam foglalkozni, és ebbeli kísérleteimet Londonba küldtem, de majdnem másfélév telt bele, míg az a gondolat ötlött fejembe, oly váratlanul mint egy távirat érkezése, hogy szülőhelyemről írhatnék valami ügyes, érdekes dolgot. Az oly gyermek, ki arra a felfedezésre bukkan, hogy előtte való este egy ajándék tollkést loptak zsebébe, nem érezhet nagyobb meglepetést, mint a minőt én éreztem e gondolattól. Néhány nap múlva egy londoni estilapot küldtem anyusnak, melyben egy ily című tárcza volt közölve: Egy *Auld Licht* hitközség.

Később beszélték nekem, milyen nevetés fogta el ama cím megpillantására, mert valami nevetségesen furcsának tetszett az neki, hogy nyomtatásban láthatja e szavakat: *Auld Licht*. Ez a lap aztán az ő számára is, mint az én számomra olyan lett, mint valami meghitt jó barátoknak arcza. Mind mai napig nem haladhatok el az utcán az e lapot hirdető falragaszok mellett, hogy baráti kézszorítással ne üdvözljem őt magamban; anyus pedig oly szeretettel varrogatta össze az egyes számokat, mintha valami gyermekruha részei lettek volna: de az igazat megvallva, mikor legelső cikkemet elolvasta, nagyon megriadt miatta és attól való féltében, nehogy pletyka keveredjék belőle a helységben,

gondosan elrejtette mindenkinek szeme elől. Még aztán is egy ideig, miközben én önérzettel úgy gondoltam el magamban, hogy ő ezt a cikket s a többi hasonlót mindenkinek megmutogatja, a ki csak érdeklődik irántam, tényleg ő aggodva dugdosgatta azokat a kalapskatulyába fent a padláslépcsőn. Póstafordultával óhajtotta tudni, vajon fizetnek-e nekem annyit ezekért a cikkekért, mint a mennyit a rendes cikkekért kapok; es mikor arról értesült, hogy még jobban fizetnek, ismét elfogta a nevetés, és előkeresgélte a lapokat a kalapskatulyából, hogy újra meg újra elolvassa, és mi türes-tagadás, meg volt győződve róla, hogy a londoni szerkesztő derék úri ember ugyan, de kissé gyöngé itéletű.

Mikor amaz első rajzomat beküldtem a lapnak, azt hittem, kimerítettem vele ezt a tárgyat; de a szerkesztőm tudatta, hogy még többet szeretne tőlem kapni róla; tehát küldtem neki egy esküvő-leírást, a mit elfogadott; majd pedig egy temetés-leírással próbálkoztam, azt is elfogadta; valóban olyan látszatot vettek a dolgok, mintha teljesen nyert ügyem volna a lapnál. Bizonyos izgatott hangú levelek hatása alatt anyust most már azon lehetett rajta-kapni, hogy le engedi öléből esni a foltozatlan maradt harisnya-csomót és egészen «az irodalomra adja magát.» Kértemre ugyanis oly visszaemlékezéseken törte a fejét, a melyekből én cikkeket csinálhassak; és e visszaemlékezéseket levelek alakjában kaptam meg, melyeket nővéreimnek mondott tollba. És a mint e sorokat olvastam, hányszor és mily tisztán csengettek e sorok közt fülembbe az ő közbevetett megjegyzései: «No de ezt már csak mégse lehet beadni annak a szerkesztőnek, hiszen merő sületlenség!» Majd: «Még a mai póstával el kell mennie; addig kell sietnünk vele, a míg annak a szerkesztőnek szüksége van rá. Hanem hát ezért senki sem vethet ránk követ, úgy-e? hiszen ő a maga szántából nyomtatja ki, hát az ő lelke rajta!» És aztán: «Jaj, de igazán úgy rettegek! Ha ezt elolvassák Londonban az emberek, na akkor nekünk végünk van!» És a felől puhatolózott, mit gondolok, nem volna okos dolog, ha küldenénk a szerkesztőnek ajándékba jóféle shortbread-kalácsot, a mi, hite szerint, alkalmas volna arra, hogy nagy

ravaszlú lekenyerezük őt magunknak. Bár ez időben száz meg száz mérföld választott el egymástól engem meg anyust, úgy tessék képzelni kettőnket, a mint messzi földön át egymás felé integetünk kezünkkel és hurrát kiáltunk. És tessék elképzelni a szerkesztőmet is az ő irodájában, a mint arról meggyőződve ül ott, hogy velem szemben kitanult üzletemberhez illően járt el, és sejtelve sincs arról, hogy valamerre ott fent északon egy éltes asszonyság annyit kaczag-hahotáz ő rajta, hogy alig tudja e miatt a krumplit hámozni.

Most már aztán, midőn ismét visszontláthattam anyust, a Hyde-park padjai immár nem emelkedtek ki többé oly fenyegetően a mi londoni térképünkön. Mindazon által még mindig ott voltak azok, s anyusnak bizonyos önmegerőltetésére volt szüksége, hogy annyi bátorságot gyűjtsön magának, hogy engem oda elengedjen. Attól tartott, hátha fordul a dolgok sora; s ki állhat jót arról, vajon az a szerkesztő tovább is annyi jó indulattal lesz-e irányomban? Tán ha majd meglát...

Nagyon aggasztották őt személyes bemutatkozásom eshetőségei; és én tisztába akartam jönni azzal, vajon külsőre és modoromra vonatkoznak-e aggályai?

Nem; ő úgy értette, hogy én nagyon fiatalnak látszom, már pedig ez kissé visszariaszthatja tőlem a szerkesztőt, mert hiszen én mindig úgy irtam neki, mintha valamelyest élemedett korú volnék!

— De hiszen, anyus, ő tudja már, milyen idős vagyok!

— Na annak örvendek. De megeshetik, hogy nem tetszel meg neki, ha színről-színre lát.

— Tehát a modorom miatt fél, anyus!

— Háiszen nem mondom éppen, hogy . . . hanem hát . . . izé . . .

Testvérem itt félbeszakította s így szólt közbe:

— Száz szónak is egy a vége! Az egész csak oda lyukad ki, hogy anyus meg van győződve, hogy modor dolgában nincs a ki vele versenyezhesen. Meri tagadni, hiú asszonylélek?!

Anyus igenis merte, erélyesen tagadkozott.

— Ejnye, hát még képes volna elhitetni az emberrel, — válaszolt testvérem tettetett boszankodással, — hogy nincs meggyőződve arról, hogy maga sokkal könnyebben tudná azt az urat ujja körül tekerni, mint itt bármelyikünk?

— Már annyi bizonyos én tudnám a módját, hogyan fogjam meg — felelte anyus, jóízűn elnevetve magát.

— Hát ugyan miként csinálná ezt?

Anyus újra felkaczagott s folytatta:

— Elsőben is végére járnék, családos ember-e ő kegyelme, s akkor aztán azt mondanám neki, hogy egész Londonban nincs még egy olyan remek család.

— Helyes! Maga így tenne, a milyen ármányos egy asszony! De hátha nem családos ember?

— No akkor arról beszélnék előtte, milyen nagy ember egy-egy szerkesztő!

— Oh, átlátna a maga kártyáján!

— Bizony nem látna az!

— Anyus nem tudja, hogy a mivel más közönséges ember fiát le lehet venni a lábáról, attól egy szerkesztő nem bódul el.

— Már ebben nagyon tévedsz. Legyen az úr, vagy paraszt, okos vagy ostoba, a mennyi férfi, mind egyforma, ha egyszer egy asszonyszemély hizelegni kezd neki.

— Na én mégis azt hiszem, van még ennél jobb módja is annak, hogy az ember egy szerkesztőt megkönyékezzon.

— Elhiszem én is, hogy van, — felelte anyám meggyőződéssel, — de ha egyszer megpróbálsz az én módszeremmel, akkor nem lesz ra soha szükséged, hogy mással próbálkozzál.

— Milyen körmönfont egy asszony maga, anyus, azzal a szelid arczával. És még nem is szégyeli magát miatta!

— No persze! — vagott vissza ő, rettenthetlen szemérmertlenséggel.

— Hát most már belátom végre az okát, miért tudott olyan kedveltségre tenni szert a férfivilág körében.

— Te beláthatod, de ők sohasem fogják látni!

— Nos, ugyan melyik ruháját venné fel, ha elmenne ahhoz a szerkesztőhöz az irodába?

— Hát természetesen a selyemruhámat venném fel, hozzá meg az ünneplő kalapomat.

— Lásd, most meg anyust hagyja cserben az éleslátása. Hígye el nekem, sokkal hamarabb leveszi őt a lábáról, ha az öreg szürke shawlt teszi fel, meg egyik csinos fehér főkötőjét, és ha félig mosolyogva, félig félénken belépve így szól: «Én vagyok az anyja annak, a ki az Auld Licht-esekről ír, és azért jöttem, hogy tessék nekem szavát adni, hogy a fiam sohasem lesz kénytelen szabad ég alatt hálni.»

De anyus erre csak rázta fejét s majdnem izgatottan válaszolta: «Ha én egyszer odamegyek annak az úrnak az irodájába, hát selyembe öltözve megyek oda.»

Irtam a szerkesztőnek s megkérdeztem tőle, szükséges-e nekem Londonba mennem, a mire ő nemmel felelt; tehát azért is Londonba utaztam, jól megrakottan anyai tanácsokkal. Így meghagyta, hogy mindig az utcza közepén járjak (az utczasarkon a fordulónál elédbe rohan valaki s leüt) hogy napnyugta után ki ne merészkedjem lakásomból, és mindent gondosan elzárjak. (Én, a ki sohase tudtam egyebet el-bezárni, mint a szívemet az emberek közt!) Hála a szerkesztőnek, mert a többi nem akart szóba állni velem, jöllehet valamennyinek sorban kopogtattam az ajtaján, anyus csakhamar bizton alhat ott éjjelenként, nem kellvén attól tartania, hogy engem csakhamar felver alvásomból bizonyos padok vasazata, mely testembe nyomta be alakzatát; és a mi különösen nagy megkönnyebbülést szerzett neki, ez az a tény volt, hogy olyasmiket kezdtem írni, mikből azt láthatta, hogy másféle népeket is ismerek még az Auld Licht-eseken kívül. A míg én mind csak ez utóbbiakra szoritkoztam, folyton az az aggodás emésztette őt, hátha még akkor is, ha a szerkesztő tovább is megmarad a maga elvakultságában a saját jól felfogott érdekeivel szemben, valamelyik nap csak elpattan bennem valami (miként az órának el szokott pattanni a rúgója) s egyszerre csak véglegesen felmondja pennám a szolgálatot.

— Én nekem bizony nagyon tetszik a czikk, — szokta mondogatni félénken, — de attól tartok, hátha ez lesz az utolsó. Mindig az a félelem gyötör, hátha az új cikke a legutolsó

ezikke lesz. És ha több nap telt el a következő dolgozatom megérkezéig, elborult arczáról ezt lehetett leolvasni: «Tehát csakugyan beütött a baj! Nem tud többet találni, a miről írjon!» Ha-magam is osztottam néha ebbeli aggodalmaiban sohasem ejtettem erről szót előtte, és nem skót tárgyú dolgozataim száma mind csak nőtt-nőtt, mígnem végre több százra rúgtak, és ő valamennyit gondosan félrerakta s megőrizte. E lapok voltak az egyetlen dolgok a házban, melyeket ő, miután eleget tettek eredeti rendeltetésüknek, nem használt fel még egyéb czélokra is; pedig bizonyára nem egy keserű perczet okoztak neki. Így főleg azzal, hogy én írásaimban majd mindig ilyen vagy olyan valakinek alakját öltöttem magamra: majd falusi birtokos, majd vizsga előtt álló jelölt voltam; egyszer főpinczér, másszor meg főrendiházi tag, hol előkelő özvegy hölgy, hol meg bájos tizenhét éves leányka, vagy éppen Indiában élő mérnök: már ennek így kellett lennie, különben megállt a tollam; és ámbár ez rettenetesen mulattatta anyámat, úgy hogy többször egész váratlanul fel-felkaczagott miatta, (egyébiránt a mi az én czikkeimet illeti, rendesen éppen nem ott szokott rajtuk nevetni, a hol helyén való lett volna a nevetés), de egyszersmind viszont meg-megriasztotta őt. Szintén nagy mulatsága telt abban, hogy a szerkesztőm továbbra is az Auld Licht czikkek iránt tanúsított mégis különös szeretetet, a mit azzal bizonyított be (már az őt ismerők szemében), hogy míg a többi dolgozataimról úgy, vélekedett, hogy azok mehetnek a nyomdába úgy, a mint irattak, emezeket visszaküldözgette nekem és kért, javítsam-dolgozzam át azokat.

És anyus ezúttal is segítségemre jött. Egy helyt azt írtam, hogy a tűzhely mellett kifeszített kötelen függtek sorban a harisnyák, — oly részlet, melyet saját házi emlékeimből vettem, — de azt már aztán tőle kellett megtudakolnom, hogy azok fejjel lefelé csüngtek. Már pompásan belegyakorolta magát abba, hogy levélbelileg vagy élőszóval (mert most már mellette tölthettem az esztendő fele részét) a kellő adatokat közölgesse velem, de azért továbbra is csak jól mulatott a szerkesztőmön és tréfás kedvében így szokott beszélni: «Tizenötödik évemben kaptam az első pár czúgos

czipőt. Ird meg annak az úrnak, hogy ezért a fontos hírért nekem két font és tíz pence jár...

«Ámbátor meg lehetnénk elégedve a dolgok folyásával, mégis csak más volna az, ha könyvről volna szó s annak a czímlapján látnók a neved!» mondogatta ez a nagyravágyó asszony, fel-felsőhajtozva.

Én tehát neki vetettem magam, hogy az Auld Light-esekről szóló rajzaimból egy kötetet szerkesszek egybe, melynek czímlapján ott álljon nevem. És ekkor nyílt alkalmunk teljesen belátni, mennyire őszinte jó barátunk volt az a szerkesztő; mert valamint előbb egyetlen egy nevesebb folyóiratot sem találtam, — pedig úgy hiszem, valamennyinél végig próbálkoztam — mely megnyitotta volna hasábjait ama dolgozataim előtt, melyek szülőföldem jámbor embereinek szokásairól és történeteiről szóltak: azonképen most az összes kiadók, angolok és skótok egyaránt visszautasították könyvem kiadását, pedig ingyen ajánltam fel nekik. Kész voltam oda ajándékozni nekik, de így sem kellett; úgy látszik, mindenre hervasztó dér várt, a mi egyszer skót vonatkozású volt.

Nem tagadom, hogy ez nem egy sóhajjt sajtoltt ki belőlünk, de soha munkatársak jobban elő nem voltak készülve a kudarczra. Anyus, igaz, koronkint bánatos pillantásokat vetett a visszautasított kéziratokra és így suttogott magában: «Oh te szegény kis jószág! hogy' kell neked itt fagyoskodnod a szekrényfiókban! Meghaltál-e vagy csak alszol?» Mindazonáltal csak hálát érezhetett a mi szerkesztőnk iránt. Végre akadtak eléggé merész, sőt a rendesen fölül is nagylelkű kiadók, kiket egy kedves jóbarátunk szerzett számunkra, mely körülmény aztán ugyancsak büszkévé tett egy bizonyos asszonyt. Ez a barátunk is szerkesztő volt, s neki éppen akkora része volt abban, hogy önálló kötetek írására bátorodjam, mint a mekkora volt a másiknak köteteim tartalmának első irányításában.*

Most aztán, hogy így íróvá léptem elő, be kellett jutnom valamelyik írói körbe. Hanem hát csak hallottátok

* Barrie első kötete tényleg ily czímmel jelent meg: *Auld Licht Idyls.*

volna, mint beszélt anyus e clubokról! Ő csak affélékről tudott, a melyekbe hetenkint befizeti az ember a maga részletét, hogy ezzel a borus idők eshetőségére biztosítsa magát; a londoni clubokat csak megvetni tudta. Gyakran hallhattam őt róluk nyilatkozni; ilyenkor felemelte a hangját, hogy jól hallhassam, bármelyik szobában lappangok is, mert a mikor őt gúnyos harag fogta el, olyankor én bizony igyekeztem minél messzibb elbújni.

«Az első esztendőben csak harmincz fontot kell fizetnie, s az azután következőben meg csak tizet megint. Úgy-e azt hiszed, hogy ez a Dárius kincse! No persze, az egész csekélység, szót sem érdemel. Harmincz fontnak a harmadával egy négy szobás házat lehetne bérbe venni, de hát mi egy négy szobás ház, mi harmincz font ahhoz a dicsőséghez képest, hogy az ember clubtag lehet? Hogy mi van ebben dicsőség? Ezt ne tőlem kérdezd, a ki csak egy együgyű vén asszony vagyok: én soha be nem tettem a lábamat clubba, tehát nagyon keveset tudhatok mondani arról a dicsőségről. De azt igenis mondhatom neked, hogy ha valaki egyszer Londonban telepszik meg és nem bír bejutni valamelyik clubba, hát az legjobban teszi, ha kötelet teker a nyaka köré és búcsút mond ez árnyékvilágnak. Hogy mi haszna lehet az embernek a clubból? Oh rettenetes sok haszna van! Úri embernek nem illik Londonban a maga lakásán ebédelnie. Hiszen ország-világ kinevetné érte! A clubjába kell mennie, ha azt akarja, hogy tartsák valamire. És tán valami nagyszerűen főznek ott a clubban? Na hogy is ne! Közönséges marhahagcsenyét ott bizony nem kapsz, hanem kapsz afféle mis-mást, mindenféle húsból, úgy leöntve mártással, hogy senki se ismerhesen rá, mit eszik. Még a krumpli se látszik ott krumplinak. Ha megtörténik, hogy valamelyik étel annak látszik, a mi, a clubtagok karjukat feltartva rohannak szerteszét és így kiáltoznak: «Rémitő! borzasztó!».. Aztán van még egy másik rettenetes nagy haszna: az ember a clubba küldetheti a leveleit, a helyett, hogy a lakására küldetné. Az igaz, hogy ott-hon sokkal hamarabb kaphatná meg, és hogy sokszor órákat kell fáradtan kutyaolni értük a clubig, de hát mekkora előny az, és úgy-e milyen olcsó ez harmincz fontért?

Igazán bámulom, hogy ennyi árért annyi mindent adhatnak ott!»

A legokosabb, a mit tehettem, az volt, hogy lent maradjak a földszinten, a míg ez a szélvész vihar el nem ül; de megtörtént az is, hogy felmentem és védekezni próbáltam.

— Anyus, én még sohase láttam magát ilyen harczi kedvben!

— Oh, — vágta vissza azonnal — csak nem kívánhatod tőlem, hogy én olyan könnyen megértsem a dolgokat, mikor nem vagyok semmiféle club tagja!

— Éppen az a dolog bibéje, hogy nehezen lehet odagnak bejutni. Nagyon akadékoskodnak a választásnál és én nem is merem hinni, hogy bejutok.

— Nahát én csak egy egyszerű teremtes vagyok, nem levén clubtag, de azt hiszem, annyit mondhatok neked, hogy efféle gondok miatt sohse fájjon a fejed. Itt a nyakam, hogy bevesznek és egyúttal beveszik a harmincz fontodat is.

— Ha bevesznek, hát annak fogom köszönhetni, hogy a szerkesztőm ajánlt.

— Na, ez is az első rossz, a mit róla hallok.

— Csak nem gondolja anyus, hogy ő is kap valamit abból a harmincz fontból? Vagy gondolja?

— Bizony jobb szeretném, ha azt gondolhatnám, mert ő legalább mindig jó emberünknek bizonyította magát. De elfut a méreg, tudva, hogy az a pénz a legutolsó pennyig mind azoknak az arczátlan gazembereknek zsebébe vándorol.

— Miféle arczátlan gazembereknek?

— Hát a kik a clubot tartják.

— Hiszen a clubot közösen tartják az összes clubtagok?!

— Lirum-lárum. Engem nem lehet üres beszéddel lefőzni.

— Nem hisz nekem?

— Hiszem, hogy ők telebeszélték a fejedet és te most már minden mesebeszédet készpénznek veszel tőlük. Ha az a helyiség a tagoké, hát ugyan akkor miért kellene nekik harmincz fontot fizetniök?

— Azért, hogy fenntarthassák.

— Úgy hát nem kell fizetniök az ebédjükért?

— Hogyne kellene; az ebédet külön kell fizetniök.

— Még pedig gondolom, milyen jó drágán.

— Nos, belekerül öt-hat shillingbe.

— Csak annyiba? Terringettét, az nem is pénz. Nem értem, miért nem emelik fel az árakat.

Mindazonáltal anyus abhoz a nemhez tartozott, mely fittyet hányt az előítéleteknek és abbahagyva a gúnyolódást, koronkint keresztkérdések alá vett, mintha meggyőződése még sem volna teljesen kialakulva.

— Mondd csak, ha beteg találnál lenni, kapnál-e a clubból heti segélypénzt?

— Nem, ez nem afféle club.

— Úgy veszem észre. Nos éppen azt szeretném kitudni, hogy hát miféle club az. Fizetnek neked valamit, ha valami szerencsétlenség ér utol?

— Nem, egy pennyt sem.

— Hát újévkor kapsz-e valamit?

— Bizony még egy ludat sem.

— Van-e valami, a mivel te szabadon rendelkezhetsz a club holmijai közül?

— Teljességgel semmi sincs.

— És te mindezért harmincz fontot akarsz fizetni?

— Feltéve, hogy a választmány befogad.

— Hányan vannak abban a választmányban?

— Úgy hiszem, mintegy tizenketten.

— Ah, ah! tizenketten! Hát akkor két font tíz penny esik egyre-egyre!

A mikor aztán beválasztottak, bölcsebbnek láttam testvéremet küldeni fel hozzá ezzel a hírrel. Anyus épen vasalt és semmi megjegyzést sem tett rá, csak épen a vasalójával reagált rá, melyről jól hallhattam, mennyivel zajosabban kezd csörömpölni. Majd hallottam, mint nevet, bizonyára rajtam; de csakhamar visszanyerte önuralmát az arcza, még mielőtt lejött volna a lépcsőn, hogy gúnyosan szerencsét kívánjon nekem. «Hát biz ez nagyszerű hír, szólt hunyorítás nélkül, okvetlenül írnom kell a választmánynak és meg kell köszönnöm a kitüntetést e derék

finom uraknak.» Átláttam álarczán, de méltóságteljes hallgatásba burkolóztam; ő azonban még egy törzsúrást akart nekem adni. «Na és ird meg nekik, szólt vissza az ajtóból, hogy te neked kételyeid voltak az iránt, vajon beválasztanak-e, de a te vén anyád föltétlenül meg volt győződve arról, hogy majd csak *beszorítnak* téged!»

S a mint felment a lépcsőn, hallottam, hogyan nevetgél magában. Noha arra nyílt tervem révén alkalmam, hogy elménczkedését ragyogtassa, tudtam, hogy égett a vágytól, hogy tudtára adja a club választmányának, mit tart felőlük,

Mint látjátok, nagyon meg tudta becsülni a pénzt, ambátor szívesen adakozott a szegényeknek akkor is, mikor leginkább pénz szűkében volt. A régiebb időkben, ha a posta egy-egy cikkemet elhozta neki, nem fogott mindjárt elolvasásának, hanem előbb összeszámította a sorokat, hogy tájékozódjék felőle, mennyit is kaphatunk majd érte; ő ugyanis meg az a leánya, a ki legközelebb állt szívéhez, sor szerint számították a honoráriumot és emlékszem, arról hallottam őket egyszer vitatkozni maguk közt, vajon az alcímet számíthatják-e hat pence többletnek vagy sem? Hát bizony anyus ismerte a pénz értékét: az előtt is mindig sikerült neki végül megszerezni azt, a mire szüksége volt, de most már jóval könnyebben érte ezt el és ez a körülmény mintegy tündérmeseszerűvé varázsolta az ő egyszerű életét. Hányszor nem borult térdre e napokban hálálkodva! Gyakran leptük meg így és olyankor nesztelesen lopóztunk tova. Halála után felfedeztem, hogy egy kis dobozban őrizte gyermekkori arczképem mellett ama levélborítékokat, melyekben első tiszteletdíjaim chequejeit kaptam. Egy kis szalaggal voltak átkötve.

J. M. BARRIE után, angoltól

gy.

A KARD.*

I. Nimród.

1.

És a föld megint élt, új nap járt az égen,
Ámde iszonyattal teli, akár régen.
Árnyék nyomta Bábelt, Endoron meg rém ült.
Reggelte, a hajnal ha arany tegzébül
Futó csillagokra fehér nyilat ontott,
Bálvány rém-emberek ülték meg a dombot.
Iszonyatos beszéd a csendet elverte,
Óriások jártak az erdőben szerte.

2.

Magasabb a tölgyfa mindahány szilfánál,
Hatalmasabb Nimród minden óriásnál.
A judai szörnynek, Chusnak volt a sarja,
Kinek Sina-hegye volt a feje-alja.
Az üke meg Chám volt, a csúfoló gyermek,
Kit nehéz átokkal öreg Noé vert meg.

Azóta Chám zúgott, mint a forró edény.
Ülve is átnézett colossusok fején.
Ha meg fölállt, őket megdöntötte osztán.
Vadászkutyája volt két fene oroszlán.
Reszketett Atlas és Libán sötét csúcsa,
A mikor estenden furulyáját fújta.

* E költemény a *Sátán vége* című cyclus első darabja, de magában is önálló. Az egész cyclust ismertette fordító az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1907-iki évfolyamában.

Olykor ki-kitárván szörny kezét a szélben,
 Fogni akart egy-egy villámot röptében;
 Az elámult órjas felhőt szétszakítván,
 Szikláról szökellett sziklára s a villám
 Úgy futott előle, mint a sáska nyargal.
 Ha elmúlt az orkán, Chám szállt pörbe avval.
 Mikor vén lett, Nimród hagyta, halna maga'.
 Nevetett, mint gyermek, hát sirt, mint nagyapa.

Hát Nimród vére volt e két zord embernek.
 Széltében a földön mind romok heverték,
 Hogy Nimród születék s annyi romlás vele,
 Mereven nézván rá az Adonáj szeme.

Még ifjan, keresvén hiúzt a lyukában,
 Vájkált az özönvíz iszamlós sarában,
 Irdatlan elgörbült érekszöget lelt ott hát,
 Az elpusztúlt világ egy fekete romját.
 Álmodók óriási kovácsoltak rajta.
 Ez a rémitő szög lett a Nimród kardja.

Vala Nimród oly' mély, mint Nagain vize.
 Tubalkain volt az íjjának mestere.
 Csak kinnal húzta föl tizenkét pár tulok.
 A hangyát is hallá, ha a földön futott.
 Olyan volt csuklója, mintha vasból vóna,
 Hat-hat újja' mind, mint a pokol csomója;
 Az égi felhőkkel vegyült össze fürtje.
 A hegyekben zúgó óriási kürtje
 Egyetlen foga volt a hajdan mammonnak.
 Nyilai által a hegyeken suhogtak.

3.

Egyszer oszt' egy tigrist látott s megkötözte.
 Vonaglott az állat s fejét rázta közbe'.
 Tengerként ordított, hogy a hegység rémült,
 Osztan Nimród lábát nyalogatva békült.

Az ember jött sorra a vad tigris után,
 Az ember után meg Tyrus, Sodoma, Dán,

Szüza s Kaukázustól a Deltáig minden
S mikor meghódított mindent, megállt itten.

Akkor szomorú lett s szólt: «Mit tegyek mostan?»

4.

Meztelen kardjától az egész föld borzadt.
E nagy szablya mögött, mely szörnyű volt s rozsdás,
A Háború fölkelt, mint ébredő csordás
És kísértet-arczát fordítá az égnek.
Városban, kunyhóban a megriadt népek
Nagy-remegve nézték, hogy az éjszakában
Mint megyen a zajban, megyen a homályban
A sötét dárda-nyáj iszonyú pásztora,
Kezében parittya, szájában harsona.

Ez a kísértet a Nimród oldalán volt.
Nimród meg tiárát s efódot legázolt
S míg krónikás és pap dicsérte, odáig
Hágott, hol az ember már istenné válik.

Zaim eunuchot vette ministerül
És bezárt tornyában élt maga, egyedül.
Újjal az mutatta, hogy mi rosszat tégyen.

Szétvigyázott Nimród, mint sas a fészkeben.
Ordított a párducz, ha csak szemét látta;
A föld bármely sarkán neve hallatára
A pólyás mumia nyitott szemmel nézett;
A föld alatt élő szőrös majom-népek
Ott a hegy lábában, hol a Nilus ered,
Úgy reszkettek, akár az ólban az ebek.
Vadállat nem tudta: állat vagy ember ő?

Az emberek pedig, mint a vihar előtt,
Meghajlottak; ő volt az iszony, a végzet,
A rémület csókja homlokán ott égett.
«Király, az Úr imád!» — azt mondták a papok.
Tömjént égetett Ur. Tyrus mirrhát adott.
A hódító előtt lőn a nappal éjjel.
Két felől az azúrt árnyalta sötéttel:

Kelet felől, a hol a sík lángban állott,
 Száz égő városból fekete füst szállott;
 Nyugaton a csontra, tátongó sírokra
 Egész falka holló csapott le károghva.
 És nézte Nimród, a borzadály királya,
 Két fekete felhőt hogy vet a világra
 És mutatta és szólt: «Nosza, népek, erre!
 A hajnalt, az estét árnyalom egyszerre!»

II. A kik az erdőben beszéltek.

1.

A míg őt imádták, az eunuch útra kelt,
 Sötét erdő mélyén lágy hangon énekelt:
 «Élő, halj! Száradj, föld! Bástyák, omoljatok!
 Esti legyek, népek, örvények hulljatok!
 A csont fehéredjék! A könnyár omoljon!
 Bibor láng hegyeknél nagyobbra lobogjon!
 Szél a tüzet szítsa! Dög rohadjon! Rajta!
 A fekete herélt soha se sokallja!
 Mert üvölt, az éden lángjából kidobva,
 Szerelem özvegye, a lelkét gyászolja.
 Vighomlokú apa soh'se lesz belőle,
 Soha se látja, hogy édesszemű nője
 Hogy' ül a küszöbön, ősi komor házba',
 Rózsálló kebelén picziny baba szája!
 Én láttam az édent, magam elgyötörve,
 Bosszút veszek, élők! én küldöm a földre
 Az átkozott urat. én küldöm. Én láttam
 Bolygani Nimródot emberek rajában.
 S im ez oroszlánynyal bős tigris nemzettem.
 Gondolatom', mint a hálót, kivetettem
 És remegni érzem benne a világot.
 Zöld a fa, köszöntöm a taroló bárdot.
 Emberek ugatnak, mint a silány kutyák.
 Haj, Nimród! A kardnak mondom: Ígyál, no hát!
 Térden állva fújok a harcnak tüzébe.

Mind a többi élő az élet edénye,
Én meg a semminek urnája, kiöntve
A halált. Órjásban lakom én, a törpe.
Győzelmem a czélja mindahány tettének.
Ő a pusztító kar, én a sötét lélek.

Háború van. Ezer év múlva vagy holnap
Egy ijjröpítette nyilától Nimródnek
Mind háborúba vész az emberi fajta.
Te, ország és a kard első ura, rajta!
Az emberi lélek tüzet fogott, nincsen,
Mi eloltsa. Indus, oskus, asszir, minden
Húsba harapott, mint Éva az almába.
Nem tud a háború megállni, nincs gátja.
Ember egymás vérért issza s jónak érzi.
Rossz üszökből tűz lesz s nincsen soha végi.

Halál rá! az ember emberen kavarg.
Halál rá! a fehér, a fekete fajok,
Nagyok és kicsinyek, a tornyok s az árkok
Megütköznek, mint a megdühödt hullámok.
Jövendő! harcz, iszony, testhalom, vérező!
Békóban a város, békóban a mező!
Éji menet, harsány szó a légbe dobva!
Sátor a hegytetőn, a vízen vitorla!
Látás! Almásszürke paripák rohamja!
Szekerek, csapatok zúgó forgatagja!
Ember-felhők, forgók, sarkantyú-pengések!
Trombitafúvó száj, mely a zajtól részeg!
Holtsirató ének, aranyos sisakok,
Bástyák vége nélkül, hova mennek azok?
Aranyló termőből pokol torka válik,
Vaspikkelyű hydra-légió jön váltig;
Kardvasak, szempárok rohannak egymásnak,
Elvetik a csontot, a miből sir támad.
Vak dölyf vigan dalol, minden csapat sorba'
Lobogó nevével szemfedőjét hordja.
Görbe csőrrel egymást harapják a gályák.
Az iszonyú embert bámulva csodálják
A kék ár, szörnyű hab, a szirt, az örvény is

S mond a Leviathán: Ketten vagyunk mégis!
Gomolygó századok, fészük a gyűlölet!
Fakó vak butaság! gyeheenna! rettenet!
Sötétség! Örjögés minden órán s helyen!
Baljós zörgést csap az ember Isten ellen!

Ki, ki a vak éjből, csatárok, harcosok!
Ihol parittyások jönnek meg bárdosok;
Ahol kék ég alatt húznak sok ércz-szörnyet,
Fekete, eleven, tűzokádó szörnyek,
A háború vadja, vad ember munkája.
Bronz csatakigyóknak fújnak a torkába
S riadalmas zajjal elsöprik egyvégebe'
A lovat, harsonát, az embert az éjbe.
Ölnek! Baglyok, hollók, fekete csapatok!
Véren vett városok! Megtépett asszonyok!
Bosszú! Csak öljetek! Mért? Semmiért. Rajta!
Ölnek, ölnek, ölnek, lihegésig hajtva,
Kastélyban a nagyok, kunyhóban az aprók.
Tele vörös urnát hordanak és abból
Feneketlen sirba a vért beleontják.
Nosza! Isten alkot, emberek lerontják.
Hej, harcz, te sárkány, ki engem nyalsz az éjben!
Nyilból egész orkán csillagzik az égen!
Báránynyáj mind a nép. Harcz, vesd magad' rája,
Szörnyű békóidat verd rá a világra!
Harcz! az ember boldog, ha te kipusztítod,
Dandár férgedet ha rajba' ráusztatod.
Fald föl a tábort, a falat, fogatokat,
Fald a kötornyokat, eleven gyomrokat,
Fald az isteneket, sőt a királyokat,
Meg a szántót, ekét, szalmát, kalászokat,
Jusson fogadra a jégmadár s a méhe,
Légy a teremtésnek irtózatoss férgé!

Isten! mért a halál? az ember elvégzi.
Szédül az eunuch tőle s tapsol neki.

Öljetek! Északról, nyugatról meg délről
Irtózatoss körben, nőve vége nélkül
Látó szemem előtt a háború tánczol.

Hej! a sötét jövő reng az égzúgástól!
Hej! látom a halált, ott suhog mindétig!
Hej! a háborútól örökösen vérzik
A bús emberiség, a szörnyű, a vétkes
S az eunuch tapsol az örökös vésznek!

Kiszárad a nép, mint a patak a napon.
Asszony se volt s máris özvegy a hajadon
És méhe megnyíltát jajgatja az anya.
Óh kék!

Ez időben Nimród van csak maga;
Ifjú még ez a föld s egyet bír el csupán,
De erjeszti majd az ég a rosszat buján,
De majd megáradtok, gyilok, pallos, szablya.
Mi szép lesz, ha egymást majd minden harapja
S mikor a sok Nimród mind csak egymást marja!
Eljövök majd akkor sötét folyópartra
S nézem a fövényen, szigeti szittyóson,
A krokodillal hogy perel majd a sólyom.
Mind csak maga lenne, úr lenni szeretne,
Mind mindent akarna s én hallom nevetve
A jajt, mit Eufrát s Tigris habja művel,
Ha a rabló-gyík küzd a tigris-ölyűvel.

Ti népek, gyászotok' messziről ízlelem.
Bölcsőitek vannak! Koporsóim nekem.
Temetetlen testek szaga illat nékem.
Mért vettétek el a természetből részem'!
Melegítő ölről téptetek le engem,
Mikor piczi voltam s még semmit se tettem!
Megöltétek bennem a férfit s hagyátok
A gyermeket élve. Én gyűlölök. Átok!
Átok rá, a ki él! Arra, a ki ragyog!
A gonosz meg a gyász meg az éj én vagyok.
Átok! A farkasnak megvan a nösténye,
Fölgerjedt medve is rálel a nőjére,
Embernek asszonya, fészke a madárnak,
Rengő hab a légnek, füve a vizárnak,
Vadgalamb szelídhez búvik szerelmesen,
Nekem, a heréltnek, a sír a jegyesem! »

2.

Emezen erdőnek a más oldalába'

«Természet! Mindenség! — egy poklos kiálta —
Csillag! virág, kiket szólítlak remegve,
Engem átkozzatok, az embert szeretve!

Isten! rám se néztél, a mikor születtem.

A halál patkánya rontott össze engem,
Bélpoklosság egész testem' kicsipkázta.

Vagyok a világnak ijesztő csúf férge.

Azért szült ez a föld, újfent hogy kivessen.

A cserjék is szánják e tengődő testem',

Rajtuk bimbó, rajtam rút kelevény támad.

Csupasz bőröm réme a tarantellának.

Csordás, pásztor, munkás kísértetnek gondol,

Rémség álcájában látva a távolból.

Mint szilfát a repkény, a poklosság lep be.

Óh jaj! Én Uram! a természetnek nedve

Erdőt ad a hegynek, fohászt a fészeknek,

A megfrissült fákon gallyakat növeszt meg,

Rózsát illatoztat, a mindent megteli,

Testem' a férgeknek martaléknak veti!

Dögvész lehellelte s méreg vagyok egyben.

Rabbá esett szellem, vergődöm a sebben.

A vérző sár mélyén síró lélek vagyok,

Az, kit a láb elrüg, elgázol, eltapod,

A szenny, a selejtes, béka az út szélén,

Az élet köpése az ember-nem képén.

Szépségét irigylem a csúszó hernyótól.

Képemtől szörnyű lesz a forrás; rongyomból

A testem, testemből csontjaim kinéznek.

Vagyok a nap szörnye, fekélye az éjnek.

Mint a rothadt gyümölcs, számban van az élet.

Hamuba pihenni de hiába' térek,

Mint a lelk'isméret, soha sem alhatom.

Ha kimegyek, mintha kiokádna lakom,

Ha megjövök, mintha nem enged be engem.

Uram! az éjbogár se szenvedhet engem,

Fut tőlem a kutya és a madár reszket,
Ágyamat nézi az undok disznó s megvet.
Szép kék eged alatt lelkem van magában.
Szörny száját se merné megcsókolni szájam.
Rám morog a barlang s láttamra elzordúl.
Minden fényes nap, mi az ég alatt fordul,
Vonszol a cserényen s hóhérkodik rajtam.
A rossz cserép, mivel sebemet vakartam,
Panaszol a sárnak: Bepiszkolt, — azt mondja.
Minden az Úrtól jő, csak rám nincsen gondja.
Én belém mellyeszi a baj ádáz körmét.
Nevető gyermekek szilkém' összetörték
És nem maradt merni, csak a poklos kezem,
Szikla-hasadékból szélzavarta vizem'
S ennen fekélyemből iszom az italom'.
Inség börtönében, Uram, raboskodom!
A teremtés látja arczom' s úgymond: Tágulj!
Az élők városa előttem bezárul,
Útál a sír s bé nem fogadnak a holtak.
Bélpokol férgétől a sír férge borzad.
Isten! nem vagyok holt, hogy élő se legyenek.
A síró árny vagyok. Látván az emberek,
Kevés a rákfene engem összetépni,
Hát a gyűlölettel segítenek néki.
Ha erre jár a nép, ki danol és nevet,
Ok nélkül mind kövel góral meg engemet,
Rajtam járnak, mintha testem a föld lenne,
Kő nem-érte sebem nincsen most már egy se.
S mégis, Uram, jól van, ha csak én szenvedek!
Jól van, rám boritom mind a szemfedelet,
Csakhogy más fejére de soha se érjen!
Törvényednek rendjét, Uram, én nem értem,
Hanem én átkomban, nehéz bánatomban,
Azt mondom: nagy Isten, ott a szent égboltban,
Tedd, hogy éjszakámból ezen a világon,
Az emberre áldást sugározzon átkom!
Éljenek örömben, örök feledésbe',
A jajt, Uram, ember egyik se ismerje!

Hadd magam én sirjak, hadd hordjam a káruk',
Hadd rójjam le titkon mind az ő váltságuk',
Jó Isten, ki szöllőt adtál agg Noének!
Ti meg asszonyok, kik, ha fejem kinézett
Az én falam mögül fényességtek' látva,
Borzadva köptetek árva szempillámra
S sikoltva futtatok! Mind ez a szerelem,
Mi elkerül engem, a tiétek legyen!
Áldlak. E bús élten át csak daloljatok.
Kis gyermek, ki anyád köntös-szélét fogod
S messze révedezni látván engem, kérded:
— Anyám, ki ez a szörny? — megáldalak téged
Titeket is, a kik könnyem' nevetitek,
Testvérek, kik énrám követek' vetitek,
A földön, az égben legyetek megáldva!
Apák a fiúkba', fiúk az apákba'!
Hisz' a víz engedi, hogy érintse ajkam,
Hát mi jöhetne ki, mint az áldás, rajta!
Hisz' gyümölcsöt téphet az út szélén kezem,
Hát érette ihol áldásra emelem!
Hisz' az ég arczát is az én szemem látja,
Áldással telik be a szemem világa!

Igen, szerethetek! Doboghat emberért
A szívem meg fáért, meg habért, meg hegyért,
Én is megáldhatom ezt a szép szent földet.
Bátor legsilányabb vagyok és legszörnyebb!
Én átkozott vagyok, azért mégis áldok.
Föld és ti szent hegyek, hol Ádám leszállott,
Megáldalak, vizek, titeket, lapályok,
Állatok, repesők, szőkegyapjú nyájok,
Ti erdők hangyái, ti sátras pásztorok,
Tenger, melynek habja folyó érczül ragyog,
Kigyók, kik vagytok, mint borzadalmas ágok,
Nem látott sugarat árasztó virágok,
Te ég, ki: itt vagyok! — azt mondod az éjbe',
Te néma erdőknek éjjeli mélysége,
Források, a fűben mormolva folyva le,
Rengő nád, mit ringat szellő lehellete,

Tulok és oroszlány, legelő kecskéje,
Éljetek napfénybe', örök békességbe'!

Bújnóm kell s az ember nem lehet vendégem.
Enyém az éj. Szörnyű vagyok. Az én vétkem.
Óh bocsássatok meg, virágok, asszonyok!
Bocsánat, nap! Rátok, a hogy tud, mosolyog
Ez az én fekélyem, kín-ajkát kitárván.
Jól volt, testvérek, hogy kiűztetek árván:
Én annyit szenvedek, hogy ti féltetek attól.
Ha széttörik szívem, szerelem foly' abból.
Élj, ember s természet, én, poklos, kívánom!
A sugaras égbe kinomat dobálom,
Éjszakám', szomjamat, lázam', romló csontom',
Fekélyemnek genyjét, könnyem' odaontom,
Úgy vetek barázdát az örök sugárba,
Jóság, erény, összhang sarjadzik utána!
Bélpoklom áradjon mind a teremtésre,
Emberre, gyermekre s sugár legyen végre!
Testvérimre, kiket az árnyék tesz vakká,
Hasadj föl, kelevény és úgy válj csillaggá!

Isten! kinek minden csak pára ide lenn,
Isten! fényesség, kit bámulok mereven,
Isten! csillagtartó, villámszóró, magas
Fény, kit fiainak mutat az égi sas,
Végtelen! a féreg szava eléd jusson!
Tedd, hogy a tavasztól a rideg tél fusson,
Hajnaltól a bús éj, a bajok, a harcok
Az embertől, a rossz a jótól, a karmok
Az édes madártól, farkas gímtől féljen!
Vidd Édenbe vissza az emberpárt kézen.
Békítsd ki, atya, a kerek mindenséget!
Rózsából a tövist lágy kézzel kitépjed.
Tedd, hogy az oroszlányt a bárány csodálja.
Pusztulás a harcra, rohamra, forbátra!
Emberek haragját, iszonyát szakaszd ki,
Minden gyűlöletből virágot fakaszsz ki!
Fordíts minden arcot a sugárzó szépnek!
Isten! álmodója csendes öröklétnek,

Csudás lélek, hol a sphærák hona tetszik,
 Csókoljon az a száj, mely harapott eddig!
 Zöld ágat boldogság töltsön be! Óh vedd be
 Kegyelmedbe a nőt s a férfit mellette.
 Hadd érjen a gyümölcs, a zsákmány meg vesszen,
 Fehérlő bölcsőkből örömszaj nevesse,
 Liliom, fa hajtson, a nap öröm legyen,
 Örök azúr alatt örökös szerelem!»

S látták a csillagok a mélységes fénybe',
 Hogy emeli kezét a poklos az égre,
 Azt az aszott, merev, megfeketült kezét
 S áldja a nagy folyót, a hallgató hegyet
 Meg az erdőt, meg a szőke rónát áldja
 S a Jehova keze ott megyen utána.

III. Orpheus és Melhizedek.

1.

És a zordon Nimród, hogy nem volt már dolga,
 Az eldült világot újra legázolta.
 Mely várost fölgújtott, fölgújtá még egyszer,
 Égő szigetektől piroslott a tenger.
 Szégort, Gergezust meg Tyrust fölégette.
 És a mit rommá tön, meg' fölépítette.
 Alkotta Babylont, építé Achádot,
 Gurt a homályban, hol a szél karikázott,
 Rézent a pálmák közt, Kalamnét a bércezen;
 A miket más névvel nevezünk már régen.
 Osztan Pytiuntnak s Dioskurnak falat
 Épített irdatlant a zord Tauris alatt.
 Győzelmes vitézt aczélba ruházta,
 Elefántok hátán a tornyot megrázta.
 Bárdal a Kaukázust végigrepesztette,
 Cyrust meg Araxest tengerbe vetette.
 De lelke üres volt. «Éltem már — úgy monda —
 Mit tegyek?» S mind jobban bágyadt lett és lomha.
 Övé volt a világ, de magányos lelkét
 Halálos unalom árnyai eltelték.

2.

Zúgó víz mentén a kétezredik évben
 A Hæmusig ért, mi Dodanim volt régen.
 Fekete pusztában, hol orosz lány lakott,
 Ahajt hallott zengő és hangos szózatot.
 Orpheus volt.

Ő volt nyugodt homlokával.
 Sötét világ figyelt világos szavára.
 Hozzá dörgölődtek fakó vadállatok,
 Erdő, szél, kopasz hegy szavára hallgatott.
 Istenek s typhonok csatájáról regélt.

A mély rengetegnek Orpheus így mesélt:

«Nincs az órjasoknak sziklájuk azonban
 Kezdődik a vesztük. Hæmonia romban.
 Pelion, Rhodope már egymásra rakva
 Meg Pindos s az Ossa s az orosz lány-lakta
 Fekete hegy mind a villámtól füstölög,
 Lógnak a patakok rajtuk, mint üstökök.
 Futnak az órjasok Tyrus öble felé.
 Győznek az istenek s Neptun már elnyelé
 Polybust Nisyr'nél s Oromedont Cosnál.
 A folyóújtott Thryx, mint viaszfáklya, úgy áll.
 Porphyryon kezét a Föld fele tárja,
 Üres mind a kettő, messzi úgy kiáltja:
 Földanya, egy hegyet hajts nekünk ide!
 Crest villám veri le s viszi sós ár vize.
 Andes, Thallo apja, Astrea testvére,
 Nagy léptekkel gázol bele a víz-mélybe,
 Az Aegæi-tengert hogy kötésig éri.
 A villámoskezű Zeus szemmel méri,
 Odakiált neki: Válg kövé, szörnyeteg!
 Rábámul az órjas és sziklává mered.
 De zúg Titán: Hála! fegyvert adtál elé!
 S a síró Földanya míg megrendül belé,
 Odafut és ragad Andes közepébe
 S dobja az óriást az isten fejére.»

S fölkiáltott Nimród: «Titán dédapám volt!»

Indult a hegyekbe. A hajnal rózsállott.

Hogy megtért Asszúrba, már fényes reggel lön.

És kardján, a szörnyűn, a háború-termőn,
Ismeretlen folt volt, elmoshatlan pedig.

Mereven nézett rá Nimród egy ideig.

Egy este e rabló zord helyen barangolt.

Egyszer csak egy szirtből hallott némi hangot:

«Menj. Az Isten marad.»

«A világ királya

Én vagyok — szolt Nimród — hát te?»

S mond az: «Pára!

Melkizedek vagyok, ezer évig élek.»

Mond Nimród: «Mit láttál azóta, te lélek,
Hogy a kőbe' lakol?»

S szolt a szikla-mélyből:

«Lélek vagyok. Szem a lélek pilla nélkül.

A világ kezdete a szörny volt. Akkorta,

Hogy a homlok még a szellemet nem hordta

S még beszélő szemben gondolat nem égett,

A mi leigázott növény- s állat-népet,

Még Ádám se tűnt föl, Évát kézen fogva.

Váz volt még minden a természetbe' forrva:

Ágasbogas polyp, csillagszájú rája,

Nagy röpülő férgek, körmös szárnyon szállva,

Bozontos mammutok pocskoltak a tóba',

Kinyújtván ormányuk' föl a hegyormóra.

A mocsárba', hol az erdők vízben álltak,

Ötszáz könyök hosszú százlábúak másztak.

Rezgő ázalékok, órjas vizi-szörnyek

A kék tengeráron általtekerdőztek.

Iszonyú volt a lét és az élet torz volt,

Minden csak óriás, csúnya, sötét, zord volt.

A sörényes földet féreg-fajzat lakta.

Ember nem volt, így szolt Isten akaratja,

Nem emberi szemnek való e rém-látvány.

E gyászos országban járt föl-le a Sátán,

Mint a vadász, a ki riadó kürtbe fú.
 — De azelőtt volt csak a világ iszonyú.
 Gőz volt a mindenség, gőz csupán, mogorva.
 A csirát s elemet az iŕzony megfogta,
 Vergődtek madárként, zárt ökölbe fogván.
 Egy minden, mi semmi, élt zavaros-formán.
 Rajta káprázatok libegése játszott.
 E formátlan ködnek fenekén úgy látszott,
 Hogy a végtelennel birkózik az örvény,
 Büntetésről pedig nem vala még törvény.
 Kisértet-világnál ott lehetett látni
 A sötétség torkát kinyilni, bezárni.
 Káprázó szem előtt mindenütt ott rémle
 A sötétségszülte semminek a képe.
 Alap a tetőből válik minden nyomba'
 S lent a mélység alatt, mintha felhő volna,
 A csapás lárvái a hol fetrengenek,
 A barom Chaoson a szörny Éjjel lebeg.
 Akkor kélt az Isten és az árnyak szóla:
 — Én vagyok. — Száz csillag nyilott ki e szóra.
 S Sátán szólt az Úrnak: «Nem leszel magad ám.»
 S fölkiáltott Nimród: «Sátán az ősapám!»

3.

És maradt harmincz nap a komor magányban,
 Ott álmodozott a zord szirtek zugában.
 Mint a kigyúlt fáklya, úgy égett a szeme.
 Jött Zaim eunuch, mint a sír, fekete,
 És leborúlt és szólt:

•A föld ural téged,
 Asszúr királya vagy, Tyrus adóz néked.
 Ha Asszúr jön, elég, hogy diadal várjon
 Kades forrásinál, más néven Mispáton.
 Isten kisebb, mint te. És szent a te arczod.
 Ő földet teremtett s rajta te fakasztod
 A vérpatakot a folyó vize mellé!
 Téged hord az ember s a szamar a terhét.

Pálmás Edon, füves Hebron kié volna
 Meg Szamáriának a háromszáz tornya?
 Tiéd. Hát az aggok, asszonyok, gyermekek
 Feje, szeme, térde? Neked hódol, neked.
 Barnaképű hiber, kinek tűz a szája?
 Kié Sarapanis, Phasos fellegvára?
 Tiéd. Távolban, a datolyafák alatt
 Phétrusim városát elfoglaltad magad.
 A Nilus a kutyád, Théba rabod csupán.
 Három szekér fér ki Ninive kapuján
 És Ninive tiéd. Gur borúl elédbe.
 Szidon, Szeir-hegy alatt horreusok népe,
 Ophir, Kariathaim, a fekete-kapus,
 Hol ötvösök vésik az elefánt-szarut,
 Mind tiéd: Kánaán, Szichem meg Hazerod.
 Semmi sincs már hátra!»

«Csak az ég» szólta Nimród.

IV. A bárka romja.

1.

S egymaga újfent a pusztába költözött.
 E vadász — így hívják az emberek között,
 Sötét tervet koholt s a kósza dæmonok
 Ujjal muttatak rá.

Hol a villám suhog,
 Nagy bérczormon, hol a felhő s jég csatáznak,
 Négy sast fogott, kik a levegőbe' járnak
 S szárnyuk alá köté a szelet s villámot.
 És ő vas öklével négy darabra vágott
 Négy bős lybiai eleven oroszláyt
 S négy lándzsa hegyére szúrta bőrük' osztán.
 És Szúza tornyába az órjas megtérvén,
 Harmincz nap merengett.

A harmincz nap végén
 Kézbe a sasokat és nyakába vette
 Az arslánokat s ment — az eunuch követte —
 Ment a nagy tanúhoz, Ararát hegyére.

A csúcsra, hol látta messzi világ népe,
Hogy reszket a szélben a bárka csontváza.
Ott torpadt a csúcson két-óra járásra.

A vadászt meglátva, reszketett.

Az fogta

A moha-benötte, föld megmállasztotta
Romokat s kirántván a sülyesztő sárból,
Épített ketreczet a roppant deszkákból.
Érczel megszögezte, kockára faragta,
A fa lyukaira kigyó bőrét rakta;
Odú lett belőle, irdatlan, rettentő,
Volt minden kapuján csapó-ajtó, kettő,
Egyik az alján volt, másik a tetején.

Reszketett az eunuch s nem mert jönni felé.

“ A Nimród markában döngött a kalapács.

Jött-ment az iszonyú, az óriási ács.

Hallgatta lent a föld, hogy a hegy mint remeg.

Pörölye zúgása megrázta az eget

S megmozdultak rá a távol Kárpát-bérczek;

A sphynxek, kik Théba előtt heverésznek,

Merev köszemükkel, miben az árny dereng,

Nézték s találgatták, ez vajjon mit jelent.

És a Káspi-tenger eltépte a partját.

“ Nimród egy fenyőre akasztá a kardját

S tömérdek kopjáját fogta a markába:

«Jól van már.» És a hegy, a ki az árt látta,

Ki Istent ismerte, elborzadott belé.

2.

Kötéllel a földhöz ketreczét kötöze.

A négy tátongó sast rakta négy sarkára,

Vas keze rákötte a sasok karmára

S hallotta az erdő, hogy a sas mint vijjog.

Aztán fejük fölé, mi a napban villog,

De jó-föl magasra, hol el nem érhetik,

Köté a dárdán az arslánok tetemit.

Volt, mint ős Erebos, e szekér fekete.

A thébai trónja mását tette bele
 És száz boros tömlőt s száz málé-kenyeret.

Egy pisszenés kevés, Zaim annyit se tett.
 S Nimród a ketreczbe, trónjának mellette
 Az ébenhomlokú eunuchot ültette.

Kérdék a czédrusok: «Hát ez hova mégyen?»
 És a ketrecz előtt, a mely állt már készen
 Látni új horizont, szállni új napkörbe,
 Dárda alatt a négy sas vijjogott közbe.

Nimród, mint akárcsak Mithra, tiarásan,
 Ijja a hátán és nyila a markában,
 A ketreczbe dobban, hogy a hegy megroskad,
 De mit neki, hogy a vén Kaukázus borzad.
 — Ki csillagos estén álmodik az Úrról —
 Kötelet old s szól a keselyűknek: «Huj, huj!»
 Egy ugrás s mozdúlnak a riadt szárnyasok.

3.

És a mindenségben, hol a csillag ragyog,
 Szállt velük a ketrecz, a karmukra kötött.

Elnyúltak lent a tók, az órjas tükörök,
 Zöld pálmák, vetéssel ékesített mező,
 Hóreb és Sinai, a két zordon tető,
 Az erdők, a tornyok, a négy kesely' szállván,
 Szárny-verésükkal a fény-réteget vágván,
 Csőrükkal csapva a véres tetem felé
 S a szálló szekérből Nimród hajolt elé.
 Asszúrnak hegyeit nézdelte szilajúl,
 Miknek már erdeit elnyelte az azúr,
 — Tetszetek az árnyban hullva kisebbedni —
 Aláhajolt, úgy szólt:

«Szálló fellegek, ti!

A föld igazója, Nimród indul tova!
 Te, ki odafönn vagy, Jehova, Jehova!
 Én vagyok. Hófejű hegységek, én vagyok!
 Erdők, az ember mén, a kié ágatok,
 Tenger, az ember mén, a kié a habod,
 Holtak, az ember mén, a kié csontotok

Föld, fák, kiket a szél lehellete tör meg,
 Puszták, tavak, sziklák, síkok, sötét völgyek,
 Föl ezer homloktok', millió szemetek',
 Nimród meghódítani indul a nagy eget! »

4.

Ment a messzeségben, ment a szörnyű gálya,
 Vitték a madarak, horgas csőrük' tárva.
 S a nem-látott szemek, mik itt-ott lebegnek.
 Az üres azúrból ki-kitekintgettek.
 A baljós tüneményt elámúlva látták,
 A szálló rablóknak óriási szárnyát.
 Szállt a rémes szekér, gőzben elburkolva.
 Elült mind a négy szél s fújni se mert volna,
 Félt, hogy fölborzolja a négy kesely' begyét.
 Se szűnés, se nyugvás, se szabály és se fék!
 Röpködtek a véres hús felé a sasok,
 De mind' fejük fölé emelkedtek azok
 S mint az ökrök, a kik a jászolt áhítják,
 Síva a repesők vitték a kalitkát,
 Mit sohasem értek, mindig arra törvén.
 Világlo csúcs ámult meg sötétlő örvény.
 Az etrusk, az oskus, a pelasz azt mondta :
 «Hát e sötétellő szerszám meg mi volna?
 A zúgó északi szeleknek szekere?
 Vagy a sír, a lelket mely viszi fölfele?»
 Pháron, Nachor, Sephar, borzalmas magányok,
 Földmélyi kriptákban óriás őrállók,
 A tenger sólymai, a csüllő, a sirály,
 Partlaki ember, ki gyékény kunyhót csinál,
 Khamé, mely mellett Théba kicsiny volna,
 A sötét szurok-tó mátkája, Gomorra,
 Szárdis meg Ninive, Tyrus — pusztá rom mar —
 Meg híres Damaskus, Hóba város jobbján,
 Palmás Édom, Sába a mastix-fa alatt,
 Mind féltek, Ur rengett; menten abbamaradt
 A diskosdobálók játéka, mind ámult
 Fényessé sült nyakú püposteve bámult

Repkény alúl a gyík báméskodott nosza;
 Szólt a hangyabolynak a köpü: Nézz oda!
 Villámit behúzta a felhő s elrémült.
 Gólya a viperát kiejté csőréből.
 S szállt a szárnyas hajó az azúr pusztába'.
 Fölszállt a föld alól egy madár, hogy lássa,
 Nagy madár, kit nyelvünk ma kondornak nevez.
 Borzadt a jón tenger, az arany-szigetes,
 Kéklő mély, ibolya-illat melyből árad;
 Harczmezőn beszélni kezdtek a csontvázak;
 És a bálványoszlop nubiai ormon
 S a tölgyfa, az Úrnak mely bólogat folyton
 És a barlang, a hol orosz lány szunnyadott
 Próféta lábánál, mind összeborzadott,
 Hogy e sötét csillag hogy száll árnyat vetve.
 És Bábel elámult.

Nyugton, mint az este,
 A ketrecz mélyében, Nimród ott borongott.
 Szálltak a repesők, szemük tüzet ontott,
 Szálltak, mind' csak szálltak bőszen a hús felé
 S szárnyuk a szekeret az égnek emelé.
 Érzékink jelképe: az asszonyra vágnak
 S szerelemben adnak a léleknek szárnyat!
 De mit szerelem a zord vadász szívének!
 Isis mutatá a hajót Cybelének.
 S hallgatók, a négy sas szárnya hogy csap szelet,
 A sugárzó-képű olympi istenek
 Kréta és Tyrrhenum mélylő templomában.
 Az arab még ma is, imánk órájában,
 Mikor sötétedik, keresi a légben
 A négy szálló keselyt némi csillagképben.
 S izzó Afrikában, a fű-perzselőben,
 A mely örökösen látta az időben
 A szörnyű Nimródot, dicsvágy kísértetét,
 A pásztor, hogyha lát nagy foltot, feketét,
 Hol Szidon s Szárepta állottak valahol,
 Elmereng s azt mondja: «Ott az árnya ahol.»

5.

És a sasok szálltak.

Kitárt szárnyuk szerte

A csendesen nyugvó réteget felverte

S lett a mozdulatlan ingó meg lebegő

És a szekér körül habzott a levegő;

Tenger, mit csak az Úr rázott föl idáig.

Mintha mind a felhőt átszelnék, úgy látszik

S a nagy hegyek látják, a földön borongók,

Az első keselyűt, mint az égostromlót,

Mintha soh'se szállna le a magasságból,

Kelet felé fordul s úgy rikolt: «Nagy Sándor!»

Másik a kiáltást dél-irányba veti:

«Hannibál!» Harmadik, az a merészszemű

Arrafelé rikolt, hol nyugat piroslik:

«Cæsar!» Az utolsó, az a legnagyobbik,

Lángos szörnyű csőrét észak fele tátja

S e szót: «Napoleon!» — az égbe kiáltja.

V. A csapóajtó lent meg fönt.

1.

Kapu a végtelen, hagyta, hogy döngessék;

Eltelt az első nap, meghozta az estét

És a sasok szálltak.

Nimród ki se nézett.

Nyirkos lehelletét érzé az estének,

Sápadt czintermét a fagyos éjjel tárván;

Keze térdén s ült, mint egyiptomi bálvány

S szólt a feketének:

«Bagoly te, mellettem,

Mondd, mi lett a földből, nézd meg csak helyettem.»

És az alsó ajtót az eunuch kitárta:

«Mint a párducz bőre, pettyes a föld s sárga,

Betölti a mindent; itt-amott a térben

Hömpölygnek a folyók ezüst szalagképen;

Zöld dombokon árnyunk futkos, mint a felleg;

Halott ellenségid a sikon hevernek,
 Aratás-idején mint a kévék szoktak;
 Körül a városok fölgűjtva lobognak;
 Nagy vagy, király! Vesszen, a ki bántani mer!
 És kérdezte Nimród: «Hát az ég nincs közel?»
 S kinézett az felül: «Az ég csupa kékség.»

2.

És a sasok szálltak.

A gáttalan térség
 Szétnyílt szárnyuk előtt. Az árnyék engedett
 S ott, a hol a napok szikrák, nem egyebek,
 Vitték a gonosszal megrakott szekeret.
 Szomjas lett az eunuch és meg is éhezett.
 Nimród elnézte a szerecsenyt szó nélkül,
 Hogy csapol egy tömlőt s hogy vesz a kenyérből;
 A pokoli vadász, bal-csillagzat sarja,
 Csak merengett, magát már istennek tartva,
 Mit neki kenyér, bor! Eltelt kevélységgel.
 Gögtől hízott, hogy a csillagokba ér fel.

Várt, ajkát se tárván, kezét se mozgatván,
 Egész álló hétig merengett s szólt aztán:

«Nézd meg, milyen a föld?»

S szólt az ocsmány szolgálja:

«Olyan most már, mintha roppant golyó volna
 S halványan, a gőzök hálóján keresztül,
 Sík tűnik föl néha s néha a víz rezdül.»

«Hát az ég?»

Szólt Zaim: «Nagy király, te kevély,
 Az ég kék.»

3.

Az árnyban füttyült alul a szél.
 És a sasok szálltak.

Ott várt egy hónapot
 Nimród, mindig szállva, osztán szólt; «Átkozott!
 Nyisd ki azt az ajtót alul s nézz a földre.»

Szolt Zaim: «Királyom, villám ijesztője,
Sötét pont lett a föld, akár egy szem köles.»

És Nimród fölvidúlt:

«Már a közelbe' lesz.

Hej! nézd most az eget. Ihol lesz immáron.»

Kinyitotta Zaim az ajtót: «Királyom,
Az ég kék.»

4.

Alul a szomorú szél zúgott
És a sasok szálltak.

Három hónap múltott
És várt mindig szállva a harczok királya,
Osztán szolt: «Te kutya, asszony útálsága!
Nézz ki alul s mondd meg, hogy a föld hova lett?»

Azt mondta az eunuch: «Már a föld elveszett.
Király, nincs már semmi, csak a mélylő ború.»

Szolt Nimród: «Mit nekem a föld, mely szomorú!
Nézd meg most az eget. Messze vagyunk-e még?»

Azt mondotta Zaim: «Királyom, kék az ég.»

5.

Süvöltött lent a szél.

Hátrafordúlt fejfel
Egyik sas: «Éhezem, te lelketlen ember!»
S Nimród odadobta az eunuchot enni.

És a sasok szálltak.

Többé nem szolt semmi.
A míg a kalitka bősziült iramba' szállt.
És Nimród egy évig bennt a homályba' várt.
Mindig emelkedve s rémes útja alatt
Újjain számolta a tizenkét havat.

Mikor az év eltelt, a zordon satrapa
Kinyitá az ajtót — úgy maradván maga —,
Hol a napnak tüzes arany sugára ég.
Fölnézett az égre s körül kék volt az ég.

. . 6.

S nyugodtan az órjas íjját vette kézbe,
 Kiszállt a ketreczből s a tetőre lépve
 Fölmagaslott és szólt: «Ihol én!» A földet
 Gyilkoló szemével nem kereste többet;
 Összefonta karját s az égre meredett.
 Majd — halvány homlokán egy szál se remegett —
 Nagy-nyugodtan nyilát az íjjára tette.
 Félre fejük' kapták a sasok remegve.
 S Nimród feje fölé emelte az ivet,
 Süvöltött viharként a meghúzott ideg.
 S mint a villám, mikor a szemet befogja,
 Eltűnt az egekbe a rengeteg kopja.
 És a föld megrendült a menny zúgásától.

7.

Egy hó mulva éjjel egy százéves pásztor
 A szomorú síkon, merre Bábel tornya
 Feketéll', hol Kain Ábelt legyilkolta,
 Láttá, hogy az égből lezuhan az éjbe'
 Valami óriás. Arkangyalnak nézte.
 Nimród volt.

8.

Ott feküdt megbüntetve, hanyatt
 A zord vadász holtan. A feje úgy maradt
 Égnek, kevély feje ő két mély szemével.

A nyila zuhant le utána kevéssel.
 És a hegye, mely a kék égben járt ott fent,
 Vérbe volt bemártva. Megsebzé az Istent.

VI. A vigyázó mágusok.

Elment Nimród, hanem itt maradt a csata.
 A menny zengésénél hangosabb a szava;
 Láttára a kalász visszabúvik rögtön.
 S egy évezred mulva a meggörnyedt földön

Költ, az embert, mint eb a csontot, harapva,
Órjas tojást, miből kikél Róma sassa.
Néha-néha osztán egyszer csak, azóta
Füst gőzöl, a titkos tűznek árulója
S kikél a földünkön néminemű részen
Rémes eleven köd, miből ember lészen,
Majd Isten: Teutates, Mars meg Bál a neve,
Ott háborog bennük a rossznak szelleme.
Borzadály, vér és gyász borúl a világra.
S Isten mágusai a messzi pusztába'
— A fülük a földön — iszonytól reszketve
Hallják lábuk alatt a föld alúl messze,
Hogy röpköd a Sátán örök éjszakába',
Börtöne boltjához hogy csapdos a szárnya.

VICTOR HUGO után, *franciából*

VÉRTESY JENŐ.

SZEMLE.

Ujabb ásatások.

1. *A Janiculuson.*

Gauckler Pál, francia archæologus, kinek neve északafrikai, főleg karthagói ásatásai révén Európa-szerte ismeretes, az utolsó évek folyamán a Janiculus keleti lejtőjén tett nevezetes felfedezést. Megtalálta ugyanis Furrina nympha ligetét, melyben C. Gracchust társaival együtt megölték; * kiástak továbbá ugyanitt egy császárkori szentélyt, mely nyilván a syriai vallás cultuskörébe tartozott és mely művelődés és művészet-történeti szempontból egyaránt nevezetes.

Ezen fontos ásatások színhelye a Sciarra-villa, vagy jelenlegi tulajdonosa nevéen Wurts-villa. Néhány évvel ezelőtt kertrendezés és építkezés közben ezen a tájon görög- és latinnyelvű feliratos kövek kerültek napvilágra, melyek azonnal ezen helyre vonták Gauckler figyelmét. Az egyik kő: görög feliratú «ex voto», mely három syriai istenségnek (Adados, Adados Libaneotes és Adados Akroreites) szólt; a második: latin dedicatio Jupiter Malekiaburdesnek, a syriai Jabruda város obscurus helyi istenségének; a harmadik: görög oltárfelirat Zeus Kerauniosnak és Furrinae nymphányak; legérdekesebb az utolsó: egy nagy fehér márványtalapzat, közepén lyukkal, melyet — a görög verses felirat tanúsága szerint — valamely Gaionas nevű, *δειπνοκριτής* czímet viselő ember állíttatott vallásos használatra valamely szentélyben. E feliratok egybeazonosságából Gauckler legott azon szilárd meggyőződést merítette, hogy a mai Sciarra-villa területén volt az ókori Lucus Furrinae, hol C. Gracchust és társait megölték; hogy Furrina, a primitív Róma ősi istennője azonos a feliratos kő említett «Nymphae Furrinae»-vel, melyek csak később, a császárkori feliratokon fordulnak elő; hogy Furrina localis istennő, kinek létezése az itt fakadó forráshoz van kötve és hogy ezt a forrást használták fel a Kr. u. II. század

* Plutarchos: *C. Gracchus* 17.

végén importált syriai istenségek lustratiójára is. Gauckler maga is elismerte, hogy merész hypothesisének támogatására a saját, rendületlen, subjectiv meggyőződésén kívül objectiv bizonyítékokat alig tud felhozni. * A föld színén sem körülzárt területnek, sem forrásnak, sem szentélynek semminemű nyoma nem volt található. Merész állítása archaeologus-körökben legott nagy ellenmondásra talált; a legkiválóbb római topographus, Hülsen, Gauckler hypothesisében csak egy poetikus képet lát, melyet a képzelet birodalmába kell utalni.

A további kutatások azonban Gaucklernak adtak igazat. Hülsennek fő ellenérve, hogy tudniillik ezen a helyen nincs és nem is volt soha forrás, csakhamar megdőlt. Gauckler ugyanis, a ki ásatai közben nagy geologiai és hydraulikai jártasságot szerzett, a Janiculus alkatából kimutatta, hogy éppen ezen a helyen kellett lennie forrásnak, mely az évszázadok folyamán részint a természeti átalakulás, részint emberi átalakítás következtében eltűnt ugyan, de létezése még ma is kimutatható. A Janiculus tengeri lerakódások folytán létrejött pliocen formatio; rétegei olyan szabályosan rakódtak le, hogy észak-déli irányban csaknem abszolút vízszintes fekvésűek és csak kelet-nyugati irányban lejtnek a folyó felé. Az alsó áthatolhatlan agyagrétegek fölött mind lyukacsos rétegek következnek, ugymint tuff, kavics és homok, melyeken a víz könnyen átszivárog és sajátos geologiai átalakulásokat hoz létre (például a Furrina nympa barlangjait). Az esővíz a felső rétegeken könnyen keresztül fut, az agyagrétegen elakad és a merre ezen alsó réteg lejt, azaz keleti irányban, a folyó felé szalad le, eleinte a föld alatt, később a föld fölött. A Janiculus keleti oldalán ma is szinte izzad a föld a mindenünnen előtörő víztől, mely azonban nem gyülemlik meg sehol, mivel a Trastevere alluvialis rétegei beisszák. Csak egy kis helyen látható a víz a föld fölszínén, azt is csak a növényzet üde frissessége árulja el: az alsó agyagréteg vízszintes fekvése megakadályozza a nagy források összegyülemlését. A domb felső rétegeinek lágy hullámozása azonban földalatti víztartókat hoz létre, melyek a völgyben állandó forrásokat táplálnak. Ez az esete a Lucus Furrinae forrásának is, mely azonban egész pályafutását a föld alatt végzi. Csak egy ponton tör ki a fölszínre, a Sciarra-villán túl, a janiculumi «Società

* *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* XXVIII. 1908. IV—V.
Gauckler: *La source du Lucus Furrinae au Janicule.*

immobiliare» táján, ettől mintegy 40 méternyire, hol egy víz-medenczét táplál, melytől mintegy 10 méternyi távolban találták meg Gaionas márványmedenczéjét. Ezen forrásnak iható vize van, míg közelében egy másik víztartónak a vize ihatatlan. Mind-edig azt hitték, hogy az előbbi, melynek vize iható, az Acqua Marcia táplálja, az ihatatlan vizűt pedig az Acqua Paola, melynek vize szintén rossz. Gauckler azonban kimutatja, hogy ez tévedés: a rosszvízű bassin mindkét ókori aquae ductus-sal, az Acqua Paolával és Marciával is összeköttetésben van, a jóvizű medenczét pedig a helyi források táplálják. Ezt a bakteriologiai laboratorium analysise és a vizek hőfokának mérése is igazolta. A források táplálta víz hőfoka télen-nyáron változatlan, ellenben gazdagsága az évszakok szerint változó; a vízvezetékekkel kapcsolatos medenczénél pedig minden ellenkezőleg van: a hőfoka változó és bősége egyenletes. Szerencsés véletlen segítségével Gauckler végre a forrás eredetét is megtalálta. A forrás táplálta medence, mely nyáron mindig kissé szegényebb lett, egyszerre annyira leapadt, hogy alig maradt vize; zavaros lett. csaknem kiszáradt. A kút elapadása a környék lakosságát is élénken foglalkoztatta és az öregebb emberek korábbi tapasztalataira támaszkodva Gauckler rájött, hogy a víz eltűnése kapcsolatos a Sciarra-kert végén levő kút vizének gyarapodásával. Ezen a nyomon a Furrina-forrás eltűnésének oka és a liget egykori vízberendezése nyilvánvalóvá lett. Gauckler merész hypothesis igaznak bizonyult.

A szent berek az idők folyamán természetes és mesterséges átalakulásokon mehetett át. A praehistorikus korban ez az erdős hegyszakadék szűkebb, vadabb lehetett: a víz kénye-kedve szerint folyhatott benne, a kiömlő pocsolyáktól a növényzet buja gazdagságú lehetett. Az első embereket, kik a ligetbe jöttek, szent borzadály szállhatta meg e zord, sötét, árnyas szakadék láttára, melyben valamely meghatározatlan helyi istenség jelenléte volt érezhető. A hely elkerítése a profán környezettől s a forrás körülépítése nagyon régi időkre nyúlik vissza. Erre vall a kút falai körül lerakódott mészréteg és az egész vízműépítkezés félreismerhetlenül etruszk jellege: az etruszkok voltak a köztársaság első századaiban a római vízművek építői. Valószínűleg már a Tarquiniusok korában történhetett az első emberi intézkedés ezen a helyen, hol addig csak a természeti erők legcsendesebb, de legkitartóbb munkása, a víz működött. A római történetben a lucus Furrinae nem játszik szerepet, csakis C. Gracchus meg-

öletésével kapcsolatban említik. Tudjuk azonban, hogy külön papja volt, a Flamen Furrinalis,* és hogy a Furrinalia ünnepe július 25 ére esett. A Kr. u. II. század végén fogadja be a liget a syriai istenségeket, kiknek szentélyét a Furrina forrása mellett építik fel.

Gauckler ezen hypothesiseit a további ásátások is fényesen beigazolták, melyeket Darier H. genfi polgár költségén Gauckler vezetése alatt folytattak. Az első ásátási campagne, mely 1908 május 18-ától június 30-áig tartott, a hydraulikus kutatások befejezése volt; a második, 1908 november 9-étől 1909 április végéig, tisztán archæologiai jellegű. Az ásátásokról Gauckler két munkatársa pontosan beszámol az École de Rome hivatalos szaklapjában.** A köztársaság idejéből csak a peribolos egy részét találták meg; ez egy bonyolult falcomplexum a legrégebbi időkből: tuff-fal, csatorna és lépcső, mely a tulajdonképeni peribolost egy külső parallel fallal köti össze.

Annál gazdagabbak azonban a leletek a syriai istenségek uralkodásának idejéből. Két különböző korú templomot lehet megkülönböztetni. A régibb templom a Kr. u. II. századból, a syriai istenek ide telepedésének idejéből való. Ebből csak néhány falmaradvány van meg, a templom két kisebb helyiségének falai. Mindkét helyiség mozaikpadozatú; az egyik monochrom, kis fekete kockákból összerakva; a másik geometriai motívumokat mutat: fehér és fekete félkörökből alkotott rosettákat.

A téglabélyegek Septimius Severus korára utalnak, úgyszintén a mozaik, a stuccók és a pénzleletek is. Ez az idő, mikor a syriai istenek nyugat felé kezdenek terjeszkedni; Delosban, Puzzoliban is ezen időtájt ütnek tanyát. Gauckler véleménye szerint a régi templomból megmaradt rész a «delubrum» lehetett, azaz a ritualis mosakodásra való helyiség. A templom udvarának alsó rétegében sok amphorát találtak, melyek szabályosan — bizonynyal valamely ritualis rend szerint — elhelyezve a területet szabályos mezőkre osztják. A régi templom maradványait az újabb templom alépítkezése szeli át; az új templom terrasse-a alatt van a régi szentély «favissá»-ja, fogadalmi ajándékok, elmeszesedett állatsontok, hamurétegek, szóval mindenféle áldozati maradványok.

* Varro, VI. 3., 17.

** *Mélanges d'Archæologie et d'Histoire*, XXIX., 1909. I—IV.
G. Nicole et G. Darier: *Le sanctuaire des dieux orientaux au Janicule*.

A felső templom egységes terv szerint készült; a helyiségek egy kelet-nyugati irányú hosszú tengely vonalába esnek. Középen hosszúkás udvar van, melytől jobbra-balra, nyugatra és keletre egy-egy szentély van. A nyugati szentély alaprajza egészen bazilikaszerű: apsisban végződő négyszögletes középcella, melyhez kétoldalt keskeny mellékhajók csatlakoznak és melyet az udvartól egy előtte keresztben huzódó keskeny narthex választ el. A cella falaiban szabályos távolságokban összesen hat fülke van: 1—1 az apsistól két oldalt, 2—2 pedig a mellékhajókat elválasztó falakon. A mellékhajók nem kerek apsisban, hanem szabályos, négyszögletes fülkékben végződnek. Az apsishoz két küszöb vezet, az egyik márványból, a másik travertinből; rácsozat nyomai is látszanak, mely egykor elzárhatta a cellától. Az apsis márványtalapzata alatt ládába zárt emberi koponyát találtak; de sem halottégetés, sem halotti felszerelés nyomai nem találhatók. A cella közepén, pontosan az épület tengelyének vonalában, háromszögletes oltár van, kis mélyedéssel, melyen nyilván valamely istenszobor állt. Itt találtak egy trónoló istenszobrot is, melyről később lesz még szó. A cella előtt keresztben huzódó narthex az udvarra vezet. A narthexben is van egy-egy oldalkápolna, mindegyikben 3—3 fülke, melyekben bizonyosan istenszobrok álltak. Az udvarra vezető ajtó küszöbébe volt beépítve a Gaionas-féle feliratos kő; eredetileg a régi épülethez tartozhatott, ókori szokás szerint azonban az újabb építkezésnél felhasználták a régi épület használható részeit is. A hosszú középső udvar, mely a két szentély közt terül el, fallal van körülvéve; kövezetnek sem itt, sem a szentélyekben nincsen nyoma.

Sokkal meglepőbb a keleti szentély berendezése és dispositiója. Ez egy polygonalis alakú kápolna. Főhelyisége egy szabálytalan nyolczszögű középcella, mely az előcsarnoktól fallal olyképpen van elválasztva, hogy rajta nincs nyílás; a fal közepét ajtó helyett kerek fülke foglalja el, szemben a nyolczszögű cellával. Az előcsarnokból a cellába csakis kerülő úton, két oldalt lehet bejutni. A bejárás ezen sajátosságánál fogva Gauckler azt a helyiséget a legbelső szentélynek, az «adyton»-nak tartja, hova csak a beavatottak léphettek be. A cella közepén, a templom főtengelyének vonalában, a nyugati szentély háromszögletes oltárának megfelelően, hasonló alakú, de az előbbinél jóval nagyobb háromszögletes oltár van (az egyenlőszárú háromszög egy-egy oldala két méter hosszú), közepén mélyedéssel. A mélyedés közepén, három egymás alá rakott kőlap alatt, mély lyukban, fejjel

keletnek, lábbal nyugatnak fekvő »idol«-t találtak, mely a janiculumi leletek legérdekesebbike, legrejtélyesebbje és melyről még alább lesz szó. Az oltár peremes szegélyéből némelyek azt következtették, hogy fölötte külön kupola emelkedett, a mire van is az ókorban analogia.¹ Az épület falainak vastagsága viszont inkább annak a feltevésnek ad tért, hogy az egész szentélyt valamely hatalmas betetőzés fejezte be. A háromszögletes oltár egyetlen a maga nemében,² ehhez hasonlót »in situ« eddigelé sehol sem találtak.³

A Furrina-nympha szomszédságába telepedett syriai hitközség az új templomot a III. század végén vagy a IV. század elején építtette, a régi templom fölé, részben a régi épületrészek (pl. a Gaionas-felirat) és régi cultusszobrok felhasználásával.

Az itt talált szobrok közül, melyek régibb keletűek az új templomnál, első sorban egy szép márvány Dionysos-szobor vonja magára érdeklődésünket. A fiatal isten könnyed állásban van ábrázolva; bal lábát kissé hátrahúzza, jobb térdével repkénydíszes fatörzsnek támaszkodik, úgy hogy bal válla és csipője magasabb a jobb oldalnál. Feje, mely testéhez képest kissé nagy, a bal válla felé hajlik. Felemelt balkezében bizonyynyal a thyrsost tartotta (a bronz thyrsos alsó végének nyoma meglátszik a plinthén), leeresztett jobb kezében kantharos van. Törzse lágyan hullámozó, háta finom kigyóvonalban hajlik meg; kidomborodó csipője Praxitelesre emlékeztet. Gazdag haját a homlokán át széles szalag szorítja össze, hátul kontyban végződik és vállára is dús fürtök omlanak. A borostyánkoszorúba szőlőfürtök és gyümölcsök vannak tűzdelve. A szobor parosi márványból készült; a fejen és a karokon dús aranyozás nyomai láthatók. Aranyozott szobrok maradtak ugyan ránk az ókorból,⁴ de mindezekről a mi Dionysos szobrunk abban különbözik, hogy csakis a feje és keze van aranyozva; a nyaknál az aranyozás hirtelen megszűnik és látszik is a törzsön, hogy soha sem arany, de még »engobe«

¹ L. a Lateran reliefje. Helbig, *Führer*, No. 692.

² Pauly-Wissowa: *Altar*. Reisch: »Dreiseitige Altäre sind nicht nachweisbar.«

³ *Bulletin de Correspondence Hellénique*, 1906. pl. IX. no. IV.: A delosi bikaoltárról.

⁴ V. ö. A vatikani Asklepios-szobor; a Conservator-palota Attis-feje; a Maggazzino Communale 2 Ulysses-feje; a Caracalla-thermákban talált Asklepios; a karthagói Odeon Ceresnek öltözött császárnéja és egy Mithras-fej a római művészeti piacon.

sem volt rajta: a parosi márvány természetes patinájának színét viseli. Ez merőben ellenkezik az antik szobrok polychromiájára vonatkozó legelfogadottabb theoriával, hogy tudniillik a színhatások közt átmeneteket kerestek. Ha ez a szobor cultuskép volt (a mi nagyon valószínű, mivel a nyolczszögű kápolna fülkéjében találták meg), testét hímzett vagy bíbor tunica fedhette, úgy mint ez az agyag- és faszobroknál is szokásos volt, melyeknek csak feje volt értékesebb anyagból; a hívők, kik csak kivételes alkalmakkor juthattak az adytonba, bizonynyal mindig felöltözve látták és egészen aranyozottnak gondolhatták. A szobor, mely csodálatos épségben maradt meg, az ókorban több reparatúrát állt ki; a bal kezét az ókorban — bizonynyal a thyrsosra fűzött aranykarika miatt — ellopták és másikkal kellett pótolni; ennek aránytalan nagysága azonnal szembetűnik. Egy másik reparatúrára vall egy még aránytalanabbul nagy mutatóújj, melyet a kantharosban találtak meg: a második restauratio nyilván még túlhajtotta az elsőnek hibáit. A szobor korát illetőleg az ügyes, de kissé száraz kivitel a Kr. u. I. századba utalja; az aranyozás későbbi keletű lehet; a II. század végén kezdődik a szobrok aranyozásának szokása; bizonynyal nem használtak volna parosi márványt, ha már készítésekor a bearanyozásra és felöltöztetésre gondoltak volna. A szobor eredetijét a hellenistikus korban, pontosabban a II. században Kr. e. kell keresni; Praxiteles hatása is meglátszik azonban rajta, főleg a lány testtartásban, míg a túlgazdag disztítés, a dús haj és a finom részletezés a diadochok műtermeinek jellemző sajátja.*

A többi szobrászati alkotások közül fel kell még említeni egy bazaltból készült egyiptomi királyszobrot, melyet a polygonalis szentély centralis apsisában találtak. Az egyiptomi álló királyszobrok mintájára készült; valószínűleg a XXX. dynastia valamely királyát ábrázolja. Korát inscriptio híján stylusa egészen pontosan meghatározza: az erőteljes mintázás a Kr. e. III. századba utalja; magasan áll a Rómában és Tivoliban később letelepedett egyiptomi szobrászok alkotásai fölött. Ez is teljesen épen maradt meg; alig néhány horzsolás látszik rajta. Figye-

* U. a. eredetinek replicái: A berlini Antiquarium Dionysosa, mely a janiculumival meglepő hasonlóságot mutat; továbbá ugyan-csak a berlini Antiquarium másik Dionysosa, melynél csak a lábak állása van felcserélve; a Museo Chiaramonti pompéjii statuetteje, stb. A Museo delle Terme bronza u. a. eredeti szigorúbb változata.

lemreméltó egy szép háromoldalú candelabrum, melynek mind-egyik oldalán egy-egy tánczó nympha van ábrázolva, még pedig olyan erősen kidomborodó reliefben, hogy a félkerek szobrokat megközelíti. Nem a szokott körtánc pose-ában vannak feltüntetve, a mint kézen fogva haladnak, hanem mindegyik az előtte tánczólnak felső leplét fogja, míg a másik kézzel saját chitonja redőjét emeli. Ilyen háromoldalú ábrázolás a háromalakú Hekate cultusában gyakori. Ezeket a tánczó nőket azonban minden attributum hijján nympháknak kell tartani, még pedig valószínűleg localis nympháknak (*Nymphae Furrinae*). A lányok mozdulata bájos; tánczuk nemes, tartózkodó; nem tartozhatnak Dionysos körébe. A redőzetek mélysége Skopasra emlékeztet, de a széles stylus és részletezés inkább az új attikai iskola körére. A candelabrum felső része, sajnos, letörött. Hiányzik egy szép ruhás, trónon ülő férfiszobor feje és keze is, (a bazilika közép-hajójában találták), melyet éppen ezen hiányainál fogva csak hozzávetőlegesen lehet Hadesnek minősíteni. Ezenkívül még több kisebb-nagyobb töredéket is találtak.

A Janiculus leleteinek legrejtélyesebbike az úgynevezett «idol», melyet — mint már említettük, — a nyolczszögletű kápolna háromszögalakú oltárának mélyedésében találtak. Ez egy negyvenkét cm. hosszú bronzszobor; fiatal nőt ábrázol, a ki testéhez szorított karokkal, mumiaszerűen be van pólyázva, csakis feje van szabadon; testét ötszörös csavarodással csipkés tarajú sárkány veszi körül, mely fejét hátulról az istennő homlokára fekteti. A kígyó kanyarulatai közé fogadalmi ajándékképen tyúktojások voltak lerakva, melyeknek természetesen most már csak a héja van meg. Az istennő mivoltának megállapítása ez idő szerint aligha lehetséges. A szobor, mint a legtöbb II. és III. századbeli bronz, syriai eredetű; de még ezen szűkebbre szorított körben is nagyon bizonytalan eredményekkel kecsegtet a találgatás, mivel az analogiák nagyon távolesők. Macrobius említ ugyan a syriai Hieropolisban, Apollon-Hadad istenszobra mellett két kígyós istennőt, melyeknek leírása ráillik a janiculusi idolra, de ezek ottan másodlagos jelentőségűek, a főistennek kísérői. A többi analogiák még kétesebbek, alig is nevezhetők analogiáknak.*

A tojás, mint fogadalmi depositum, ilyen körülmények közt szintén szokatlan; egyiptomi, görög és etruszk sírokban

* Mithras-Kronost is szokták ugyan kígyóval ábrázolni, de öreg ember képében s a kígyó csakis derekát fogja át.

azonban gyakran fordulnak elő; részint valóságos tojások, részint kő- vagy agyagutánzataik. Nillson ezen szokásban a kosmogoniai mythosok befolyását látja a cultusra; a tojás a sírban a feltámadás biztosítója, mivelhogy a világ is tojásból lett. Ilyen például a görög Léda-mythos is; némely mythographus a syriai isteneknek is ilyen eredetet ad.

A görög istenségek befogadása a syriai istenek templomába nem szokatlan tünemény az antik világban. A cohabitatio megengedését Görögországban is láthatjuk például az Erechteionban és másutt is. Ez a synkretismus még természetesebb Rómában a Kr. u. IV. században, a mikor a legsajátságosabb valláskeveredések történnek; nem csodálkozhatunk tehát, ha a syriai hitközség saját isteneinek szűkebb térre szorításával Dionysost, Hadest és más görög-római istenségeket is befogad. Az oltári consecratio azonban, a tojás áldozat, mely a templomnak sajátos, mystikus és vallásos értékét megadja, a syriai istennőre vonatkozik; ő a templomnak tulajdonképeni úrnője, Hadaddal egyetemben; a többiek befogadott vendégek. Gauckler véleménye szerint a bazilika apsidalis fülkéjében talált koponya egy másik syriai consecrationalis ritusra vonatkozik; inkább lehetne azonban részleges inhumatióra gondolni, mely a római «os resectum» szokásával analog.

A Janiculus leleteinek jelentősége igen bonyolult és összetett feladat. Némelyek keresztyén ritus nyomait is vélik látni; a nyolczszögletű czella keresztelő kápolnára emlékeztet; a mélyedéses oltár keresztelő medenczéhez hasonlít. Az is feltűnő jelenség, hogy az épségben maradt szobrok mind a templom talaja alá voltak rejtve, hová nyilván a képrombolók dúlásai elől rejtették; az el nem földelt szobroknak pedig csak a töredékei maradtak meg. A szép aranyozott Dionysos szobor szintén a föld alól került elő, csaknem teljes épségben, míg pendantja, egy másik Dionysos-szobor csak töredékeiben maradt meg. Találtak ezenkívül a templom területén sírokat is, melyeknek ottléte szintén bonyolultabbá tette az úgyis eléggé bonyolult problémát; de ezekről utóbb mégis megállapították, hogy nincsen ritualis jelentőségük, mivel későbbi keletűek a templomnál.

Még azt a sajátos tényt is fel kell említeni, hogy míg a történeti feljegyzések említik a syriai vallások újra behozatalát Heliogabalus utáni időben a Palatiumra és Róma elővárosába, a janiculusi szentélyről hallgatnak.

2. *A praenestei Fortuna-templom.*

Az ókori Latium egyik leghíresebb, legrégebb szentélye a praenestei Fortuna-templom és a vele kapcsolatos jóshely. Mél-tán lehetne Itália Delphijének nevezni, mert ha politikai jelentősége csekélyebb is amazénál, fényben, gazdagságban vetekszik azzal.

A jóshelyekhez nem is annyira a jövődőt tudakolni, mint tanácsot kérni mentek az emberek. Az ókori ember lelkéből hiányzik a felelősségérzet. Válságos helyzetben, nehéz elhatározások idején az istenekhez fordul s rájuk hárítja tetteiért a felelősséget, kedvezőtlen kimenetel esetén még kérdőre is vonja őket, mint Kroisos. Az isteni felelet közvetítői nagy bölcseségnek, ritka emberismeretnek, széles látkörnek és finom tapintatnak adták bizonyosságát azzal, hogy a jóslatokba vetett hit olyan erős gyökeret vert az emberek lelkében. Tudjuk, hogy a delphii jóshely nagy összeköttetései révén nem egyszer elébe vágott az eseményeknek és tanácsával, intéseivel gyakran irányította azok folyását.

Fortuna Primigenia istenasszony praenestei jóshelyének nem volt ilyen politikai befolyása. Válságos helyzetben az állam a sibyllai könyvektől kért tanácsot, vagy az áldozatokból jósolt. A büszke római senatus eleinte még azt sem látta szívesen, ha a tekintélyesebb polgárok ide fordultak jóslatért. A mikor Lutatius Cercus a város alapításának 513. évében a praenestei jóshelyhez akart fordulni, a senatus megtiltotta, mert nem illik idegen (azaz nem római) istenekhez folyamodni.¹ De (a. u. c.) az 586. évben már fejedelmi jóslatkérője is van Praenestének: Prusia, Bithynia királya.² Cicero a legnagyobb magasztalás hangján szól a templom, szépségéről és régiségéről.³ Ugyancsak tőle tudjuk, hogy Carneades, görög philosophus, ki az athéniek követeként Rómában jártában Praenestet is meglátogatta, azt mondja, hogy «sehol sem látta még szerencséesebbnek a Szerencse istenasszonyát, mint Praenesteben.»⁴

Bármily szegényes volt is a római képzelet, hitének mégis

¹ Valerius Maximus I. 3. 2.

² Livius XLV. 44.

³ Cicero *De Divinatione* II. 41.

⁴ «Nusquam se fortunatiorem quam Praeneste vidisse Fortunam.»

szüksége volt csodákra. A praenestei jóshely keletkezéséhez is csodák fűződnek. Numerius Sufficius, a ki tekintélyes praenestei polgár, álmában csodajelenségek háborgatják és mind arra intik, hogy a sziklát egy bizonyos helyen nyissa meg. Mikor végre az álmok gyakori ismétlődése és sürgetése folytán erre rászánja magát, a sziklából archaikus betűkkel televéselt táblácskák (sortes) hullanak ki. Más csoda is mutatkozik: ugyanazon a helyen egy olajfából méz folyik. Erre a jósök kijelentik, hogy a rovásos fácskáknak fontos isteni rendeltetésük van; az ő tanácsukra a mézzel folyó olajfából szekrényt készítenek, melyben a jóstáblákat elhelyezve, a sziklába bezárva, ugyanazon a helyen őrzik, a hol találták és a honnan elmozdítani főbenjáró bűn, szentségtörés.¹ Mikor Tiberius császár megharagszik a jóshelyre és be akarja szüntetni, a szent szekrényt a jóstáblákkal együtt Rómába viteti. És íme, mikor Rómába érve, kinyitják a zárt szekrényt, nincsenek benne a táblácskák. Tiberius császár erre megdöbben és visszaküldi az üres szekrényt Praenestébe. Alig helyezték el a zárt ládikát szokott helyére a sziklában, mikor kinyitják, ismét benne vannak a «sortes».² A jóshely a császárokkal szemben továbbra is megtartja souverain igazmondási jogát. Domitianusnak megjósolja közelgő halálát.³ Alexander Severusnak ellenben kedvező kimenetelt jósol, mikor Elagabal fondorkodik ellene.⁴

Meredek, szaggatott sziklás hegyoldalba, terrasseszerűen egymás fölött épült Fortuna hatalmas szentélye. A mint a jóshely tekintélyben nő, úgy nőnek épületei is terjedelemben: egyik épület a másik fölött emelkedik a hegyoldalba. A polgárháborúk idején Sulla bosszúból leromboltatja, mivel az ifjabb Mariusnak menedéket adott. Később azonban megbánja ezen pusztítását és mivel Fortuna istenasszonyának nagy tisztelője, rajta van, hogy a szentély még az előbbinél is hatalmasabb méretekben s nagyobb fényben épülhessen fel. Hogy a rombolás épen olyan alapos lehetett, mint a milyen nagyszabású volt a restauráló munkásság, arra vall azon körülmény, hogy az eddig kiásott régibb épületrészek nagyrészt a Sulla-korabeli építkezés (opus incertum) jellegét viselik magukon.

¹ Cicero: *De Divinatione* II. 41.

² Suetonius, *Tiberius* 63.

³ Suetonius, *Domitianus* 15.

⁴ Lampadius: *Alexander Severus* 4.

A császárkorban már akkorára nő a szentély, hogy a város a síkságra szorul; Fortuna istennő épületcomplexuma terrasse-szerűen egymás fölött emelkedve, a hegyoldalt egészen magának foglalja le. Az inscriptiók tanúsága szerint Praeneste egészen a császárkor végéig megtartja jelentőségét. A halálos csapást Praenestére Theodosius császár rendelete méri, mely az összes pogány cultushelyeket megszünteti. A lakosság a síkságról lassacskán visszatér a hegyoldalra, hol az ellenséges támadások elől nagyobb biztonságban érzi magát és beleépítkezik az elhagyott romokba. A középkor még mostohábban bánik a maradványokkal. Az antik Praeneste a középkori Palestrinává lesz. Várujai a Colonnák, a pápák ellenségei. VIII. Bonifác pápa 1298-ban elrendeli a városnak és a fölötte levő várnak elpusztítását. Ekkor pusztulnak el azok a pompás márványlépcsők, melyek a hegyoldalban a szentély egymás fölé emelkedő részeit összekötötték. Érdekes, hogy a mai Palestrina hegynek menő utcái szintén lépcsőzetesek. 1437-ben III. Jenő pápa újból leromboltatja a várost és a várat és a felső palotát csak 1493-ban építik fel újra. Ezután békésebb idők következnek, főleg mikor a XVII. század második felében a Colonnák helyét a Barberini-család foglalja el. A maradványokon azonban ekkorra már nem sok megmenteni való maradt; a művész és archæologus szeme azonban felismerhette a nyomokat, a középkori pusztítások és sokszoros átépítés ellenére is.

Újabban külön helyi archæologiai társulat alakult, az «Associazione archeologica prenestina», mely 1904-ben megkezdte az ásásokat a székesegyház terén. Mindjárt az ásások elején kiderült, hogy a Szent Agapitus helyi martyr tiszteletére épült székesegyház eredetileg köztársaságkori épület volt, melyen még felismerhetők az «opus quadratum» építésmód nyomai. Az archæologusok egy része a székesegyház terén levő antik maradványokat polgári épületeknek minősítette és csak a hegyoldal felső részén, a bárói palota közelében talált romokat tartotta Fortuna szentélyének. Ez azonnal heves ellenmondást keltett és bár az ásások még sok meglepetést hozhatnak napfényre, annyi máris bebizonyult, hogy az összes antik épületek, melyek a székesegyház terétől fel a Barberini-palotáig lépcsőzetesen egymás fölött épültek, mind a Fortuna cultusához tartoznak. Az alsó volt a tulajdonképeni jóshely, a felső a későbbi szentély.

Az épületek összetartozását illetőleg nyomósak Marucchi

argumentumai,* hogy t. i. az eddig kiásott két főépület, a székesegyház terén és a bárói palotánál kiásott épület, egyformán van orientálva, tengelyük egy irányba esik s különben is a város már Sulla idején lezorzult a hegyről a síkságra, hol jelentéktelen katonai teleppé zsugorodott össze; mást, mint sacralis rendeltetésű vagy ilyenekkel kapcsolatos épületeket ebből az időből aligha szabad a hegyen keresni. Hogy pedig az alsó szentély az eredeti ősi jóshely, hola «sortes»-t őrizték és a felsőt csak később csatolták hozzá, mikor Fortuna istennő híveinek gyarapodtával a régi templom kicsinynek bizonyult, hogy tehát az épület-complexum alulról felfelé terjeszkedett, nem pedig felülről lefelé, arra is több nyomós külső és belső érvet hoz fel. A legfontosabb az, hogy az alsó épület dispositiója teljesen megfelel az ilyen rendeltetésnek és összevág Cicero leírásával. Különösen feltűnő a mozaikkal és márványlapokkal borított egyéb helyiségek közt két kis fülke, melynek fala a természetes durva szikla, minden simítás vagy díszítés nélkül; nyilvánvaló, hogy ez az ősi szikla, melyet éppen azért hagytak meg természetes mivoltában, mivel ezen változtatni szentségtörés (sacrum) lett volna. A külső körülmények is az alsó szentély primair-volta mellett szólnak. Tudjuk ugyanis, hogy a jóshely a forumon állt; ugyancsak a forumon kellett lennie a kincstárnak (aerarium) is; már pedig az aerarium helyét egy Sulla kora előtti feliratos kőtábla bizonyítja, melyet épen az alsó szentély főrésze alatt találtak. Az aerariumnak és forumnak és ezzel együtt az ősi szentélynek a helye tehát a legmegbízhatóbb archaeológiai bizonyítékkal, azaz felirattal van biztosítva. A felső épület nem Sulla korából való, hanem valamivel későbből; világos tehát, hogy ennek a tengelyét irányítotiák az alsó épületéhez és nem fordítva. A pszichológiai megfigyelések is Marucchi véleményét támogatják. Praeneste híres pogányfészek volt; Theodosius császár edictuma előtt itt a keresztyénség nem vethette meg a lábát. Kényelmi és pszichológiai okokra vezethető vissza azon gyakran ismétlődő jelenség, hogy az új cultus szentélyét a régi cultus templomának helyére építik. (Gondoljunk csak arra, hogy Rómában hány keresztyén templom épült a pogány templomok fölébe.) A keresztyén székesegyház elhelyezkedése Praenestében is a szentély ősisége mellett szól. Ez azon épület, melyről Cicero

* Orazio Marucchi *Il tempio della Fortuna Prenestina*, Roma, Loescher, 1908.

«aedes Fortunae» néven emlékszik meg.¹ De hogy a felső épületre vonatkozik-e a «delubrum» elnevezés, ennek eldöntésére a conjecturáknak nagyon is tág tere nyílik.

A praenestei Fortuna-templom kincsei az idők folyamán elpusztultak vagy eltűntek. Az egykori gazdagságról azonban az épületek hatalmas méretein kívül az itt talált pompás mozaikok is tanuskodnak. A híres Alexander-mozaikon kívül, melyet Pompejiben találtak és mely a nápolyi múzeum tulajdona, a legszebb antik mozaik darab az, melyet a palestrinai Barberini-palotában őriznek és melynek tárgyához, lelhelyéhez sorsához annyi vita fűződik. Hogy a nagy Barberini-mozaik nilusi tájat ábrázol, az egészen világos. A találgatások köre csak azon jelenetekre szorítkozik, melyek ezen keretben ábrázolva vannak. A képzelet belevonta e találgatások körébe a mythologia és történelem csaknem minden lehetőségét, Menelaosnak Egyiptomba jövetelétől kezdve Hadrianus császár egyiptomi utazásáig. Legvalószínűbb az, hogy a mozaik művésze, illetőleg a festő, kinek compositióját a mozaik reproducálja, nem akart egyebet, mint hogy a Nilus áradását ábrázolja, a mint az emberek ezt az áldásos tüneményt szokás szerint zenével, lakomával, vidám mulatozással ünneplik és hogy ezzel kapcsolatban bemutassa egyúttal Felső-Nubia sajátos állatait, növényeit, fekete embereit, hegyvidékét és egyéb természeti viszonyait.² Az olyan hatalmas szentély, minő a praenestei Fortuna-templom, sokféle istenség tiszteletét egyesítette magában és a római vallás sajátos befogadó képességénél fogva nemcsak a hazai istenekét, hanem idegenekét is. Hogy az idegenből befogadott istenek közt az egyiptomiaknak milyen nagy szerepük volt a római vallásban, arra nem is kell külön utalni. A praenestei feliratok egyébként is bőven tanuskodnak arról, hogy különösen az Isis-cultus nagyon el volt itt terjedve. Marucchi³ véleménye szerint nagyon valószínű, hogy a II. században (tehát éppen abban az időben, a melyből való az állat-ábrázolások mellé illesztett feliratok betűinek tanúsága szerint a mozaik) Fortuna Primigeniát az egyiptomi Isissel azonosították. A Nilus áradásával kapcsolatos ünnepélyek ábrázolásának tehát teljesen megvan a létjoga a praenestei Fortuna templomban, akárcsak

¹ Cic.: *De Divinatione* II. 41.

² L. bővebben: *Archeologische Zeitung* 1875., 132. l. Engelmann R. czikkét.

³ O. Marucchi czikke: *Bulletino Comunale di Roma*, 1907.

az Isisre vonatkozó falfestménynek. A mozaikkép alsó részén ábrázolt kis jelenet (a mint római katonák csapata egy kis szentély felé közeleg, hol a vezető tisztet a papnő ivókürttel fogadja) szintén beléillik ezen feltevésbe: a római hódoltság idején a római helyőrség valami nagyobb ünnepélynél, vagy nevezetesebb eseménynél nem hiányozhatott; más kapcsolatban azonban ezen részletnek nem volna semmi értelme. A kép felső részén ábrázolt természeti képek pedig erősen emlékeztetnek a Nilus zuhatagainak vidékére, a mint azok Philostratos útleírásaiból ismertek; nem lehetetlen, hogy ezen ókori utazó leírásai inspirálták a kép compositióját. A sajátos keverék-lények, melyekben azon időkben hittek, Aelianus Tarka történeteit juttatják eszünkbe, ki praenestei származású és Philostratos kortársa volt.

A nagy mozaik sok viszontagságon ment át. Peretti cardinális a XVII. században több darabban Rómába szállíttatta, az egészet Magalotti cardinálisnak ajándékozta, ki viszont egy darab kivételével a Barberini-családnak adja. Ez az egy darab a toscánai nagyherczeg tulajdona lett; sok viszontagság után a berlini Antiquariumban lelt nyugvóhelyre. Ez a részlet lugasban mulatozó vidám társaságot ábrázol; a lugas mellett a vizen lotos-virágok közt egy keskeny csónakon egy hajós evez. A többi darabot a Barberini-család visszavitte Praenestébe; útközben azonban az ügyetlen csomagolás következtében annyi kár esett benne, hogy alapos javításra volt szükség. Calendra mozaik-művésznek jutott ez a feladat, hogy a hiányzó nagyobb részletet és néhány kisebb hiányt kipótoljon. A toscánai nagyherczeg birtokába került darab kipótlására egy Vincenzo készítette olajfestmény* szolgált mintául; ez azonban csak fővonásaiban egyezik az eredeti ábrázolással; a mellékes részletekben több eltérés észlelhető; a XVII. és XVIII. század nem ismeri a pontos másolást; a művész mindig enged meg magának eltéréseket, még a híres antik minták reprodukálásánál is. Hogy azonban a berlini példány az eredeti darab, és a nagy Barberini-mozaik ezen részlete a XVII. századbeli betoldás, az nemcsak a mozaik sorsának kutatásából tűnik ki; az antik mozaikok egy kiváló ismerője már előzőleg, ezen külső körülményektől függetlenül, magából a technikából felismerte és kimutatta, hogy a kettő közül melyik az eredeti darab.**

* A festmény tükörképe (azaz megfordítottja) látható: Th. Bartolini, *De unicornu observationes*, Amsterdam, 1678.

** L. Engelmann R. fejtegetései *Arch. Zeit.* 1875.

A szép Barberini-mozaik ma a praenestei bárói palotában van kiállítva. Került elő a Fortuna jóshelyében újabban még több szép mozaik; mind jóval kisebb méretűek, compositiójuk szépsége és technikájuk finomsága azonban a nagy mozaikkal is kiállja a versenyt. Különösen finom az a darab, mely különböző tengeri állatokat élethíven, ragyogó színpompában ábrázol. Az ásatások kisebb leletei, ú. m. sírkövek, feliratok, házi, templomi és síri felszerelések, a palestrinai kis helyi múzeumban vannak összegyűjtve, mely azonban egyelőre mai rendezetlen mivoltában inkább csak raktár. Az ásatások eredményeinek tudományos feldolgozói közt első sorban a palestrinai születésű Marucchi érdemel említést; de sok más olasz és német archæologus (Vaglieri, a múlt évben elhunyt német archæologus, Engelmann R. stb.) foglalkozott ezen fontos cultushely ásatásai közben felmerült problémákkal.

A mai Palestrina festői fekvése és ásatásai sok látogatót vonzanak ide. A helyi kőből lépcsőzetesen egymás fölött épült házak színe beleolvad a hegyoldal sárgás-szürke szikláinak színébe; messziről alig lehet tudni, mi a szikla, mi a ház. A városka fölött, magasan a hegyoldalban trónol a Barberini-palota, Még feljebb a hegyen immár csak rom: a régi vár, a Castello San-Pietro. Innen pompás kilátás nyílik a völgybe, a másik oldalról pedig a kopár, sziklás, szaggatott hegyvidékre, melyen túl szintén megtekintésre méltó helyek vannak: a festői fekvésű Olevano (az antik Olivetum) és a kolostorairól híres Subiaco, Nero hajdani nyaralóhelye, az antik Sublaquaeum, honnan már sok értékes műkincs került a római múzeumokba. (Gondoljunk csak a szép „Subiacoi fiú”-ra a Museo Nationaleban.) A praenestei ásatások azonban azért még sok más értékes eredménnyel és sok érdekes problema megoldását hozhatják, ha hasonló buzgalommal és nagyobb anyagi támogatással folytatják.

Láng Margit.

ÉRTESÍTŐ.

Gyöngyösi Murányi Vénusa.

Márssal Társalkodó Murányi Vénus. Irta Gyöngyösi István. A M. Tud. Akadémia Irodalomtört. Bizottságának megbízásából az első 1664-iki kiadás alapján sajtó alá rendezte, bevezetéssel, szövegjavító jegyzetekkel, név- és tárgymutatóval s teljes szójegyzékkel ellátta Badics Ferencz lev. tag. Budapest, 1909. A M. Tud. Akadémia kiadása (LV+456 l.) Ára 20 K.

Kölcsey Ferencz a kritikáról írt érdekes elmélkedésében szomorkodik azon, hogy «Gyöngyösi István is csak úgy ismer-tetett, hogy a Tunyogi haláláról írt kimondhatatlan rossz s az ő könnyűségével és rímelési módjával teljesen ellenkező versek neve alatt botrányozás nélkül olvastattak» (Ö. M.³ 1886 III. 122. l.); nem kevésbé csodálatos, hogy Gyöngyösi olvasói még legismer-tebbnek tartott versét, a *Murányi Vénus*-t is csak teljesen átala-kított, megcsonkított formában lapozhatták. Az első kiadásnak a többitől eltérő voltára már Verseghy útalt s azóta mások is. Ám Gyöngyösi kiadói ezzel nem gondoltak, azontúl is a későbbi kiadásokat nyomatták le, abban a teljesen alaptalan hitben, hogy az eltérések magának Gyöngyösinek simító kezétől erednek. A régi-ség megbecsülője, Ráday Gedeon gondolt is arra, hogy a későbbi kiadásokat az elsővel összevesse, — de tervét nem valósíthatta meg. Ujabban Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtár*-a és Acsády Szécsy Mária-ja hiába hívta föl a figyelmet az 1664. évi, tehát első kiadás akkor még két ismert példányára, azóta sem fordult ezekhez senki. Nemcsak azzal nem törődtek, vajon az első kiadástól való eltérések javító kézre vallanak-e, hanem — bántó nemtörődomséggel — még ott is mellőzték a könnyen hozzáférhető budapesti és szamosújvári példányt, a hol az összes kiadások érthetetlen szövegezést mutattak, s inkább szövegkritikai tudományukkal igyekeztek a megmagyarázhatatlant megma-gyarázni. E pontra nézve semmi mentségét sem találni az 1704. évi vagy a Dugonics kiadásra támaszkodók mulasztásának. A Franklin-Társulat értékes vállalatának, a *Magyar Remekírók*-nak

megindulásakor Gyöngyösi főműveinek kiadásával Badics Ferenczet bízták meg. Badics kiadói érdemeit mindenki ismeri, a ki irodalmunk történetével csak valamelyest is foglalkozott. Bajza-kiadása mintaszerű, bő jegyzetei világot derítenek mindenütt, s nemcsak Bajzát értetik meg, hanem a kor egész szellemét. Gyöngyösi-kiadása pótolta azt a mulasztást, melyet a *Murányi Vénus*-nak 1704 óta összes kiadói elkövettek. Sajátságos: két példány ismeretes volt a *Murányi Vénus* első kiadásából, ismeretes volt, hogy nagy eltérés van az első kiadás és a későbbiek között, s mégis Badicsra várt az a feladat, hogy 1664. évi példányt vegyen alapul kiadásához. Ez nem páratlan eset irodalmunkban. A Zrínyiász első fogalmazásának a költemény egyes részei megértésénél szinte nélkülözhetetlen ismeretét Széchy Károly kutatásáig nélkülöztük; Mikes leveleinek romlott és rontott szövegeit használtuk, bár hozzáférhető volt az egri kézirat is; Ányost, Verseghyt szintén csak a legújabb idő ismertette meg igazán. Mily lassan vesszük birtokba régi íróink műveit, méltó kiadásokban!

A *Remekírók* Gyöngyösi-kötete után az *Olcsó Könyvtár* 1430—34. füzeté tette közzé az igazi *Murányi Vénus*-t, melynek századok hibájából való megrongáltságát ép e *Szemle* lapjain tárta föl a közönségnek Badics. Most betűhív kiadást rendezett ezen 1664 iki példány után az Akadémia megbízásából. Hasznos munka ez is, de még nagyobb szükségét érezzük egy teljes Gyöngyösi-kiadásnak. S e hatalmas kötet láttán nem nyomhatjuk el azt a gondolatot, hogy a kapcsolt teljes szójegyzék s név- és tárgymutató ívei helyett az irodalomtörténet munkásai bizonyára szívesebben látták volna e mű mellett Gyöngyösi egyéb munkáit, a Kemény Jánosról szólót (melynek eltérései a *Murányi Vénus*-énél nem kevésbé érdekesek), de különösen a Dugonics óta egyáltalában napvilágot nem látott műveket, s hozzájuk a még régebb idő óta nem nyomtatottakat. Vétenénk az igazság ellen, ha a szójegyzékeknek, mutatóknak hasznát tagadnók. Nyelvészeink (mint a *Magyar Nyelv* és a *Magyar Nyelvőr* ismertetője is kimondja) nagy hálával tartoznak ezekért a kiadónak, de az irodalomtörténet-író nehezen látja be annak szükségességét, hogy a tárgymutató az egyes neveknél, a szómutató az egyes szavaknál egész sorokat idéz. Pl. az Adamáskő szövege.* Szilády Áron szómutatói a *Régi*

* „= gyémánt 1. gyűrűben mint ékkő: szép A.-kő, ki kedvesb ragyogást ad gyűrő szépségének I. 19; — 2. keménysége: mint A.-kő, szíve oly kemény lett; v. ö. még: kedves, ragyogás, gyűrő, szép, ad stb. czímszók alatt.

Magyar Költők Tára köteteiben egészen mások. A javításokban is sok helyet meg lehetett volna takarítani, az ilyenekben például: némett = német 346, 1., és u. i. 302, 1., 302 2., 266, 3., 283, 4. Ezek az apróságok azonban nem akarják a kiadás érdemét csökkenteni, hisz mindezt nem a kiadás hibáztatása, hanem egy teljes Gyöngyösi-kiadás óhaja mondatja, melyre a mostani eszközökből is meg lehetett volna takarítani valamit.

A kiadás bevezetése megold csaknem minden, a *Murányi Vénus*-hoz kapcsolódó kérdést: Gyöngyösinek Wesselényihez kerülését, a költemény keletkezésének évét és célját, a kiadásoknak nem Gyöngyösi kezétől eredő hibás javítgatását. Csak az 1646-os évszám tévedése marad megmagyarázatlan, talán a *Laboureur*höz való viszony megfajtlansága miatt. A nyomdakérdés biztos eldöntése is hiányzik, pedig — úgy látszik — a kiadásokat összehasonlítván, Badics tisztán látja a dolgot, csak a szövegezése kelt kételkedést.

Mindamellet e kiadás méltó párja a Bajza-kiadásnak.

Alszeghy Zsolt.

Két jeles olasz ifjúsági mű.

Augusto de Benedetti: *Verso la Meta*. (A cél felé.) Ugyanaz: *Affetto*. (Szeretet.)

E két könyv szerzője már régebben jó nevet szerzett magának Olaszországban mint színműíró s főkép mint formás és hatásos monologok írója; újabban e teret elhagyva, sikerrel tűnt fel a pædagogiai irodalomban, e téren a címbe említett munkáival nagy elismerésre tett szert nemcsak hazájában, hanem külföldön is. Mindkét könyv a serdültebb ifjúságnak van szánva; az első afféle vademecum, mely a diákot megtanítja arra, hogyan kell tanulnia, lelkét és testét arányosan kiképeznie, a második pedig egy a *De Amicis* híres *Cuore*-ja modorában írt rajza az olasz collegiumi életnek, melyet nagyjórészt magának egy collegiumi diáknak naplójából tanulunk megismerni. Értékesebbnek kétségkívül az elsőt kell tartani. A miket itt a szerző a tanulás hygienéjéről, a megfigyelő képesség, az akarat, az emlékező tehetség, az ízlés neveléséről és fejlesztéséről mond, valóban aranytanácsok, melyeket nemcsak minden tanulónak, hanem minden tanítónak is el kellene olvasnia. Remélem is, hogy ennek a jeles munkának akad majd magyar fordítója, illetve átdolgozója, a ki, ha dolgát kellő avatottsággal végzi, nagy szolgálatot tesz ezzel

ifjúságunknak. — A másik könyvnek, az *Affetto* nak kevesebb kilátása van arra, hogy nálunk elterjedhessen. Nekünk collegiumunk — a szónak internátus értelmében — csak nagyon kevés van s ezért az az egész élet, melyet a szerző e könyvében rajzol, a mi diákjainkat alig fogná érdekelni. Másutt, például Franciaországban, a hol szintén virágzik a collegiumi élet, bizonyára könnyű lesz e könyvnek is gyökeret vernie, természetesen itt is csak az esetben, ha egy avatott pædagogus a helyi viszonyokhoz alkalmazza. Egyébiránt ilyenféle szabad adaptálással tán csinálhatna belőle valaki nálunk is egy jeles diákkönyvet; az *Affetto*-ban kitünő mintakép volna előtte, melyből nagyon sok becses részt lehetne átplántálnia.

—dó.

József császárról.

Paul von Mitrofanov: *Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit.* Aus dem Russischen ins Deutsche übersetzt von V. von Demeliê. Wien und Leipzig 1910. Két kötet, 870 l.

Egy fiatal muszka tudós nyolcz év buzgó tanulmányát fordította József császárra. Igen széles kiterjedésű és beható kutatást végzett, az irodalom terén és levéltárakban. Párisban, Berlinben, Drezdában, Bécsben egyaránt dolgozott. Nem szorítkozott, mint a felületesebb írók szokták, a diplomatiái levelezések értesítéseire, hanem ép oly szorgalommal átkutatta a bécsi belügyministerium és országos levéltárunk actáit is, hogy biztos alapot szerezzen az állapotok és a belső kormányzás megismerésére és előadására. Jegyzétei a legapróbb részleteket is felölelik; művét különösen a rendőri jelentéseknek felhasználása teszi érdekessé.

A roppant anyagot jól csoportosítja. Első fejezetét a császár jellemzésének szenteli, a másodikat külső politikájának. Külön-külön világítja meg József viszonyát minden egyes államhoz. Természetes, hogy mint orosz, kiváló súlyt helyez József keleti politikájára és az orosz szövetségre, mely valóban igazi alapja volt a császár diplomatiájának s hadviselésének. Feltűnő hiány azonban, hogy éppen a pétervári levéltárat nem aknáztaki. A többi fejezet sorban ismerteti és taglalja József reformjait a közigazgatás, a katonaság, a közgazdaság és pénzügy, az igazságügy, a rendekhez való viszony, vagyis a közjog, az egyház és végre az iskola és a censura terén. Egy végszóban még egyszer összefoglalja a josephinus rendszer bukásának okait.

Mindebben nemcsak nagy szorgalma érdemel dicséretet, hanem elfogulatlansága, pártatlansága is. Alig vehető észre bár minő téren részrehajlása; legfőlebb a porosz politikával érezteti nem egyszer haragját. Magyarországot illetőleg sem észlelhető nála legkisebb előítélet sem. Legfőlebb az ellen lehetne kifogást tenni, hogy az olyan kimutathatólag hivatalos eredetű röpiratot, mint a hirhedt *Babel*, a magyar közvélemény tükrének tekinti.

Kritikája is megbízható. Műve bevezetése gyanánt a nyomtatott anyagot ismerteti: röpiratokat, emlékiratokat, ujságokat, aztán a diplomatiái jelentéseket ismerteti, élesen megvonva megbízhatóságuk határát.

Megebízhatóság és elfogulatlanság e könyv legkiválóbb tulajdonságai. Ha valami komoly kifogást emelhetünk ellene, az nem lehet más, mint az, hogy a szerző alkotó képessége még nem áll azon a magas fokon, mint ismeretei és magyarázó tehetsége. Gyakran kell visszatérnie egy tárgyhöz, néha a sok részlet közt elvész a lényeg.

Különös, hogy József császár ausztriai uralmának első komoly történetét egy idegen írja meg. Az osztrák történetírók inkább részletkérdésekkel foglalkoztak. Egyikök, dr. Schlitter levéltárnok úr, előszófélét is írt e könyvhöz. Ebben azt fejtegeti: József ismeretes tervét, hogy Nagy Friderik halála után, 1786-ban, szoros barátságba lépjen Poroszországgal, Kaunitz ellenmondása hiúsította meg. Igaz, hogy a kancellár ellenmondott, de vajon ha beleegyezik és lelkesedik a tervért, megvalósulhatott volna-e az, a két államnak annyira ellenkező érdeke és népüknek annyira ellenséges érzülete ellenére? Az ily nagy alakulásokat mégsem szabad tisztán személyes okokból magyarázni. A Habsburgok és Hohenzollernek közt csak akkor állhatott helyre az egyetértés, mikor a német hegemoniáért folyó harczuk már eldőlt.

Igaz elismeréssel fogadhatjuk e minden ízében tudományos könyvet. Remélhetjük, hogy szerző folytatni fogja a munkát és József a romboló után megismerteti Leopoldot, a helyreállítót. Remélhetjük azt is, hogy a kutató tudósnak a jelen munkában oly fényesen nyilvánuló tulajdonságaihoz hozzájárul majd az író alakítása is.

i. k.

St. Louis és a rabszolgaság eltörlése.

The Union Cause in St. Louis in 1861. An Historical Sketch. By Robert I. Rombauer. St. Louis Municipal Centennial Year. 1909.

Talán némi csodálkozással kérdi az olvasó, miért ismertünk itt ily szűk körre vonatkozó idegen történeti monographiát? Vajon mi érdekelheti a magyar olvasót e könyvben, mely azt beszéli el, hogy minő része volt St. Louisnak és Missouri államnak a rabszolgaság eltörléséért vívott nagy polgári háborúban 1861-ben. Szerintünk a magyar olvasót is érdekli e könyv szerzője, a tárgyalt események egyes szereplői miatt s mert általában tárgya és irodalmi értéke is megérdemlik a művelt olvasó figyelmét.

Szerzőnknek atyja a lőcsei születésű Rombauer Tivadar volt, a szabadságharcban a magyar fegyvergyár szervezője és igazgatója, a ki Világos után Amerikába vándorolt és ott halt meg 1855-ben. Fiai közül az egyik (Rikhard) halálos sebet kapott az 1849-iki vizaknai csatában. Még két fia vett részt a szabadságharcban; ezek még most is élnek Amerikában s az idősebb, Róbert, a ma már nyolczanéves emigrans, írta ezt az igen érdekes könyvet. A könyv nagyon csinos nyomású és szép illusztrációk is díszítik. Ez illusztrációk közt találjuk a könyvben elbeszélt események nevezetesebb szereplőinek arczképét. Magának a szerzőnek arczképe nincs közölve, noha ő is őrnagy volt az unió-háborúban, ellenben ott találjuk öcscsének, Roderiknak képét, a ki most a st. louis-i felsőbb törvényszék nyugalmazott elnöke s mint százados harczolt az unió ügyéért. Közölve van Fiala János, volt honvédőrnagy arczképe is, a ki Amerikában Fremont törzskarában ezredes lett. Könyvünkben szó van még több más magyar emigrans amerikai szerepléséről is.

Rombauer szerényen vázlatnak nevezi könyvét, pedig ez több annál: nagy anyagra támaszkodó, jól átgondolt és az író nemes érzéseitől áthatott történeti compositió. A szerző kortársak irataiból, bajtársai és a saját emlékezetéből, továbbá okiratokból merített. Munkájának bevezetése nagy vonásokban, de igen bő tájékozottsággal ismerteti az emlékezetes összeütközés keletkezését. Lépésről-lépésre kíséri szerző az amerikai rabszolgaság kérdésének fejlődését, mely kapcsolatban az államok önállósági törekvéseivel, a hosszú s véres polgárháború kitörését okozta.

E bevezetésben természetesen az általános tárgynak St. Louisra

tartozó vonatkozásai is érintve vannak. Így azután oly viszonyokra leszünk figyelmessé, melyek az összefoglaló történeti elbeszélésekből hiányzanak. Nagyon vonzó például Elijah P. Lovejoy pályájának elbeszélése. Lovejoy, mint a *St. Louis Observer* szerkesztője, 1835-ben a rabszolgaság ellen harczolt, noha a közvetlen vagy feltétlen szabadítást ő is ellenezte. De Missouri államban még ez a mérsékelt állásfoglalás is visszatetszett. Megfenyegették Lovejoyt. A rabszolgaság hívei a patriarchákra és a prófétákra hivatkoztak, kik szintén tartottak rabszolgákat és kijelentették, hogy a rabszolgaság, a mint ma van elterjedve az Unió államaiban, az «Írásban van szentesítve». Lovejoy e támadásokra így felelt: «Mint amerikai polgár és mint keresztyén hazafi, a szabadság, a törvény és vallás nevében ünnepélyesen tiltakozom minden bárhonnan származó kísérlet ellen, mely a szabad sajtót megriasztani és a vélemény szabadságát eltiltani igyekszik. Mélyen átérezve kötelességemet hazám, az egyház és Isten iránt, el vagyok szánva arra, hogy nem hajlok meg a fenyegetés előtt. El vagyok készülve a következtetésekre. Hivatkozom hazám alkotmányára és törvényeire és ha ezek nem védelmeznek, Istenre hivatkozom és örömmel bízom reá ügyemet.» Midőn folytatta harczát a tömeg szenvedélye ellen, nyomdáját szétrombolták. Altonba vándorolt, de ott a nyomdáját kétszer is szétdúlta a tömeg. Midőn harmadszor is fel akarta állítani a nyomdát, a tömeg reá támadott és Lovejoyt egy lesből kilőtt golyó leterítette 1837 novemberében. Jól mondja szerzőnk, hogy ez a valódi nagyság példája, olyan, a minőre Horatius gondolt, midőn a «Iustum ac tenacem» kezdetű jellemrajzot írta.

A bevezetés után a szerző St. Louis történetét beszéli el. St. Louis francia telepítés. Pierre Laclède Liguist telepedett itt le először 1764-ben. 1800-ban St. Louisnak 925 lakója volt; az Egyesült-Államok 1803-ban vették meg Louisianát Franciaországtól. 1820-ban Missouri, a hová St. Louis is tartozott, felvétellett az Unió államai sorába. Bevándorlók folyvást gyarapították a lakosságot, az 1848-iki forradalmak német és magyar száműzöttjei közül többen telepedtek le St. Louisban, hol 1852-ben lelkes közönség hallgatta Kossuth Lajos szónoklatát. Midőn 1860 végén Lincolnnak elnökké választása után megkezdődött délen a secessió mozgalma, St. Louisnak 200,000 lakosa volt és 120 rabszolga élt benne. A rabszolgaság mellett erős párt harczolt Missouriban és St. Louisban, a felszabadítás ügye bajnokainak itt nehéz küzdelme volt azokkal, kik a déli államokkal együtt éreztek, vagy legalább nem

teljes lélekkel szegődtek az Unió pártjához. A polgárháború kezdetén a szabadság és az Unió eszméjének szüksége volt St. Louisban és Missouriban oly hősré, a ki a kételkedéssel és a rosszakarrattal elszántan szembe száll. Ez a hős Lyon Nathaniel volt, a ki vértanuja lett nagy eszméjének ép úgy, mint Lovejoy. Lyon tettei és jelleme iránt szerzőnk nagy érdeklődést bir kelteni. Lyon igazi bölcs és hős volt egy személyben. A hol a veszély ingerelte, a hős legyőzte lelkében a bölcs szavát. Nagyon érdekesen jellemezte önmagát férfikorában: «Öregszem, de ezt nem szégyenlem; büszke vagyok talán, de nem gőgös; lehet hogy óvatos a világi ügyekben, de nem csalárdkodom a vagyonért; eléggé óhajtom a hírnevet, de a nagyravágyás vak dühe nem fogja el lelkemet; általában úgy veszem a világot, a hogy van, gazdagon élek sokféle áldásával, szánom a szerencsétlent, de hideg nyugalommal nevetek az önzés és kapzsiság áldozatainak kínos csalódásain.» Lyon már 1855-ben írta: «Nagyon tartanunk kell attól, hogy a rabszolgaság védőinek támadását csak oly leczke fogja elnémtani, mely tüzes és véres betűkkel van írva.» Mikor aztán Lincoln választása után a tűz kitörőben volt, Lyon nagy lelkében fellobbant az isteni harag a rabszolgatartók ellen. «A mindenkori igazság végre is győzni fog — mondotta. Inkább lángba boruljon az egész ország, semhogy az emberi nem nagy jogai és reményei eltiportassanak a secessionisták gőgjétől. De ettől nem tartok. A secessionisták a természet és az emberi szív ellen küzdenek, tehát nem győzhetnek». Ilyen hittel fogott Lyon a küzdelemhez. Első nagy tette volt, hogy megmentette az arsenált St. Louisban az uniónak. A második nagy tette volt, hogy körülvette és lefegyverezte a «Camp Jacksont», vagyis a secessionisták hiveinek táborát St. Louisban. Szerzőnk e tábornak elfogatását nagy szemléltetőséggel írja le. Általában egész előadása jól bírja éreztetni velünk, hogy milyen határozottságot és a mellett mennyi okosságot mutatott Lyon e két sikerének kivívásában. De Lyon a Wilson's Creeki csatában szerencsétlenül járt. Itt lelkének hősiessége felülmulta hadvezéri előrelátását. A csata elveszett és Lyon is elesett. Mégis győzött; halála után négy év alig telt el, mikor Missouri állama kimondotta, hogy «ez államban ezentúl nem lesz rabszolgaság vagy akaratlan szolgaság, kivéve, ha büntetésül szabják törvényes formában és minden munkára vagy szolgálatra fogott rabszolga ezentúl szabadnak nyilvánítatik». A hősök lelke meg lehetett nyugodva. Vajjon nem nyugtalankodik-e most, mikor úgy látják ott fentről,

hogy a rabszolgaság el van ugyan törölve, de az intézmény szel-
leme él még az emberekben? Vajjon nem érzi-e a hősök elköl-
tözött lelke, hogy javíthatatlan az emberekben a gőg, a korlá-
toltság és a gyűlölködés?

A mi szerzőnk nem vesztette el hitét. Két hazában kétszer
küzdött a szabadságért és megérté mind a két ügynek diadalát.
Élete alkonyán nemesen bizik az emberi haladás folytonosságá-
ban. Méltányosan, szinte szánakozva bírálja az ellenfélt is. Ve-
szélyesnek tartja a kiváltságot nemcsak az elnyomottnak sorsa
miatt, hanem mivel a kiváltság megrontja a kiváltságosnak lel-
két. Ez a bizalom és jóindulat ritka ajándéka a gondviselésnek;
méltó jutalma egy hasznos munkában és nagylelkű küzdelmek-
ben eltöltött hosszú életnek. Rombauer könyvéből sokat tanul-
hatnak azok, kiket az unió-háború kezdete és előzményei érde-
kelnek.

d.

Galilei.

I. Galileo Galilei und das kopernikanische Weltsystem von Adolf
Müller S. G. Freiburg i. B., 1909. Herdersche Verlagsbuchhandlung.
184. lap. Ára 3 40 márka. — *II. Der Galilei-Prozess (1632–1633)*
nach Ursprung, Verlauf und Folgen, dargestellt von Adolf Müller
S. G. Freiburg i. B., 1909. Herdersche Verlagsbuchhandlung 215 lap.
Ára 3 60 márka.

E pur si muove! Mindnyájan ismerjük Galileinek ezt az
állítólagos mondását, ha egyebünne nem, hát a Jókai regényé-
ből. Müller Adolf jezsuita, a római Gergely-egyetem astronomia-
és matematika-tanára, s a janiculumi csillagvizsgáló igazgatója
fentcímzett műveiben — a melyek oly szorosan együvé tartoz-
nak, hogy bátran ugyanazon mű I. és II. kötete gyanánt tekin-
thetők — arra vállalkozott, hogy Galileinek a copernicus rend-
szer védelmezése, igazolása érdekében kifejtett tevékenységét,
ebből folyólag a római inquisitioval támadt kétrendbeli össze-
ütközését és bekövetkezett elítéltetését részletesen és hitelesen
előadja. Vállalkozását nagy mértékben elősegítette, hogy Galilei
összes műveinek az olasz király védnöksége alatt Favoro Antal
által eszközölt nagy nemzeti, kritikai kiadása (Le Opere di Galilei
Galileo. Edizione nazionale. Firenze, 1890) 1907-ben, a XX.
kötet kiadásával véget ért s így a Galilei pörére vonatkozó összes
iratok most már a történetírásnak szabad rendelkezésére állanak.

A Galilei első pöre 1616-ban folyt le; okot reá részint Castellihez írt levele (1613 decz. 21.), részint a napfoltokról írt műve (*Istoria e Dimonstrazioni intorno alle macchie solari*, 1613) szolgáltatott, melyekben a föld kettős mozgását s a copernicusi rendszernek a szentírással összeférő voltát bizonyíttatja. A római inquisitio e tételeket esztelen, kárhozatos és téveshítű tanoknak nyilvánította (1616 febr. 25) s Galileinek megparancsolta, hogy a nap állásáról és a föld mozgásáról szóló tannal teljesen szakítson, azt se ne higye, se ne tanítsa, mire Galilei megígérte, hogy a parancsnak engedelmeskedni fog. Második pöre 1632—1633-ban folyt le; okot reá a világrendszerekről szóló dialogusai szolgáltatottak; a pör tárgyalására Galilei minden vonakodása ellenére kénytelen volt megjelenni s a kihallgatások alkalmával az inquisitio palotájában lakni; bár készséggel bevallotta hibáját, tévedését, mindamellett a kínzókamra alkalmazásával is fenyegették. Az inquisitio-congregatio őt az eretnokségben gyanúsának találta, könyvét nyilvános közzététel útján eltiltotta, őt magát kötelezte, hogy tévedéséről és eretnokségeiről esküvéssel mondjon le; bebörtönzés helyett az inquisitio megelégedett a nagy-követségi palotába való internálással, a honnan nemsokára Sienába internálták, onnan egy félév múlva Firenze melletti mezei lakába, a hol élete hátralevő éveit töltötte.

Szerzőnk szerint a Galileinek tulajdonított mondás: *E pur si muore* mese, azt ő nem mondotta, annak egykorú iratokban sehol semmi nyoma, az csak a XVIII. század közepe táján merül fel; hasonlóképen mese az, hogy tudományos meggyőződéseért fogságot szenvedett, miután soha, egy pillanatig sem volt tulajdonképeni börtönben; mese, hogy levezették a kínzókamrába, hogy az ítélet felolvasásakor vezeklő-inget kellett magára öltenie, hogy VIII. Orbán pápa személyes haragja okozta elítéltetését (szerzőnk szerint a pápa mindig a legjobb indulattal viseltetett iránta s a vele szemben tanúsított eljárás, szelidség és kiméletelesség tekintetében, páratlanul áll); mese, a mit egyes történetírók felhoztak, hogy az 1616-iki elítélési okmányt, a mely most erősen súlyosbító körülmény gyanánt szerepelt, csak utólag hamisították; mese a papok és szerzetesek gyűlölsége Galilei iránt, holott azok közül sokan a legnagyobb tisztelői voltak.

Szerzőnk előadása az egykorú dolgoknak, személyeknek, felfogásoknak és irodalmi műveknek tagadhatatlanul kiváló ismeretét árulja el, az egyes astronomiai kérdésekhez a szakember tájékozottságával szól hozzá, s előadása még sem hagy az

ember lelkében, mint az igazi tudományos művek szoktak, megnyugtató, fölemelő érzést. Ennek oka: az elfogulatlanság, pártatlanság hiánya. Szerzőnk igyekszik ugyan elfogulatlan, objectiv történetíró színében feltűnni: erre mutat a prot. Kepplerről szóló ítélete, a kinek mind jellemét, mind magas szárnyalású tudományos fölfedezéseit a legnagyobb elismeréssel említi, de épen ez a méltatás árulja el előadásának célzatos voltát: a Keppler magasra emelése szerzőnknek csak arra szolgál, hogy e nagy óriással való összehasonlítás révén annál lejjebb szállítsa Galilei érdemeit. A két nagy emberről, egymással kapcsolatban, sokszor van szó, de alig találunk Müller előadásában oly helyet, a hol Galilei képes volna akár tudományos belátás, akár nemes jellem tekintetében barátja színvonalára fölemelkedni. Galilei mindenütt úgy áll előttünk, mint a ki féltékeny, irigy, kicsinyeskedő, hátul kullogó Kepplerrel szemben. De nemcsak Kepplerrel szemben áll ez Galileiről. Ő, szerzőnk szerint, mindenkire irigy, mindenkinek dicsőségét megrabolja, hogy azután idegen tollakkal ékeskedve mást leszóljon s csak magát tüntesse fel igazi nagyságnak; e mellett kapzsi, képmutató, a nagyok előtt csúszó-mászó, műveletlen beszédű, piszkolódó. Tudományos érdemei is mentől csekélyebbek: a csillagászathoz mitsem értett, fölfedezései mind a véletlen szüleményei, a copernicuszi rendszer igaz voltát nem tudta bebizonyítani, s így joggal történt, hogy dialogusaiban felhozott téves bizonyítékaikért elítélték. Nagyságának egyedüli alapja utolsó műve, az új tudományról írt dialogusa (*Dialogo delle scienze nuove*. 1638), melylyel a mechanika megalapítója lett; ezt minden fenntartás nélkül dicséri szerzőnk, de ennél is kárhóztatja, hogy azt titokban, lopva, Olaszországon kívül, egy holland kiadó által adta ki, mi által újra veszedelmes lejtőre lépett. Egyebütt is tesz ugyan egy-két szóval említést Galilei tudományos érdemeiről (I. 179. l.), de ezek a minden indokolás nélkül odavetett állítások csak arra valók, hogy a szerző egyoldalúságát leplezzék s port hintsenek az olvasó szemébe.

Ezek után nagyon természetes, hogy szerzőnk Galileinek, e nyugtalan, összeférhetlen természetű, az elméleti astronomiában avas felfogású tudósna, a ki az új rendszernek a szentírással összeférő voltát merte bizonyíttatni, az inquisitio által, az egyház isteni jogánál fogva történt megrendszabályozását mindenképen jogosult cselekedetnek tartja. A hiba csak az volt, hogy a későbbi tudományos haladás Galileinek adott igazat; ha az ellenkező történik, ma senki sem beszélne róla. Hogy Galilei

geniális esze előre látta az igazat, sőt sok tekintetben hozzájárult annak bekövetkezéséhez, hogy fölfedezéseivel, módszeres felfogásával korszakalkotó lökést adott az exact tudományos kutatásnak, — ezt szerzőnk számításán kívül hagyja. Ő egyre azon rágódik, hogy Galileinek, igérete, esküje után, nem volt szabad többé a copernicuszi rendszert hirdetui; mintha a tudományos meggyőződést elhallgattathatná az inquisitio tilalma, mintha a kópaddal való fenyegetés képes volna a föld forgását megállítani. *E pur si muove!* Müller könyvei ügyesen megvilágítanak egyes részletkérdéseket, de a Galilei pörének megítélésénél nem lehetnek irányadók.

z.

Új magyar könyvek.

Bárány Gerő dr.: Philosophiai essayk. Budapest, 1910. Lampel R. (5-r. 208 l.) 3 kor. 50 fill.

Bayer József: Shakespeare drámái hazánkban. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister anyagi támogatásával kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága. 2 kötet. Budapest, 1909. Franklin-Társulat. (8-r. XVI, 476; XII, 385 l.) 18 kor.

Döntvénytár, Büntetőjogi —. Szerkeszti Balogh Jenő dr. III. kötet. Budapest, 1910. Franklin-Társulat. (8-r. LX, 384 l.) 5 kor.

— Hiteljogi —. (Váltó-, csőd-, kereskedelmi és tőzsdei ügyekben.) Szerkeszti Gallia Béla dr. III. kötet. Budapest, 1910. Franklin-Társulat. (8-r. XXXVII, 384 l.) 5 kor.

— Közigazgatási —. Szerkeszti Marschalkó János dr. III. kötet. Budapest, 1910. Franklin-Társulat. (8-r. XVI, 384 l.) 5 kor.

— Magánjogi —. Szerkeszti Gottl Ágost. III. kötet. Budapest, 1910. Franklin-Társulat (8-r. XLIV, 416 l.) 5 kor.

Edvi Illés Károly dr.: A büntető novella. (1908 : XXXVI. t.-cz.) Zsebkönyv, kiegészítve a végrehajtási és életbeléptetési rendeletekkel. Negyedik kiadás. Budapest, 1910. Révai Testvérek. (8-r. VII, 347 l.) 4 korona.

Elek Artur: Poe Edgár. Két tanulmány. Budapest, 1910. Nyugat. (8-r. 121 l.) 3 kor.

Falcsik Dezső dr.: A polgári perjog tankönyve. (Magyar polgári törvénykezési rendtartás.) Harmadik javított és a legújabb törvények rendelkezéseivel kiegészített teljes kiadás. Budapest, 1910. Grill K. (8-r. IX. 497. l.) 12 kor.

Grósz Emil és Hoor Károly: A természet kézikönyve. Szerkesztette —. II. kötet. Budapest, 1910. Franklin-Társulat. (8 r. XI, 577 l.) 24 korona.

Hatvany Lajos: Én és a könyvek. Budapest, 1910. Nyugat, (8-r. 118 l.) 3 kor.

Hódinka Antal: A munkácsi görög-katholikus püspökség története. A M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából írta —. Budapest, 1910. Akadémia. (8-r. VIII. 856 l.) 16 kor.

Jászai Mari: A tükröm. Elbeszélések. Második ezer. Budapest, 1909. Benkő Gy. (8-r. 245 l.) 3 kor.

Kaffka Margit: Csendes válságok. Novellák. Budapest, 1910. Nyugat. (8-r. 237 l.) 4 kor.

Kaposi Lajos dr.: Andrassy törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés szempontjából. Budapest, 1910. Pátria. (8-r. 55 l.) 2 kor.

Kenyeres Balázs dr.: Törvéyszéki orvostan. I. kötet. Bevezetés. Anyagi és alaki jog. A szakértők igénybevételére vonatkozó szabályok. A nemi életre vonatkozó szabályok. A nemi életre vonatkozó orvosi bizonyítás. Testi sértések. Az ember halála. Budapest, 1910. Eggenberger. (8-r. XVI, 528 l.) 12 kor.

Lehel Ferencz: A művészet bölcselete. Budapest, 1910. Kilián Fr. utóda. (8-r. 200, VIII. l.) 6 kor.

Mezey Bertalan: Electromotorok szerkezete, működése, kapcsolása és kezelése. Budapest, 1910. Nagel Ottó. (8-r. 220, XXIV. l.) 10 korona.

Palatinus József: Békésvármegyei nemes családok története I. rész. Mágnás családok. (Harruckern-ek és örököseik.) Budapest 1909. Ranschburg G. (4-r. 127 l.) (A 4 kötet ára 60 kor.)

Sándor Imre: Czímerlevelek. I. füzet. (1551—1629.) Kolozsvár 1910. (Budapest, Ranschburg G.) (8-r. VI, 123 l.) 2 kor.

Somlyó Ernő: Tizennyolcz évvel. Költemények. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8 r. 151 l.) 3 kor.

Szász Béla ifj.: Versek. Budapest, 1909. Hornyánszky V. (8-r. 166 l.) 3 kor.

Szini Gyula: Egy sápadt asszony. Regény. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 157 l.) 3 kor.

Szomaházy István: Lámpafény. Elbeszélések. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8 r. 201 l.) 3 kor.

Szomorj Dezső: A nagyasszony. Regényes színmű négy felvonásban és hét képben. Budapest, 1910. Nyugat. (8-r. 208 l.) 5 korona.

Török Péter: Teljes esperanto-magyar szótár. Debreczen, 1910. (Budapest, K kai L.) (8-r. 288 l.) 4 kor.

Zemplén Győző dr.: Az elektromosság és gyakorlati alkalmazásai. Budapest, 1910. Kilián Fr. utóda. (8-r. XIV, 683 l.) 18 kor.

AZ IPARI HITEL.

Fejlett közgazdaságban a hitel minden foglalkozási ágnál nagy szerepet játszik. Az iparos is működésében majd ad, majd vesz hitelt. Iparcikkeit sokszor hitelbe adja, a nyereseményeket, melyekből cikkeit készíti, gyakran hitelbe veszi, szóval egész működésében a hitel kíséri. Így volt ez, mióta a közgazdaság szorosabb lánczokkal fűzi össze az egyes társadalmi tagokat, és így van ez kivált ma, mikor a hitel uralkodó eleme a nemzetgazdaságnak épügy, mint a világgazdaságnak. És ha ma mégis az ipari hitelről és esetleges szervezéséről több szó esik, mint eddig, történik ez nálunk Magyarországon kivált abból az okból, mert közel három évtized óta jelszóvá vált «a hazai ipar megteremtésének és fejlesztésének szüksége».

Az ipar mesterséges fejlesztése alkalmából nagyon elterjedt az a vélemény, hogy a bankok lanyhasággal nézik ezen ügyet és hogy csak oly vállalatokat támogatnak, melyek gyors és biztos nyereségre nyitnak kilátást, vagy melyekkel közvetlen érintkezésbe jutottak, különben az ipari vállalkozással szemben meglehetősen elzárkóztak. Általánossá vált a panasz, hogy nálunk iparvállalatokra nem áll elég hitel rendelkezésre. Nagyon sokszor hallani azt, volna ugyan elég vállalkozó az ipar terén nálunk is, de nincs meg a hozzá szükséges tőke, hitelt pedig nem kap.

Igaz-e az, hogy az iparos vállalatok számára nem kínálkozik elég hitel, és ha igaz, mi okozza ezt a körülményt és lehet-e segíteni a bajon: ez vizsgálódásunk tárgya és e kérdést kívánjuk tüzetesebben tárgyalni. Fejtegetéseinkben mellőzzük a kisipar hitelkérdését, miután ez a szövetkezeti ügyben kellően tisztába jött, és meglehetősen

megállapodott az a nézet, hogy a kisiparos hiteligenyeit szövetkezetbe lépés útján rendezheti. A középipar és a nagyipar hitele az, mely ma kérdés tárgya, ezzel kívánunk ezúttal mi is foglalkozni.

Az ipari vállalatok természeténél fogva az ipari hitel alapja első sorban személyi tulajdonságokban fekszik. Az a körülmény, hogy egy ipari vállalat sikeresen működik és így neki hitelt lehet adni, nem annyira a vállalat természetében, hanem a vállalat vezetőjének tulajdonságaiban kerekendő, s ép azért a hitel megállapításánál első sorban nem a vállalat tárgya, hanem a vállalat élén álló személy szolgál a mérlegelés alapjául. A legjobb ipari vállalat vezetőjének változásával változhat jövedelmezőségében és vezetője nélkül értéksökkenést szenved. Az ipari vállalatok ezen természete magával hozza azt, hogy a vállalat hitele első sorban a vállalat vezetőjének tehetségétől függ, azaz első sorban inkább személyes természetű hitel, ez pedig a dolog természete és a banküzletek mai állapota szerint csak oly módon adható, hogy bármikor vagy legalább rövid időn belül visszavonható legyen, azaz rövid időre felmondható hitel, mert az egyén — a vállalat vezetője — már csak abból a szempontból, hogy halandó, nem alkalmas alap hosszú lejáratú kölcsönre. A mi áll egyes magán iparosról, áll a részvénytársaság alakjában működő iparvállalatról is; itt is a vezetésen fekszik a vállalat súlya és jövedelmezősége, és habár ez a vezetés a társasági alaknál fogva nem áll oly szoros kapcsolatban egy ember tehetségével és «jó pénzen» más jó vezetőt is lehet szerezni, a hitel szempontjából mégis a részvény-vállalat is csak felmondásos hiteltre tehet szert és nem igen kap hosszú lejáratú hitelt. És ha mégis azt látjuk, hogy nagyobb részvényvállalatok kölcsönkötvények útján szereznek maguknak törlesztéses és hosszú lejáratú nagyobb kölcsönöket, ez rendszerint csak akkor történik, ha az iparvállalat oly szoros kapcsolatba jut egy bankkal vagy bankcsoporttal, mely a banknak uralkodó befolyást biztosít az iparvállalatban, mely az iparvállalat sorsát a bank vezetőitől teszi függővé, mely a bankot a vállalat uralkodó főrészvényesévé teszi. A bank ily esetek-

ben nemcsak maga ad hitelt, hanem igen sok esetben kész a vele kapcsolatban álló tőkéseket a vállalat hitelszerzésénél érdekelni, kölcsöneit piaczképessé tenni, kölcsönkötvényeit piacra hozni. Így vett fel a Ganz és Társa vasöntő és gépgyár részvénytársaság 1906-ban 10 millió koronát kölcsönkötvények kibocsátásával, mely kölcsön $4\frac{1}{2}\%$ kamatot biztosít és húsz év alatt sorsolás útján törlesztetik, a mikor a magyar hitelbank uralkodó hatalmába jutott; — így bocsátott ki a magyar hitelbank által megteremtett részvénytársaság villamos és közlekedési vállalatok számára 1909 május 1-én 10 millió korona kölcsönkötvényeket, melyek $4\frac{1}{2}\%$ -ot kamatoznak és harmincz év alatt törlesztetnek; — így jött létre egy belga bank tulajdonát tevő magyar-belga fémárúgyár részvénytársaság 1 millió kor. kötvény-kölcsöne 1906 jul. 1-én, mely $4\frac{1}{2}\%$ kamatot hoz és harmincz év alatt törlesztendő; — így bocsájtattak ki a magyar aszfalt részvénytársaság 3·8 millió korona kölcsönkötvényei, 5% -os kamat és harmincz év törlesztéssel, a mikor a Wiener Bank-Verein és a pesti magyar kereskedelmi bank a részvények többsége felett rendelkezett.

Ugyanezt látjuk Ausztriában, Németországban és más országokban, a hol a hosszúlejáratú törlesztéses kölcsönkötvények kibocsátása iparvállalatok részéről leginkább a bankok befolyása alatt álló vállalatok által történtek.

De nem tekintve az így külsőleg — a kölcsönkötvények kibocsátása útján — láthatóvá váló hitelt, bankok rendszerint állandó hitelt első sorban csak oly ipari vállalatoknak adnak, a melyek hatalmuk alá tartoznak, vagyis a hol főrésztvényesek, és így ebbeli tulajdonságukban döntő szerepet játszanak az iparvállalat ügyeinek vezetésében. A magyar hitelbank pl. ma 29 nagy részvénytársaságban 195 millió alaptőkével és tartaléktőkével uralkodik és látja el őket a szükséges hitellel, 68 millió koronával.

Hogy ily esetekben a hitellel megáldott iparvállalat a bank befolyása alatt áll, az természetes. Innen azután az a főkép nálunk sokszor hallható panasz, hogy az így «hálóba» került iparvállalat működésében a bank «hozzá nem értő» igazgatói kívánsága szerint kénytelen fejlődni és így gyak-

ran helyes útirányából kizökken, elposványosodik, és a bank pénzügyi igényei szerint kénytelen működni. Ezek a panaszok annyiban igazak, hogy az iparvállalat tényleg elveszti addigi önállóságát és megeshetik, hogy esetleg más útra tereltetik, mint a melyre eddigi igazgatója akarta volna terelni. De a dolog természete magával hozza azt, hogy részvénytársaságnál a főreszvényes akarata érvényesül és ha ez a főreszvényes még hozzá a hitelt adó bank, nem lehet tőle rossz néven venni, ha saját nézete szerint akarja azt a vállalatot vezetve látni, melyben tőkéje nyereséget keres. A bank sem akarja elveszteni a pénzét, ha iparvállalatnál helyezi el azt, s így érdeke, hogy a vállalat sorsa jó legyen; és ha ebbeli szándékában a vállalat addigi vezetőjével ellenkezésbe jut, az a dolgok különféle felfogásából származik és nem a banküzlet természetéből. A kit hitelle bankkézre juttat, legyen tisztában vele, hogy függetlenségét elveszti és a bank uralma alá kerül.

Nálunk Magyarországon általánosan hangzik a panasz, hogy az iparnak nem jut hitel, hogy a bankok kivált az iparral szemben szűkkeblűek s így hitel hiányában nem fejlődik kellően az ipar. Minden tőkeszegény országban ez a vélemény, és a ki a bankok természetét nem ismeri, az igazat ad ezeknek a panaszoknak. Meg kell gondolni azt, hogy a bankok nem teremtik a tőkét, hanem gyűjtik és rendeltetésük szerint elhelyezik a tőkéket, és ezáltal kedvet teremtenek tőkegyűjtésre és a tőkeerő fokozódására. Ebbeli működésüknél a saját alaptőkéjük mintegy az a biztosítási alap, mely a velük érintkezésbe lépő tőkebirtokosokat pénzük elhelyezésére ösztönözi. Üzletük tulajdonképeni alapja azonban nem a saját tőkéjük, hanem az a sok kisebb-nagyobb tőke, mely a bank útján értékesítést keres. Ezek a tőkék a bankba oly czélból kerülnek, hogy tulajdonosaiknak kamatot adjanak és rendesen bármikor (vagy rövid felmondási idő alatt) a tulajdonosok rendelkezésére álljanak. A betétek (különböző alakban, mint takarékpénztári betétek, pénztári utalványokra adott betétek, folyószámlára adott betétek) szolgáltatják a bankok számára a tőkék legnagyobb részét, melylyel activ üzleteiket végzik, azaz a melyet a hitelt

igénylő feleknek rendelkezésre bocsájtanak. Minthogy pedig a bank maga kamatot fizet a betétek után, ezen kamatnál magasabb kamattal adja hitelbe e pénzeket; és minthogy a betétek rövid felmondásra bármikor visszaszolgáltatandók, a bank is csak rövid lejárat mellett adhatja kölcsön e tőkéket.

A bankok ép ezért az iparvállalatokkal szemben is csak akkor járnak el passiv üzletük folytán biztosan, ha az iparnak rövid lejáratú, vagy a mint mondani szokták, kereskedelmi hitelt nyújtanak. Váltónak leszámítolása, értékpapírok lombardozása és folyószámla-nyitás útján a közép- és nagyiparos csak úgy kap hitelt a bankoknál, mint bármely kereskedő. Személyes hitele tehát rövid lejáratú kölcsönökben hiányt nem szenved. Mihelyt azonban az iparos esetleg befektetésekre hosszú lejáratú hitelt keres, ezt a bank rendes, passiv üzleteiből nem adhatja, vagy csak saját érdekeinek veszélyeztetésével adja. Rendes körülmények közt tehát passiv üzletei alapján a bank csak kereskedelmi hitelt, rövid lejáratú hitelt nyújthat az iparnak. Hosszú időn át működő nagybank azonban, ha saját tőkéi elég nagyok és hosszú működése alapján oly állandó betéti üzletre tett szert, melynél a betétek egy része mozdulatlanul meg szokott maradni a banknál, áttérhet az ipari vállalatoknak hosszabb időre szóló hitellel való támogatására, de ekkor azután ezt csak úgy teszi, ha mint nagy vagy főrészes magába a vállalat vezetésébe belép és nézete szerint irányíthatja az iparvállalatot. A bankoknak ez az ipari tevékenysége mindazáltal nem lehet a bank egyedüli üzletága vagy főüzlete, hanem üzletének csak kisebb része, mert különben a saját maga létét veszélyezteti.

A bankok történetéből számos példa szolgál tanulságul, hogy a banküzleteket mennyire veszélyezteti az iparvállalatokba való túlságos avatkozás. A francia *Crédit mobilier*, Bontoux hirhedt *Société de l'Union générale*-ja, nálunk az 1868. évben létrejött angol-magyar bank, francia-magyar bank, és az 1890-ben megalakult országos iparbank és mások szomorú példái azon bankoknak, melyek erejükön felül vagy a banküzlet természetével meg nem egyező módon ipari vállalkozásokban részt vettek.

A bankok abbeli szervezete, hogy leginkább rövid lejáratú, vagy rövid időn belül fölmondható hitelt nyújthatnak, a földbirtokra vonatkozólag külön intézetek, az ú. n. földhitelintézetek megteremtésére vezetett. A földbirtok az ú. n. kereskedelmi hitelben rendszerint nem találta meg hiteligényeinek támaszát. Ha a földtulajdonos örökösársait ki akarja fizetni, ha nagyobb földjavításokat akar végeztetni, nagyobb befektetéseket, építkezéseket akar foganatosítani, oly tőkére szorul, melyet rövid idő alatt vissza nem tud fizetni, hanem terméseinek eredményéből biztosan ugyan, de csak hosszú éveken át évi törlesztéssel tud vissza adni. Maga a földbirtok oly értéket — és minden közgazdaságban folytonosan emelkedő értéket — képvisel, mely a pontatlan vagy rendetlen földbirtokossal szemben a fölvett kölcsön összegét mindig biztosítja. Megvolt tehát az alap oly kölcsönök nyújtására, melyek hosszú időre száltak és évenként részletekben visszafizettettek; és ezen kölcsön alapján az illető intézet kibocsáthatott kölcsönkötvényeket, melyek a magántőkék számára tőkék elhelyezésére alkalmasak, mert pontosan kamatoztak és értéküket a kötvények eladása által bármikor visszakaphatták. Így sikerült a földhitelt alkalmas módon szabályozni.

Ha a földbirtok számára lehetséges a hosszúlejáratú hitelt szervezni, fölmerül a kérdés, miért ne lehetne ezt tenni az iparnál, a mikor itt is előfordulnak oly esetek, hogy nagyobb befektetések oly tőkét igényelnek, melyek ha hitelben nyújthatnak, a dolog természete szerint rövid időn belül nem fizethetők vissza. És itt is a földhitel-záloglevelek kibocsátásának rendszeréhez hasonló iparzáloglevelek rendszeréről szólnak és a hosszúlejáratú ipari hitel szervezését követelik.

Ez a kérdés Ausztriában a kis vasutak és a községi hitellel kapcsolatban nyert törvényhozási szabályozást, a közép-európai közgazdasági egyesületben, valamint a magyar gyárosok országos szövetségében élénk eszmecserére adott alkalmat.

A fedezett bank-kölcsönkötvényekről (fundierte Bank-schuldverschreibungen) szóló, 1905 december 27-ről kelt osztrák törvény 1906 óta van érvényben. Az osztrák kormány 1901. évben terjesztette a törvényhozás elé az illető törvényjavaslatot, még pedig a saját előterjesztésében bevallott azon okból, mert a jelzáloglevelek mellett a kölcsönkötvények a forgalomban mindinkább tért foglaltak, s míg a jelzáloglevelek ügyét az 1874 április 24. törvény szabályozta, a kölcsönkötvények kibocsátása első sorban az Ausztriában a részvénytársasági ügyek intézésénél törvényesen fennálló engedélyezési rendszer mellett a kormány engedélyétől függött, s így bizonyos tekintetben a kormány felelősségével járt.

Az új törvény a jelzáloglevelek kibocsátására fennálló törvény értelemszerű alkalmazását rendeli el az előmutatóra vagy háttírával átruházható névre szóló kölcsönkötvényekre, melyeket egy bank külön fedezetre bocsát ki (községi, vasúti, talajjavítási, ipari hitel stb. kölcsönkötvények).

Árvapénzek elhelyezésére nem alkalmas értékpapírok külön fedezetül csak akkor szolgálhatnak, ha a zálogjog telekkönyvileg biztosított, vagy ha az állam, valamely tartomány, vagy község beszédésére feljogosított köztisztviselő vállálja értük a fizető és kezes kötelezettségét.

Ha a bank különböző nemű kölcsönkötvényeket bocsát ki: a fedezet minden nemre külön kezelendő.

A törvény a kötvények tulajdonosának biztosítja azt a jogot, hogy magának a bank vagyonának fedezetül rendelt részből mindenekelőtt kielégítést szerezhet, és ha ilyen vagyonrésze végrehajtás rendeltetnék el, a kormánybiztos kötelessége a végrehajtásnak a mondott értelemben való korlátozásáról gondoskodni.

Ha a kölcsönkötvények biztosítására készpénz vagy értékpapírok cautio gyanánt rendeltetnek, ezek a cautiótártyák a kormánybiztos ellenzárásával kezelendők.

Ezen törvény az Ausztriában uralkodó engedélyezési rendszer mellett azt czélozta, hogy a kormány ezentúl ne minden egyes esetben, valahányszor kölcsönkötvények kibocsátásáról van szó, az egyes külön concret eset szempontjából

vizsgálja meg a kibocsátás indokoltságát, hanem a kibocsátó intézetek alapszabályainak engedélyezésekor a törvény értelmének megfelelően állapítja meg a föltételeket, melyek mellett az illető bank kölcsönkötvényeket kibocsáthat.

A kormány és a törvényhozás mindazáltal a törvény meghozatalakor legkevesébbé gondolt arra, hogy első sorban a hosszúlejáratú ipari hitelt szabályozza. A kormány mindekenelőtt utalt arra, hogy az osztrák pénzpiaczon kölcsönkötvények már is nagy számban szerepelnek. 1900-ban tényleg az osztrák piacon az osztrák bankok részéről ki volt bocsátva 401 millió korona községi kötvény, 146 millió vasuti kötvény, 6 millió korona talajjavító záloglevél és csak 2 millió korona ipari kötvény, az utóbbit a csehországi iparbank hozta forgalomba. (Vas Ferencz igazgató a kötvényeknek a kormány által kimutatott összegét a valóságnak megfelelőnek nem tartja, szerinte akkor is már legalább 1 milliárd korona értékű kölcsönkötvény volt Ausztriában forgalomban.) Az ipari hitel tehát alárendelt szerepet játszott és a törvényhozás és a kormány inkább és első sorban a községi és vasuti kötvények okából akart intézkedni. Sőt e részre is inkább kormányzási szempontból fektettek nagy súlyt, mert maga Spens-Booden igazságügyminister az osztrák urakházában 1901 november 27-én a tárgyalás alatt levő törvényjavaslatról beszédében így nyilatkozik: «Megengedem, hogy a törvényre nincs meg az actualitás; mert hála Istennek, a kibocsátott zálogkölcsönkötvények akkép vannak fedezve, hogy sem a hitelezőnek, sem az államnak semmi aggodalomra sincsen okuk».

De a bizottságok s a tárgyalásban nagy szerepet játszó urakháza az ipari hitelnek kötvények útján való táplálásánál felette óvatos nyilatkozatokat tettek és Call báró minis-teri tanácsos az urakházában a kormány nevében 1901 november 27-én a többek közt így szolt: «Tévedés volna azt hinni, hogy a kormány elérendőnek vagy csak megengedhetőnek is tartaná, hogy egyedül mozgó alapokon, különösen csak folyószámla alapján hosszúlejáratú kölcsönkötvények bocsáttatnának ki. Ez valóban erős hiba volna és a banktechnika minden alapelvei ellen szólna. A mennyi-

ben befektetésekre való tőkéről van szó, mindenkor meglesz a jelzálogi biztonság lehetősége. Gyakorlatilag épen kizártnak kell tekinteni azt, hogy hosszúlejáratú hitel máskép mint jelzálog mellett nyújtassék és hogy más alapon lehetne kölcsönkötvényeket kibocsátani. A kormány emlékiratában a törvény céljául kijelöli azt: hogy az egyes iparvállalatok által kibocsátott különféle kölcsönkötvények helyébe cumulatív-kötvények kerüljenek forgalomba, melyek a hitelt nyújtó és közvetítő bankok által jutnak kibocsátásra. Úgy, a mint ma — és e részben talán nem fogok ellenzésre találni — az iparvállalatok kölcsönkötvényei jelzálogilag fedeztetnek, úgy jelzálogi fedezet lesz lehetséges oly hiteleknel, melyeket jövőre a bankok egyes iparvállalatoknak nyújtani és melyeknek alapján kölcsönkötvényeket kibocsátani fognak.»

Az osztrák törvény a hosszúlejáratú iparhitelt csak jelzálogi vagy készpénz, illetőleg óvadékképes értékek fedezete ellenében és ekkor is a kormány által az illető bankintézet alapszabályaiban külön megállapítandó feltételek mellett engedi meg. Eddig az osztrák kormány hat banknak adta meg az engedélyt, ezeknek részleteiből meg lehet itélni az ügyet magát.

A *cseh iparbank* (Böhmische Industrialbank) 1898. évben azzal a világos szándékkal alapítottatott, hogy a törlesztéses hitelt az ipar számára érvényesítse; még 1904 február 1-én (tehát még a törvény életbe lépte előtt) jóváhagyott alapszabályai a bank-kölcsönkötvények kibocsátására nézve következő intézkedéseket tartalmazzák: A bank követelése alapján, még pedig e követelések összege erejéig, bankkötvényeket (Bank-Schuldverschreibungen) bocsáthat ki, ha e követelésekre nézve a bankot a közvetlen zálogjog ingatlan belföldi jószágra megilleti. A kiadott kölcsönkötvények összege tehát a társaság említett követeléseivel egyenlő magasságban fedezendő. A társaság ennél fogva kötelezve van követeléseinek visszafizetésekor kötelezvényeinek megfelelő leszállításáról, még pedig vagy sorsolás útján, vagy a törlesztési alaphoz leendő visszavásárlás útján gondoskodni. A forgalomban levő bankkötvények összege a bank tényleg

befizetett alap tőkéjének (ezúttal 12 millió K.) tizenötszörösénél nagyobb nem lehet (tehát 180 millió K.) A bankkötvények előmutatóra vagy névre szólók lehetnek, az utóbbi esetben rendeletre szólók és hátírral átruházhatók. A kötvények kamatját és legnagyobb időtartamát az igazgatótanács határozza meg. A kamatláb különböző lehet, és a kötvények különböző összegről, de legalább 100 koronáról szólhatnak és koronaértékben bocsátandók ki. A kölcsönkötvények tervezete a kormánynak jóváhagyásra bemutatandó. A kötvények fedezetéül szolgáló jelzálogi kölcsön után fizetett tőketörlesztések és kamatok külön számolandók el és külön törlesztési és kamatalapban kezelendők. Habár bankkölcsönkötvények csak a tényleg fennálló követelések erejéig bocsáthatók ki, meg van engedve, hogy 2 millió korona erejéig anticipando bocsájtassanak ki kötvények, de ez esetben a névértéknek megfelelő összeget készpénzben vagy óvadékképes értékekben a bank pénztárába le kell tenni azzal a külön rendeltetéssel, hogy a kölcsönkötvények fedezetéül szolgál.

Az alapszabályok kimondják, hogy a bankkölcsönkötvények tulajdonosai a bank összes vagyonával szemben igényeik védelmére külön fedezetre tarthatnak igényt. még pedig a) a bankkölcsönkötvények kibocsátására alapul szolgáló követelésekre; b) az említett törlesztési és c) kamatalapra, d) az esetleg anticipando kibocsátott kötvények külön fedezetére, és e) azon biztosítási alapra, mely 100,000 koronából alakítva évenként a $4\frac{1}{2}\%$ osztalék után megmaradó nyereség 5% -ával mindaddig szaporítandó, míg az alap a kibocsátott kölcsönkötvények összegének 5% -át el nem éri. A kölcsönkötvények biztosítására szolgáló külön cautio a bank külön nyilatkozata alapján, telekkönyvileg bevezetendő. A készpénz és értékpapír-letét pedig a kormánybiztos ellenőrzésével kezelendő.

A *Wiener Bankverein* 1909 április 15-én jóváhagyott alapszabályai szerint kétféle bank-kölcsönkötvényeket bocsáthat ki: a) oly ipari és kereskedelmi célokra nyújtott kölcsönök alapján, melyeknek kamatoztatását és törlesztését az állam vagy valamelyik tartomány biztosítja, továbbá a sa-

ját tulajdonában levő óvadékképes értékek alapján vagy ily értékek elzálogosítására adott kölcsönök alapján; b) ipari és kereskedelmi vállalatoknak jelzálogilag biztosított kölcsönei alapján, ipari és kereskedelmi vállalatok értékpapirjai és kölcsönkötvényei alapján, melyek jelzálogilag bevezetvők vagy állam és tartomány által biztosítvák, — ilyféle értékpapírok zálogbavétele alapján — ipari és kereskedelmi célokra községeknek vagy közadók behajtására jogosított testületeknek adott kölcsönök alapján.

A kétféle kölcsönkötvények a bank illető követeléseinek összege, de legföljebb (a most 300 millió koronát tevő) mindenkor alaptőkéje erejéig bocsáthatók ki. A bankkölcsönkötvények legkisebb összege 200 K. lehet; a kölcsönkötvények legalább 5 és legföljebb 20 év alatt visszafizetendők és a visszafizetés a kormány engedélyével nyereménynyel lehet kapcsolatos; külön alap létesítése mellett legföljebb egy millió korona erejéig anticipando, tehát megfelelő kölcsönkövetelés nélkül is bocsáthatók ki bankkölcsönkötvények.

A bank alapszabályai az ipari kölcsönök alapjának becslésére nézve következőleg intézkednek. Ingatlan 50,000 koronáig egy, azonfelül két becselő által becsülendő meg; gyárak és berendezéseik becslésére mindenkor, az érték összegét nem tekintve, két becselő eljárása szükséges. Épületek és gépek becslésénél az értékcsökkenésre kell figyelemmel lenni. Gyári ingatlanok bankkölcsönkötvények fedezésére csak akkor alkalmasak, ha a gyári épület olyan természetű, hogy nagy nehézség nélkül akár lakóházakká, akár az illető vidéken életre képes más iparág folytatására átalakítható. Színházak, bányák és kőfejtések kölcsönkötvények fedezésére nem alkalmasak. Épületekre csak értékük első felére, földbirtokra értéke első két harmadára, gépek és vízi erőre a becsérték első harmadára adható kölcsön. A kölcsön alapját tevő épület és tartozéka tűzkár, esetleg robbanási és másféle károk ellen a társaság által kijelölt biztosító intézetnél biztosítandó, és a biztosítási kötvény a bank számára lekötendő.

Az *Allgemeine Oesterreichische Boden-Credit-Anstalt* az 1909 június 22-én jóváhagyott alapszabályai szerint jel-

zálogleveleket, ipari kölcsönkötvényeket (Schuldverschreibungen der k. k. privilegierten Allgemeinen Österreichischen Boden-Credit-Anstalt. Abtheilung für Industrie-Darlehen) és vasúti kölcsönkötvényeket ad ki, még pedig együttvéve a befizetett alaptőke (75 millió korona) harminczszoros összege erejéig, tehát 2950 millió korona összegig. A kötvényeket a czégszerű aláíráson kívül egy censor és a kormánybiztos írja alá. A más bankok alapszabályaiban felemlített kikötéseken kívül a gyárak becslését illetőleg találunk egy külön intézkedést. E szerint a gépberendezés valamely gyártelepen csak akkor veendő figyelembe, ha a szakértők abban a véleményben vannak, hogy az illető gép a gyártelep üzemére fordíttatik és a fekvőséggel oly kapcsolatban van, hogy egy könnyen nem távolítható el. Ez az intézet jelzálogleveleket, ipari kölcsönkötvényeket és vasúti kölcsönkötvényeket négy millió korona erejéig anticipando bocsáthat ki adott kölcsönök nélkül.

A živnostenska banka pro čechy a moravu vpraze Prágában 1909 augusztus 27-én jóváhagyott alapszabályai szerint ipari és építkezési (valószínűleg vasúti) kölcsönkötvények kiadásra, még pedig befizetett alaptőkéje (30 millió korona) háromszoros összege erejéig, van jogosítva.

A Centralbank der deutschen Sparkassen Prag, 1909 február 11-n jóváhagyott alapszabályai szerint bankkölcsönkötvényeket állami, községi és közadók behajtására jogosított testületek, vízsabályozási és rendezési társaságok és vasutak kölcsönei alapján bocsáthat ki; ipari hitelről az alapszabályokban nincsen intézkedés.

Ezek szerint ma az 1906-iki törvény alapján négy osztrák bankintézet foglalkozik ipari záloglevelek kibocsátásával. A kormány az illető alapszabályok jóváhagyásánál, úgy látszik, még nem jutott megállapodásra, mert pl. a Wiener Bank-Verein csak alaptőkéje erejéig (igaz, 300 millió korona), a prágai živnostenska bank alaptőkéje háromszorosa erejéig (tehát 30×3 azaz 90 millió korona), a cseh iparbank tizenkétszeres erejéig (tehát 15×12 , azaz 180 millió korona) és a Boden-Creditanstalt harminczszoros erejéig (tehát 75×30 , azaz 2250 millió koronát) bocsáthat ki bank kölcsön-

kötvényeket, természetesen nemcsak ipar-zálogleveleket, hanem községi kölcsönöket és kis vasúti kötvényeket is, sőt a Bodenkreditanstalt jelzálogleveleket is.

Az osztrák törvényről nagyon helyesen mondja Vas Ferencz igazgató: «Úgy látszik, az osztrák törvény egymagában véve igen czélszerű berendezkedést teremt meg arra, hogy a bankok a saját, tehát bankkölcsönkötvények kibocsátásával, iparvállalatoknál künnálló követeléseiket mozgósíthatják, és meg kell adni, hogy ekkép, a mennyiben elsőrangú bankintézetek jönnek tekintetbe, elsőrangú befektetési papir teremthető és hogy közvetve maguk az adósok is jobb viszonylatokhoz jutnak. De magában értetik, hogy a bankok nem köteleztetnek arra, hogy hosszúlejáratú hiteleket évtizedekre felmondási jog nélkül nyujtsanak. A hosszúlejáratú ipari hitelről magáról tehát ezzel a törvényt nem történik semmiféle gondoskodás.» Szóval Vas helyes fel fogása szerint nem a hosszúlejáratú ipari hitel van az osztrák törvény által szilárdabb alapra fektetve, azaz nem az iparról van gondoskodva, hanem a bankok követelései alakíthatók át a bankok tetszése szerint tőzsdeképes értékpapirossá.

Riesser tanár Berlinben az osztrák törvényt gazdasági tekintetben egyszerűen halvaszülött gyermeknek mondja, ha mindjárt jogászilag szükséges lett volna is és e szempontból finoman van meg szerkesztve. Azt a meggyőződését fejezi ki, hogy habár három bank, még pedig a legjobbak, melyeket találni lehetett, kapott is engedélyt ilyen fedezeti bankadóságok kibocsátására, ezen bankok részéről sohasem fog bankkölcsönkötvény (ipari czélokból) nagy mennyiségben kiadatni... ha pedig hasonló törvényt akarnának Németországban hozni, hangosan felemelné ellene szavát, mert már is elég az a nehézség, mely ma fennáll egy bank mérlegének megítélésénél azzal a sok decentralizálással és részesedéssel a belföldi és külföldi vállalatoknál, és nem kell azt még tetézni a fedezett bank-kölcsönkötvényekkel, melyek a legkülönbözőbb vállalatok alapján bocsáttatnának ki.

A középeurópai közgazdasági egyesületek 1909 óta behatóan foglalkoznak az ú. n. hosszúlejáratú ipari hitellel. A kérdést magát az időközben meghalt Hecht Félix, főkép a földhitel terén számos művével feltűnt közgazdasági író és bankigazgató hozta szőnyegre.

Hecht nézete szerint ma az ipari hitel a kereskedelmi hitel kaptafájára kezeletik. Ez a tény sok visszás következményre vezetett. Sok esetben az ipari hitelt egészen helytelenül szabják meg; megtagadták ott, a hol meg lehetett volna adni; megadták ott, ahol egészében vagy részében meg kellett volna tagadni. Ha a folyószámla osztály igazgatója hibát követ el és ebből a bank kárt szenvedett, akkor az ipari hitel állítólagos veszélyességének jelzését hangoztatták a kereskedelmi hitel állítólagos kisebb veszélyességével szemben... Tényleg az ipari hitel nem veszélyesebb, mint a kereskedelmi hitel, de a kereskedelmi hitel nyújtása nagyobb technikával és szakismerettel kezeletik.»

Hecht Felix (Mannheim) a középeurópai német közgazdasági egyesületnek 1908 szeptember 15-én Mannheimban tartott közgyűlésén a hosszúlejáratú ipari hitel kérdését a középeurópai gazdasági egyesületek figyelmébe ajánlta és ez alkalommal az ügyet bő előadásban előterjesztette. Előadásában ő az utolsó gazdasági válságnak (1907) okát részben abban találja, hogy az ipari hitel viszonyai a bankokkal szemben nincsenek megfelelő módon rendezve és válságos időben a bankok hirtelen megszorítják, korlátozzák, vagy teljesen elvonják a hitelt az iparvállalatoktól s így őket gazdaságilag a legkellemetlenebb helyzetbe hozzák. Áll ez főkép az iparvállalatoknak nyújtott olyan hitelekéről, melyek az iparvállalatok befektetéseibe vannak elhelyezve, s melyek ép ez oknál fogva könnyen nem értékesíthetők, illetőleg vissza nem fizethetők, hanem a befektetések természete szerint hosszabb időn át törlesztetnének. Szóval a hosszúlejáratú hitel az iparnál is megkíván olyféle rendezést, melynél a felvett tőke visszafizetése a tőke hováfordításának természetével megfelelően részletekben hosszabb időben legyen lehetséges. És a miként sikerült a földhitel számára

a jelzálogi kölcsönök intézményes szervezetével a földbirtok igényeit helyes mederbe terelni: úgy kellene gondoskodni egy erős és alkalmas pénzintézet megteremtésével arról, hogy Németország iparvállalatai (kivált az ú. n. középerős vállalatok) bármikor újabb befektetéseikre kölcsönkötvények útján nyerhessenek megfelelő tőkéket. A tőkét befektető közönség és a tőkére szoruló iparvállalat egymásról ép úgy nem tudna semmit, mint ma a jelzáloglevelet vásárló nem tudja, melyik földbirtokos telkére adja pénzét; az ipari kölcsönkötvényeket kibocsátó bank volna az a cég, mely épúgy, mint ma egy jelzálogbank a földbirtoknál, vizsgálata tárgyává teszi a kölcsönkötvény kibocsátására alkalmas iparvállalat hitel és gazdasági erőit, és hozza piacra nem az iparvállalat, hanem az ő ismert cége és neve alatt a kölcsönkötvényeket. Ezek a kötvények tehát helyes szervezet mellett ép oly egytermészetű értékpapirossá válnának, mint ma a záloglevelek és az elszórt tőkét épúgy terelnék az ipar szolgáltatába, mint ma a záloglevelek a földbirtok rendelkezésére terelik.

Hecht a hosszúlejáratú ipari hitelre, illetőleg azon hitelviszony rendezésére a következő alapelveket állítja fel: 1. a hosszúlejáratú ipari hitel legyen járadékhitel (Annuitätenkredit.) A járadékrendszer természetes következménye a kölcsön fel nem mondható voltának. Ez ki nem zárja annak lehetőségét, hogy a járadék által törlesztett adósságrészlet később alkalmas feltételek mellett új kölcsön által ne helyettesíthessék. — 2. Az iparvállalatok sajátságából következik az, hogy a hosszúlejáratú ipari hitel gyorsabban törlesztendő, mint a földhitel, míg a mezőgazdaságban az üzemnek bizonyos állandósága mindig szükséges, az iparban kitapasztalt találmányokhoz és megváltozott munkamódszerekhez át kell térni. Sőt maguk az iparvállalatok kénytelenek új módszerek kipróbálásával foglalkozni, gyakran tetemes összegek áldozatával. Ép ezért az ipari hitel nem terjedhet évtizedekre, hanem ellenkezőleg törlesztése rövidebb időszakra, 15—20 évre szorítandó, mely egyes esetekben még 10 évre is leszállítandó. — 3. Ezen fontos kérdésnél nem szabad szem előtt tévesztetni azt, hogy minden ipari részvénytár-

saságnál a kölcsönkötvényes tőke számára bizonyos erősít-
 vényyszerű alapok: a részvénytőke, a tartalékok, védelmül
 szolgálnak. Hosszúlejáratú ipari hitelnél mindenestre meg-
 vizsgálándó, milyen arányban áll a kötvényes tőke az
 alaptőkéhez és a tartalékokhoz. Általános szabályt azonban
 erre nézve nem lehet felállítani. — 4. A kölcsöneket nyújtó
 központi intézet nem szorítkozik meghatározott iparokra,
 hanem kölcsöneit különböző vállalatokra osztja meg. Ezzel
 a kockázat is megóvatik. Egyes iparágban jelentőséges for-
 dulat állhat be, sőt hanyatlás mutatkozhatik, holott vala-
 mennyi többi iparágban nem kell hasonló viszonynak be-
 állania. A kockázat megosztlása azáltal is történik, ha az
 intézet működése földrajzilag is nagyobb területekre terjed. —
 5. Figyelembe veendő, hogy a hitel nem jár oly vállalatok-
 nak, melyek még csak keletkezőben vannak, hanem olya-
 noknak, melyek már feunállnak és a jövedelmezőség állapo-
 tában vannak. — 6. Csak oly vállalatok részesülhetnek
 hitelben, melyek gépezeti berendezésükben és szervezetük-
 ban a technika legújabb követelményeinek megfelelnek; ez
 azonban nem zárja ki azt, hogy ép a hosszúlejáratú hitel
 ily természetű berendezkedésre ne fordíttassék. — 7. Ezen
 hosszúlejáratú hitel első föltétele, hogy az illető vállalatok
 megbírálására alkalmas kereskedelmi és technikai személyzet
 álljon rendelkezésre.

Hecht előterjesztését mindjárt a mannheimi közgyűlé-
 sen Pechmann báró, a bajor kereskedelmi bank (München)
 igazgatója erősen megtámadta. Kifejtette, hogy az ipar, «ha
 hitelre érdemes, ritkán nélkülözi a szükséges hitelt... Sok-
 kal inkább fordul elő az, hogy az iparnak indokolatlan
 hitelt nyujtanak, mintsem hogy indokolt ipari hitel megta-
 gadtatott volna.» A mennyiben csak félig van állandó érték
 valamely ipari vállalatban, az már most is hosszúlejáratú
 hitelben részesül. Különben központi intézet felállítását
 ipari kölcsönkötvények kibocsátására azért tartja czélszerűt-
 lennek, mert a megfelelő gazdasági és jogi fedezetet az
 iparvállalatokban oly biztonsággal, mint ez a jelzálog-
 levelek számára a földbirtoknál történik, megtalálhatónak
 nem hiszi.

A kérdést a magyar és német, osztrák közép-európai egyesületek 1909 május 18-án tartott konferenciáján behatóan megvitatták, a mikor Vas Ferencz, a pesti kereskedelmi bank igazgatója, terjedelmes és mély tapasztalattal bővelkedő előadásban kifejtette azon álláspontját, hogy a közgazdaság és a bankügy mai fejlődésében a Hecht-féle pénzügyintézetre vagy a hosszúlejáratú ipari hitel törvényhozási szabályozására szükség egyáltalában nincsen. Nézete szerint «a hosszúlejáratú ipari hitel szervezetének tágitása sem nem szükséges, sem nem czélszerű, sem meg nem engedhető.» Fejtegetéseit minden tekintetben helyeselte és újabb érvekkel támogatta a hitelügy irodalmában kiváló író, dr. Riesser tanár (Berlinben) és a többek közt furesának találja, hogy akkor, midőn Németországban $2\frac{1}{2}$ milliárd márka erejéig iparvállalatok kölcsönkötvényei már forgalomban vannak, még egy külön pénzügyintézetnek a megteremtését tartják szükségesnek további kötvények kibocsátására. Báró Hatvany Deutsch Sándor szintén ellene nyilatkozott a kérdés lényegének és a közgyűlés figyelmét arra fordította, hogy ily úton a takarékbetétek állami védelemmel eltereltetnek állami kölcsönöktől, a mi közgazdasági szempontból nem helyes.

A súlyos érvek hatalma a berlini közgyűlést egy meglehetősen lanya határozatra birta, e szerint «tekintettel azon visszásságokra, melyek a gyakorlatban a hosszúlejáratú ipari hitel nyújtásánál mutatkoztak, a közgyűlés szükségesnek és a közép-európai közgazdasági egyesület sürgős feladatának tartja annak megvizsgálását, vajon lehet-e a visszásságokon segíteni s milyen gyakorlati és törvényhozási eszközökkel.»

* * *

Az ipari hitel kérdésével Magyarországon tüzetesebben foglalkozott a Gyárosok Országos Szövetsége, melynek igazgatója, Hegedüs Loránt, az ipari hitel kérdését a takarékpénztárak ügyével hozná szerves kapcsolatba. Nézete szerint az országban az ipar fejlesztése — a törvényhozás intézkedéseinek és a kormány törekvéseinek ellenére — azért nem halad elég gyorsan, mert az ipar számára nem áll kellő hosszúlejáratú hitel rendelkezésre. Hegedüs tehát Hecht-

től eltérőleg a hosszúlejáratú iparhitelt nem csak az életben bevált iparvállalatok további gyarapítására, hanem már alapításukra kívánná igénybe venni s felveti azt a kérdést, «lehetséges-e organikus módon összeköttetésbe hozni a Magyarországon tényleg meglevő magántőkéket, hogy egyrészt az állami kedvezményekkel együtt, másrészt az állami kedvezményekkel becsalogatott külföldi tőkével együtt és harmadsoron önmagukban az ipari vállalkozás táplálására szolgáljon». Tekintettel arra, hogy a nálunk egész sajátos módon fejlődött takarékpénztárak, még pedig számra (1906. évben) 891 pénztár 408 millió korona sajáttőkével, 2681 milló kor. takarékbetéttel és 408 millió korona folyószámla betéttel a magántőke elhelyezésének fő edénye, azt hiszi, hogy ennek a nagytőkének egy részét az ipari vállalatok felé kellene terelni, még pedig akkép, hogy ép úgy, mint «a magyar takarékpénztárak központi jelzálogbankja» a takarékpénztárak működési kerületeiben a földbirtokra adott kölcsönöket egységes záloglevelek kibocsátásával hozza érvényre, illetőleg ezen az úton szerzi meg a szükséges tőkét: — így kellene egy központi intézet által az illető takarékpénztárak kerületeiben létesítendő vagy működő iparvállalatok számára a szükséges hitelt ipari kötvények kibocsátásával biztosítani. Ez úton az illető kölcsönöket háromszoros fedezet biztosítaná: 1. a kölcsön tárgya, 2. a vidéki intézet alaptőkéje és tartaléka, 3. a kötvénykibocsátó intézet alaptőkéje, biztosítéki alapja, illetőleg tartalékai. Az ezen központi intézet által kibocsátandó kötvények 30—35 év alatt törlesztetnének és 5%-ot kamatoznának. Hogy azonban ez a szervezet létesüljön, mindenekeelőtt törvénnyel kellene szabályozni az efféle kötvények kibocsátásának módzatait épúgy, mint szabályozta annak idején a jelzálogkölcsönkötvények ügyét a magyar törvényhozás, és a miként szabályozta a bankkötvények ügyét az osztrák törvényhozás 1905 december 27-én.

A gyárosok országos szövetsége 1909 november 18-iki ülésében tárgyalta a kérdést. Határozottan ellene nyilatkozott itt is báró Hatvany Deutsch Sándor és Vas Ferencz igazgató, ki a középeurópai közgazdasági egyesület közgyü-

lésén kifejtett álláspontját a gyárosok előtt is részletesen előadta és többek közt kárhoztatta azt a véleményt, hogy iparos záloglevelek kibocsátása által ipari vállalatok alapítása nyerjen támogatást, még abban az esetben is, ha általánosságban a szövetség az ipari kötvények kibocsátása mellett foglalna is állást; az iparfejlesztésre vonatkozó intézkedések keretében egyenesen meg kellene tiltani a kötvények kiállítását mindazon vállalatoknak, melyek még nincsenek abban a helyzetben, hogy több évi fennállás után évi rentabilitásukat bebizonyították. Mellette felszólaltak Szana Zsigmond (a ki külön előterjesztésben is kifejtette nézeteit), báró Herczog Péter, Lichtenstein József és Schreiber Endre. A szövetségi tanácskozás itt is a bizottság kiküldésének «Succès d'estime»-jéhez vezetett, a mennyiben elhatározták, «hogy Magyarország iparának fejlesztése érdekében a hosszúlejáratú hitel szervezése életkérdés és ennek a törvényhozás útján való szabályozása elkerülhetetlenül szükséges. A kérdés részletesebb tanulmányozását a nagy választmány szükségesnek tartja és felhatalmazta az igazgatóságot, hogy erre a célra saját belátása szerint bizottságot küldjön ki.»

Mennyire tájékozatlan a magyar ipar állásáról Szana Zsigmond, a ki a hosszúlejáratú ipari hitel érdekében a Gyárosok Országos Szövetsége elé emlékiratot terjesztett, kiténik abból is, hogy előterjesztésében a többek közt azt mondja: 1907. évben az iparvállalatok, melyek részvénytársasági alapon működtek, 682·3 millió korona befektetést mutatnak ki; «ezzel szemben ezen vállalatok részvénytőkéje 543·5 millió korona. Ime tehát 468 magyar iparvállalat képe! Száznegyven millióval többet investáltak, mint a mennyi saját tőkével rendelkeztek és biztosra vehető, hogy a magán- (egyéni) vállalatoknál a kép még rosszabb!» Hát a ki így ismeri a hazai ipart, az ne szóljon róla. Hazai ipar-részvénytársaságaink jól megvetett alapokon állanak; mert 1907. évben a 468 társaság 543·5 millió alaptőkéen kívül 65·5 millió korona tartalékot, 196·5 millió értécsökkenést és 44·6 millió egyéb tartalékot mutat ki; tehát a 682·3 millió korona befektetéssel szemben 850 millió korona saját tőke áll ren-

delkezésre, a mi semmiesetre sem szomorú és nem teszi indokolttá azt a panaszt, hogy hazai iparunk számára nem áll kellő tőke vagy hitel rendelkezésre. Voltak a magyar iparnak is válságos napjai, mint a milyenek bármilyen országban elő szoktak fordulni; ezeket a válságokat a részvény-vállalatok alakjában működő iparok szerencsésen túléltek és mai állapotuk erősnek és megszilárdultnak, nem pedig szomorúnek mondható.

A gyárosok országos szövetségében a hosszúlejáratú ipari hitel kérdésének tárgyalásakor utalás történt egy 1908. évben hozott francia törvényre, mint a mely alapot nyújtana a hosszúlejáratú ipari hitel kifejlesztésére. Nem tekintve azt, hogy — mint Vas Ferencz igazgató helyesen megjegyezte — Franciaországban ipari czélokra kölcsönkötvények nagy mennyiségben adattak ki még a törvény meghozatala előtt, ez a törvény «loi relative à la vente et à nantissement des fonds de commerce», a francia transfert et enregistrement magánjogi rendszerének továbbképzése és kereskedelmi vállalatok forgalmának és lekötésének jogi biztosítását a belajstromozás által szabályozza. Miképp fog ez a rendszer a hitel-életre hatni és vezet-e a hosszúlejáratú iparhitel szervezésére, ez a jövő titka. Célja és szelleme ennek a törvénynek semmikép sem a hosszúlejáratú hitelnek újabb berendezése.

Nem tartjuk valami különösen szerencsés megoldásnak a hosszúlejáratú ipari hitelnek a takarékpénztárak rendezésével való kapcsolatba hozását. Ezt Vas Ferencz igazgató a Gyárosok Országos Szövetségében nagyon jól kifejtette. Miután azonban a takarékpénztárak ügye minden alkalommal tárgya szokott lenni a tervezeteknek, jó lesz ezúttal azzal a tervvel, mely szerint ők a hosszúlejáratú ipari hitel megteremtői lennének, foglalkoznunk. Takarékpénztáraink sajátságos fejlődése magával hozta sajátságos állapotukat. Teljesen igaz az az elmélet, hogy jól vezetett bank (vagy takarékpénztár) a betétek gyümölcsöztetését nem helyezheti el hosszúlejáratú kölcsönökbe, főként nem jelzálogkölcsönökbe; a gyakorlat nálunk mégis azt igazolja, hogy takarékpénztáraink pénzeik nagy részét jelzálogban helye-

zik el. Nálunk szokássá vált a megszerzett és megtakarított tőkét takaréktárba helyezni; nemcsak a kisember, hanem, főleg vidéken, a vagyonos ember a tőkeelhelyezésnek legbiztosabb módját a takarékpénztárakba való letételben látja; hiába fejlődött az állami kölcsönök ügye, a községi kölcsönök, a jelzáloglevél, a részvénytársaságok ügye; értékpapírokba való tőkeelhelyezés nálunk nem népszerű; szívesebben nyugszik meg legtöbb ember, ha pénze a takarékpénztárban csak $3\frac{1}{2}\%$ -ot kamatoz, semhogy $4-6\%$ -ot kamatozó értékpapírokat vásároljon. Míg a francia nép «rentier» szeret lenni, és mihelyt csak 100 francot összekuporgat, vesz magának «rente»-ot, addig népünknel a takaréktári betét az ideál, mely után tőkeelhelyezésnél törekszik. És ez a tőkeelhelyező roppant conservatív; nem bizalmatlan, ott hagyja takarékkifilléit kamataival együtt válságos időkben is, csak ha múlhatlanul szüksége van pénzre, s akkor is mintegy röstelkedve vesz ki pénzt. Ezért takarékpénztáraink történetében alig fordul elő a betevők rohama (run) betéteik kivételére és a betevők bizalmatlansága ritkán zavarja a takarékpénztárak igazgatóságát. A magyar betéteknek ez a természete magával hozza azt, hogy a betett takarékpénzek elhelyezése is arra az alapra fektethető, mely hosszabb idejű kölcsönök adását engedi meg és mint-hogy gazdaságunk alapja a föld, jelzálogi kölcsön minden vidéken keresett, takarékpénztáraink egyik főüzlete a jelzálogi kölcsön, még pedig mindkét alakjában, a záloglevelek kibocsátásában ép úgy, mint az egyszerű telekkönyvi bekebelezésben.

Természetes, hogy a tőke központosítási törekvései folytán vidéki takarékpénztáraink a fővárosi vezetőbankok felé húzódnak és ezekkel a bankokkal szoros kapcsolatba akarnak jutni, már csak abból a szempontból is, hogy az általuk leszámított váltókat még egyszer leszámítolhassák és ezen az úton újabb forgalmi tőkéhez jussanak. Ezen központosítási törekvésnek egyik egészséges szüleménye a magyar takarékpénztárak központi jelzálogbankja, mint részvénytársaság, 20 millió korona alaptőkével. Egy ilyen központosított intézetet meg lehetett teremteni, mert a jel-

zálogi üzlet természete az egész országban egységes és egyenlő elvek szerint kezelhető. A földbirtok megbecslése, mint a jelzálogüzlet alapja, leszámítva a rendelkezésre álló kataszteri becsléseket, ismeretes elvek szerint történik és a takarékpénztárak eddigi üzletében rendszeres volt.

Egészen más egy központi intézetnek a takarékpénztárak segítségével leendő megteremtése hosszúlejárátú ipari hitel nyújtására, vagyis egy ipari zálogleveleket kibocsátó bank létesítése. Hosszú lejárátú ipari hitelt eddig a takarékpénztáraink nem nyújtottak, és így az ily hitel alapjának megítélésére eddig tapasztalatokat nem szereztek; eddigi működésük tehát központosítandó üzletre okot és alapot nem szolgáltat. Gyakorlatuk a hosszú lejárátú ipari hitel nyújtásában nincs, ez az üzlet reájuk nézve egészen új volna. De nem is található meg náluk ezen hitelág kezelésére a szükséges képesség. Közreműködésüket két irányban kellene igénybe venni egy esetleges központi intézet részéről, és pedig először az illető hitelt kereső gyár hitelének megállapításánál és másodszor a kibocsátott záloglevelek elhelyezésénél. A mi az elsőt illeti, egy fennálló gyár hitelképességének megítélésére és ilyen gyár értékének megállapítására — mert hiszen egy még csak alapítandó gyár életrevalóságának és leendő felvirágozásának megítélése nem szükséges, mert az ipari záloghitelnek nem szolgálhat alapjául — vidéki takarékpénztáraink a dolog természete szerint alig képesek; ismerhetik a gyár tulajdonosát, talán összekötéseit és üzleti viszonyait, de a gyár technikai értékéről számot adni nem tudnak; erre a központi intézet becselői sokkal képzetebbek, mint egy vidéki takarékpénztár tisztviselői kara, a ki gyári ügyekkel talán sohasem foglalkozott. Az ipari záloglevelek elhelyezése pedig nálunk a vidéken, a hol értékpapirokba való tőkeelhelyezés nem ismeretes, legfőljebb helyi patriotizmus útján volna lehetséges, már pedig erre nagyobb tőke elhelyezésekor számítani nem szabad. Hogy maga a takarékpénztár a nála betett tőkéket helyezze el ipari záloglevelekbe, ezt talán mégsem tanácsolhatják takarékpénztárainknak még azok sem, a kik a hosszúlejárátú ipari hitel szervezését takarékpénztáraink útján kívánják.

Ha ezenkívül figyelembe vesszük, hogy legrosszabb esetben, a mikor a kölcsönző iparvállalat a kölcsön kamatait és a törlesztési részleteket pontosan meg nem fizeti s így a hosszúlejáratú hitelt nyújtó (vagy az azt közvetítő) takarékpénztár igényeinek végrehajtásához kénytelen nyulni: akkor látjuk csak azt a veszélyt, mely a takarékpénztárakat az efféle szervezetből érhetné. Ismeretes, milyen nehézségek keletkeznek már a házakra adott kölcsönöknél; mily súlyos teher a takarékpénztárakra rossz időkben — a mikor a házak eladása nehéz — a rossz adósházak kezelése. Milyen volna a helyzet hasonló esetben, ha egy szövőgyárat, gőzmalmot, vasöntőt vagy más gyárat kellene a takarékpénztárnak kezelni addig, míg az efféle vállalatok eladhatók. Ne bántsuk a hosszúlejáratú ipari hitel eszméjével takarékpénztárainkat és hagyjuk őket fejlődni abban az irányban, a melyben eddig is közgazdaságunk javára működtek.

★ ★ ★

Szükséges-e a hosszúlejáratú ipari hitel okából nálunk külön törvényhozási intézkedés? Ha nézzük e kérdésnek más országokban való fölvetésének okát, azt találjuk, hogy Ausztriában a bankkölcsönkötvényekről szóló törvény mintegy mellékesen szabályozta az ipari záloglevelek kibocsájtásának kérdését és a törvény főczélja a községi kötvények, kisvasutak kötvényeinek és a talajjavítási kötvények ügyeinek rendezése. Mindezek a kölcsönkötvények a törvény hozatala előtt is forgalomba jöttek, de minden egyes kötvény kibocsátásakor külön kormányhatósági engedély volt szükséges, miután Ausztriában a részvénytársasági ügy még mindig engedélyezési rendszer szerint kezeltetik. Jövőre ha valamely bank alapszabályaiban a kormány a bankkölcsönkötvények kibocsátására megadta az engedélyt, a külön esetben valamely község, kisvasút, talajjavítás vagy gyár czéljaira adott kölcsön alapján kibocsátandó kötvényekre nézve nem kell külön kormányengedély, hanem a minden banknál amúgy is alkalmazott kormánybiztos megvizsgálja, megfelel-e a kölcsön a törvény és az alapszabályok határozatainak és azután ellenőrzi a bank további eljárását.

Bankkölsön-kötvények azonban az iparosvállalatnak csak jelzálogi vagy készpénz és értékpapírok letétele mellett bocsájthatók ki.

Németországban eddig a hosszúlejáratú hitel igen sokszor kölcsönkötvények útján szereztetett meg. Előmutatóra szóló kölcsönkötvények kibocsátása kormányengedélytől függ. Ép ezért a kölcsönkötvények rendszerint névreszólók, de rendeletre állítottak ki és a kibocsátó bank hátiratával láttatnak el, miáltal tényleg az előmutatóra szóló kötvény természetével rendelkeznek, azaz formaság nélkül forgalomba hozhatók; a német üzleti világ a kölcsönkötvényeknek ezt a módját azért választotta, mert ehhez nem kell kormányengedély. Németországban ma legalább 2 milliárd márka összeg erejéig vannak ipari vállalatok kölcsönkötvényei forgalomban. Miután azonban a német tőzsdetörvény szerint ily kötvények tőzsdén csak akkor jegyezhetők, ha legalább 1 milló márka erejéig bocsátatnak ki, a kisebb kölcsönök számára a kölcsönkötvényeknek ez a módozata nem nyújthat alapot kölcsönfölvételre. A mint maga Hecht mondja Berlinben tartott beszédjében: «Nagyiparunkon a nagy bankok már uralkodnak, a mennyiben egyes nagy iparok nem uralkodnak a bankok fölött; középiparunk a bankok mostoha gyermeke, többszörösen félreismerve és nem méltatva, egészen hitelnélküli, nem természeténél fogva, hanem egyszerűen azért, mert számukra a nagy bankoknak nincs idejük, a kisbankoknak pedig nincsen pénzük.» Így merült fel az az eszme, hogy a középipar számára nem egyéni alapon, hanem egy külön bank tevékenysége útján legyenek iparkölcsön-kötvények kibocsáthatók és egy erős központi intézet megteremtése hozatott szóba. De ezen eszme legalább bankkörökben nem talál pártfogásra.

Nálunk a közép európai közgazdasági egyesület tárgyalásai adtak alkalmat a kérdés tanulmányozására.

Nálunk eddig az iparvállalatok törlesztéses kölcsönöket, ha találkozott bank, mely a kötvények kibocsátására vállalkoztak, minden akadály nélkül felvehettek, illetőleg piacra hozhattak. Közgyűlési határozattal vagy alapszabályaikban egészen szabadon rendelkeznek. A közönséggel szem-

ben külön fedezeti alapot nem szolgáltatnak, a kötvények hitelképessége egyedül üzleti hírukban és azon bank vonzóerejében fekszik, a mely bank a kötvényeket piacra hozta. Így a Ganz és Társa vasöntő- és gépgyár részvénytársaság kölcsönkötvényeiben nem mond mást, mint hogy «a kamatozás- és beváltásért összes bevételeivel s összes ingó- és ingatlan vagyonával kezeskedik»; azonkívül biztosítja a kötelezvény birtokosát arról, hogy ezen kölcsön teljes visszafizetése előtt jelzálogkölcsönt nem vesz fel. A részvénytársaság villamos és közlekedési vállalatok számára a kötvények kamatoztatásáért és törlesztéseért összes jövedelmével, az általa alapított vagy megszerzett villamosvasúti és közlekedési vállalatoknak az ő birtokában levő részvényeivel és minden egyéb ingó és ingatlan vagyonával felelős. Szóval semmi külön fedezet nem biztosítatik és más hitelezőkkel szemben a kötvények birtokosainak semmiféle előjoga nincs.

Gyárak és iparvállalatok törvényeink szerint szintűgy nem szolgálhatnak a jelzáloglevelek kibocsátási alapjául, mint Ausztriában vagy Németországban.

A záloglevelek biztosításáról szóló 1876:XXXVI. t.-cz. 18. §-a szerint «iparüzésre rendelt épületek és bányák a záloglevél-üzletben jelen törvény hatályba lépte után jelzálognak el nem fogadhatók.» Törvényünk, ép úgy mint a hasonló osztrák és német törvények, a jelzáloglevelek szilárd hitelét nem akarta azáltal gyöngíteni, hogy a földbirtok értékének természetével nem egyenlő gyári értékek a jelzáloglevelek alapjává váljanak. Az ipar leghőbb pártolói sem fogják tagadni azt, hogy míg a föld rendes körülmények közt értékében nemcsak állandó, hanem a közgazdaság általános törvényei szerint fokozatosan emelkedik — egy gyár értéke nem magában, hanem mindenekeelőtt vezetőjének kereskedelmi és technikai képességében, erélyében és munkakedvében, valamint az üzleti viszonyokban és körülményekben fekszik és így első sorban legalább is az illető személytől függő, tehát nem állandó viszonyban fekszik és a gyár maga csak annyiban nyújt biztos alapot, a mennyiben fekvőbirtokot képvisel, a mi pedig legtöbb esetben egy gyári vállalat értékének csak csekély része.

Kérdés már most az, kibocsáthat-e egy bank a ma fennálló törvények értelmében nálunk ipari zálogleveleket, vagyis nyújthat-e kölcsönöket ipari vállalatoknak, a mely kölcsönök alapján az illető iparvállalat megnevezése nélkül bankkölcsönkötvények, akár ipari záloglevelek néven is forgalomba hozhatók. Részvénytársasági törvényünk (a kereskedelmi törvény) ezt nem tiltja, és ha valamelyik bank ipari zálogleveleket a mondott alapon forgalomba akar hozni, ezt az üzletet alapszabályaiban tetszés szerint szabályozhatja. Ha bankjaink az efféle névtelen és csak saját czégükkel fedett ipari záloglevelek kiadásától tartózkodtak és a hosszúlejáratú hitelt legtöbb esetben csak akkor adják az iparvállalatoknak, ha az efféle vállalatoknál mint főrésztvényesek különben is érdekelve vannak: akkor ennek benső és természetes oka mélyebben fekszik, mint törvényes intézkedések hiányában. Ha egy törvény — mint a magyar kereskedelmi törvény — a banküzletet teljesen az élet szabad fejlődése szerint engedi működni és a bankjegy, valamint a jelzáloglevelek kibocsátásán kívül minden más üzletre nézve a bank teljes és független akaratát engedi érvényesülni: — akkor ne kíváncsozzunk megszorító törvényes intézkedések után, ha más országok más alapon álló törvényes intézkedései esetleg az ipari záloglevelek okából külön rendszabályokat hoztak. Ne akarjuk hiteli életünket korlátozó intézkedésekkel megszorítani, azért, mert másutt az efféle megszorítás az ottani törvény kitégítését jelenti.

És miben állhatna az ipari záloglevél ügyének törvényes szabályozása?

Első sorban egy külön pénzüintézet felállításában, mely ipari záloglevelek kibocsátására kizárólag jogosíthatná. Az efféle intézkedés annyira ellenkezik a magyar törvényhozás szellemével és annyira sértené az eddig fennálló és működő bankok érdekeit, hogy erről komolyan szólni sem lehet. Szabadalmazott bank felállítása, vagy valamely üzletnek csak egy bank által való gyakorlása, jogrendszerünkkel ellenkezik.

Nem marad tehát más hátra, mint hogy az ipari záloglevelek üzlete ép úgy szabályoztassék, mint a jelzáloglevelek ügylete szabályoztatott és hogy ez az üzlet esetleg a

kormánybiztosok felügyelete alá helyeztessék; szóval azt, a mit ma a bankok szabadon, tetszés szerint tehetnek, az jövőre a kormány folytonos ellenőrzése mellett legyen csak lehetséges. És ki hiszi el azt, hogy az az ügylet, mely ma egészen szabadon és függetlenül gyakorolható és eddig mégsem volt szokásban, azonnal legnagyobb kedvvel fog üzetni, mert a kormány gátolja szabad mozgásában és kormányfelügyelet alá kerül? Nyújt-e a kormány beavatkozása bármi tekintetben előnyt akár a banknak, akár az ipari vállalatnak, akár a kötvények birtokosainak? A banknak nem, mert annak üzleteit korlátozza; nem az iparosnak, mert ellenkezőleg annak hitelét rontja, arra kötelezván a bankot, hogy kölcsönét az iparvállalatra telekkönyvileg bejegyeztesse; nem a kötvénybirtokosnak, mert az a papiroson fekvő jog, hogy a bank bizonyos vagyoni álladéka kizárólag a kötvénybirtokosok javára szolgál a gyakorlatban, alig érvényesíthető, és sokkal többet ér egy erős bank független hitele a kölcsönkötvények megítélésénél, mint kisebb bankoknak törvény által korlátozott és kormánybiztos által ellenőrzött működése.

Hitelügyünk fejlesztésére a szabad tevékenység eddig jótékony hatású volt, ne zavarjuk meg további fejlődését mesterséges és idegen talajban kikelt, de eddig még gyakorlatilag be nem vált intézkedésekkel.

MATLEKOVITS SÁNDOR.

EGYETEM-ALAPÍTÁS.

A trónbeszéd, melylyel a király az országgyűlést megnyitotta, a következő kijelentést tartalmazza: «Új egyetemek felállításának előkészítése is sürgős feladat lesz.» Ezzel tehát a jelenlegi kormány is magáévá tette az előző kormány azon szándékát, hogy egyetemet alapít. Időszerű, hogy a kérdéssel e folyóirat is foglalkozzék. A *Budapesti Szemlé*-nek régi hagyománya, hogy a felső iskolai oktatást figyelemmel kíséri s magam is már több ízben közöltem itt e tárgyról dolgozatot.¹

A közvélemény az utolsó időkig nem mutatott nagy érdeklődést. Egyedüli kivétel volt azon időszak, a midőn Berzeviczy Albert nagyszabásu tanulmánya² a harmadik egyetem kérdését napirendre hozta, de az érdeklődés csakhamar újból ellankadt s csupán a versengő városok egy-egy felirata vagy küldöttsége mentette meg a teljes feledéstől. Pedig kétségtelen, hogy az egyetemek a művelődés legerősebb tényezői. Nagyon helyesen mondta Hunfalvy: «Felülről terjed a világosság» s ugyanígy nyilatkozott az egyetemi enquêten Csengery Antal is.³

Az egyetem-alapítással nem is azon szempontból kell foglalkozni, hogy egyik vagy másik város áldozatkészségét vagy más érdemeit jutalmazzuk, hanem egyesegyedül a cultura szempontja lehet irányadó.

Fennálló két egyetemünk a három főiskolai típus⁴ kö-

¹ *Francia, angol és amerikai egyetemek.* — *A harmadik egyetem.* — *Külföldi egyetemek.* — *A magyar egyetemek fejlődése a ki-egyezés óta.*

² *Közművelődésünk és a harmadik egyetem.* 1894.

³ Berzeviczy: *Beszédek és tanulmányok.* 416. o.

⁴ Paulsen: *Die Deutschen Universitäten.* 1902.

zül a németet követi. Az angol egyetem főcélja az általános műveltség és jó nevelés nyújtása. Ezen feladatuk elérésére korlátlan autonomiájuk van. A francia főiskolák a múlt században a gyakorlati szakképzést tartották szem előtt, míg a német egyetemet a tudományos kutatás és gyakorlati oktatás egyesítése jellemzi. Nincs okunk sajnálni, hogy Thun a budapesti egyetemet is porosz mintára alakította át s hogy ezen typust fogadta el a magyar törvényhozás is a kolozsvári egyetem alapításakor. A német egyetemek a politika s a tudomány terén bámulatos sikereket értek el. A német egységet a császárság megalapítása előtt azok képviselték, a német fegyverek dicsőségét azok készítették elő; a német ipar felvirágzásának s evvel a német birodalom anyagi jólétének forrása az egyetemi laboratóriumokban van s hogy a tudományok terén az egész világ mesterei, a fölött nincs nézeteltérés.

Nem csoda, hogy a másik két nagy cultur nemzet: az angol és különösen a francia, szemmel láthatóan arra törekszik, hogy felső oktatását a német egyetemek mintájára alakítsa át; Ausztria, Schweiz, Hollandia, Skandinávia, Oroszország főiskolái már eredettől a német typust viselik magukon.

Akkor tehát, a midőn Magyarországon újból egyetem-alapítás van napirenden, kétségtelen, hogy csak a német typusról lehet szó. Természetesen nem a külsőségekben, hanem a lényegben. Nem az a fődolog, hogy a facultások száma éppen négy legyen, hanem az a döntő, hogy az oktatás és a tudományos kutatás egyesítéséről történjék gondoskodás.

A német cultura fejlődésére s evvel a politikai fölény előkészítésére éppen annak volt döntő befolyása, hogy a nemzet fiatalságához, annak színe-virágához az ország legnagyobb szellemei közvetlenül szólottak. Az a tanszék, melyen Fichte, Hegel, Schleiermacher, Kant, Wolff, Ranke, Schiller, Helmholtz, Bunsen, Virchow ültek, szószék volt, melyről a felvilágosodás s a tudomány a nép széles rétegeibe behatolt. Ebhez a typushoz kell nekünk is ragaszkodnunk.

Csakhogy ma már más az egyetem-alapítás módja, mint régen.

A középkorban az egyetemeket a fejedelmek vagy városok pápai engedélylyel alapították. A tudomány művelése akkor az egyház körébe tartozott. A studium generale, a hogyan az egyetemeket eleinte nevezték, már akkor is egyuttal privilegatum is volt. A legrégibb német egyetem a prágai (1348), ezt követi a bécsi (1365) s a heidelbergi (1385); a legfiatalabbak a strassburgi (1872) s a münsteri, melyet csak e század elején (1902) emeltek egyetemmé. E félezred év alatt a mai német birodalom területén összesen 40 egyetemet alapítottak, de ma már csak a fele áll fenn, a többi felekezeti, társadalmi és politikai háborúk elseperték.

Minden egyes egyetem alapításának története a művelődés-történelem tanulságos fejezete. Bennünket azonban különösen érdekelhet a berlini és strassburgi egyetemek alapítása, valamint a francia egyetemek renaissancea.

A berlini egyetem alapítása arra az időre esik, a midőn Napoleon Poroszországot valósággal letörte. A tilsiti béke az ország egyik virágzó egyetemét elszakította. A megálázás, a szenvedés e korszakában Humboldt, ki tudós és államférfi volt egy személyben, emlékirattal fordult királyához, melyben arra utalt, hogy a magánember, az állam egyaránt helyesen cselekszik, ha akkor, midőn kedvezőtlen viszonyok sujtják, minden erejét összeszedi arra, hogy valami nagy, jótékony intézményt alkosson.

A király felkarolta az eszmét, megalapította a berlini egyetemet, annak bizonyosságául, hogy Poroszország nem adja fel hivatását, melyet eddig is betöltött, továbbra is a szellemi műveltség vezetője akar maradni s nem szakad el a többi német tartománytól, hanem azokkal eleven összekötésben óhajt maradni.

Ime a német egység gondolata.

Hogy a berlini egyetem első sorban tudományos intézmény lett, az Humboldt érdeme.

Napoleon politikai okokból 1808-ban a forradalom által eltörölt francia egyetemek helyére az Université impériale-t alkotta, mely az összes tanító intézményeket egy szervezetbe egyesítette s feladatul azt tűzte ki, hogy az

államnak megbízható hivatalnokokat neveljen. Ezzel szemben Humboldt alkotása a tudományos kutatás és a tanítás szabadságának otthona. A következmények Humboldtnak adtak igazat. A német egyetemek száz év alatt bámulatos jelentőségre tettek szert s ma a Német-birodalom legnagyobb kincsei. Humboldt emlékiratában kifejti, hogy az egyetemen a fő dolog a tudomány, a tanárok és tanítványok nem egymásért vannak, hanem a tudományért.

A király megértette hű tanácsadója intenióját s a cabinet rendeletében, melylyel az egyetem alapítását elrendeli, azt az alapelvet mondta ki, hogy minden szakmából elsőrangú embert kell megnyerni és megtartani az egyetem számára. Ez sikerült is a multban s jelenben egyaránt. Savigny, Hufeland, Fichte, Schleiermacher az 1810 őszen megnyíló egyetem tanári karának tagjai voltak s azóta Graefe, Dubois-Reymond, Virchow, Helmholtz, Hegel, Trendelenburg, Curtius, Mommsen, Treitschke a berlini egyetem díszai voltak. Megnyitásakor 24 rendszeresített tanszéke volt, ezeken kívül még 34 előadó; a hallgatók száma 256. Ma, száz év múlva a rendes tanárok száma 97, egyéb előadóké 416. A hallgatók összes száma meghaladja a 10,000-et.

Épen ilyen tanulságos a strassburgi egyetem alapítása is. Alig ért véget a francia-német háború, a birodalmi gyűlés már 1871 május 24-én elhatározta a strassburgi német egyetem alapítását. Két hóval később Bismarck Roggenbach volt badeni ministert bízta meg az új főiskola előkészítésével. 1872 május 1-én megnyílt az új egyetem. A kinevezett 60 új tanár legtöbbjének neve a Német-birodalomban s a külföldön egyformán jó hangzású volt. Hogy ez Roggenbachnak ilyen gyorsan és ilyen jól sikerült, abban nagy része volt Bismarck azon utasításának, hogy az alkalmas erők megszerzése céljából melyen belenyulhatott az államkincstárba. Az egyetem első évi költségvetése — a klinikák nélkül, melyek a polgári kórházban nyertek volt elhelyezést -- meghaladta az egy millió koronát.

Jellemző, hogy Vilmos császár a hallei egyetem kétszáz éves jubileuma alkalmával 1894-ben, tehát egy századdal a berlini egyetem alapítása után, azt emeli ki, mint a fő-

iskola legnagyobb érdemét, hogy felismerte az egyetemi oktatás és tudományos kutatás kölcsönhatásának fontosságát.

S ma ezt az elvet hirdeti a Németbirodalom 21 egyetemén 3500 előadó 60,000 hallgatónak!

Nagyon sok tanulságot meríthetünk a francia egyetemek sorsából is.* A világ legrégebbi, de egyszermind legifjabb egyeteme a párizsi. A XIII. században a párizsi püspök jóváhagyásával keletkezett (1215), de csakhamar emancipálta magát s a XV. század végéig páratlan virágzást mutat. Valóságos állam az államban s olykor a pápa, máskor a király pártjára áll. A következő századok a hanyatlás korszaka; a nagy forradalom már csak szinylődő egyetemeket talált s azokat el is törölte. A Napoleon által alapított Université de France magában foglalta az oktatás minden fokozatát.** Az intézmény élén a császár által kinevezett Grand maître áll, ugyancsak a császár nevezi ki a Conseil d'Université tagjait, a cél a szakoktatás. A restauráció alatt ugyan Royer Collard és Guizot tanácsára 1815 február 17-én rendelet jelent meg, mely a császári Université-t eltörölte s 17 Université regionale-t állított fel, de már pár nappal utóbb XVIII. Lajosnak menekülnie kellett s a visszatérő Napoleon kedvencz alkotását azonnal újból életbe léptette. A száz-napos uralom végeztével a királyság nem bántotta többé Napoleon intézményét, épen így megkímélte a juliusi kormány s annál inkább a második császárság. Csak a harmadik köztársaságnak sikerült a keretet szétbontani s Talleyrand, Condorcet, Guizot, Cousin tervét: az egyetemi rendszert helyreállítani. Tervszerű előkészítés után 1896-ban a francia kamara 518 szavazatával egyhanguan (!) elfogadta a törvényjavaslatot, melyet még Léon Bourgeois nyújtott volt be, de melyet csak Combes ministersége alatt emeltek törvénynyé. Ennek lényege az, hogy a már előzetesen csoportosított izolált facultásokat egyetemekké egyesíti, megadja a fegyelmi jogot s az egyetemeknek engedi át a tandíjat, a beiratási, a könyvtári és

* Louis Liard: *L'Université de Paris.*

** Louis Liard: *L'enseignement supérieur en France Paris.*

laboratóriumi illetekeket. A szakiskolai rendszer tehát száz év múltán egyetemivé alakult s az eredményes működést széleskörű autonomia s a párizsi egyetemen óriási anyagi eszközök biztosítják. Az állam, a főváros, a magánosok versenyeznek a köztársaság büszkeségének, «a tudomány leányának» kényeztetésében.

Az újjászületett legrégibb egyetem célja az oktatás és tudományos kutatás egyesítése, tehát a német typust veszi fel.

A magyar egyetemek nem dicsekedhetnek olyan multtal, mint a német vagy francia főiskolák, de azért nem lesz fölösleges, ha ezek alapítása körülményeit is újból emlékeztetbe hozzuk. *

A budapesti egyetem alapját Pázmány Péter 100,000 forinttal vetette meg. Az egyetem kezdetben egyházi jellegű volt, de Mária Terézia Diploma inauguraléja a királyi hatalom alá helyezte. Az egyetem harmadik korszaka az 1848. évi XIX. törvényezikkel kezdődik, mely a főiskolát a közoktatásügyi minster hatósága alá rendelte, a tanítás és tanulás szabadságának elvét kimondotta s a magántanári intézményt életbe léptette. Thunnak 1849 szeptember 30-án kelt szervezeti szabályzata porosz mintára készült s nagy részt még ma is alkalmazásban van. Az alkotmányos korszakban az egyetem ritka fejlődésnek indult. 1867/68-ban 40 nyilvános rendes tanáron kívül 34 előadó működött, a rendes hallgatók száma 1765 volt, a budget 255,000 forint s ebből az egyetemi alap majdnem 200,000 forintot fedezett, úgy hogy az állami hozzájárulás alig volt több 50,000 forintnál. 1898/99-ben a rendes tanárok száma már 79 volt, a többi előadóé 158, a rendes hallgatók száma 4873. A budget megközelítette az egy millió forintot, melyből az egyetemi alap csak a negyedét fődözte. 1908/909-ben a rendes tanárok száma 89, a többi előadóké megközelíti a 200-at, a hallgatók száma 6397. Az évi budget a klinikákkal együtt 5 millió korona. A beruházások összege a kiegyezés óta több mint 40 millió korona.

Másik egyetemünk még fiatalabb. Az 1872 : XIX. t.-cz. .

* A felső oktatásügy Magyarországon. 1896.

rendeli el a kolozsvári egyetem felállítását, a XX. t.-cz. pedig az első költségekre 60,000 forintot irányoz elő. A tanító-testület az első évben 37 rendes és 3 rk. tanárból állott, a hallgatók száma 234 volt. Ez egyetem fejlődése lassan indult meg, minek oka első sorban az volt, hogy az előadásokat ódon, alkalmatlan helyiségben tartották, a klinikák pedig a már akkor is nagyon kedvezőtlenül elhelyezett Karolina kórházban voltak. Az utolsó tíz év alatt azonban nagyon sok történt, A Wlassics ministersége alatt hozott beruházási törvény adta az első nagyobb lökést. Azóta a törvényhozás áldozatkészsége egy rövid évtized alatt pótolta negyedszázad mulasztását. Ma már 49 rendes tanáron kívül 54 előadó tanít, a hallgatók száma 2116, a budget pedig a klinikákkal együtt két és fél millió korona.

Egyetemeink ezen fejlődésében kétségtelenül a legnagyobb érdeme a közoktatásügyi ministerium egyetemi osztálya vezetőjének Tóth Lajos ministeri tanácsosnak van, ki bölcs előrelátással és önzetlen buzgósággal fáradozik két főiskolánk erősítésén.

Alig néhány év múlva a kolozsvári egyetem megnyitása után felmerült a harmadik egyetem alapításának eszméje. A pozsonyi jogakadémia tanári kara Deák Ferencz halálának benyomása alatt fölíratot intézett Trefort akkori vallás- és közoktatásügyi ministerhez s kérte, hogy a haza bölcse emlékére az akadémiát egyetemmé fejlessze. Trefort melegen felkarolta az eszmét s 1880-ban a király is beleegyezését adta a további lépéseknek alkotmányos úton való megtételére.** Alig jutott Trefort szándéka köztudomásra, Kassa és Szeged is jelentkeztek. Kassa a képviselőházhoz fordult, mire a Ház közoktatásügyi bizottsága is foglalkozott e kérdéssel. A bizottság a kérdés tanulmányozására enquête-ot hívott össze, melyben a budapesti egyetem tanárai

* Berzeviczy: *Beszédek és tanulmányok*. II. 355. o.

** "... hogy egy harmadik — esetleg Pozsony szabad királyi városban — fölláltatandó magyar királyi tudományegyetem létesítésére nézve a még szükséges bővebb tanulmányok után a további lépéseket alkotmányos úton megtehesse." Ez tehát felhatalmazás s nem döntés.

is jelentékeny számban részt vettek. A közoktatásügyi bizottság a harmadik egyetem felállítása mellett foglalt állást, bár az enquête-n a vélemények még megoszlottak volt. Trefort 1885-ben a törvényjavaslatot ministertanács elé is vitte. Itt azonban az ügy megakadt. Trefort utódai: Csáky Albin, Eötvös Lóránd a harmadik egyetem felállításának idejét akkor még nem találták elérkezettnek.

1894-ben jelent meg Berzeviczy Albert többször említett tanulmánya: *Közművelődésünk és a harmadik egyetem*, melyben a leghatározottabban állást foglal a harmadik egyetem felállítása mellett. A midőn Berzeviczy tanulmányát e folyóiratban ismertettem, azon meggyőződésnek adtam kifejezést, hogy még nem érkezett el az idő a harmadik egyetem felállítására. Akkor a két meglévő egyetemnek annyi hiánya volt még, hogy ezek pótlását tartottam a legsürgősebbnek. Mihálkovics is ezen a nézeten volt. Teljes mértékben osztoztam azonban Berzeviczy azon kijelentésében, hogy «vidéki egyetemek életföltétele, hogy kitünően legyenek ellátva a tanítás és tudományművelés minden tényezőjével, továbbá, hogy a tanári illetmények elég nagyok legyenek arra nézve, hogy jeles erők jogos igényeit is kielégíthessék».

Azóta a törvényhozás és kormányok a két egyetem legtöbb hiányát pótolták s ha nincs is minden szükségletük kielégítve, mégis azt mondhatjuk, hogy ma már van két egyetemünk. Az alkalmazott tanárok mellett olyan succrescentia fejlődött, melyből kitelik egy harmadik egyetem tanári kara. Az előfeltételek meg vannak az egyetem alapítására. De épen úgy, mint Franciaországban, nálunk is új nehézséget okoz a városok versengése, azzal a nagy különbséggel, hogy ott egyetem megtartásáról, nálunk pedig elnyeréséről van szó.

A helyzet még romlott. Tizenöt évvel ezelőtt csak négy város jött komolyan számba: Debreczen, Kassa, Pozsony, Szeged (abc szerint), most még kettő jött hozzá: Pécs és Temesvár.

Az ügynek egészen új fordulatot adott Apponyi nyilatkozata, melyet 1908 januárius 18-án tett. Szeged küldöttségének ezt válaszolta: «Szándékosan használom e kifejezést: főiskolák szaporítása, a szokásos harmadik egye-

tem szólam helyett, mert feladatomnak tartom a főiskolai kérdésnek megoldását, ez pedig nem egy, hanem több egyetemnek fölállítását teszi szükségessé».

Apponyi e szándékát a képviselőház bizottságában is megismételte s evvel a helykérdés háttérbe szorult, de egy sokkal nagyobb s meggyőződésem szerint ez időszert leküzdhetetlen akadály lépett előtérbe s ez a pénz és a tanárkérdés. Erre utaltam már néhány nap mulva megjelent cikkemben, melyben kifejtettem, hogy csak életképes főiskolák tölthetik be föladatukat. Sínylődő, rosszul felszerelt egyetemek, gyöngé tanártestületekkel nem alkalmasak arra, hogy a tudományművelés vagy az oktatás terén eredményeket érjenek el.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy ha egyes jogi facultásokat fölruházunk a doctorrá avatás jogával s a tanároknak egyetemi tanári fizetést s címet adunk, vagy ha néhány kórházi osztályt klinikának nevezünk el, azzal még nem állítottunk fel egyetemet. Az egyetemek mai kettős feladatát: a tudományos kutatást és a szakképzést csak több facultás egymáshoz szoros kapcsolása mellett az oktatás és tudományos munka minden eszközével felszerelt központok képesek betölteni.

Kétségtelenül Apponyi előtt csak az a nagy czél lebegett, hogy az ország számos helyén culturalis központokat létesítsen s nem számolt avval, hogy hat új főiskola számára a legközelebbi években se pénzünk, sem tanárunk nincs.

A városok nagy áldozatkészsége is kissé összezsugorodik, ha az ajánlatokat fontolóra vesszük. Nagyértékű telek adományozása még nem intézetek létesítése. A városok budgetje sem olyan rózsás, hogy túlságos terhet elbirjon. A dús-gazdag Düsseldorf háztartása is megsínylette az orvosi gyakorlati akadémia alapítását. Tisztában kell lennünk azzal, hogy egy teljes egyetem első beruházása legalább 15 millióba kerül, évi fenntartása két milliót igényel.*

* Évről-évre emelkedik az összeg nagysága.

De feltéve, hogy az anyagi eszközök rendelkezésre állának, hat új egyetem számára belátható időben nincs elég szellemi erőnk. Már pedig a jó egyetem első feltétele a jó tanár.

Ha tehát reális közoktatási politikát akarunk folytatni, akkor le kell mondanunk arról, hogy egyszerre több egyetemet alapítsunk, hanem összes erőnket arra kell összpontosítani, hogy egy harmadik egyetemet létesítsünk; vissza kell térnünk Trefort szándékához, melyet Berzeviczy annyi szakismerettel és előrelátással karolt fel. Ez egyetem életképességének föltétele, hogy a tanár anyagi függetlenségen kívül munkásságához gazdag könyvtárt, jól berendezett intézetet és klinikát s elegendő segédzemélyzetet kapjon. Ma a tudomány műveléséhez s hirdetéséhez ugyancsak nagy apparatus kell, nem úgy, mint régen. Az is szükséges, hogy az állam kiterjedt autonomiával ruházza fel az egyetemet. Erre is Humboldt tanácsa irányadó, ki azt javasolta, hogy az állam az egyetem belső életébe ne avatkozzék. De még ezen belül is a hatáskörök elválasztása az eredményes működés előfeltétele. Úgy látszik, hogy a porosz egyetemek e tekintetben is mintaképül szolgálhatnak, hol a tanulmányi ügyek és a tanszéketöltés a facultások ügykörébe tartozik, a fegyelem és administratio a tanács és rector kezében van.

Ha az egyetem számára feladatának zavartalan teljesítésére az állammal szemben is bizonyos mértékig függetlennek kell lennie, annál inkább távol kell állani egyoldalú felekezeti befolyástól. Berzeviczy olyan meggyőző érveket hozott fel a felekezeti jelleg ellen, hogy valóban fölösleges volna újabbakat keresni. A felekezeti egyetem ellenkezik a tudomány szabadságának alapelvével s lehetetlenné teszi a «libertas philosophandi»-t.

Állami egyetemre van szükségünk, melynek kiterjedt autonomiája van s mely az oktatás és tudományos munkásság minden eszközével el van látva. Ha a kormány ilyen főiskola alapítását tervezi, akkor a helykérdés nem is olyan fontos, mert az életképes egyetem hatása az egész országra kiterjed. Az ilyen harmadik egye-

tem alapításának proclamálása azonban sürgős, mert ebben is igaza van Berzeviczynek, hogy ez által a legnehezebben megszerezhető föltételt, a tanári kar előkészítését eszközöljük.

Sürgös feladat a tanári kar designálása is, mert ennek közreműködése az egyetemi statutum megalkotásában kívánatos, az intézetek és klinikák építésében pedig nélkülözhetetlen. Arról is már eleve kellene czélszerű intézkedésekkel gondoskodni, hogy minden erőszakosság nélkül a hallgatók decentralisatiója lehetséges legyen. Mindezen kérdések megbeszélésére és tisztázására még mindig legalkalmasabb a régi angol módszer: korlátolt számú résztvevővel enquête tartása, melyen az egyetemi kérdésekkel foglalkozóknak alkalmuk nyílik, hogy nézeteiket idejében korlátlanul nyilváníthassák. A helykérdés eldöntése azonban kizárólag a kormány feladata és pedig még az enquête előtt. Ha az egyetem sikeres működéséhez a többször említett előföltételeket megkapja, akkor bármelyik versengő város alkalmas az elhelyezésre.

GRÓSZ EMIL.

ANATOLE FRANCE.

Az utóbbi évtizedek francia írói közt talán egyik sem gyakorol oly mély hatást olvasói lelkére, mint Anatole France. Talán e földrajzi, nemzetiségi, műveltségi határoktól nem korlátolt hatás készítette az irodalmi kritika nagymestereit, mint Brunetière, Lemaître, valamint legjobban olvasott munkásait, pl. Doumicot, hogy egymás után felemeljék szavukat az Anatole France munkáiból kiáradó szellem ellen. Sylvestre Bonnard kedves, akademikus iróniáját, Thaï sköltői pogányságát még elnézték. De Coignard abbé nézeteinek napvilágra kerülése óta kitűnt, hogy a *könyvek városában* elszórtan fölmerült maximák a normalis emberi ítéletek és értékelés téves alapjairól: tulajdonképen a szerző egységes világnézetének töredékei. E világnézet — kritikusi fölfogása szerint — eldobván magától mindazon értékmennyiségeket, melyeken a társadalom nyugszik, okvetlenül visszatetszésével találkozik az emberi haladás minden barátjának. Mert az elzüllött abbé a kitagadottak gyűlölségével gúnyolódik mindazon javak fölött, melyeket az emberiség hosszú munkával szerzett és mint legbecsesebb kincseit hagyja az utódokra: tudomány, vallás, hazaszeretet fölött, ép úgy, mint a törvényeken, igazságszolgáltatáson, hadseregen. S a mi igazán veszélyessé teszi e munkákat, az a formai szépség, a gondolatok összekötésében és alakjában rejlő *perversité séduisante*; — az elismert költői tehetség mellett az emberi élet minden oldalára kiterjedő ismeretek, melyek lehetővé teszik, hogy a romboló gondolatok zárt sisakban, szétszakithatatlan rendben vonuljanak fel; — a szerzőnek sátáni öröme, melylyel az emberi szellem minden nyilvánulását megismerni törekszik s ezzel jogot nyer arra, hogy

gondolatait komolyan vegyék s azok valóban hathassanak. Könyveit a modern hitetlenség bibliájának nevezték el, melyben szelleme erejével minden szépet és jót megőrölvén, sivár ürt hagy az emberi ideálok helyén. S végül az emberi munka folytonossága érdekében hivatva érezte magát egyik bírálója, Doumic, hogy Coignardnak erkölcsi prédikációt tartson arról, hogy az emberiség törekvése a haladás irányában nagy és nemes dolog; az ideálokban való hitet emelni kell, nem lerombolni; az élet nem rossz élczekből áll, hanem nehéz és komoly munka; mindnyájunknak szeretettel dolgoznunk kell, nem pedig szívtelenül nevetni munkástársainkon.

Coignard nézetei sugalmazójának sivár lelkére nem hatottak e kegyes tanácsok. Tovább írta könyveit, regényeit, melyekben vékony kis mesékre sok költészetet és gondolatot halmozott. Sőt mikor kritikusai világosan kimutatták, hogy hitetlenségében már eljutott azon pontra, hol egyetlen állító mondatot sem képes többé leírni: — épen akkor kezdte meg különböző szemlék lapjain kisebb történeti tanulmányok közlését. Mintha könnyebb volna a valót, a létezőt az ötszáz évvel ezelőtt történetekben találni meg, mint saját korunk törekvéseiben és saját lelkünk tüneményeiben. Mintha a pyrrhonismus elvi alapján állva, a lét legvilágosabb tüneteinek tagadásával össze lehetne egyeztetni az elrongyolt papirosok, a *putres chartae* tanuságába vetett hitet. Anatole France kirándulása a történetirodalom terére vagy kritikusai megtréfálására készített nagy paradoxon, vagy föl kell tennünk, hogy a *Revue des Deux Mondes* prédikátora kissé elsietve adta jó tanácsait. A kisebb értekezések után összefoglalásként megjelenvén Jeanne d'Arc kétkötetes életrajza, elég anyaggal rendelkezünk e minden oldalról, minden pillanatban más-más színbe öltöző írói egyéniség alapszínének felismerésére: — az író Anatole France meg fogja adni a helyes mértéket történetírói eredményei értékeléséhez.

A pyrrhonismus, az elvi skepticismus valóban kellemes világfölfogás nem nagyon kíváncsi természetűek számára. Minden jelenség a kételkedés jogos tárgya; a bizonyosságnak, a valóságnak, a létezésnek nincs ismertető jele; így az

emberi érdeklődés tárgytalanná válik, az ember háborítatlan nyugalomban éli át a talán létező, talán nem létező, csekély jelentőségű földi tüneményekből álló életet. Nem tudjuk, ez a boldog nyugalom volt-e Pyrrhon sorsa. Annyi bizonyos, hogy az igazán alkotó skeptikusoknak nem volt oly szerencsájük, hogy meggyőződésük kívánságához képest elzárhatták volna magukat e kétes világtól, mely, mint mocsárfénytől megvilágítva, egy pillanatra látszik, a másikkban eltűnik a kétség sötétjében. Talán legszerencsésebb volt Montaigne, ki durva században, nehézkes közlekedési eszközök mellett még elzárkózhatott ősei várának vastag falai közé. Mostohább volt a végzet Molièrehez, Voltairehez, Renanhoz, kiket az életnek nagyon is reális forgatagába dobván, arra kényszerített, hogy e földi életnek csak felhőfoszlányok súlyával és állandóságával bíró kérdéseiben állást foglaljanak. S így lett a talán horatiusi derült, nyugodt életre prædestinált Voltaire, Renan századuk minden problémájában önálló, hatékony nézetekkel rendelkező *activ* ember. Lássuk, vajon az Anatole France egyéniségében első pillanatra is föltűnő skepticismus nem ment-e keresztül hasonló átváltozásokon.

* * *

Szellemi fejlődésének előjátéka eléggé ismeretes. Az élet első benyomásai édesanyja vallásos kedélyén átszűrten jutottak hozzá; neki is, mint Renannak, első olvasmányai egy-egy képes szentírás és az *Imitatio*, miknek föltétlenül erős nyomot kellett hagyniok a gyermeki lélek érzelmi világában. Az *Imitatio* mellé a *Legenda aurea* színes elbeszélései és más szenttörténetek s azután, végtelen sorban, atyja könyvkereskedésének a polczokról válogatás nélkül leemelt kötetei. Renanról tudjuk, hogy breton ősei hitétől természettudományi ismeretei és a keresztyénség szent könyveinek kritikája nagy belső harcok után térítették el. Anatole France fordulópontja, melyen át a skepticismushoz eljutott, nem ismeretes, bár külső dolgot, végnélküli párisi sétáit, a bouquiniste-ok kincsei közt töltött órák kellemes emlékeit többször is elmesélte már. Csak annyit tudunk, hogy olvasott,

olvasott . . . s az anyai ajkáról szent Katalin legendáját ájtatosan hallgató kis fiú helyett egyszerre előáll Sylvestre Bonnard, az igazi, a kételyben is kétkedő, tehát nem is mindig kétkedő skeptikus. S utána jönnek Coignard, Choulette, Bergeret, a *Sur la pierre blanche* nyughatatlan elméjű tudósai, egész nemzedék, mely az abszolút, a létező, a bizonyos tagadásával valóban fölforgatja a társadalomnak a tekintélyen és hiten nyugvó alapjait. E derült bölcsek elfogulatlanul csevegnek az emberi élet minden kérdéséről, még a kissé ideges Coignard is figyelmét a pecsenyesütő borainak és libáinak ajándékozva mondja el az egész társadalmat lesújtó rendszerbe szedett kritikáját. Úgy látszik, mintha Francenak is megadatott volna, hogy skepticismusában az élet béka-egér-harczát hidegvérrel, páholyból szemlélje — legalább erre mutat most felsorolt alakjainak a tiszta skepsis terén, minden társadalmi vagy politikai iránytól távol való megmaradása. Van azonban magában a kétkedés természetében egy mag, melyből bizonyos körülmények között szinte magától kifejlődik valami pozitív, a kétkedést ellensúlyozó, megsemmisítő képződmény. Az emberi dolgok és berendezések célravezető voltában kétkedő skeptikust maga a kétely is lejtőre juttathatja, melyen át, tisztán mechanikus úton, a meglevő berendezések ellenlábásához, tehát már nem kételyhez, negatióhoz, hanem positivumhoz jut el. A fiatal fatörzs jobbra erősen meghajlítva, majd ugyanoly mélyen csap vissza balra is: a skeptikus is, ha meggyőződéssel támad egy nézetet, könnyen azon veszedelembe jut, hogy e nézet ellentétését affirmálni fogja, s ekkor már nem skeptikus többé. Így járt Coignard is, mikor a tanácsosné szobaleányának ügyét iparkodott egy törvényszolga előtt helyes világításba helyezni. A szobaleány ellopta úrnője főkötőjét, ezért halálra ítélték (az ancien régime alatt!) a törvényszolga erkölcsi érzékének nagy megnyugtatóására. Miért is lopta meg úrnőjét? — «Nem tudom uram — felelte Coignard, — ön sem tudja, a bírák maguk sem tudják, mivel tetteink értelme homályos és mélyen el vannak rejtve a rugók, melyek működtetnek bennünket. Vallásom tanításához képest az ember tetteit szabadoknak tartom, de az egy-

háznak föltétlenül igaz tanát nem tekintve, kevés okunk van az emberi szabadságban hinni és gondolata is megremegtet annak, hogy igazságszolgáltatásunk ítéleteivel oly tetteket büntet, melyeknek eredetét, elvét, okait egyáltalában nem ismerjük és melyek legtöbbnyire tudatosság és az akarat közbejötté nélkül vitetnek véghez. Ha azonban végre is felelősek vagyunk tetteinkért, mivel hogy szent vallásunk berendezése az emberi szabadság és isteni kegyelem csodálatos egybehangzásán nyugszik, nagy visszaélés ebből a finom és homályos szabadságból a törvénykönyveinkben hemzseggő tilalmak, kínzások és büntetések seregét vezetni le.» Az egyházhoz hű ragaszkodás nem akadályozta itt Coignardt, hogy igazán skeptikus tant ne állítson föl: nem szabad itélnünk, mivel az ítélet tárgyában soha sem láthatunk világosan. Ebből az következnek, hogy minden igazságszolgáltatás, tehát a ma érvényben levő is rossz. Coignard ki is mondja ezt, de itt skepticismusa a való élettel érintkezésbe jutván, a légies tagadás sphæráiból egyszerre leesik: a mai bíráskodás is rossz, közelebbről megnézi hibáit s a helyett, hogy hű maradna valóban meddő tagadó elvéhez: «minden bíráskodás rossz», — nagyon kicsiny szögben észrevétlenül letér útjáról és — a továbbiakban a tortura és halálbüntetés eltörlését követeli. Így lesz a hideg skeptikusból melegszívű emberbarát: az *élet* lehúzza magához és nézetei megtagadására: *productióra* kényszeríti. Mephisto is a Walpurgisnacht nem létező lényei közt meddő, sivár, tisztán tagadó; a földi élet őt is hasznosítja, ha másra nem, a papirospénz feltalálására.

A kételynek ezen önmagában gyökerező tulajdonsága ütötte az első rést a falon, melyen belül Anatole France előkelő nyugalommal mosolygott káprázataik után futó embertársain. Ez a nyugodt mosoly, mely néha még talán hidegnek és ellenségesnek is tűnik föl, — főként Coignard némely rossz perczeiben — még sem az igazi philosophiai skepsis lélekállapotát, az ataraxiát, a teljes érdektelenség nyugodt pillanatát fejezi ki. Egy helyütt maga jellemzi a skepsissel szemben való állásfoglalását: «Bevallom, többször tekintettem az abszolút skepticismus útja felé — de soha nem

léptem rá — mindig féltem ezen alapra lépni, mely könnyen beszakad s maga alá temeti a reálépőt. Mindig féltem e rettentő meddőségű *«kétkedem»* kimondásától. E szó örökre lepecsételi az ajkat, mely egyszer kimondta és soha többé nem engedi szóra nyilni. A kételkedőnek hallgatnia kell, mert maga a beszéd már affirmatio, bármit beszéljen is valaki. És mivel nem volt bátorságom a hallgatásra és lemondásra, akartam hinni — hittem. Hittem legalább a dolgok relativitásában és a jelenségek egymásra következésében. Tulajdonképen valóság és látszat: egész mindegy. Hogy ezen a földön szeressünk és szenvedjünk, elegendők a látszat alakjai; nem szükséges, hogy létezésük ki legyen mutatva . . . Valóban, a világot csak érzékeinken át látjuk, melyek azt kedvük szerint alakítják és színezik.» Szükségtelenül messze vinne ezen önarczkép egyes vonásai eredetének philosophiai úton való felkeresése. Egész határozottan előtűnik belőle annyi, hogy *skepsisében* ő is — akár csak Platon, ideákban való *hitében* — kiforgatta a *létező* világot sarkaiból. Az igazi, mondhatjuk philosophiai skeptikus megelégszik ezzel, az összerombolt, megsemmisített világ romhalmazára kényelmesen rátelepszik és teljes nyugalomban élvezi a criteriumtalan földi elemektől megtisztított űrt. Ezt az ataraxiát, a görög skeptikusok legóhajtottabb célját nem fogadja el Anatole France. A rút, elhibázott, igazságtalan létező világot szétrombolta ugyan, de egyes alkotó elemei annyira szívéhez nőttek, hogy ezeket megtartja magának, kimentí a skepsisétől felszabadított kataklysmából. «A szépség, az erény, a szellem, örökké megtartják hatalmukat; Kleopatra bűbája, assisi szent Ferencz finomsága, Racine költőiessége sohasem lesznek formulákra visszavezethetők.» Ezeken a megmérhetetlen kicsinységeken megtörik a kétely ereje s hacsak ily imponderabiliák maradnak is fenn a skepsistől megsemmisített világból, elég hatalmuk van arra, hogy új világot építsenek a régi romjain. A régi világ, melyet nem France alkotott, rossz és rút volt, rosszaságával és rútságával fájdalmat és szenvedéseket okozott, ezért skepsisével megsemmisítette, tönkre tette, helyébe a kevés értékes elemből újat

épített, miben neki — úgy látszik — nagyobb öröme fog telni.

Be kell vallanunk, hogy az ő új világa, kiterjedésre és változatosságra távolról sem mérkőzhetik a régivel. Egy pár ártatlan középkori szent él benne, egy csomó derült kedélyű epikureus, meg néhány stoikus görög böles, egy-két okos abbé, pár háziállat, kutya és macska, melyeknek sikerült bizonyos fokig gazdáik gondolkodásmódját megközelíteni s végül — nagy számban — philologus tanárok, kik Vergiliust, az *Imitatio*t, a *Legenda aurea*t forgatják, a világból semmit sem akarnak megérteni és néha mégis felviszik egészen az akademikusságig. Ekis társaság napokon, heteken át nem csinál egyebet, mint beszélget, nyugodtan, kellemesen, felindulás nélkül, az élet nagy problémáin békeszeretettel keresztülsuhanva. A platonai dialogusok transcendens magassága, André Sixte életek nyugalma fölforogató problémái ismeretlenek itt, mintha az életnek, a verejtékes, törekvő, akaró életnek semmi uralma nem volna fölöttük; az emberi élet annyira változatos és nagyszámú mozgatói közül nagyon kevés tud reájuk hatni: a közönségességet, a világit kizárva maguk közül, csak éreznek és csak gondolkodnak: érzéseik nyugodt, derült, szerető, barátságos, irgalmas érzések, gondolataik nagyon finom, differentiált és érzékeny szellemből jövők s mindez belülről jön és benn marad, meg sem kísérlik ezeknek a világba való kivitelét és megvalósítását. Ez érzéseket és gondolatokat természetesen France a sajátjaiból adja nekik, de hogy csakis érzést és gondolatot, s ezeket is így elszigetelten látott jónak nekik adni, ennél befolyással lehetett rá az egyetlen irodalmi hatás, mely, az ő szinte végtelen olvasottságában, talán bizonyos fokú valószínűséggel megállapítható. France talán mindent olvasott, mit az európai cultura olvashatót létrehozott, ide számítva a többi világ részek kulturáinak az európai folyamatba torkolt ágait s mi sem volna könnyebb, mint munkái egyes helyeit Goethére, Shakespeare-re, Senecára, Lucianusra, a bibliára, bollandistákra, buddhista idézetekre visszavezetni. Mindez csak anyagot adott gondolkodásának és érzéseinek, lelki structurájához köveket, finoman érezett

márványdarabokat szolgáltatott, de a structura alakjára, berendezésére, felépítésére az író saját lelki dispositióin kívül talán egyedül Renannak volt befolyása.

* * *

Bourget a *Psychologie contemporaine*-ben Renan lelkét a legbelső ízekig és erekig kutatta át s úgy látszik, nem vette észre, hogy egy ember helyett kettőt bonczolt fel. Nem azt a lelki kettősséget értjük itt, a mit Renan, a valóságos szövegek merész positiv kritikusa és az egész életében érzelmes bretonnak maradt Renan mutat fel; hisz ép a positiv kutatásokkal való foglalkozás nagyon gyakran vonja maga után az érzelmi életnek másik irányban való ugyanoly nagy kiterjedését, s ezen tény felismerése mondatta a Renannal sokban rokon Du Bois-Reymonddal: «Honnan tudják ők, nincs-e nekem is két lelkem!» Ezen messze vezető, lélektani tényekben] gyökerező kettősség helyett itt csak azt akarjuk megállapítani, hogy Renan irodalmi munkái két, egymástól nagyon különböző képű lelki periodust fejeznek ki, melyeknek góczpontjai pályája elején és végén jelölhetők ki. Az *Avenir de la science* szerzője és még Berthelot barátja is egész más egyén, mint a *Souvenirs*, *Feuilles détachées*, *Drames philosophiques* írója. Ha szabad volna két lélek tulajdonságait egy-egy elemre reducálva egy szóval kifejezni, az *Avenir*-ben Renannak csak intellectusa él, a drámákban csak érzelme — s már most hozzátehetjük, hogy France-ban e két renani tulajdonság sajátos synthesisére találtunk:

Az *Avenir*-t, legelső művét, huszonöt éves korában írta Renan. Nem sokkal azelőtt futott el a Saint-Sulpice-ből, hogy kis dísztelen, hideg szobában, pár könyv mellett félév alatt vaskos kötetben ítéletet mondjon a jelen világ értékéről, a múlt hibáiról és a jövő lehetőségeiről. Megható tisztasággal vallja be, hogy a világ ismeretlen neki, de nem is akarja megismerni, nagyon meg lévén elégedve, ha saját nézeteivel egyedül lehet. E nézetek — ha nem volnának oly candidus formába öltöztetve — a szélső rationalismus kifejezésének volnának mondhatók. E földön nagyon sok a

fájdalom, sok durvaság, elnyomás, igazságtalanság megy végbe — a mi nem csodálni való, mert az emberiség gyermekkorát éli. Körülbelül négyszáz éve csak, hogy a helyes úthoz közel ért, melyre lépven, el fog jutni a jobb jövődőhöz. A renaissance korában ébredt föl az emberiség, ez volt az első lépés az emberi cultura megalkotásához, a döntő lökést a haladás irányában a XVIII. század szellemi fejlődése és a francia forradalom adták meg. A cultura tehát tisztán a gondolatban él s mindaz, mi a gondolat fejlődését, kifejezését és elterjedését gátolja, értéktelen és kárára van az emberi nemnek. A gondolat hordozója a tudomány, s egyedül a tudománytól várható, hogy az emberiséget a tökéletesedés útján sikerrel előbbre viheti. Ily módon a középkor az emberiség legszegénylendőbb korszaka s még mindig félnünk kell, hogy a tömegek fanatismusa ismét elnyomhatja a csak kevés embernek birtokában levő tudományt. Ezért folyton dolgozzunk és álljunk készen; a tudomány és emberiség érdekében harczolnunk kell; szegyeljék magukat a félénkek, mi részünkről soha sem fogunk meghajolni, bátran fogunk állani, mint Ajax az istenek ellen, legyőzzük a gondolat ellenségeit és megvetjük a skeptikusokat, kiknek nincs bátorságuk küzdeni. A tudomány komoly munkát, egész életek feláldozását követeli, nem való szolgálataiba az élvezetek mosolya, a kétely nevetése, ezért veti meg az élveknél élő, benső léttel nem gondoló, alacsony *világot*, ezért beszél lenézően Montaigneről, sőt Pascalról is. A kételyhez nem kell sem a szellem mélyrehatása, sem a vizsgálódás finomsága, inkább tompaelméjűség és az igaznak föl nem ismerése. A tudomány és vele az emberiség haladása abszolút bizonyosságúak, ezért nem szabad a sötétségnek engedményeket tennünk, ezért kell elítélnünk a tudomány népszerűsítését. A becsületes munkákból táplálkozó haladást semmi sem tartóztathatja fel, szükség esetén forradalommal tör magának utat. Idővel a tudomány minden bajt megszüntet, a tudomány emberei eljutnak a tökéletességhez és tudásukat az eszmékben rejlő erő útján közlik az egész emberiséggel, — a végső ponton minden embernek tökéletes tudása és szenvedés nélküli szép élete lesz; — ez a kor

azonban nagyon messze van még, de már most egyenget-nünk kell útját a *culturalis* socialismus segélyével: az igazi, nem népszerűsített formában levő tudományt minél szélesebb rétegekben terjesszük el. A *suffrage universel* nagy fegyver a cultura szolgálatában, de csakis akkor, ha azt egyenletes magas színvonalon levő, tudományosan művelt tömegek forgatják.

Előre látta Renan, hogy e nézeteiért a *renaissance du voltairianisme* vádjá fog felhangzani ellene. Valóban, mindaz, mit Voltaire lelke jobbik feléből; szelleme világosságából és nem világi hiúságtól esendő természetéből létrehozott, mindez erélyes és dogmatikus kifejezést nyert a csak eszméinek élő és csak azoktól korlátozott fiatal ember iratában. A *létező* nagy része értéktelen s így Renan nem törődik vele, egyedül az értékest, az ész productumait tartja meg belőle sajátmagának. Hitének tárgya egyedül az ész, hitét egész életében híven akarja gyakorolni: a tudomány művelésével. Ez a tudományos asketismus Izrael népe és a keresztyénség kezdetei történetirójából sohasem tűnt el egészen: egyik keleti útján vele levő nővére panaszkodik Berthelotnak Renan zárkozottsága és szinte szeretetlenségig menő magábavonultsága miatt; hogy szeretetlenség sohasem volt Renan lelkében, bizonyság a nővérenek állított monumentum, *Ma soeur Henriette* hasonlíthatatlan édességű sorai; — inkább úgy látszik, a Kelet, érdeklődésének örök tárgya és táplálója, volt reá oly hatással, hogy huszonöt-éves korának mindent megemésztő lelkesedését, tudományát, hitét egész kiterjedésében életre hívta.

Ez észimadás betöltötte a fiatal Renannak egész lelkét, mindenütt egyenlő törhetetlen érczfényben ragyogván, kivéve egy kis zugot, hol a fiúi szeretet, az édesanyától örökölt érzelmesség, a breton ősök Stella maris tisztelő hite, valamint a saját szellemi fensőbbsege tudatából is származó szeretet a gyengék, jók és együgyűek iránt, finom pókhálóként állták útját az ész hideg sugárzásának. Az *Avenir*-ben a gondolatot tartván a lélek legtökéletesebb productumának, ez nem akadályozza, hogy a lelket minden alantasabb fokú működésében is tisztelje; ifjúsága első győzel-

mének mondja annak a megállapítását: «*Tout ce qui est de l'âme est sacré*». Az ész teljes, legmagasabb fokon való kifejlődése nem semmisíti meg, hanem magában foglalja az észhez vezető fokozatokat: a végső ideál az az ember, ki a Krisztustól repräsentált legmagasabb morális fokot egyesíti a hasonlóan legmagasabb fokra emelendő æsthetikai és tudományos fokkal. Bizonyos mystikus homálylyal és elragadtatással beszél e legmagasabb fok tökéletes formájáról, az igazi culturáról, melyet így határoz meg: *comprendre l'humanité*, megérteni az emberiséget. Ily módon az észimadás fagyos egyoldalúsága valódi humanismussá bővíthető ki: mindent tisztelettel és szeretettel, mi az emberi lélekhez tartozik; innen, hogy hideg szobájában, távol az emberektől, költői dicsőeneket zeng a naivságról, az ágról-ágra szálló dalos madárról, az öntudatlan fiatal lányokról, a csirkék közt anyai büszkeséggel sétáló tyúkról: mindez az emberiség összességében egyaránt emberi érzelmeket kelt föl. Az eddigi fejlődés mellett lehető legmagasabb fokú emberi lélek, a lángész, csakugyan egyesíti magában a kritikai képességet és a lelki szegények tulajdonságait: «*Le génie est enfant, le génie est peuple, le génie est simple*».

Ily humanus érzelem nem egy könnyen egyeztethető össze az ész-tisztelettel. Ez utóbbiból a fiatal Renan egész rendszert készített volt magának, melyhez csak bizonytalan, vékony szálakkal kötötte az előbbit. A rendszer bevégzett, tehát módosíthatatlan egész lévén, nem vehetett föl új elemeket: össze kellett omlania, hogy helyet adjon apránként az addig szerényen megvonult érzelmi elemeknek. E kissé széttolódott dualismusra jellemző Renan előszava, melylyel ifjúkori művét negyven év múlva (nem sokkal halála előtt) először bocsátotta útnak. Elismeri, hogy az ész és tudomány haladásában még mindig hisz, az emberiség ellen való legnagyobb bűnöknek az észet érő sértéseket, a vallási és nemzeti fanatizmust tartja, de negyven év előtti gondolkodását optimistának bélyegzi: az emberiség soha sem fogja elérni a magaslatot, hol mindenki a tökéletes tudás birtokában lesz; ha van is haladás, ez oly lassú mozgás lehet csak, hogy ideghártyánkra semmi benyomást

nem tesz; s talán nem is az ember a világ középpontja, s talán nem is az ember tökéletesedése a világ célja. Az ész most is legfőbb jónak tartja, de átélvén küzdelmes pályáját, megismervén a világot, nem látja többé az észben az emberiség minden bajának gyógyszerét, dogmatismusa és hite elmúlt; az asketái ridegségű szobácskából kilépve, megnézte közlről az embereket: lehullott róluk az álarcz, cothurnus, miket saját ifjúkori lelkesedése adott reájuk. Az emberek nagyon is végesek, a tökéletesség nem számukra van, törekvésük, képességeik csekélysége miatt, csak hiú, lehet; hiába törekszünk tudásra, a tudás, a *mot des choses*, elérhetetlen, bizonyosat soha sem tudhatunk. Ezért in utrumque paratus az igazi bölcs. Készen kell lenni a legellentétesebb dolgokra, nem szabad csodálkozni rajtuk, s ekkor kellemes változatossággal hitben, skepticismusban, optimismusban, ironiában lehet élni. Általános érvénye semminek nincs, s így kiki saját útján, saját izlése szerint keresheti a megnyugvást, megállhat a világ esetleges szépségeinél, élhet a lélek örömeiben, mert hiszen ráérünk, az emberi haladás nem olyan sürgős. Így lesz Renan criteriuma a büszke ész és tudomány helyett a subiectiv változtatás: van ugyan egy belső hang, a kötelesség szava, melyet valóban követnünk kell, mintha jósdából jövő hangként csalhatatlan volna; ezen állításhoz makacsul ragaszkodunk és helyesen teszszük, de majdnem ugyanoly bizonyos az is, hogy e hang ellenkezője igaz, hogy e hang megszokott jóhiszemű illusióból származik és hogy e világ kellemes tündérmese, melylyel egy isten sem törődik. Úgy kell berendezkednünk, hogy e két hypothesis helyessége közt egyik esetben se tévedjünk nagyot, lehetőleg keveset csalódjunk és az életet mindkét esetben szépen, lelki örömben éljük át. Mindenkre kötelező, mindenkre nehéz munkát szabó intellectualis parancsról szó sincs többé, mindenki éljen úgy, hogy állandóan kellemes érzelmei legyenek. Az öreg Renan skepticismusa nem elvi, philosophiai, hanem az életből fakad, s ezért van oly sajátságosan érzelmi elemekkel, az egyéni érzésvilágok tiszteletével átítatva. Legművészebb formát Caliban és Ariel dialogusaiban, Liberalis

tépelődéseiben, az abbessse de Jouarre érzelmi finomságában talált.

Szükségesnek láttuk Renan fejlődését nagy vonásaiban követni, mert nézetünk szerint az ifjú és öreg Renan egyaránt nagy hatással volt Anatole France lelki kialakulására, s e kettős hatás feltételezésével sokkal világosabban láthatunk be France proteusi természetébe, mintha csakis az öreg, a skeptikus Renan hatását tekintenők.* Az észimádó, rationalista, voltairianus Renan ép úgy, s talán még inkább megvan Franceban, mint a *Drames philosophiques* skeptikus és subjectiv írója, mégis első pillanatra inkább ez utóbbi rokonság szökik a szemlélő szemébe. Egyikük sem igazi elvi skeptikus, egyikük sem alkot magának a skepsisből metaphysikát, hanem mindegyik csak arra használja kételyét, hogy vele a világ egy részét kizárva érdeklődése köréből, annál inkább élvezhesse a másik, a szebbik részét. A *Histoire comique* szinte antiintellektualis légköre, a *Lys rouge* szerelmi története, mely két érzelmi világ nagyon csekély különbségű árnyalatain fordul meg, — a beszélni is most tanuló kis leány alakja, ki édesanyja karján ülve kinyújtott karral beszél a csillagokhoz — mindez France lelkét érzelmi finomságok megértésére és azok valóban művészies, tehát hittel bíró festésére képesnek mutatja. Az érzelem melege még leghidegebb teremtményét is felvillanyozza néha-néha, még az elkeseredett, gyakran éhes, még többször szomjas Coignard se tudja egyszer, egyetlen egyszer kiinni palaczk borát: mikor a Justizmord-dal kivégzett szobaleány történetén elmélkedik. Ez a melegség adja meg azt a különös vonzerőt France skepticismusának, a mi Renant is a fiatalok és idealisták mesterévé teszi: érző kétely, talán a derült ironiának egyik rokona, nagyon ritkán talál magának irodalmi kifejezést,

* Ez utóbbi hatást érintette Pélissier (*Petit de Jullevillenél* VIII. 240.): «A vrai dire, c'est de Renan qu'il procède. Il est lui-même comme nu Renan de la dernière manière, plus mêlé au monde et qui ne connut jamais la foi.» Hasonlóan nyilatkozott Renan hatásáról Faguet és Doumic is.

de egyszer kifejezve szinte ellenállhatatlanul tud mély hatást gyakorolni.*

A fiatal, rationalista Renan még nem volt skeptikus. France mindjárt első felléptekor kételyekben élt, melyeket mai napig megtartott, s mégis, az emberiség munkáját néző és lenéző magaslatáról ép úgy tiszteli az észt, mint Renan fiatal lelkesedésében. A rationalista France évekkel ezelőtt constatálta a Renanéhoz hasonló mosolygó szomorúsággal, hogy a tudomány hatalmában való bizalom az utóbbi időben erősen csökkent; korábban azt hittük, hogy a XVIII. századdal a dolgok új rendje kezdődött, «je le crois encore», de a tudománynak nincs annyi ereje, hogy a lomha mozdulatlanságában erős társadalmat hamarjában átalakítsa; a fejlődés — a hátráltató erők nagysága és a hatóerők csekélysége miatt — sokkal lassúbb lépésekkel fog lefolyni, mint azt korábban gondoltuk, mint azt maga Renan fiatal hevében elképzelte.** Fiatalságának kedves álma volt a rationalismusnak minden bajt és fájdalmat e földről messze űző ábrándja; hányszor fejthette ki e hitét a fiatal Renanéhoz hasonló dogmatismussal, mikor éji holdvilágnál, Darwinnal hóna alatt, a Luxembourg-kertben órákon át beszélgetett Bourgetval és más barátjaival. Úgy látszik, akkor még ő is csak az egyik erőt ismerte a két küzdő félből, melyek harcából a rationalismus szerint az emberi fejlődés születik: a jövőbe néző tudományból és a múltban gyökerező életből; azóta reá is ugyanolyan hatással volt az életnek közletről való megnézése, mint Renanra: fiatalos, magabizó hite fölé sötét skepticismus borult, mely alól a hit régi fényes sugarait soha többé nem küldheti szét.

Azt hiszszük azonban, hogy ezen első kiábrándulás

* Pélissier végső megjegyzése A. Francéról: «Et pourtant ne e faisons pas aussi pervers qu'il veut parfois s'en donner la mine. Ce sceptique a du moins le coeur tendre».

** M. Ernest Renan, notre maître, qui plus que tout autre a cru, a espéré en la science, avoue lui-même sans renier sa foi, qu'il y avait quelque illusion à penser qu'une société pût aujourd'hui se fonder toute entière sur le rationalisme et sur l'expérience. *La vie littéraire* IV. Série. Mysticisme et science.

után, melylyel együtt a skepsis is fellépett, a rationalismus mégis sokkal több teret volt képes France lelkében megtartani, mint az első fiatalságán túlhaladt Renanéban. Az öreg Renan a legteljesebb őszinteséggel tárta fel intellectualis életét a *Drames philosophiques*ban, s hiába keressük itt legcsekélyebb nyomát is a rationalismusban való hitnek. *Caliban* alakját saját bevallása szerint Shakespearétól vette át, mégis úgy látszik, hogy az elmosódott rajzú shakespearei Caliban helyett az sokkal inkább rokon Aristophanes Demosával; a mint az aristokrata athéni szertelen satyráját saját pártja törekvéseire, a nép felett való uralomra önti ki, s ezzel szinte bevallja, hogy az ennyire aljas és idiota nép felett finom és eszes párt soha sem uralkodik: ép így Renan is Prosperót egy Caliban elől meghátráltatván, szomorúan és szinte elkeseredve ugyan, de mégis bevallja, hogy az ész és tudomány a calibanokat soha sem fogja kiművelhetni, s így az emberi haladás álmáról le kell mondanunk. Az öreg Renan hitt a lélekben, hitt az érzésben és a szépségben, mint végtelen kellemességű illatokban, melyek azonban természetüknél fogva elmenekülnek a durva való világ elől, nemhogy azt valaha megmászhatnák. Másként hatott az első szerelemből való kiábrándulás Francera. Neki is be kellett látnia, hogy a gondolatokat hordozó betű nem fogja pár nap alatt a földi világ megcsontosodott képződményét felosztatni és helyébe újat összesűriteni; be kellett látnia, hogy egy-egy nemzedék egész szellemi munkája bárhogy megfeszítve sem képes a haladás menetét csekély időmennyiséggel is gyorsítani, ezért tárta ki ajtóját a skepticismus előtt, mely azonban nála nem minden abszolút tagadásában, hanem csak a mi véges törekvéseink abszolút értékének tagadásában áll. Rationalismusa megköveteli tőle annak elismerését, hogy az ész működése folytán van bizonyos haladás, de subjectiv skepticismusa beláttatja vele, hogy mi nagyon csekély befolyással vagyunk e haladásra, talán semmivel, talán valamivel, nem tudjuk, mivel. Ezen megállapodásból származik France egész kettőssége, melylyel — mint előbb állítottuk — Renan két egymásra következő természetét egyesíti egy időben

magában: ezen alapszik egyrészt a Renanéhoz hasonló meleg színekben levő skepticismusa, másrészt a rationalismus szolgálatába állva, irodalmi és társadalmi működésének egész újabb iránya. Az egyes ember gyengeségének belátása után tulajdonképen nincs mit fáradnunk, a világ úgyis, talán magától is halad, nyugodtan szemlélhetjük tehát folyását annál inkább, mert csekély erőnknel és az ezt paralysáló sokféle külső hatásnál fogva úgysem segíthetünk rajta. Innen van, hogy regényeinek hősei soha sem tényleg működő emberek, hisz a hadvezér, államférfiú, gyáros munkája, a közönségesen alkotónak mondott munka a relativ értéksorozatban a nulla felé jár; ezért élnek alakjai mindnyájan befelé, lelkükben, mint az asceta Paphnuce, mint az alkotás lázalmától soha meg nem fertőztetett bölcsek és philologusok. Innen született az emberi törekvések és tettek relativ értékének felismeréséből következő, néha amoralitásnak tetsző erkölcsi felfogás, a mi ép oly kevéssé amoralis azonban, a mint nem tartjuk Montesquieut és Montaignet erkölcstelennek, mivel felismerték, hogy az erkölcs földrajzi és más kiterjedések szerint változik. S végül innen született e relativitás egyetlen correctivuma, a miben talán egészen Renan utódjának látszik: a lélekben való hit, a szépnek tisztelete, mely mind csakis akkor foglaltatott el oly nagy szerepet lelki életében, mikor már belátta, hogy tisztán a rationalismus nem elégíti ki az egyes ember oly véges értékű lelki szükségleteit. Mindebben az idős Renan másának tarthatjuk, nem feledkezve meg arról, hogy Anatole France ily formán való aránylagos gyors fejlődésében bizonyosan részük volt a Renannál már készen álló és átvételre váró gondolatoknak.

* * *

A skeptikus gondolattól, az egyéni törekvések kétes értékének megállapításától teljesen független nála az emberiség haladásába vetett hit, a rationalista gondolat. Mióta Anatole France minden tartózkodás nélkül beszél a világhoz, mióta egész nyíltan mutatja meg lelkét, nem többé azon a finom fátyolszöveten át, melyen keresztül Sylvestre Bon-

nard történetéből láthatjuk, egészen világos, hogy alap-gondolatai rationalismusából fakadnak és a kifejezés közben kapják a skeptikus színeket, melyek miatt néha nehéz eredetüket felismerni. Az *Avenir* rózsás álmaiból megtartotta magának a képességet, hogy az emberiség jövőjébe humanista szemmel nézzen és hogy abban az emberi észnek fokozatosan nagyobb körű és mélyebbre ható szerepét felismerje, s ezzel egyúttal kikerülhetlenné válik a jelen kérdéseiben való állásfoglalás is, bár ezzel önmagával jut ellenmondásba, felismervén előbb az egyes emberi törekvések értéktelenségét. Szinte lehetetlen, hogy a gondolat jövő uralmában hívő ne foglaljon állást minden egyes alkalommal a jelen gondolat mellett, vagy legalább a mellett, mit a jövőbeli abszolút gondolat mostani, primitív ösének tart.* Nagyon természetes, hogy a ki Isten országában hisz, iparkodik azt legjobb erejéhez képest e földön is megvalósítani. Így járt Anatole France is: minden scepticismusa ellenére belső kényszernek kellett őt hajtania, hogy a jövő végtelen ködében megsejtett igazságaért a jelen kicsinyes forgatagába dobja magát, hogy minden mostani probléma lehető megoldásait az egykor uralkodásra hivatott, abszolút észhez mérje, s ily módon az emberiség haladásához munkával, bár relatív értékű munkával járuljon. E gyakorlati következmény elérésére, — úgy látszik, — hosszabb időre volt szüksége. Bonnard és Coignard gondolatai, a *Jardin d'Épicure* maximái még nagyrészt kimerülnek a dolgok relativitása kimutatásában, az *Histoire Contemporaine* első három része is megelégszik a meglevő viszonyok satyrájával és a jövővel szemben való skepsissel.** Talán nem tévedünk, ha M. Bergeret történetének negyedik részé-

* Így a Discipletől felvetett probléma megbeszélésekor (*Vie litt.* IV. Série): «Moi-même je me permis de défendre non telle ou telle théorie scientifique ou philosophique, mais les droits même de l'esprit humain, dont la grandeur est d'oser tout penser et tout dire».

** Mikor Péliissier A. France-jellemrajzát írta, még csak az a három első kötet jelent meg, de már ezekben is észrevette, hogy nem fog a meddő skepsis terén maradni, hogy «szíve van».

ben látjuk az első kísérletet, melylyel Anatole France az eddig mélyen megvetett rút és hibás földi viszonyokon javítani akar, hogy legalább részben azon elvek érvényesüljenek, melyeket igazaknak ismert fel, s melyek az emberi fejlődés magaslatán teljes mértékben uralkodni fognak. E negyedik rész, — mint ismeretes, — nagyrészt a Dreyfus-ügygel foglalkozik, de nem Zola hatása alatt, ki ellen France a szépség és finomság, ész és érzelem szent nevében többször hadat viselt, sem a haute finance érdekében, melynek rationalista szempontból való értéktelenségét egyszerűen többször kifejezte; az affaireban való állásfoglalását egyedül azon szempont magyarázza, hogy e kérdést alkalmasnak találta a rationalismus ítélőszéke elé vonni, s mint Voltaire a Calas, Sirven, La Barre-ügyben, ő is a fellépést az emberi haladás érdekében szükségesnek látta. S azóta tanúi lehetünk, mint vetette magát e hitetlen skeptikus a humanismus jövőjében való erős hittel a társadalmi küzdelmekbe, melyek Párisban, a francia forradalom óta állandóan, a politikai harcok mögött mindig az emberiséget legközelebből érintő culturalis kérdésekkel is kapcsolatok. Coignard meddő gondolatai szerzője, kit többször rendreutasítottak, hogy nem veszi komolyan az emberi törekvéseket, évek óta jár egyletekbe, gyűlésekre, szónokol a legvegyesebb hallgatóságok előtt, napi kérdések dolgában, de mindig a távol századok kódébe vesző rationalismus bálványára függesztett szemekkel. A cél messze van ugyan, de a haladás, melyen át eljut hozzá az emberiség, magától megszabja a magatartást, melyre Francenak a politikai életben helyezkednie kellett. Annak, ki az egész múlt és jelen munkáját értéktelennek tartja, ki nézetei megvalósulását csak a távol jövőtől várja, kiből — nem szemrehányásként mondjuk itt — hiányzik a múlt tisztelete, annak lehetetlen conservativok közé menni; Anatole Francet egész fejlődése a legszélső haladók közé küldi, a liberalismus, a socialismus táborába. Renan se volt soha conservativ, mégis öregségében skepticismusa bizonyos szellemi kizárólagossághoz, aristokrata állásponthoz juttatta, lehetőleg elzárván magát a világ bajaitól, egyedül szép álmainak élván; France ellenkezőleg a

társadalom legszélesebb rétegei, az emberi életnek mindenféle viszonyok közt való nyilvánulásai iránt érdeklődven, skepticismusa csak annyiban volt állásfoglalására hatással, hogy a meglevő berendezések, a «köztisztelőben álló» intézmények hibáit minden mellétekintet nélkül szemlélheti, azok megdöntésére, a fennálló, hibásnak és igazságtalannak felismert rend megsemmisítésére egész energiáját korlátlanul fordíthatja. Viszont épen skepticismusa, valamint az emberektől túlságos sokat követelő rationalismusa is sok oly szempontot adnak neki, melyek soha sem fogják engedni, hogy őt a pártpolitikusok maguk közé számíthassák. A hivatalos hatalomtól és társadalomtól egyaránt üldözött Crainquebille meghatóan ironikus történetének írója tulajdonképen az *Avenir*ban követelt culturalis socialismus apostola, s könyveinek nagyon önkényes magyarázást kellett szenvedniök, hogy a pártpolitikát űző socialismus napisajtója adhatta őket olvasóinak szellemi táplálékul.

Ezen újabb fejlődési korszakának legjellemzőbb termেকে a *Sur la pierre blanche* kötetében Gallion és a *Par la porte de corne et par la porte d'ivoire* elbeszélés. Ez utóbbiban, utopiaként, a collectivista emberiséget tünteti fel, mely nemzet, vallás, háború nélkül él, meglehetősen fokú boldogságban; a vergiliusi cím sejteti, hogy bár nem tartja is lehetőnek az emberi szem számára a jövő felismerését, ez a collectivista álom talán mégis ébren való álmodozásainak a jövőbe vetítése lehet. Tehát hisz az emberiség haladásában, az észnek mindinkább hódító hatalmában, s ugyanakkor a másik történetben az achaiai proconsul és Szent-Pál találkozását írja le, mikor a jelenkor műveltsége legmagasabb fokán álló ember mellett elmegy a jövő fejlődési foknak egyetlen emberbe szorított quintessenciája, s az közönyösen néz el ennek feje fölött, hogy tovább szője a jövőről éretlen ábrándjait, mert műveltségétől korlátozva képtelen más műveltségi körök gondolatait megérteni. Gallion története France előadásában az emberi művelődés értéktelenségének megdöbbentő példája: nincs kriteriumunk sem a jelenben, sem a jövőben nyilatkozó igazság felismerésére, s a mi még lehangelőbb: igazság van, talán itt, mellettünk,

mögöttünk, bennünk, s mi nem vagyunk képesek megsejteni sem jelenlétét, valóban egyetlen irigylésreméltó állapotnak csak az ataraxia látszik. E két elbeszélés élesen megvilágítja egymás mellett a két Francet: a skeptikust és a rationalis-socialistát, — e két történet tanulságai homlokegyenest ellenkeznek egymással. Franceban úgy látszik, küzdött egymás közt e két ellentétes elem, de egyik sem volt elég erős a másiknak legyőzésére, s most mind a kettő él benne, mindkettő kifejezésre akar jutni lelke újabb nyilatkozásaiban, s innen van minden újabb munkájában a rögtön szembetűnő, kiegyenlíthetlen ellmondás. A két történet keretétől szolgáló tudós humanista társalgás nem képes ez ellentéteket elsimítani, de annyit mégis sejtet, hogy Gallion tévedése nem űzi vissza a szerzőt a Coignard-féle skepsisbe, nem öli meg rationalis hitét: csak egy eset ez, mely óvatosságra int, kételyeket ébreszt az egyén, de nem az emberiség törekvéseinek értéke iránt, mely nagyobb szellemi érdeklődést követel tőlünk, mint a milyen a Senecák római lomhaságú családjában volt, de nem változtathatja meg az eddig elért elveket. A tudósok is csakhamar áttérnek Gallion történetének megbeszéléséről a gyarmatpolitika, háború, fajgyűlölet elítélésére, a nemzetek és fajok megsemmisüléséből kinövő collectivista ábrándra.*

Skepticismus és hívő szeretet, rationalismus és ironia költői vegyüléke tehát Anatole France fölfogása a dolgok természetéről, nagyon egyéni színezetű, a mi könnyen érthetővé teszi, miért fejezte ki gondolatait ma már kevésbé divatos utopia-formában. Collectivista történetével rokonságot mutat Coignard alakjának háttere, mely névleg a XVIII.

* Gallion esetét az Apostolok cselekedeteiről írt könyv mondja el, ily módon való felfogásra azonban Renan előadása adhatott neki impulsust, ha nem is az általa idézett és czáfolt (Sur la p. bl. 156.) rész, hanem talán a következő: « Chose étrange! Voilà en présence, d'une part, un des hommes les plus spirituels et les plus curieux, de l'autre une des âmes les plus fortes et les plus originales de son temps, et il passent l'un devant l'autre sans se toucher (Renan: *Saint Paul* 222—225.), az ismerettani problémává átalakítás azonban A. France munkája.

század Franciaországa ugyan, tényleg azonban időtől és tértől épen oly kevésbé korlátolt ország, mint a 2270. év Párisa. Mégis lehetetlen félreismerni azt a hajlandóságot, mely — nagyon is subjectiv fölfogása mellett — a tényleg megtörtént mult események vizsgálásához vonja, s mely regényei tárgyát a távol jövő helyett a történet köréből merítetteti vele. Mint láttuk, sem skepticismusa, sem rationalismusa nem olyan, mely a történeti tárgylagosságnak nevezett hideg, érdektelen álláspontot kívánatosnak tűntethetné föl előtte, mégis egészen érthetőnek látszik, hogy nem lévén megelégedve a mai intézményekkel, s ezek gyökeres megváltoztatására törekedvén, érdeklődésének szükséges tárgyúl kínálkozik e hibás berendezések történetének, előző alakjainak megvizsgálása. Mivel az emberi ész fejlődése mellett minden más kérdést mellékesnek tart, maga rationalismusa vezeti vissza szellemi ősei, Voltaire és Condorcet történeti fölfogásához: az emberiség történetét az emberi szellem történetére szorítja vissza, s mintha teljesen a XVIII. század embere volna, mely még nem ismert a mai értelemben exact tudományokat, s melyből fakadt még Ranke követelése, hogy a történetírás művészet: így ő is az igazi történet, az emberi szellem története legmegfelelőbb formájának az irodalmi essayt tartja, melyhez nagy írói tehetség és tudós műveltség szükséges, valamint magasfokú szellemi finomság, melyet csak hosszú századok tudnak létrehozni; ezért az ilykép értett történetírás csak megöregedett társadalmakban, à l'heure exquise des premiers déclins virágzik.* Nem tudjuk, mennyire hanyatló, meg-

* *Vie litt.* II. 201. — A történetírás elméleti kérdéseit illetőleg több nyilatkozatot találunk A. France műveiben, melyeket azonban nem szabad nagyon komolyan venni, mivel az eddig írt történeti műveket, mint meglevő gyakorlatot veszi alapnak és szokása szerint a meglevőt — hibái torzításával — nagy skepsissel fogadja. Coignard Voltaire szavaihoz hasonló erélylyel itéli el a szokásban levő történetírást, elmondván Zémire napkeleti király tanulságos történetét, ki fiatal tudásvágyában megiratta akadémikusaival az emberiség történetét, a bölcsek előbb 12 tevehátra való könyvet írtak össze, majd a király újabb rövidítési parancsaira mind rövidebbre fogták, hogy végre a

öregedett korban élünk, de bizonyos, hogy A. France igazán művészi történeti rajzokat adott már is. Hosszabb lélekzetű történeti munka előtt pár, ragyogó színekben kidolgozott korrajzot írt, melyeknél a tárgy kiválasztása is jellemző rationalista történeti érdeklődésére. Részünkről nem hiszünk ugyan abban, mintha egyes korszakokban az emberek lelke összetettebb lett volna, mintha egyes korok embereiben több ellenmondás egyesült volna, mint más korokéiban; ez elterjedt fölfogás, úgy látszik, azon alapszik, hogy egyes korok lelki képéről sokkal több adat maradt fenn, mint a többiről, mégis el kell ismernünk, hogy — ép a szellemi viszonyokat föltüntető kútfők gazdagsága miatt — az egyes korszakokban igen bonyolultnak feltűnő szellemi élet szinte kihívta Anatole Francenak a saját lelkében levő ellentétekből kinövő érdeklődését. Ilyen korok, hogy a jelenkort, Bonnard és Bergeret megfigyeléseinek színterét ne említsük, egyrészt a görög-római cultura hanyatlása, s vele a keresztyén világfölfogás úttörése, másrészt a középkori cultura hanyatlásakor az olasz renaissancenak olyan csodálatos, rationalista és mégis gyermekes érzelmességű kora. France korrajzainak e két culturalis fok ad háttérét *Gallion*-ban, *Thaïs*-ban, *Le puits de Sainte Claire* elbeszéléseiben: görög sophisták, az egyiptomi keresztyénség stylitái és szent apátjai, a quattrocento olasz szerzetesei, érzékiségükben is candidus lelkű firenzei festők, alexandriai courtisaneok, a görög istenek kihalását Toscana ligeteiben másfélévezeren át túlélő faunok, assisi szent Ferencz vezető igéit követő apácák mind, mind annak köszönhetik létezésüket, hogy France az ő lelkük egy-egy vonását congenialisnak találta

haldokló öreg királynak három szóban összegezzék az emberiség történetét: születtek, szenvedtek, meghaltak. Jellemző, hogy A. France e mesét máshelyütt Aulardnak, a franczia forradalom aktái porába temetkezett tudósnek ajánlja. Az irodalomtörténetre vonatkozólag gyakran hirdette a subiectív kritika egyedüli jogosultságát, s nagyon találó Faguet mondása: impressionismusa annyira megy, hogy kritikáit *Vie littéraire* helyett *Vie intellectuelle de A. France* vagy *Voyage sentimental de M. France à travers les livres* címmel kellene nevezni.

saját lelkével; e nagyon különböző értelmi és érzelmi fokon álló alakok mindnyájan az ő lelki problémái, az értelmi világ magasabb rendűsége, az érzelmi világ szépsége megvilágításához járulnak hozzá. Így az ő korrajzai is, bár az egykorú forrásokat kitünően ismeri, beleesnek a korrajzok régi hibájába: szerzőjük látja és ismeri ugyan a régi kort, de ennek képeit csakis akkor adja, mikor már sikerült neki saját lelkén át a vonások rendjét és arányait megváltoztatni. A színek talán ugyanazok — Francénál ugyanoly élénkek, mint akár Cellini önéletrajzában — de a rajz bizonyos irányban való következetes eltolódást szenvedvén, egészen más hatást kelt, mint az eredeti keltett. S itt nem használ a kútfők legalaposabb ismerete sem. még az sem, ha a történeti regény írója minden egyes sorhoz antiquarius jegyzetet csatol is. Az öreg Dumas, Walter Scott, V. Hugo, Ebers saját külön romanticismusukban nem maradtak messzebb a korhüségétől, mint Freytag, kinek thüringiai és danzigi nemzedékein messziről látszik, hogy Wohlfahrt Antal ősei, vagy Scheffel, ki Ekkehard lelkét az Alpok magasztos csendjével gyógyítja meg, bár tudjuk, hogy a középkori ember a természet szépsége mellett közönyösen haladt el. France is az emberiség történetének a szellemi élet terén positive vagy negative érdekes korszakaiból oly eseményeket választ ki, melyekből az intellectussal és sensibilitással kapcsolatos kérdésekhez anyagot meríthet, így korrajzai egyoldalúakká s bizonyos fokig hamisakká válnak. Gallion és társai úgy beszélgetnek egymással, mint ma Francehoz hasonló szellemű emberek társaloghatnának például egy-egy magasrangú bíróval, ki a közigazgatás vagy törvénykezés korlátaín túl nem akar látni, vagy egy szakmájába vonúlt tudóssal. Legalább is nehezen hiszszük el, hogy e művelt corinthusi társaság beszéd tárgyai közt ily kérdéseknek is kellett szerepelniök: vajon beléphet-e Nagy Sándor Babyioniába, mikor papjai ez esetre veszedelmet jósolnak neki? az üldözött zsarnok egy magánházba menekül, üldözője rágyújtja a házat és a zsarnokölésért jutalmat kap: meg kell-e térítenie a leégett ház tulajdonosa kárát? a mint pedig ezek és hasonló subtilis kérdé-

sek megbeszélése ép Gallion atyjának, a szintén kora műveltségi magaslatán álló rhetor Senecának szolgáltak kellemes időtöltésül. A múltnak a jelentől teljesen elszakított, független reconstruálása mai napig megoldhatatlan s talán meg sem is oldható feladat; legkevesbbé várhatjuk ezt a regényíróktól. France korrajzainak is nem a korhűség, hanem a bennük tükröződő írói egyéniség a nagy vonzó erejük, még azon elbeszélésekben is, hol a legelső pillanatra feltűnik, mennyire egyoldalúan, egyszerűsítve nézte a régi világot (Homeros és Komm rajza *Clioban*). A korrajz már természeténél fogva subiectiv, az ő korrajzai ezen felül szerzőjük sajátos subiectivismusának bélyegét hordják magukon.

E subiectiv korrajzok összefoglalásának és betetőzésének látszik újabb munkája, az *Ile des Pingouins*. A mint *Candide*-ban Voltaire vizszintesen, a vele egykorú térben tekinti át az emberi életet, s mindenütt észet keresve sehol se talál észet, mondhatjuk, hasonlóan jár France, a mint függőlegesen, a múltba és jövőbe vet egy-egy rationalista pillantást. A pingvinek, azaz a francziák, helyesebben az emberek története első pillanatra nagyon elszomorító: a vallás, nemzetiség, társadalmi osztályok, tulajdonjog eredeténél a legdurvább önzés működik, mely soha sem nyugszik és mint dr. Obnubile mondja: «Mivel a gazdagság és műveltség épen úgy háborút okoznak, mint a szegénység és barbárság, mivel az emberek örültsége és gonoszsága gyógyíthatatlan, nincs más hátra a bölc számára, mint dynamittal fölrobbantani e földtekét, s ha darabjai az űrön át röpülnek, észrevehetetlen kis javulás fog végbemenni a világegyetemben és elégtételt kap a világlélek, a mi különben nem is létezik.» A bravurral egymásra halmozott satyra, skepsis és ironia alatt tanulságos a rationalismus hatását nézni. Az egész francia történetből két kor érdekli. A középkor a szentek történetével, az ördög beleavatkozásával, az oktalan háborúkkal, tudatlan tudósokkal, mint az a kor, mely a rationalista gúnymosolyt leginkább fölkelte, de a mely egyúttal alkalmat nyújt neki pár igazán emberi szent-történet elmesélésére. Másik a jelenkor a

francia pártok harcával, a Boulanger-üggyel, a Dreyfus-üggyel, sok hazugsággal és gazdagsággal, a proletárok nyomorult helyzetével. Johannes Talpának, a pingvinek toursi Gergelyének tudatlan, barbár történetírása nagy mértékben fölkelte érdeklődését, mint az emberi gondolatlanság egyik documentuma. Legjellemzőbb azonban fölfogására, hogy az egész XVI—XVIII. századból senkit sem említ névszerint; egyedül Launoy, a *dénicheur de saints* érdemli ezt ki (Princeteau néven): a racionalista a forradalomig legfontosabb eseménynek a Szent Katalin-legendába vetett hit megsemmisítését tartja.

* * *

Ily történeti felfogás mellett nagyon érthető, miért vonzotta évek hosszú során át Jeanne d'Arc-nak a mai francia társadalmi küzdelmek közt is gyakran fölmerülő alakja, mely nagy mértékben egyesíti magában a France érdeklődésére számot tartó tulajdonságokat. A százéves háborúról fennmaradt irodalom az egyének és tömegek lelki életének történetéhez, egy szellemi *Zustandsgeschichte*hez, végtelen gazdag anyagot szolgáltat, s ez anyagban is talán legértékesebbek Jeanne két perének, az elítélő és a rehabilitáló pernek jegyzőkönyvei, melyek Quicherat kiadásában már a romantikus történetírásnak kedvelt érzelmi kincsebányái voltak, annyira természetes hűséggel tüntetik föl Jeannenak, a sok tanúnak, valamint a bíráknak, egy egész kornak lelki tényeit. Michelet legmegragadóbb részlete az *Histoire de France*-ban e periratokon épült föl. Anatole Francenak szépséget, érzelmek és kifejezésük finomságát kereső lelke nem találhatott volna értékesebb anyagot; az egyszerű és merev XV. századi jegyzőkönyvvezetők maguk is megsejthettek valamit Jeanne lelki finomságából, s nem egyszer francziául jegyezték föl feleleteit, s így azok illatából igazán semmi sem veszett el. Már több mint tizenöt évvel ezelőtt feltűnt neki Jeanne alakjának légies költészete: Jeanne n'est faite que de poésie, a népi és keresztényen költészetből, Mária-litániákból és az Aurea-legenda történeteiből, Krisztus menyasszonyai csodás históriáiból, a

virágos beszédekből, melyekkel szent Ferencz fiai magasztalták a szegénységet, tisztaságot, egyszerűséget; az erdők és források örök tündérmeséiből, a nagymamák naív történeteiből, a francia tölgyek sejtelmes suttogásából, a szegény emberek, egy egész nép extasisából és könnyeiből, mely nyomorában éjjelenként fegyverről álmodott, s már csak gyöngeségébe veté reményét. «Elle est pétrie de poésie comme le lis de rosée.» Ebből a megállapításból fejlődött ki egyik vezéreszméje: Jeannenak századokon át élő alakját a francia nép keresztyén mondáinak, s talán az erdők mélyében, kútfejeknél még mindig élő pogány meséknek költészete állította össze, a történetírónak mindezt le kell róla fejteni, s akkor látni fogja, hogy Jeanne rendkívüli sikerének alapjául nem annyira az ő személyét, mint inkább a kornak érzelmi momentumokra könnyen beálló reakcióképességét kell tekinteni. Jeanne nem azért tudta Orléanst fölmenteni és a trónörököst Rheimsbe vinni, mintha tapasztalt vezérkari tiszt vagy képzett tüzérhadnagy lett volna, hanem mert az egyház és család legendáin és meséin táplált és felnőtt francia nép teljes mértékben képes volt egy oly idealis, a való élettől egészen elszakadt jelenség appreciálására és követésére, a milyennek Jeannet az összes megmaradt emlékek feltüntetik.

Másik vezér-gondolata Jeanne története fölfogására szintén évekkel ezelőtt fogamzott meg lelkében. Egy Jeanne d'Arc színdarab alkalmából, melyben Sarah Bernhard játszotta a főszerepet, fejtette ki először e nézetét: sokan nem tartják Jeanne alakját és működését természetes módon megfejtethetőnek, csodát látnak benne, pedig szerinte a csoda nem állhat a figyelmes vizsgálatnak ellen, Jeanne is megérthető, csak nem szabad a világ elől, melyben élt és hatott, mintegy kápolnába elzárni, hanem természetes környezetében hagyva, a vele rokon alakokkal egy sorban kell szemlélni. Jeanne nem egyetlen, ez esetben valóban csoda volna; V. Károly, VI. Károly udvarában is voltak szent élet hírében álló nők, kiknek, épen szent életük miatt, politikai és hadi dolgokban adott tanácsait tisztelettel szokták kikérni és fogadni; Jeanne mellett is volt két-három egyszerű

leányzó, kik bár nem örvendtek oly nagy hírnévnek, időnkint szintén jogot tartottak arra, hogy a földöntúli világ parancsait idelenn közvetítsék. Jeannet is ezen analog jelenségek sorában kell szemlélnünk, a mint ezt már *Vallet de Viriville* megkísérelte, kiről A. France e miatt mindig nagy tisztelettel nyilatkozik. Ezen elv segítségével lehető volna Jeanne személyiségét, egész individualitását visszaszorítani azon részben idegbetegeknek, részben csalóknak bizonyult nők sorába, kik ugyan teljesen érthetők, de nem is volt oly hatásuk, mint Jeannenak. Rationalismusának méltó feladat gyanánt kínálkozott ezen elv keresztülvitele: egy nagy érthetetlent az érthető jelenségek sorába beilleszteni, annál inkább, a mennyiben az ily módon esetleg reducálható, talán megsemmisíthető egyéniséget az antirationalista politikai és társadalmi agitatio régóta és nagy sikerrel használja fegyverként pártküzdelseiben.

S e két gondolattól vezetve éveken át dolgozott úgy, a hogy' csak egy szaktudós dolgozhatik, s végre elkészült kétkötetes Jeanne d'Arc-életrajza, melylyel egyrészt az újabban német hatás alatt elművésztlenedő francia történetírást ismét a Michelet, Taine, Renan, Fustel de Coulanges művészi magaslatára emelte, másrészt a történeti módszer alkalmazásával a Jeanne d'Arc-szakirodalom legjobb, részletes és összefoglaló munkáját adta. A kutatás kezdetén megállapított elveit keresztülvitte; Jeannenak a mondákból, mesékből, kívánságokból, érzelmekből való synthesisét végrehajtotta, beállította a szétdarabolt, mindenütt vérző francia területre és érthetővé tette, miért követték a vad armagnac-harczosok, az önző városi polgárok ez egyszerű leányt, kinek egész stratégiája egyetlen vezényszó, *előre* volt. Munkájában tulajdonképen mindent megmagyarázott, a mi Jeanneal kapcsolatban a történetírás érdeklődésére számot tarthat: hitének extasisában a kis parasztleány hivatottnak tartja magát nyomorba döntött földieki segítésére; s bár akkor a nemzet és haza fogalma meglehetősen ismeretlen volt, nagyon érthető, hogy a szenvedések okozóinak az angolokat tartja, s egyedüli segítségnek, ha a dicső királyi törzs sarja Isten kezéből

végre átveheti a reászállott birodalmat. Így minden politikai vagy hadi belátás nélkül, tisztán hittől és irgalomtól vezetve jut a dauphin udvarába; az udvar bölcsei talán maguk is hisznek a leányzó küldetésében, de mindenesetre tudják, hogy a nép hinni fog benne, s így Jeanne-t mint lelkesítő eszközt a csapatok közé küldik. A nép valóban hisz, Jeanne győz mindaddig, míg az angolok erősebb seregére nem talál, s ekkor bekövetkezik a katastropha, melynél ép úgy a köznép vallásos babonája, boszorkányokban való hite és a politikusok pártönzése vezet a máglyára, a mint dicsőséget is a köznép hitének és a politikusok önzésének köszönhetette. Lehetetlen megindulás nélkül nézni Jeanne kedves alakját és oly kegyetlen sorsát, de szinte természetes, hogy a *lis de rosée* vad, durva harczosok és marakodó politikusok kezei közt előbb-utóbb össze fog törni. Francet ez a fölfogás teljesen kielégíthette volna, ha nincs benne egy pont, mely rationalismusát különös módon fölizgatta és kihívta. S ez a pont épen a kiindulás: a rationalista nem hiheti el, hogy a hit, egyedül a hit elég erős lett volna Jeanne lelkét hatalmába keríteni és egész működésének irányt adni, s hogy ugyancsak a hit, az égieknek földi dolgokba való avatkozásának hite elég erőt adhatott a francia csapatoknak Jeannet győzelemre vezetni. Mindezt kevésbbé mystikus alapon akarja megmagyarázni, s így egyrészt időnként kissé alaptalanul szállítja le a francia győzelmek értékét, másrészt a szereplőknek indító-ok gyanánt az öntudatlan, spontan hit helyett minden lehető alkalommal tudatos, nagyobbára önző mozgató erőket akar tulajdonítani. S ez utóbbi nem is oly nehéz a chinoni, poitiersi udvarnokok, az angol urak, a rheimsi érsek és más hatalmasok megítélésénél, de egészen elhibázott kísérletre vezet Jeanne indító okai kutatásánál, hol rationalista elvét egész terjedelmében alkalmazásba hozta. Kénytelen elismerni, hogy Jeanne őszintén hitt minden szavában, mit csak ajkán kiejtett, s így a *dame d'Armoise* és más csalók sorába nem lehet beilleszteni; megpróbálta idegbetegek közé sorozni, de a megkérdezett orvosi szaktekintély — kinek levelét nagy pártatlansággal közli a függetlekben — erre sem talált elég adatot. A ra-

tionalista azonban nem jön zavarba: ha Jeanne nem mystificált is, de lehetett mystificatio áldozata, a mit nagyon alacsony fokú műveltsége valószínűvé tehet. E nagyon fontos állítást egyetlen kútfői hely egyetlen szavával akarja bizonyítani, úgy hogy kísérlete Jeanne d'Arc egyéniségének ily módon háttérbe szorítására hajótörést szenvedett. Az az Anatole France, a ki fölismerte Jeanne alakjának és hatásának érzelmekből való összetételét, nem akarja elhinni, hogy az együgyű kisleány legelső indítóoka is egyedül egy erős érzelem volt: érdekes ellenmondás a költő és rationalista között, mely azonban Anatole France kettős természetéből szinte logikai kényszerűséggel következik.*

SZEKFÜ GYULA.

* A *Vie de Jeanne d'Arc* történetirodalmi értékét illetőleg minden tekintetben csatlakozhatunk e folyóirat 1908. szeptemberi számában megjelent ismertetés nézeteihez. — Anatole France bizonyosan jól ismeri azon forrongást, mely a német történetirodalom rankei nyugalmát az utóbbi időben oly zavarttá teszi. A Jeanne egyéniségének megsemmisítésére való törekvés elméleti kifejezésének látszik Kurt Breysig elve, kinek úgy látszik először fog sikerülni a közönségesen Lamprechtéinek tartott elveket gyakorlatban megvalósítani: ő az egyéniségek történetét épen úgy fejlődési sorozatokba kívánja állítani, mint az intézménytörténetet: «Die Kurven, die sich in der Geschichte des starken Einzelnen ziehen lassen, haben Senkungen und jähe Hebungen, wie die jeder Sachgeschichte, allein lassen sich Eigentümlichkeit und Abhängigkeit, Neuerung und Nachahmung an den Persönlichkeiten in demselben Sinn scheiden, wie in der Geschichte der grossen Tatsachenzusammenhänge. So erst wird möglich sein, an die Stelle einer Anzahl von locker und stets unterbrochen aneinander gefügten Lebensbeschreibungen lange eng geschlossene Ketten von Persönlichkeitsformen zu setzen und nicht die Geschichte der Könige, der Dichter, sondern des Königs, des Dichters einer Zeit zu schreiben». (*Geschichte der Menschheit* I. 51.) Anatole France mintha csak az itt kifejezett követelményt akarta volna megvalósítani, mikor az illuminatus Jeannet a többi illuminatus közé akarta visszaszorítani, Jeanne egyénisége azonban ellenállott, s úgy látszik, az individuum nem hagyja magát az új német iskolától oly könnyen megsemmisíteni.

FINNORSZÁG ÉS OROSZORSZÁG.

Száz esztendő telt el azóta, hogy Finnország Oroszországgal egyesült.

Száz esztendő nem nagy idő a népek életében. Mégis elég nagy ahhoz, hogy meghatározott előfeltételek mellett magában foglalhasson nemcsak figyelemreméltó eseményeket, hanem egyúttal a viszonyoknak és a fölfogásoknak jelentékeny fejlődését is.

Ilyen fejlődésben, a mely a mult században ment végbe, gyökerezik a mostani «finn-kérdés».

* * *

Finnország Oroszországgal az 1808—1809-iki orosz-svéd háború folytán egyesült, a mely kapcsolatban volt ama világeseményekkel, melyek a XIX. század elején megrázkódtatták Európa állami és nemzetközi viszonyait. De a mikor Finnországot e háború folytán végleg elválasztották Svédországtól s Oroszországhoz kapcsolták, ez úgy történt, hogy a finn föld, a mely addig egy más országnak volt integráns része, most autonom állami létet nyert.

A dolgok folyása az volt, hogy I. Sándor czár, mint az orosz államhatalom birtokosa, a porvooi országgyűlésen, a melyre ő akkor, a mikor a hadi szerencse Finnországot az orosz fegyverek hatalmába juttatta, összehívta Finnország állami rendéinek képviselőit, 1809 márczius 29-én a város székesegyházában tartott ünnepélyes ülésben, két nappal előbb keltezett ú. n. alkotmánybiztosító hitlevelével megerősítette azt az alkotmányt, a mely Finnországban eddigelé érvényben volt; mire aztán a rendek képviselői hűséget esküdtek neki.

A czárnak ez az alkotmánybiztosító hitlevele (eredetije oroszul) így hangzik:

«Mi I. Sándor, Isten kegyelméből egész Oroszországnak czárja és egyeduralkodója stb. stb. stb., Finnország nagyfejedelme stb. stb. tudomására adjuk mindeneknek, hogy miután Mi a Mindenhatónak rendelése folytán birtokunkba vettük a finn nagyfejedelemséget, ennek az országnak hitét, alaptörvényeit s mindazon jogokat és kiváltságokat, a melyeket az említett nagyfejedelemség mindegyik rendje külön-külön és összes lakosai együttesen, mind a felsőbb-, mind az alsóbbrendűek az alkotmány szerint eddigelé élveztek, ezennel biztosítani s megerősíteni akarjuk, igérve, hogy sértetlenül érvényben hagyjuk mindezen jogokat és kiváltságokat. Ennek nagyobb hitelül ezen alkotmánybiztosító hitlevelünket sajátkezü aláírásunkkal megerősítettük. Kelt Porvooban, 1809 márczius 15. (27.) *Sándor.*»

Meg kell emlitenem, hogy I. Sándor már ezt megelőzőleg is több alkalommal adott ilyennemű biztosítékokat Finnországgal való szándékáról. A porvooi országgyűlés befejezésekor a finn népnek most nyert új helyzetéről szólván, ismét kijelentette, hogy az «*placé désormais au rang des nations, sous l'empire de ses loix*» és hogy «*tranquille au déhors, libre dans l'interieur.*» S később is számtalan ünnepélyes iratban s lehető legjobban kötelező szavakkal újíttotta meg újra meg újra eme biztosítékokat, hogy t. i. a finn alkotmány sértetlen állapotában fennmarad úgy a maga, mint összes utódai idejében. Ugyanezt a biztosítékokat megadták a későbbi orosz uralkodók is valamennyien trónraléptükkor.

Oroszország Svédországgal a porvooi országgyűlés után körülbelül egy félévvel, 1809 szeptember 17-én Haminában kötötte meg a békét. Ebben Svédország Finnországra való jogáról lemondott.

Hogy ez így történt, az minden tekintetben a történeti fejlődés eredménye volt.

Először is arra, hogy Finnországnak Svédország uralma alól előbb-utóbb Oroszországnak egy- vagy másnemű uralma alá kellett jutnia, a történelmi fejlődés az 1808—1809-iki

események előtt már régen utalt. Az Oroszország és Svédország közötti évszázados küzdelmeknek már I. Péter alatt az lett az eredményük, hogy az 1721-iki uusikaupunkii békekötés értelmében Finnországnak délkeleti része, a viborgi kormányzóság Viborg városával együtt Oroszország hatalmába került. Húsz évvel később pedig az 1743-iki turkui békében Svédország ismét átengedett Finnországból egy részt Oroszországnak, nevezetesen a Kyminjoki mellékét. Oroszországnak 1809-iki térfoglalása eszerint egy korábbi történelmi fejlődésfolyamat befejezése.

De ugyanezt kell mondanunk arról az államjogi állásról is, a melyet ekkor Finnország az orosz birodalomban kapott. A XVIII. század első felétől kezdve bizonyos tárgyalások s más történeti események folytán az a gondolat alakult ki, hogy Oroszország, ha egyszer Finnországot Svédországtól véglegesen elszakítja, nem kebelezi be a birodalomba tartományképen, a birodalom más meghódított területeinek mintájára, hanem autonómiával ruházza fel. Az akkori finn kérdésnek ilyen megoldását még jobban előkészítette az a körülmény, hogy Finnország földrajzilag és nemzetiség tekintetében teljesen egységes és sajátlagos egész volt s hogy a finn népről és nemzetiségről, mint különálló nemzetegyről ekkor már volt tudomás, bár gyakorlatilag ennek nem igen látták nagy hasznát és hogy egyfelől Finnország, másfelől az Oroszországhoz tartozó más népek és tartományok műveltsége egymástól igen-igen távol álló, alapjában különböző volt.

Abban, hogy Finnország 1809-ben abba az autonóm helyzetbe jutott, a mely a porvooi országgyűlésen jött létre, mégis tagadhatatlanul fontos tényező volt I. Sándornak — La Harpe tanítványának — a szabadelvűség és az alkotmányosság iránt való ismeretes rokonszenve, nemkülönben az a körülmény, hogy ebben az időben Oroszországban nem volt sem nacionalista, sem semmiféle más közvélemény, a mely képes lett volna és akarta volna ellenezni a meghódított országnak és népnek adandó széleskörű autonómiát.

Ilyen előfeltételek mellett kezdődött tehát Finnország és Oroszország egyesülése. És a személyi változásokat nem tekintve, ezek az előfeltételek nagyjában fennmaradtak majdnem egészen a század végéig.

A mint már az eddigiekből is nyilvánvaló, semmiféle «finn kérdés»-ről ez időben még szó sem volt.

A belsőleg önálló, de nemzetközileg az orosz birodalomnak nem-souverain részét tevő Finnországnak kiépítésére irányuló munka, a mely már a porvooi országgyűlésen megkezdődött, a következő években és évtizedekben rendszeresen és zavartalanul folyt. Már az 1809. év vége előtt Finnország külön nemzeti kormányt kapott, a mely csupán finn honosságú állampolgárokból állott és szabályzata szerint — mint az ország alaptörvényei rendelték — csupán azokból kellett állania s a melynek, mint Sándor császár mondta, midőn e kormányzó-testületnek 1816-ban a «czári finn senatus» maig fennmaradt címet adta, épúgy, mint az orosz birodalmi legfőbb kormányzó-testületnek, közvetetlen összeköttetésben kellett állania az uralkodóval s csupán a törvényektől s az uralkodónak a törvényekhez alkalmazkodó akaratától függnie. 1811-ben I. Sándor visszacsatolta Finnországhoz az ú. n. Régi Finnországot, vagyis azokat a részeket, melyeket 1721-ben s 1743-ban csatoltak az orosz birodalomhoz, ezekre a részekre is kiterjesztve a finn alkotmányt. Az országgyűlésnek összehívása, a mely Finnországnak megerősített alaptörvényei szerint akkor az uralkodó akaratától függött, I. Sándor uralkodása alatt (1809—1825) elmaradt s utóda, I. Miklós alatt (1825—1855) sem történt meg egyetlen egyszer sem. Valamint Oroszországot autokratikusan, Finnországot meg hivatalnoki szellemben kormányozták ez időben, a mi különben a későbbi történeti vizsgálódás világánál olyan kormányzási módnak bizonyul, a mely teljes összhangzásban volt Finnország nemzeti és állami életének akkori szunnyadozó állapotával. De ez egész aránylag oly hosszú idő alatt, a mely körülbelül a század közepéig terjedt, Finnországot mégis megerősített alkotmánya s egyéb törvényei szerint kormányozták, saját hivatalnokai-val s a nélkül, hogy Oroszország részéről bárminemű tö-

rekvés mutatkozott volna ez állapot megváltoztatására, vagy Finnország jogainak kétségbevonására. Előfordultak ugyan ebben az időszakban egyes kormányzati intézkedések, a melyek az alaptörvényekbe ütköztek, de ezek ritka kivételek voltak s ezekkel korántsem akarták Finnországnak biztosított jogait megtagadni vagy megszorítani, sőt maga az egyeduralkodó, I. Miklós pontosan és lelkiismeretesen akarta megőrizni s fenntartani, minthogy ezeket maga is ünnepélyesen megerősítette.

E közben Finnországban — főképen Snellman J. V. hatalmas finn-nemzeti serkentő munkássága következtében — nemzeti és állami öntudat ébredt, megteremtve az eleve-nebb közéletnek előfeltételeit. Mikor azután a szabadelvű II. Sándor lépett a trónra (1855—1881), az autonóm Finnország fejlődésében új korszak kezdődött. A finn kormányformának alkotmányossága élő valósággá lett annak folytán, hogy az ország rendeit, a kikből képviselte állott, újból összehívták. A nemzet alkotmányos jogait több fontos irányban fejlesztették, mindenekelőtt abban, hogy az 1869-ben kiadott új országgyűlési rendtartással országgyűlésnek meghatározott időszakokban való összehívását rendelték el és sokoldalú belső törvényhozási tevékenység indult meg az alaptörvények meghatározta alkotmányos sorrendben. E munkásság legfontosabb állami eredményei közé tartozott az, hogy Finnország külön pénzt és új nemzeti hadosztályokat kapott, a melyeket illetőleg azonban egyebek között az is elrendeltetett, hogy minden tisztán katonai ügyben közvetlenül a birodalmi hadügyminisztériumnak vannak alárendelve.

Másfelől Oroszországban már II. Sándor czár uralkodása idejében felütötte fejét az orosz-nationalista irányzat. Finnország autonóm helyzete ellen megindultak a sajtóban a támadások, a melyek később egyre hevesebbek lettek és átsaptak a történelem-magyarázat terére is. Oroszországban a «finn ügy»-nek egész irodalma keletkezett, a mely főczélul annak a bebizonyítását tűzte ki, hogy I. Sándor Finnországnak nem alkotmányt, hanem csupán bizonyos tartományi autonómiát biztosított, a mely csak a finneknek

illoyalis, de sikeres politikai eselfogásai által vált azzá az állami autonómiává, a melyet Finnország valósággal élvezett. Erre a finnek részéről ellenirodalom indult meg, mely történelmi okiratokkal és más tényekkel döntötte meg az oroszoknak ezen állításait.

III. Sándor uralkodása idejében (1881—1894) az a válság, melynek előzményeit az imént láttuk, még nem tört ki, de előjelei egyre sűrűbben mutatkoztak, még pedig most már némelyek a legfőbb kormány intézkedéseiben is. Ezek között a legfontosabb az volt, hogy Finnország posta-intézményét egy 1890-ben kiadott czári manifestum részben az orosz belügyministerium és postaigazgatóság vezetése alá rendelte s hiábavaló volt Finnország országgyűlésének, valamint senatusának fölirata, a melyek arra támaszkodtak, hogy Finnországnak a maga alkotmánya szerint joga van az önkormányzathoz s jogorvoslást kértek.

1898-ban az említett nacionalista irány a birodalomban már annyira megerősödött, hogy Finnország rendjei elé rendkívüli országgyűlésen javaslatot terjesztettek Finnország nemzeti hadseregének eltörlésére és lényegében eloroszosítására, a mely javaslat már eleve is megtagadta Finnország alaptörvényeinek bizonyos fontos kérdésekben való kötelező erejét. S mikor a finn országgyűlés az orosz nationalisták fölfogását, illetőleg az ezen alapuló javaslatot nem fogadta el, nyíltan kitört a válság. 1899 február 15-én jelent meg — Finnország rendjeinek és kormányának mellőzésével — az ú. n. birodalmi törvényhozásról szóló czári manifestum, a hozzácsatolt ú. n. «alapvető rendelkezések»-kel együtt, melyekben a törvényhozásnak rendjéről van szó. A manifestum törvénynyé akarta tenni, hogy Finnországnak azon törvényhozási ügyei, melyeknek az egész orosz birodalomra nézve jelentőségük van, Finnország törvényhozásának hatáskörén kívül állanak s más módon tárgyalandók és dönthetők el. Azon ügyeket azonban, melyeket ilyenekül tekintettek, nem határozták meg, hanem ezekről a czár ő felsége *in casu* volt határozandó.

Semmi efféle korlátozást sem Finnország alkotmánya, sem a kilenczven éves gyakorlat nem ismert. Így a manifestum s

a hozzája csatolt «alapvető rendelkezések» a finn alkotmánynak gyökeres megváltoztatását jelentették, a mi azonban az uralkodónak egyoldalú elhatározása folytán történt s nem az alkotmány-meghatározta módon, azaz Finnország országgyűlésének s az uralkodónak egyező elhatározásával.

Az orosz kormányt ebben az időben Finnországban Bobrikov főkormányzó képviselte, a ki erősen elhatározta, hogy megvalósítja az új kormányzati programmot. A finn országgyűlésnek és a senatusnak a februári manifestumra válaszul küldött feliratát nem vették figyelembe és 1901 nyarán kiadták a manifestum meghatározta módon az új katonai törvényt, a melylyel Finnországnak addigi nemzeti hadseregét eltörölték, mikor is ama, Finnország alkotmánya szerint (a finn országgyűlés határozata alapján) hozott 1878-iki hadkötelezettségi törvényt, a melyen az említett hadsereg alapult, érvénytelennek nyilvánították.

Erre Finnországban elkeseredett alkotmányos küzdelem korszaka vette kezdetét, a mely alatt az ország jogrendje sok és soknemű sértésnek volt kitéve. Ám az öntudatos és következetes orosz politika hiányában — a minek következménye az, hogy a kormányzat programjában a személyváltozások esetében a legmeglepőbb fordulatok állhatnak be — megtörtént mégis, hogy a mikor a Bobrikov főkormányzó 1904 nyarán erőszakos halállal kimult, az orosz kormány engedni kezdett. Ez vezetett az orosz-japán háború hatásaival s az Oroszországban 1905 végén hatalmassá vált mozgalommal egyetemben az ú. n. általános sztrájk eseményeihez 1905 végén. Az ekkor kiadott czári manifestum (nov. 4.) a megelőző hat év alatt kiadott csaknem valamennyi alkotmányellenes határozatot s rendeletet érvénytelennek nyilvánította.

Az orosz nationalisták finn-ellenes politikájának szünetelése azonban, minthogy nem organikus fejlődésnek, hanem alkalmi eseményeknek volt eredménye, csak rövid ideig tartott. A legfontosabb kérdést, a melyhez a «finn kérdés»-nek történeti előzményei vezettek, a «birodalmi törvényhozás» kérdését, a melynek Finnország törvény-

hozása hatáskörén kívül állónak kellett lennie, a novemberi manifestum is nyitva hagyta; az 1899 februári manifestumra s a hozzátartozó «alapvető rendelkezésekre» nézve csupán azt rendelvén el, hogy ezeknek az alkalmazása, a mi eddigelé csak egyszer történt még, — t. i. az 1901. évi hadkötelezettségi rendeletben — csak egyelőre szüntetendő meg; az ügy később lesz «törvényhozás útján» rendezendő, a nélkül azonban, hogy bárminemű biztosítékot nyújtottak volna arra nézve, hogy a dolgoknak végleges rendezése a finn alkotmánynak megfelelőleg fog történni.

Miután sok egyes jelenség és esemény arra mutatott, hogy az orosz kormány Finnországgal szemben folytatott politikájában vissza készül térni a februári manifestum elvi álláspontjára, 1908 nyarán megtörtént az első döntő lépés ebben az irányban. Junius 2-án ugyanis a birodalmi ministertanács javaslatára — természetesen most is a finn országgyűlés és kormány mellőzésével — új rendelet adott ki a birodalom érdekeit érintő azon finn ügyek tárgyalási rendjéről, a melyek a legfelsőbb hatalom döntését igénylik. Az új rendelet lényege az, hogy Finnországnak összes törvényhozási és kormányzati ügyei, a melyek az uralkodónak saját döntését igénylik, a csárhoz és nagyfejedelemhez leendő felterjesztésük előtt felülvizsgálandók és e végből Oroszország ministertanácsában tárgyalandók. A birodalom kormányzó-testületét ily módon, ismét rendeleti úton, Finnország törvényhozási s kormányzati ügyeire nézve fontos tényezővé tették, ámbár a finn alkotmány szerint az ország saját hivatalnokai által kormányozandó s az alkotmányt a finn alaptörvények szerint megváltoztatni törvényesen csak az országgyűlés és az uralkodó közös határozatával lehet.

Mindazon kísérletek, a melyeket a finn országgyűlés — a mely e közben az 1905. évi eseményekkel kapcsolatban az általános és egyenlő választójog s egykamarás rendszer alapján teljesen megújított — továbbá Finnország senatusa tett az 1908 junius 2-iki előterjesztési rendnek alaptörvényszerű kiigazítására, eredménytelenek maradtak. A birodalom kormánya ezalatt egyre előbbre haladt az

1899. évi februári manifestum alapján. A legfontosabb és legdöntőbb lépés e tekintetben az a javaslata volt, a mely az ú. n. birodalmi törvényhozás rendezéséről szólt, a melyet a nevezett kormány mult tavasszal terjesztett Oroszország képviselőtestületei elé s a melyet a дума a jelen sorok írása közben már el is fogadott. E javaslat elkészítésére bizottságot alakítottak, melybe finnek is meghívtak tagokul. Ezeknek a véleményét és javaslatait, a melyek oda irányultak, hogy az ügyet a finn alkotmány épségben tartásával rendezzék, az orosz többség nem vette figyelembe s a kormány javaslatát teljesen ezen többség javaslata alapján szövegezték meg, nevezetesen abban a döntő tekintetben is, hogy nem terjesztették a finn országgyűlés elé elfogadás végett, a mint a finn alkotmány követeli, hanem elhatározták, hogy a birodalom törvényhozási rendjében valósítják meg, az orosz дума s kormánytanács által. A finn országgyűléstől e javaslatra nézve csak véleményt kértek. Az országgyűlés az ügyet az idei törvényes cyklusban tárgyalta s elhatározta, hogy részletesen indokolt válaszában kijelenti, hogy e kérdésben véleményt nem nyilváníthat, minthogy a törvényjavaslat Finnország alkotmányának teljes megváltoztatását tartalmazza s az országgyűlés nem mondhat le arról az alkotmány-biztosította jogáról, hogy ilyen dologban határozzon.

A szóban forgó javaslat kiinduló pontja ugyanaz, a mi az 1899. év februáriusi manifestumé, hogy t. i. Finnország törvényhozási joga nem terjed ki olyan ügyekre, a melyek az egész birodalom érdekeit érintik s hogy a birodalom államhatalmának jogában áll azt meghatározni, mely ügyek tekintendők és nyilvánítandók ilyen «összbirodalmiaknak» s hogy milyen módon és rendben hozandók a törvények ilyen ügyekben; joga továbbá bármely pillanatban szabadon határozni a finn autonomia mibenléte és terjedelme fölött. Mindezek olyan állítások, a melyek nincsenek összhangzásban a finn alkotmány nyal s azzal a ténnyel, hogy Finnország alaptörvényeinek rendületlen érvénybenmaradása biztosított. Mert Finnországnak, mint bármelyik más országnak, alaptörvényei rendelkezéseket tar-

talmaznak arra nézve, hogy mi módon hozandók a törvények, a melyek Finnországban érvényben lesznek s a törvényhozás szerveiül az ország képviselőtestületét és az ország uralkodóját jelölik meg. S e rendelkezés alól az alaptörvények semmiféle kivételt nem ismernek; az összes törvényeket, bármilyen természetűek és tartalmúak legyenek is s bármiféle dolgokra vonatkozzanak is, ezeknek a finn törvényhozási szerveknek kell megalkotniok, hogy Finnországban érvényben lehessenek. S az említett alaptörvények egyáltalán nem adnak jogot bárkinek is arra, hogy e törvényhozási szervek hatásköréből bármiféle törvényhozási teendőt kivegyen. S minthogy a finn autonomiának semmiféle változtatása vagy korlátozása nem történhetik a reávonatkozó törvények megváltoztatása nélkül, a mi megismét csak Finnország törvényhozó szervei útján történhetik, lehetetlen hogy a birodalom államhatalma egyoldalú államcsínynyel törvényesen szűkebb körre szoríthatná a mondott autonomiát.

Íme ez a finn-orosz conflictus közjogi veleje. Lássunk már most néhányat legfontosabb részletei közül.

* * *

A mint már fennebb rámutattam, Oroszországban azt szeretik vitatni, hogy az az autonomia, a mely Finnországnak az orosz birodalom részéről biztosított, valami alsóbbrendű, tartományi autonomia-féle s korántsem olyan állami autonomia, a mely egyebek közt kizárna minden más törvényhozást, a mely nem a Finnország alaptörvényei meghatározta módon történik. E fölfogás támogatására azt szokták fölhozni, hogy azon törvények, a melyeket I. Sándor Finnország számára megerősített s a melyeknek megtartását megígérte, nem foglalták magukban azokat a törvényeket, melyekből Svéd-Finnországnak akkori alkotmánya állott; a törvények, melyek között a legfontosabbak az 1772-iki Kormányforma és az 1789-iki úgynevezett Egyesítési s biztosító levél — úgy mondták — I. Sándor hitlevelében nincsenek megemlítve. Ugyancsak e fölfogás támogatására fölhozták azt is, hogy az alkotmánybiztosító hitlevél orosz

eredetijében az «alaptörvények», melyeket I. Sándor megerősítetteknek nyilvánít, «Коренные Законы» szavakkal vannak kifejezve, s nem «Основные Законы»-val, pedig ezeket kellett volna használni, ha alkotmányt jelentő, politikai törvényeket értettek volna az alaptörvényeken; továbbá azt is, hogy ugyanez a hitlevél a «Конституция» szót többesben használja s nem egyes számban.

Ezen állításokra vonatkozólag azonban tekintetbe kell venni a következőket:

Igaz ugyan, hogy I. Sándor alkotmánybiztosító hitlevele sem a Kormányformát, sem az Egyesítési s biztosítólevelet külön nem említi, de ebben általában nincsenek is felsorolva az egyes törvények külön-külön. A czár mégis határozottan kinyilvánította, hogy megerősítette az országnak «alaptörvényeit» és «alkotmányát». Finnországban pedig más alaptörvények nem voltak érvényben, mint azok, a melyek Svéd-Finnországnak akkori alkotmányát tették, s a melyek közül az említett kettő volt a legfontosabb. Egyebet tehát a czár nem erősíthetett meg, mint ezeket az állami alaptörvényeket. Az meg történelmileg bebizonyított tény, hogy a «Коренные Законы» szavak az akkori orosz nyelvhasználatban ugyanazt jelentették, a mit a mai orosz nyelvben ezekkel a szavakkal fejeznek ki: «Основные Законы», vagyis valamely államnak alaptörvényei («loix fondamentales», «Grundgesetze»), s hogy az utóbbi orosz kifejezés csak később vált használatossá. Ugyancsak történelmileg ki van mutatva, hogy a «Конституция» szónak az alkotmánybiztosító hitlevél orosz eredetijében többes számban való használatának nincs semmi bizonyító ereje (a hivatalos fordításban egyes számban van), minthogy ugyanis I. Sándor, a mint már előbb is említettük, csaknem számtalanszor, mind korábbi, mind későbbi különféle ünnepélyes iratokban újra meg újra megismételte Finnországnak adott biztosítását s ez iratokban következetesen egyes számban használta a constitutio («la constitution») szót. A Finnországnak adott államjogi állás éppen az által kapta az «állami» autonomia jellegét, hogy I. Sándor megerősítette az alkotmányt, a mely magában foglalta azokat a normá-

kat, a melyekkel rajta változtatni lehet, s így minden más úton-módon való változtatást lehetetlenné tett.

Közvetlen kapcsolatban van ezzel az az orosz részről különösen az utóbbi időben hangoztatott fölfogás, hogy Finnország I. Sándor alkotmánybiztosító hitlevelével tisztán csak az úgynevezett helyi természetű ügyekre nézve kapott autonomiát, de nem azokra nézve is, a melyek az egész birodalom érdekeit érintik.

Világos, hogy Finnország, ha már egyszer az Orosz birodalom elválaszthatatlan részévé lett, nem kapott s nem is kaphatott önálló nemzetközi állást. Ezt Finnország nem követelte s nem is élvezte soha. Finnország csak belső önállóságot kapott. Ezt nyilvánította ki I. Sándor is, midőn a fennebb említett alkalommal kijelentette, hogy Finnország «libre dans l'intérieur» lesz. De ez a «belső önállóság» nem úgy volt körülhatárolva, hogy Finnországnak csak néhány törvényhozási és kormányzati ügyét foglalta volna magában. Magában foglalta az valamennyit — kivéve a külpolitikára s a trónöröklésre vonatkozókat — tekintet nélkül arra, hogy minő természetűeknek és miféle érdekeket érintőknek lehet azokat különben tekinteni. Ez is abból következett, hogy Finnország alaptörvényeit megszorítás nélkül erősítették meg, s ezek a törvények rendelkezéseket tartalmaztak arra nézve, hogy az összes finn törvények, bármilyen természetűek legyenek is és bármilyen ügyekre vonatkozzanak is, minő úton-módon hozandók.

Orosz részről azt is fölhozzák továbbá, hogy mivel Svédország alaptörvényei semmiféle rendelkezéseket nem tartalmazhattak Finnországnak Oroszországhoz való viszonyát illetőleg, ezen alaptörvényeknek Finnország alkotmányául való megerősítésével nem történhetett semmi rendelkezés Finnországnak az orosz birodalomban való állására s a birodalomnak Finnország fölötti hatalmára nézve. Ez az állítás, a mint könnyű észrevenni, a fogalmak homályosságán alapul. Mindamellett, hogy a szóban forgó alaptörvények nem tartalmazhattak az említett dologra vonatkozó rendelkezéseket, Finnországnak az orosz államhatalomhoz való viszonya mégis csak el volt döntve ezeknek a megerősíté-

sével, minthogy ugyanis ezáltal Finnországból Oroszországgal összetartozó, de saját alkotmányával fölruházott ország lett, a melyet ezen alkotmány szerint kell kormányozni; ez az alkotmány pedig határozott rendelkezéseket tartalmazott arra nézve, hogy mikép kell a kormányhatalmat az országban gyakorolni, s hogyan kell a törvényeket hozni.

Végre orosz részről arra is hivatkoznak, hogy Oroszország a haminai békében Finnországot teljes souverainitásának hatalmába kapta («en toute propriété et souveraineté»), s hogy Oroszországnak Finnországhoz való joga e nemzetközi megegyezésen alapul, s így joga van Finnországgal tetszése szerint rendelkezni. Látnivaló, hogy ez a fölfogás azon a föltevésen alapul, hogy a souverainitás mindig és föltétlenül korlátlan hatalmat jelent. Köztudomású, hogy nem így van. Az a souverainitás, a mely Oroszországot Finnországgal szemben kifelé tagadhatatlanul megilleti, lényegében csupán azt tartalmazza, hogy a souverain hatalom fölött nincsen semmi hatalom. De a souverainitást korlátozhatja, a minthogy bizonyos esetekben csakugyan korlátozza is, az alsóbbrendű társadalmi közösségnek adott vagy azt különben is megillető jog. Ilyen, souverain és nem-souverain ország közötti jogviszonynak példája a Magyarország és Horvátország közötti viszony; a souverain Magyarország nem változtathatja meg és nem kevesbítheti a nem-souverain Horvátország jogait az utóbbi országgyűlésének hozzájárulása nélkül.

* * *

Az úgynevezett birodalmi törvényhozásra vonatkozó javaslat, a mely most — úgy látszik — gyors léptekkel halad a megvalósulás felé, ha csakugyan megvalósulna, Finnország autonómiájának nemcsak elvileg való, hanem tényleges megsemmisülését jelentené. Általa elsőben is hatalom adatnék a birodalom törvényhozó szerveinek arra, hogy törvényt hozzanak Finnország számára csaknem mindenre vonatkozólag, a minek ez ország és e nép életére nézve valamennyire nagyobb jelentősége van, és ez a jog elvételnek Finnország törvényhozó testületétől. Ezt átlátjuk,

ha egy pillantást vetünk a javaslatnak azon jegyzékébe, a mely az úgynevezett birodalmi törvényhozás hatáskörébe tartozandó ügyeket sorolja föl, s a mely jegyzék 17 törvényhozási ügycsoportot tartalmaz és vagy teljesen, vagy legnagyobbbrészt magában foglalja egyebek között a hadügyre, az adózásra, az igazságszolgáltatás rendjére és a büntető-törvényre, az egyesülési és gyülekezési jogra, a sajtóviszonyokra, a postára, a vasutakra s más közlekedő eszközökre, a kereskedelemre és az iparra, a népnevelésre, a pénz- és a vámügyre stb. vonatkozó törvényhozást. Finnországnak e reája is vonatkozó törvényhozásban való részvétele mindössze véleménynyilvánításra szorítkoznék, a melyet a birodalmi törvényhozás annyiban venne figyelembe, a mennyiben jónak látná, továbbá arra a jogra, hogy a birodalmi képviselő-testületekbe egynéhány képviselőt küldhetne. De ez még nem minden. A mint már érintettük, a birodalomnak jogában állana tetszése szerint és ez új törvénytől sem korlátozva, továbbra is megszorítani Finnország autonómiáját. Oroszország törvényhozása bárminemű változtatást elhatározhatna Finnország «belkormányzatának alapjait» illetőleg, valamint továbbra is szaporíthatná azon törvényhozási ügyeket, a melyek az úgynevezett birodalmi törvényhozás hatáskörébe vonandók, s a melyekre nézve e szerint a birodalomnak s nem Finnországnak törvényhozása volna illetékes.

Van ennek a javaslatnak egy sajátos jellemvonása, a melyet talán legtalálóbban «elméletiség»-nek nevezhetnénk.

Kétféleképen nyomja rá bélyegét ez az elméletiség a finn autonomia megdöntésének szóban forgó tervezetére.

Először is: ez a javaslat nem realis, történetileg fejlődött és nyilvánult szükségből vagy kényszerűségből s annak kielégítésére keletkezett, hanem sokkal inkább abból az elméleti czélból, hogy «tisztázzák» és «rendezzék» azt, a mit Oroszországban «finn kérdésnek» neveznek, továbbá, hogy kielégtse annak az orosz állami ambíciónak követeléseit, a mely sértve érzi magát az által, hogy Finnországnak olyan terjedelmű önkormányzati joga van, a milyen a mostani.

Meglehet, hogy Finnországnak s Oroszországnak egymáshoz való viszonyában az elmúlt száz év alatt csakugyan fölmerültek bizonyos kérdések, a melyek az illető állapotokban és törvényes rendelkezésekben egy vagy más változtatást tehetnek szükségessé. Például tény az, hogy Finnország hadügye már innen-onnan tiz év óta, azóta, hogy az országnak korábbi, általános hadkötelezettség alapján álló hadseregét — mint már említettük — kormányrendelettel fölосzlatták és semmi új törvényes szervezés nem történt, olyan állapotban van, a mely új rendezést követel. Azt is megengedik Finnországban, hogy ez olyan ügy, a mely közelről érdekli az egész orosz birodalmat. Talán föl lehet említeni még egynéhány más hasonló természetű ügyet is, a melyekben Oroszország Finnországgal szemben olyan «összbirodalmi» követelésekkel állhat elő, a melyeket észszerűeknek és méltányosoknak kell elismerni. Finnországban nem uralkodik az a vélemény, hogy az ilyen követeléseket, — ha azokat Finnország alkotmányának megfelelően terjesztik elő, s ha általában nem nyilvánul Oroszország részéről ezen alkotmány megrendítésére irányuló törekvés — kereken vissza kellene utasítani.

Azt merné az ember állítani, hogy az eljárásmód, a melyet az érett, reális és tisztos politika javasolna Oroszországnak ezen viszonyok között, az volna, hogy a birodalom részéről az összes uralkodóktól ünnepiesen megerősített finn alkotmány rendelkezései szerint terjesztetnének Finnország és törvényhozói elé azok az egyes reális követelések, a melyeknek kielégítését a maga érdekében okvetetlenül szükségesnek tekinti, és ne igyekeznének teljesen megsemmisíteni azt az egész viszonyt, azt az alkotmányt, a melyet Oroszország saját államhatalmának birtokosai Finnországnak «örök időkre» biztosítottak.

S mégsem így történt. Igaz, hogy Oroszország egy ízben, az említett 1899-iki rendkívüli országgyűlésen, — a hadsereg ügyében — előterjesztett ilyen reális követelést. Akkor ezt a finn országgyűlés visszautasította. De megjegyzendő, hogy e követelést már akkor is olyan indokolással és olyan módon terjesztették elő, a melylyel tagadni akarták a finn

alkotmány érvényességét. A reális dolgokban a finn országgyűlés akkor is hajlandó volt engedményeket tenni, még pedig aránylag nagyokat, s ezt fölíratában határozottan ki is jelentette.

Az erre következő tizenkét év alatt Oroszország nem terjesztette többé követeléseit a finn országgyűlés elé. Ez azt bizonyítja, hogy Oroszországnak nem az a reális szükség a fődolog, hogy az úgynevezett birodalmi érdekek követelményei Finnországban kielégíttessenek, hanem az az elméleti vágy, hogy érvényre juttassa azt az alapelvet, hogy Finnországnak a saját földjén nincs joga saját törvényhozáshoz és közigazgatáshoz, hanem a birodalomnak áll hatalmában mindezekben tetszése szerint rendelkezni.

Oroszország e törekvésének természete ezenkívül meglehetősen teljes világossággal van kifejezve magának a birodalmi kormánynak részéről is a mostani, ú. n. birodalmi törvényhozásról szóló javaslattal kapcsolatban. Abban az úgynevezett magyarázó iratban ugyanis, a mely az említett javaslathoz van függesztve, világosan meg van mondva, hogy e törvényjavaslat szentesítésének «legközelebbi következménye *csupán* az lesz, hogy ezentúl a jegyzékben felsorolt ügyek *elvileg* ki lesznek véve a finn tartományi törvényhozás hatásköréből», valamint, hogy «ennek a programnak jóváhagyása korántsem jelenti összes részleteinek azonnali életbeléptetését».

Másodszor ugyanez az irreális elméleti álláspont és politika nyilvánul magának a javaslatnak egész részletes tartalmában és abban a fölfogásban is, a mely ezt a tartalmat megállapította. A javaslat teljesen elvont alapelvek szerint készült. Finnországot és Oroszországot úgy fogják föl, mint valamely egyes német államot s a mostani német birodalmat. Semmi tekintettel sem voltak azokra a reális különbségekre, a melyek például egyfelől épen Finnország és az Orosz-birodalom más részei között, másfelől valamely német állam és a Német-birodalom többi része között vannak, noha ezek a különbségek földrajzi, történelmi, nemzetiségi, nyelvi, vallási, műveltségi, egyszóval minden elgondolható tekintetben oly nagyok, hogy nagyobbak már alig

lehetnének. A következő postulatumból indultak ki: az Orosz birodalomnak, Finnországot is beleértve, egynek és egységesnek kell lennie; egy és egységes államban ezeknek meg ezeknek az ügyeknek egyugyanazon egységes törvényhozó hatalom hatáskörébe kell tartozniok; e szerint az orosz birodalomban az általános orosz törvényhozó és kormányzó szervek hatáskörébe kell tartoznia a Finnország számára való törvényhozásnak és a kormányzati teendők végzésének is ugyanott ezekben meg ezekben az ügyekben. Hogy ez lehetséges és sikeres lehet olyan birodalmakban, a milyen Németország, a melyekben meglehetősen ugyanazok a viszonyok állanak fönnt a birodalom minden országában és részében, a melyekben egységes nemzetiség és nyelv, egységes gazdasági, szellemi és hazafiúi törekvések és érdekek kötelékei fűzik össze az összes részeket; de hogy az egységesítés romlást vagy teljes lehetetlenséget és égbekiáltó igazságtalanságot jelent ott, a hol ezen nagy realitások teremtetten előfeltételek nincsenek meg: mindezekről semmit sem tud ez a javaslat. Igaz, hogy — ezt hozzá kell tennünk — az elvontság és az elméleti irrerealitás, sajnos, jellemző vonása az orosz államkormányzatnak, a mely nem nevelkedhetett a viszonyok organikus fejlődésének iskolájában.

Az ilyen tervezettől Finnország természetesen nem várhat egyebet, mint sok romlást, pusztulást. De másfelől úgy tetszik, hogy Finnország nagy vigasztalást találhat épen abban, hogy ez a tervezet olyan, a milyen: mind keletkezésére, mind tartalmára nézve az élet realitásaitól annyira távol álló. Mert örök igaz az a törvény, a mely azt mondja: a világon csak az a maradandó, a mi az életnek saját szükségleteiből állott elő és összhangzásban van az élet realitásainak követeléseivel.

NEVANLINNA ERNŐ.*

* E cikk szerzője a finn párt legtekintélyesebb tagjainak egyike, volt senator és országgyűlési képviselő, jelenleg az *Uusi Suometar* című nagy napilap szerkesztője. A cikket finnből dr. Trócsányi Zoltán fordította le.

MARGARET OGILVY.

Harmadik közlemény.*

V. FEJEZET.

Egy nap életéből.

Szeretnék visszaidézni egy napot életéből, úgy a mint ez időtájt folyt, a mikor szelleme még nagyon eleven, keze még mindig dolgoz volt, de már nem bírta hosszabban a fárasztó munkát. A feladat nem volna épen valami nehéz, mert hiszen anyus egyik nap csak úgy tett-vett, mint a másik nap, mindazonáltal dolgainak megismétlésébe mindig bele-bele tudott vegyíteni valami kedves logikátlan új dolgot, a mi mindig újabb gyönyörűség forrásául szolgált nekünk. Szerető gyöngédségünk annyira tisztában volt vele, hogy könnyen megmondhattuk előre, mit fog cselekedni ilyen vagy olyan adott körülmények közt; mégis a hogyan ezt aztán megtette, abban mindig volt valami új.

Nos tehát: pitymallatkor felébred, felül az ágyban s a következő pillanatban ott áll már a szoba közepén. Regelenként olyan fürge volt (és ez volt épen egyik nagy bajunk vele), hogy az említett három mozzanat nála úgyszólván egyetlen egygyé olvadt össze: már talpon volt, a szoba földjén, mielőtt időd lett volna megszámlálni azt a három stádiumot. Szorosan meg volt neki parancsolva, fel ne merjen kelní addig, míg be nem fűtnék a szobájában: némi daczos büszkeség ül ki tehát arcán attól a tudattól, hogy

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1910. évi 403. és 404. számában.

megszegte a tilalmat. Már most az a kérdés, mit csináljon addig is, míg rajta nem kapják s az ágyba vissza nem dugják. Viszket az ujja, hogy elkészítse a reggelit; roppantul szeretné kifényesíteni a tűzhely vasát: de mind ennek zörgése felébresztené leányát, a kinek oldala mellől oly ármányosan el tudott szökni az ágyból. Egyszerre szemébe ötlík az ágy lábánál az olaszfal és szelid arcza azonnal határozott elszántság kifejezését ölti magára. Ezt az olaszfalat azért hoztuk át ide a nappali szoba ékességei közül, hol semmiféle hasznát nem vettük, hogy megvédje anyust a lég-huzamtól. Ő azonban úgy vélte, hogy kár ilyen szép holmit használatba fogni; ez a butordarab a salonba tartozott, hol ő meglegedett pillantást szokott vetni rá koronkint: tiltakozott is idehozatala ellen, sőt el is kedvetlenült miatta. Most végre itt volt az alkalom! Egy olaszfal nem valami könnyen kezelhető dolog ugyan, de ő már viszi, mint az egér a maga zsákmányát a hogyan czipeli; s már olaszfal és vivője sikeresen útnak eredtek, midőn az a holmi egyszerre csak beleütődik a folyosón a gázcsőbe. A következő pillanatban szemrehányólag állítja meg egy kéz. Kérdőre vonják, miért szökött meg ágyából: tagadja, hogy megszökött, ámbár ott áll a folyosón, Engedelmeskedve vagy nyakaskodva visszatér fekvőhelyére és övéinek be kell érni azzal a csekély elégtétellel, hogy így kiáltsanak fel:

— Jaj! jaj! ezek az asszonyok . . . és a többi.

Vagy pedig:

— De hiszen nem tudtad, hogy azért hoztuk ide át azt az olaszfalat, hogy téged védjen?

Az utóbbi esetben bosszús daczczal vágja vissza:

— Hát ugyan ki nyúlt egy ujjal is az olaszfalhoz?

E közben én is felébredtem, mert a fal túlsó oldalán alszom és aggódva sietek át megtudni, mi baj; anyus anyyiszor lett rosszul éjjelenkint, hogy a legcsekélyebb nesz az ő szobájából azonnal talpra szokta állítani az egész házat. Most már ismét ott fekszik ágyában és olyan arczczal néz körül, mintha egy perczre se távozott volna onnan; de én tudom, kivel van dolgom és komoly tekintettel hallgatom, a mint előadják rosszalkodásait. Egy csöpp megbánást

se tanusít. Hát hiszen jó, az lehet, hogy szavát adta, hogy nem fog kora reggel a hideg padlón mászkálni mezítláb; de hiszen éppen csak egy pillanatra kel fel és mi halálra bosszantjuk őt azzal, hogy mind léghuzamról fecsegünk a fülébe — az ő fiatal korában bezzeg nem is tudtak holmi léghuzamról! — és azt ő igazán nem képes kiállni, hogy ott feküdjék mozdulatlan (s tényleg újra fel próbál kelni az ágyból, csak hogy mi lefogjuk) és elnézze, miként megy itt tönkre az a szép olaszfal! A mire én azt felelem, hogy ennek a butordarabnak mindig is az volt a legnagyobb hibája, hogy szép volt. Hamar ide egy kést nekem, hadd teszem hát tönkre a szépségét, hogy aztán ideillővé váljak a hálószobába! Minthogy nincs hirtelen kés a kéznél, hát a lábam is megteszi: felemelem lábamat és akkor . . . ő észreveszi, hogy mezítláb vagyok és izgatottan kiáltoz rám, menjek vissza hamar ágyamba, nehogy meg találjak hűlni. Mert hát ilyen ő! Saját magával mit sem törődik, képes harisnya és cipő nélkül járkálni a szobákban, s ha szót teszünk miatta, ránk kiált, ne fecsegjünk annyi sületlenséget össze-vissza. Azonban ha azt látja, hogy közölünk valamelyik ugyanily gondatlanul viselkedik, azonnal megriadtan aggodalmaskodik. Most már kész akármit ígérni-fogadni, csak menjek vissza meztelen lábammal az ágyba; de alkalmasint a következő perczben ő is ugyanoly fogyatékos öltözetben utánam sompolyog, hogy megbizonyosodjék felőle, jól be vagyok-e takarózva.

Még alig hat óra és kölcsönösen megállapodunk abban, hogy még egy órát alszunk. De alig telt el tíz percz, ő már meg van róla győződve, hogy elütötte a nyolczat (szégyenletes egy háztáj ez a mienk!), vagy ha nem ütötte, akkor valami baja van az órának. Pár percz mulva már lefelé a lépcsőn kell őt elfognunk, a mint le akar surranni, hogy felhúzza az órát. Így hát nem marad más hátra, mint hogy felkelünk és nekifogunk a napi teendőknék; mint-hogy pedig nincs cselédünk, nővérem eltűnik a konyhába, miután előbb meghagyta nekem, gondom legyen rá, hogy «ez az asszony» veszteg feküdjék, a mire «ez az asszony» kikiált, hogy ő mindig veszteg szokott feküdni, hát mit lármázunk mi megint annyit erről?

Most már ő is felkelt s be van bonyálva vastag, gesztenyeszínű pongyolaköntösébe; vállára (ha netán örködésünk ellenére is kikóborolna a hideg szobákba) egy kendő van vetve, melyet természetesen nem ő maga vett magára; a fején pedig egy pompás kis főkötő diszlik. Oh, miért is nem tudok én hymnust zengeni erről a fehér főkötőcskéről (és gyászdalt viszont annak a másik cziczomás fekete fejdísznek!) ama naptól kezdve, melyen anyus, varázslatának bűbajos tudományát segítségül hiva, hópelyhekből megalkotá, — a kedves, elfonnyadt kezekről, melyek oly gyöngéd odaadással mosogatták a tálban, — majd kikeményítetéséről, meg arról, mint vasaltattak ki pompás fodrai, melyek czukorból látszottak öntve lenni, és az édes kis szalagokról, melyek az áll alatt összekötve tartották! Tiszteletparancsoló hófehér kis főkötő, mily örvendve látlak én téged felém mosolyogni a szegény ember ajtajából és ablakából! Mindig mosolyog az, ha néha tán kissé mélabú rezeg is e mosolyban, mintha könnyesepp lappangna fodrainak rejtekében. Százszor meg százszor levettem anyus fejéről azt a másikat, melyben semmi jellegzetesség sincs, s feltettem neki ezt a főkötőt helyébe, megkötve állá alatt a szalagot, miközben ő tiltakozott, de azért tetszett neki a dolog. Jól tudta ő lelke mélyén, mi áll neki jobban, s maga is sugárzó arczczal ismerte el, ha tükröt adtam kezébe és nógattam, nézzen bele. Mindazonáltal az a czifrábbik fejdísz ennyibe meg ennyibe került, holott... De valaki kopogott az ajtón? És ő kilebbent, hogy feltegye a... fejdísz.

A tűzhely mellett kezdi meg a napot az új testamantommal térdén: öreg könyv ez, melynek széthullt lapjai nagyszerűen vannak összeragasztva, a fedelei pedig újra meg újra összevarrva, — mind az ő keze munkája: és pedig úgy, hogy az ember biztosra vehetné, hogy soha, míg a világ, nem fog a könyv többé szétmálni. A könyv most az én tulajdonom s a fekete czérnaszálak, melyekkel anyus összevarrta, az én szememben mintegy a könyv tartalmának részét teszik. A többi könyvet ő is úgy olvasta, mint a hogy azokat mindenki szokta olvasni; de ezt az egyet

egészen különlegesen: minden szónál mozgott ajka, mintha fennhangon olvasna és arczkifejezése nagyon ünnepélyes lett. A biblia ott hever nyitva térdein, jóval azután is, hogy abbahagyta az olvasást, és arcának kifejezése még mindig nem változott.

Többször láttam őt, a mint a nap kora reggeli óráiban más könyveket is olvasott, de mindannyiszor bizonyos bűnösség tudata ült ki arczára, miután úgy hitte, nem épen illő dolog effélére tékozolni az időt az est beállta előtt. A délelőttöt azzal tölti, a mit semmittevésnek szokott nevezni és a mi esetleg ebből áll: oly keményen varr-hímez, hogy az emberfia megesküdnék rá, hogy egy magát agyongyötrő varrónővel van dolga, a ki ilyen keserves napszám-ból tengeti életét; vagy egy asztalon görnyedezve találjuk, szegekkel szájában s mindjárt a padlásszobából kell őt lekergetnünk (az ötlött ugyanis eszébe, hogy kicseréli a függönyöket), majd pedig az ágy alá mászott be s a kalap-skatulyáit keresi, haragosan faggatva bennünket, hogy hová tettük el azt a cifra fejdíszét. Mindent összevéve, a mai napon rendkívül példásan viselte magát (egyszer sem kaptuk rajta, mintha ki próbált volna lopózni a mosókonyhába) és az ebédnél meg is dicsérjük aztán érte, részint azért, mert tényleg meg is érdemli, részint pedig azért, hogy maga is elhigye, hogy ő milyen jó és így aztán hajlandónak mutatkozzék arra, hogy egyék is valamit, éppen annyit, amennyi illik mai viselkedéséhez. Tünődve kételkedem, vajon egész életében pazarolt-e egy órát arra, hogy evés dolgairól gondolkozzék; hajdanában, a mikor aránylag jó egészségnak örvendett, akkor is valóságos időtékozlásnak tekintette az étkezést, és később is csak azért vett magához táplálékot, hogy dicsekedhessék vele, lám, mi mindent megtesz ő a mi kedvünkért. Ritkán emlékezett rá, vajon megebédelt-e, de rendesen azt hitte, hogy már evett, és megesett, hogy a mikor ő teljes jóhiszeműséggel sorolta elő nekünk, hogy mi mindenből is állt az ebéd, éppen akkor kezdték el behozni az ételt. Mikor Londonban laktam, napról-napra megírtam magamnak, mit evett; és ő nem egyszer minden tálat visszautasított, a míg oda nem hozták eléje a

tollat és tintatartót. A mikor aztán ezeket tüntetőleg forgatták szeme előtt, sóhajtozó megadással szólt:

— Írjátok meg hát neki, hogy megettem egy tojást.

Azonban övéi korántsem engedték magukat ígérettel rászedetni, hanem tollal kezükben várták, míg a tojást tényleg elfogyasztotta.

Soha életében el nem ment volna «sétifikálni». Bizonyára elég sok fárasztó utat tett meg kis leány korában, mikor atyjának hordta az ebédet szíjra fűzött csészében a mező ama helyére, hol az öreg dolgozott; de azt nevetséges furcsaságnak tartotta volna, hogy minden egyéb meghatározott cél nélkül járjon-keljen, pusztán egészsége javáért. Állította, hogy az ő fiatalságában soha senki fia nem szokott sétálgatni és mindvégig megmaradt abbeli meggyőződése mellett, hogy a séta olyan ostobaság, melyet csak az új nemzedék talált ki, még pedig azért, mert nagyon sok üres ideje maradt a munkától. Hogy az emberek élvezetet találhatnak benne, ezt nem birta elhinni; az egész csak arra való volt, hogy odakünn mutogassák magukat, s a mikor a sétálókát elvonulni látta ablaka alatt, így szólt magában félhangon, maró gúnnyal:

— Hát Jeames úrfi, elindultunk már sétálni?

Majd sietve hozzatette:

— Már inkább is kend, mint én!

Én is egyike voltam azoknak, kik sétálni szoktak, s bár olyankor el-elmosolyodott és el-elejtett egy-egy gúnyos megjegyzést, mikor látta, hogy csizmát húzok: mindazonáltal ő maga gondoskodott róla, hogy lábbelim ne legyen hideg és felhúzhassam a kimenéshez. Abban állapotunk meg egymással, hogy ő szépen lefekszik, a míg én visszajövök és hogy biztos legyek e szerződésünk pontos végrehajtásáról, nem mentem el addig, míg őt ágyban nem láttam. De alig csapódott be mögöttem a kapu, ő már ott leste az ablakban távozásomat; van az országúton egy hely, a hol én ezerszer is visszafordultam és integettem neki a pálczámmal, miközben ő fejével bólogatott, mosolygott és kezével csókokat hányt felém. Ez a csókhintés a kézzel volt az egyetlen angol szokás, melyet elsajátított.

Körülbelül egy óra múlva hazajövök és talán ágyban találok őt, ígéretéhez képest, de azért élek a gyanúperrel. Csak kerülő úton sikerül rája bizonyítanom a turpisságot.

— Na, most már igazán jó lesz felkelnem — szól egy oly ásitás kíséretében, mely alkalmasint őszinte.

— Mennyi ideje fekszik?

— Hiszen láttad, mikor lefeküdtem.

— Igen, de az ablaknál is láttam aztán anyust. Onnan egyenesen visszament az ágyba?

— Természetesen. Csak volt annyi sütni valóm.

— Na, az igazságot halljam!

— Hát lehet, hogy előbb megnéztem, hány óra.

— Rettentő, ha olyan anyja van az embernek, a ki elcsüri-csavarja a tényeket! Azóta folyton ágyban volt, a mióta én itt hagytam?

— Körülbelül.

— Mit tesz ez egész pontosan?

— Hát ott is voltam, meg nem is.

— Fentjártunk a padláson?

— Már miért mentem volna én a padlásra?*

— Volt-e ott, vagy sem?

— Lehet, hogy éppen egy-egy pillantásra fel néztem a padlásra.

— Megint fentjárt a padlást rendezni!

— Már ugyan mit értsen az ember padlásrendezés alatt?

— Oh asszony, asszony, kezdem hinni, hogy maga egyáltalán nem volt ágyban az egész idő alatt!

— Láthatod, hogy most is ágyban vagyok!

— Meg vagyok győződve, hogy maga azonnal kiugrott onnan, mikor hallotta, hogy kinyitom az ajtót.

— Lári-fári!

— Igaz-e vagy nem?

— Nem.

— Akkor sem, a mikor hallotta, hogy a kapuhoz értem?

* Kérdésre kérdéssel felelni, ez az ismeretes budapesti zsidó szokás, egyszersmind skót szokás is.

— Az már meglehet, a mikor a kapunál hallottalak.

A mint a nap alkonyodik, az ablakhoz ül varrásával, hogy kísérje a tűnő világosságot, melynek tiszteletére még egy befűzés czérnaszálat varr ki a túból, mint a ki az eltávozott vendég után szalad, hogy vele még egy utolsó szót válthasson. De most már felgyújtottuk a gázt és most már nem szégyen olvasni ülni le az asztalhoz. Ha az a könyv George Eliot vagy Mrs Oliphant műve, kiket legjobban szeret a regényírók közül, miként magam is őket szeretem legjobban, vagy ha Carlyletől van és mi elég csendesén járunk-
kelünk, akkor óraszámra képes olvasni, elragadtatott odaadással. Annyira közismert volt rajongása Carlyleért, hogy nem egy kedves embere lepte meg őt oly könyvvvel, melynek valamelyik lapja Carlyleről szólt; e nagy ember életrajzából bármely szóban forgó helyre éppen oly könnyen birt ujjával rámutatni, mint a mily gyorsan rá tudott akadni valamely tágyra a maga szekrényében, s nem egyszer, ha valaki egy időpontot mondott, meg tudta mondani, mit csináltak az nap Cheque-Rowban.* Megállapodott abban, hogy Carlyleal együtt élni nem is lehetett volna olyan kellemetlen, mert olyan férfi volt, a ki rászorult arra, hogy más vezesse; ha aztán kérdeztem, gondolja-e, hogy ő képes lett volna Carlylet vezetni, erre csak szerény mosollyal felelt, mely ezt látszott mondani: «Oh, dehogy!» Holott arczkifejezéséből ezt lehetett kiolvasni: «Lelkemre, nem bántam volna, ha megpróbálhatom!»

Egy hölgy megajándékozta Carlylenak több tuczat kiadatlan levelével. Míg a mi leveleinket szívesen vette, ha más olvasta fel neki, ezeket valamennyit saját maga olvastatta el, ámbár az írás elég kúszált volt, s örömet idézett belőlük társalgás közben. Carlyle leveleihez, melyek ez író igen vonzó világításban mutatták, nevének is több levele volt csatolva, melyek egy jó barátoknak szóltak s melyek közül az egyik regényes kaland leírását foglalta magában. Csak emlékezetből idézhetem, pedig az én emlékezetem vajmi gyarló anyáméhoz képest, mely a maga

* Carlyle lakása Chelseaben.

egészen sajátos módszerével mindent kitünően tudott elraktározni és megtartani. Például: «Mennyi idős lehet Bell Tibbits! Lássuk csak: azon a héten született, a mikor a vízforralót vettem; tehát a jövő Szent-Márton napján ötvenegyedik évét tölti be, — ennél se nem több, se nem kevesebb.» . . . Carlylené ugyanis egyik londoni pályaudvaron vonatra ült és nagyon elhagyatottnak érezte magát: hiszen egy hosszú skóciai út előtt állt és senki sem kísérté őt ki a vasúthoz. Nos éppen a mikor a vonat megindult, egy úr ugrott be az ő szakaszába, nem kis kellemetlenségére, a míg az újon jött arcát meg nem pillantotta. A következő perczben mint régi jó ismerősök üdvözölték egymást: hiszen, a mikor utoljára találkoztak (már nem emlékszem, hány évvel azelőtt), ez az úr megkérte a kezét. Nagyon kedves volt Carlylenéhez és ha nem csalódom, elkísérté őt útja legutolsó állomásáig, ámbár eredetileg már egyik közbeeső állomáson szándékozott kiszállni. Kalandnak minősítettem ez esetet és meg vagyok győződve, anyám szemében ez a legmeghatóbb, legemlékezetesebb kalandnak tűnt fel, a milyen csak egy nő életében előfordulhat. «Látjátok, ő nem feledte el!» szokta büszkén mondogatni, mintha olyan diadalról volna szó, melynek dicsősége az egész női nemre kiterjed, és gyöngéd öreg arcát elárasztotta valami abból a fenkölt önérzetből, mely Carlylenét e levél írása közben ihlette.

De úgy vélte, hogy voltak perczek, a mikor e nő viszont a férjére lehetett ugyancsak büszke. «Teszem, mikor?» szoktam kérdezni.

— Hát a mikor e nő bekukkantott férje dolgozó szobájának ajtaján és így szólt magában: Az egész világ visszhangozik az ő hírétől-nevétől és ez az ember az én férjem!

— És a mikor, tettem hozzá, ez az ő férje rákiabált, hogy tegye be az ajtót!

— Na persze! A férfi kiabálhat, a mennyi neki tetszik, nem számít.

Egyébiránt mégis ebben összegeződött végső megállapodása: «Inkább anyja szerettem volna lenni, mint felesége.»

Igy tehát a Carlyle-család segítségével sikerült őt leültetnünk székébe s ülve tartanunk: már pedig ez a fő. Sőt mi több, «nagyobb biztosság okáért», atyám odaül a kandalló másik oldalára és belemerül a Gladstone czikke utolsó öt hasábjának olvasásába, a ki viszont az ő Carlyleja. Atyámnak feladata ügyelni anyusra, hogy ki ne osonjon, ha Carlyle olvasása közben egyszerre csak az a gondolat rohanná meg és izgatná fel, hogy nélküle fenekestül felfordul s tönkre megy a konyha. Viszont anyus azzal van megbízva, hogy figyelmeztesse apust, ha ez a kandallóba találná tenni a lábát és ott felejtené, miután az öreg mindent el szokott feledni a világon, ha kedvenczének ékesszólását élvezheti. (Bizony olyan család vagyunk mi, hogy mindenünk többé-kevésbé rászorul arra, hogy a másik ügyeljen rá.)

Anyust magát nem sokat érdekli az, mi minden mondani valója lehet Gladstone úrnak. Sohasem lehetett őt arra bírni, hogy a politikát olyannak tekintse, a mi elég komoly, hogy érett eszű felnőtt egyének foglalkozzanak vele (mely utóbbi osztályba különben ő vajmi kevéssé sorolta a férfiakat!) s készséges örömmel hagyott fel a vezérczikkel-olvasással, a mely napon én megszűntem vezérczikket írni. Meg volt győződve róla, hogy a politizálás is éppen olyan elnézést igénylő gyöngéje a férfiaknak, mint az, hogy híjával vannak a józan okosságnak, — hogy mindig maguknak akarják az utolsó szót, és hogy nincs bennük semmi humor és több efféle. Gladstone neve előtte egyértelmű volt azzal a valamivel, a mi bennünket férfiakat mind olyan furcsa istenteremtéseivé tesz. Máskülönben szentül hitte, hogy Gladstonenél nincs kitünőbb előmozdítója a társalgásnak, és ha véletlenül kevésszavúaknak mutatkoztak az egybegyűlt urak, ő Gladstonere fordította a beszédet, épp oly kellemes anyagot nyújtva így társalgásuknak, mint a hogyan tortát szokott osztogatni a gyermekeknek. Ilyenkor aztán anyai mosolylyal hagyta őket magukra, hogy kedvükre töltszenek Gladstone megbeszélésével. Azt egyébiránt elismerte magában, hogy ennek a nagy embernek bálványozása bizonyos tekintetben kikerülhetetlen szükségesség, és éppen oly kevéssé jutott volna eszébe az ellen küzdeni, mint a

mily kevésbé gondolt volna olyasmit, hogy egy árnyékot el akarjon söpörni a padlóról. Gladstone tényleg létezett: az ő gyakorlatias életbölcsélete tehát belenyugodott ebbe a ténybe.

De nem mintha különbösen tette volna ezt vele szemben: mint igazi nő, mindazokkal rokonszenvezett, kik erős szenvedéseken mentek át. Az emberek jól tudták ezt és hozzá fordultak tanácsért a megpróbáltatás óráiban. Jól emlékszem egy heves Gladstone-pártira, a ki kínos belső küszködéseknek esett rabul, mikor a képviselőválasztás ideje közeledett, mert nem bízott a Home Rule-ban, mindazonáltal miként szavazzon a «Gladstone embere» ellen? Annyira komolyan szívére vette ezt a tépelődést, hogy úgy lehorgasztotta fejét, mint egy ágrahúzott kutya. Nagy komoran előterjesztette anyusnak esetét, a ki egészen a választás napjáig nem szűnt meg őt rejtett célzású gúnyolódásokkal csipkedni. Úgy képzelem, csak azért járogatott anyushoz, mert keserű gyönyört talált abban, hogy magát mint a Gladstone-párt árulóját gyötörtetve érezze s lássa.

Anyus kimutatta, hogy az egész dolog nagyon egyszerű az illetőre nézve: nem tetszik neki a Home Rule, hát akkor ne szavazzon rá.

Kétségbeejtő világosan tárta fel előtte anyus, a mire az csak nyögéssel tudott felelni.

Hanem mikor emberünk a szavazásra menet útközben betért anyushoz, már egészen más nőt talált maga előtt.

— Hát bizony esős vasárnapra virradt ma kigyelmed, képzelem! — szólt szánakozó hangon, de a nélkül, hogy letette volna kötőtűit, mert Home Rule ide, Home Rule oda, annak a harisnyafejnek délig készen kellett lennie.

Esős vasárnap alatt anyus rossz napot értett és a választó meghatottan felelte: «Már csakugyan esős vasárnap e'!» Csend követte e szavakat, csak a kötőtűk csattogásától törve meg. Koronkint emberünk így mormogott sóhajtozva: «Már csak el kell mennem szavazni, pedig sohse hittem volna, hogy eljön ez a nap!» És a többi. De ha felkelt helyéből, csak azért tette, hogy aztán szépen visszaüljön,

mignem végül anyus oda ment eléje és szeliden, a gúny legkisebb árnya nélkül hangjában így szólt hozzá: «Na most már, egy-kettő menjen kigyelmed és a Gladstone emberére szavazzon!» Felugrott, szó nélkül elhordta magát; mi aztán a nappali ablakából lestük, mint vágtat le a dombon. Felkaczagtam, de anyus ezt mondta:

— Na nem gondolnám, hogy olyan kacagni való volna ez a dolog!

Majd hozzá tette:

— Biz én szívesen beleegyezném, ha én lehetnék annak a Gladstonének az anyja!

Most már kilencz óra, majd negyedtíz, féltíz . . . tőlem lehet akármennyi, mert egy olyan mondathoz jutottam, mely csak nem akar papírra vetődni. Bár nem hallhatom, tudom, nővérem felment anyushoz és így panaszkodik:

— Kilenczkor bent voltam nála s azt mondta: Csak öt perczet még! Tehát odatettem a kályhára a szeletjét, — de azóta háromszor is újra benéztem és mindig azt mondta: Csak még öt perczet! És ha megpróbálom, hogy levegyem az asztalról a szőnyeget, hogy teríthessek, egész erejével ránehezedik a könyökével és morog. Teljesen tönkre megy a vacsorája!

— Jaj de nehéz egy mesterség is az az írás!

— Már én nem tudok vele boldogulni. Jöjjön le anyus maga és hagyassa abba vele.

— Jaj, nem hallgat ő én rám! — feleli anyám, de azért mosolyogva felkel és a következő perczen kinyitja ajtómat.

«Csak még öt perczet!» kiáltom én, de mikor látom, hogy anyus áll ott, felállok székemről és átölelem a derekát.

— Huj, mekkora kosár papiros! — szól anyus a papírkosárra tekintve, mely majd mind azon esti munkám eredményével van telidestele és drága, gyöngéd mozdulattal felemel egy összegyűrt lapot és megcsókolja. «Oh te szegény jószág, szól hozzá, pedig te, úgy-e, szeretted volna, hogy nyomtatásban láthass napvilágot?» És ráteszi kezét íróasztalomra, hogy megakadályozzon a tovább-dolgozásban.

— Az utolsó öt perczben, — kezdem újra, — gyakran többet csinálhat az ember, mint az első órában.

— Én is sokszor mondogattam ezt fiatal koromban, — jegyzi meg halkan, vontatottan.

— És sokszor be is bizonyította! — kiált egy hang a küszöbről, egy olyan valakinek a hangja, a ki még nálamnál is büszkébb volt anyusra. A mi tény, az tény, bármily kevésbé hihető is az, hogy akadjon valaki, a ki nálamnál is büszkébb legyen anyusra.

— Dehát az az idő már elmúlt! — szól anyus ünnepélyesen, — elmúlt és többé nem tér vissza. Na de, hallja az úr, most már tegye félre a dolgát és tessek neki fogni a vacsorának, aztán majd tessek feljönni és egy kis időt szegény öreg anyjának is szentelni, úgyis nemsokára kikiéri majd a temetőbe és beteszi a föld alá.

Halk kiáltás hangzik fel fájón ajtóm mellől.

Igy aztán anyám és én felmegyünk együtt a lépcsőn.

— Szerepet cseréltünk egymással, — jegyzi meg ő. — Egykoron én segítettetek így téged a lépcsőn, most pedig én vagyok a gyermek, a ki támogatásra szorul.

Megint előveszi a bibliát, mely mindig kezeügyében van.

Ezt is hagyta nekem emlékebe, a mikor meghalt. És mikor már jó sokáig olvasott benne, «egyet int rám a szemével», a hogyan mi skótok szoktuk mondani és én távozzom, hogy egyedül hagyjam őt a jó Istennel. Még kis gyermek volt, mikor elvesztette anyját és így kezdettől fogva ahhoz volt szokva, hogy hangosan imádkozzék, de a nélkül, hogy földi fülek hallják imáját. Sokszor, nagyon sokszor leptem meg őt térdelés közben, de ilyenkor mindig nesztelenül vonultam tova s betettem az ajtót magam mögött. Sohasem hallottam őt imádkozni, de azért nagyon jól tudom, hogyan szokott imádkozni, és hogy mikor az az ajtó becsukódott mögötte, Isten szeme előtt egy napi különbség sem létezett e törődött öreg asszony és az egykori kis leányka közt.

J. M. BARRIE után, angoltól

gy.

EURIPIDES ALKESTISE.*

Alkestis Pelias iolkosi (thessaliai) királynak szépségével és jóságával kiváló leánya. Míg nénjei a bosszúálló Medeia hitegetésére hajtvá földarabolják és megfőzik atyjukat, hogy ifjúságát Medeia csábító ígérete szerint visszaadják, Alkestis nem vesz részt e szörnyen kockázatos műveletben. Némely adat szerint azért nem vehetett részt benne, mert már ekkor nem volt otthon, férjnél volt; Admetos, a thessaliai Pherae királya nyerte el kezét, mivel a sok kérő közül csak ő teljesítette a Peliastól kiszabott föltételt, t. i. — Apollon segítségével vadkant és oroszlánt fogott együvé egy kocsiba. A lakodalom alkalmával azonban elfeledett Arthemisnek áldozni; ezért nászszobáját kigyókkal ellepve találta. Apollon megígérte neki, hogy hugát kiengeszteli iránta. De Admetosra ezen kívül súlyos végzet nehezedett: rövid ideig élvezheti a boldogságot, mert ifjan kell meghalnia. Apollon azonban, ki az égből való számkivetése éve alatt Admetosnak a nyájait őrizte, emberséges bánásmódjáért úgy megszerette volt Admetost, hogy a sors istennőit, a Moirákat lerészegítette s azt az ígéretet csalta ki tőlük, hogy életben hagyják Admetost, ha valaki hajlandó halálba menni helyette. De sem öreg szülei, sem barátai nem szánják el magukat erre az áldozatra. Alkestis, a boldog fiatal asszony, ki inkább meghal, semhogy férjét ifjan elveszítse, önként kimondja a nagy szót: vesszen az ő élete, csak a férjéé maradjon. Ha az ősnépekre, vagy a mai indusokra gondolunk, kiknél még ma sem tudta a cultura kiirtani azt az ősz szokást, hogy

* Az Akadémia könyvkiadó-vállalatában megjelenő Euripides-kötetből.

az életben maradt nőt meghalt férjével együtt eltemetik; arra a primitív műveltségi állapotra, melyben a nőnek férjével szemben, attól különválva létjoga sincsen, annak föltétlen birtoka, ha még oly becses birtoka is: nem fogunk csodálkozni az ősmonda Admetusán, hogy neje önfeláldozását elfogadta. Így aztán Alkestis a halál martaléka lesz. Persephonét azonban, az alvilág királynéját, meghatja Alkestis önfeláldozó hűsége, nem fogadja őt be az árnyvilágba, hanem visszaküldi, hogy éljen férjével boldogan tovább. Így adhatta elő a történetet egy régi, elveszett epikus költemény, mely Hesiodost vallotta szerzőjének, s melyet Euripides kétségkívül ismert és felhasznált.

Aeschylus elődje, Phrynichos, már satyros-játékká, azaz bohózatos drámává alakította ezt a tárgyat. Valószínűleg ő vitte bele a cselekménybe Herakles alakját. Herakles egy nagy munkájára, Diomedes thrák király emberevő lovainak elrablására indulva, útközben betér Pheraebe, Admetus királyhoz; az szívesen fogadja, noha neje éppen a ravatalon fekszik. Mikor ezt Herakles, a ki mitsem sejtve mulatott barátja házában, megtudja, elmegy és a Halállal megbirkózva, visszahozza Alkestist s boldogítja szíves házi gazdáját.

Ez a tárgya Euripides drámájának is: Alkestis nagylelkű önfeláldozása s a Halál karjai közül Herakles által való kiragadása.

Az atheni közönség, mely Kr. e. 438-ban Euripidesnek azt a tetralogiáját látta a színen, melynek Alkestis a negyedik darabja volt, tudta, hogy a megható szomorúsággal kezdődő dráma jól fog végződni; először, mert ismerte Alkestis történetét, melyet Phrynichos, sőt nem sokkal azelőtt más színműírók (Aristomenes, Antiphanes) is színre vittek, s melyet régi vázakepek, sarkophagosok, falfestmények anynyiszor ábrázoltak; másodszer, mert azt is tudta, hogy a tetralógia, melynek leggyakoribb befejezése az úgynevezett satyros-játék volt, csak vidám cselekvénnyel, földerítő hangulattal végződhetik. Éppen ez magyarázza meg e dráma sajátságosságát, tragikomikus jellegét, hogy egy sentimentálisan komoly és egy bohóságig víg részből áll. Shakespeare

Velenczei kalmárjára gondolunk, bár ott a komoly és víg elemek szervesebben szövődnek együvé. Minthogy a régi classikusok hozzászoktattak bennünket a tiszta műfajokhoz, a kritikusok sokáig zavarban voltak, mit csináljanak Euripides *Alkestisével*, melyben a tragédia a komédiával látszik egyesülni. Csak 1834-ben derült ki egy régi följegyzésből, hogy *Alkestis* az illető tetralogiában a satyros játék helyét foglalta el. Már ez érthetővé teszi drámánk síró és nevető arczatát. Másfelől szép világításba helyezi előttünk a költő szívét és genialis újításait. Ő a hitvesi hűség és szeretet példaképét, Alkestist, nem rajzolhatta másként, mint komolyan, egész tiszteletreméltó magasztosságában s ezért nem bohó satyros-játékot csinált belőle, hanem megható tragédiát, melyben az általános emberi jut kifejezésre. A monda második részében, Alkestis visszavívásában ő már nem hitt s már ezért sem rajzolhatta egészen komolyan. Heraklest, a satyros-játékok nagyehető vasgyúróját, a közönség még nem is fogadta volna el komoly drámai személynek. A drámai színen épen itt, Euripides *Alkestisében* találkozunk először Herakles alakjával, mintha már jelezni akarná, hogy nemsokára a tragikus színen is meg fog jelenni. (Euripides *Heraklesében* és a Sophokles *Trachisi nőiben*.) Ne rójjuk föl tehát Euripidesnek az ő merész, de genialis újítását. Magától a mythostól, a hagyománytól itt alig tért el, de új színeket és új hangokat talált s lehetetlen nem érezni — a bohókás vidámságon keresztül is — a költő mély humorát, melylyel a naiv monda hiszékenységet költőileg értékesítve egyszer ő is olyanoknak rajzolja az embereket és emberi sorsot, a milyeneknek mindnyájan óhajtanók. A halál hatalmán való győzedelmeskedés vágya mindig benne volt az ember lelkében. Halhatatlanságra mindnyájan törekszünk. S mily szép gondolat, milyen jó útlevel az életre, hogy a szeretet erősebb a halálnál. Alig van dráma a világirodalomban, melyben szebb és nemesebb érzelmek volnának a cselekvény rugói. Nem lehet rajta csodálkozni, hogy Euripides drámáját a világirodalomban annyit utánózták, annyszor újjáalakították, a nélkül, hogy csak egyszer is utólérték volna. Még Gluck operája (1776)

a legbecsesebb e nemben. Wieland *Alcestejének*, bár nincs költészet híján, Goethe adta meg a halálos döfést.

Euripides fennmaradt drámái közt *Alkestis* a legrégibb keletű (483). Különben negyedik tetralogiájának, mely a második díjat nyerte el, negyedik darabja volt.

Szabó István már lefordította Euripides *Alkestisét* (megjelent a Kisfaludy-Társaság 1875/6-iki évlapjaiban); fordítása értelmes és elég gondos, de az eredetinek költői szépségeit nem tudja tolmácsolni. Az újabb kísérlet tehát nem ok nélkül való, annyiival kevésbbé, mert a nyugati nemzetek philologusai épen napjainkban századok mulasztását iparkodnak helyrehozni a sokáig mellőzött, meg nem értett vagy félreértett Euripidesszel szemben.

A bámulatosan «modern» nagy szellemnek e fennmaradt legrégibb alkotását főbb jeleneteiben úgy kívánom bemutatni, hogy a szíves olvasó az egész drámáról hű képet nyerjen.

A darab cselekménye Admetos, thessaliai király pheraei palotája előtt megy végbe. A prologosból, melyet az Admetos házatól búcsúzó Apollon mond, megismerkedünk a fönnebb már rajzolt helyzettel. Jó a Halál is, hosszú fekete szárnyakkal, zsákmányaért, Alkestisért s perbe száll Apollonnal. Ez kimondja, hogy a Halál öröklődése hiábavaló, Herakles ki fogja szabadítani körmei közül Admetos önfeláldozó hitvesét. Távozásuk után felvonul a pheraei vének kara s mely részvéttel érdeklődik a királyné sorsa iránt. Alkestis közel a halálhoz, vánszorogva jó férje karján, két gyermekével, szolgakisérettel.

ALKESTIS.

(Az ég felé tekintve.)

Nappali fény, ragyogó sugár,
Futva futó felhők a magas égnek ivén!

ADMETOS.

Ők látnak engem s téged — két boldogtalant!
Mit vétettünk, hogy érte halni kell neked?

ALKESTIS.

Óh honom, én szíves otthonom!
Jolkosi drága föld szűz nyoszolyája, édes!

ADMETOS.

Csak tartsd magad, ne hagyj el, óh boldogtalan!
Hatalmas istenink irgalmát esdekeld.

ALKESTIS.

Im' ott a két-evezős hajó,
S a halotti révész,
Charon, kezét kormányán tartva, így kiált rám:
„Ne késs', siess! Ne gátolj!”
Így nógat, ilyen hevesen siettet.

ADMETOS.

Óh jaj, keserves egy hajózást emlegetsz!
Mire jutottunk! Ah, szerencsétlen fejünk!

ALKESTIS.

Látod, ragad valaki, ragad
Le az árnyvilágba;
A szárnyas Hades az, rémes tekintetével!
Ne bánts! Bocsáss! Mi szörnyű
Ez az út, melyen én haladok, szegény nő.

ADMETOS.

Óh szörnyű kedvesidnek és kivált nekem,
És gyermekidnek, kik velem kesergenek.

ALKESTIS.

Bocsássatok el, bocsássatok!
Támassz meg, térdem lerogy.
Itt van a vég már!
A halál homálya ráborúl szememre.

Gyermeim, édes gyermekeim!
Nincsen anyátok már ti nektek.
Örüljete ti fényes napsugárnak.

(Elalél.)

ADMETOS.

Óh jaj, ez a szó nekem oly keserű,
Keserűbb a halál gyötrelmeinél.
Ne hagyj el, oh kérlek az égre, ne hagyj!
Árvakká gyermekidet te ne tedd!
Oh tartsd magadat.
Ha te meghalsz, én se legyek!
Veled élünk és te veled halunk,
A szerelmed szent a szívünknek.

ALKESTIS.

(Magához térve fölemelkedik.)

Admetos, látod, dolgaim hogy' állanak;
Mielőtt meghalnék, halld meg kívánságimat.
Becsülve téged, éltedért egy életet
Adok cserébe', csak hogy, lásd e napsugárt,
És meghalok s nem kénytelenségből teszem.
Thessaliából kaphattam vón más urat
S gazdag királyi laknak volnék asszonya.
Nem vágytam élni elveszítve tégedet
Kis árváimmal, s ifjuságom eldobám,
Volt kincse bár, melyben gyönyörködém, nem egy.
Cserben hagyott saját atyád, szülő anyád,
Pedig hozzájuk illet voln' ez áldozat,
Dicső halállal fiokat megváltani.
Egyetlen gyermekük valál s nem volt remény,
Hogy, bár te meghalsz, kaphatnak majd más fiat.
Akkor tovább is együtt élnök életünk'
És nőd elhunytát gyászolnod nem kellene
Anyátlan gyermekiddel. Ám egy isten rendelé,
Hogy mindez így történjék. Légyen meg tehát!
Erről elég! De tedd meg ezt a kedvemért.
Méltó viszonzást nem kérek tőled soha

— Hisz nincs a földön kincs, az életnél becsesb —
Csupán jogost, bevallod. Gyermeinket úgy
Szereted ép, mint én, ha tisztedet tudod.

(Magához öleli gyermekeit.)

Hát hagyd meg őket itt házam gazdáinak
S ne hozz a gyermekeknek mostohát ide,
Ki nálam hitványabb levén s irigykedő,
Az én és a te gyermekidre vet kezet.
Csak ezt ne tedd, ez egyre kérlek tégedet!
A második nő az elsőnek gyermekt
Gyűlölni szokta s a kigyónál nem különb.
Atyjában a fiú erős várat talál;
De, kis lányom, boldog szűzzé virulsz-e te
És mostohád nem lesz-e hozzád szívtelen?
Jaj, csak mocskot ne ejtsen tiszta híreden
S virágkorodban meg ne rontsa nászodat!
Mert nem anyád fog férjhez adni, gyermekem,
És legválságosb perczedben* se bátorit,
A melyben senki sem pótolja az anyát.
Hisz' meg kell halnom; és nem holnap vár reám
E borzasztó sors, sem pedig holnapután:
Egy óra múlva a halottak közt vagyok...
Hát éljetek mind boldogúl! Férjem, te rád
Dicsőség az, hogy a legjobb hitvest bírad,
S ti rátok, gyermekim, hogy a legjobb anyát.

KARVEZETŐ.

Bizzál, e férfiú nevében mondhatom:
Megteszi mind ezt, mert hisz jó érzületű.

ADMETOS.

Úgy lesz bizonynyal, úgy, ne félj! Holtodban is,
Ép úgy, mint életedben birtalak, csak is
Te léssz hitvesem, és más thessáli nő
Nem fog nevezni engem férjének soba.

* A vajúdás fájdalmaiban.

Nincs oly nemes szülöktől származott leány,
 Habár szépsége meghalad mindenki mást.
 Itt vannak gyermekim! Csak adják istenek
 Élveznem őket, ha elvettek tégedet.
 Nem is vet egy esztendő gyászomnak határt;
 Gyászollak én, míg életem tart, drága nő,
 S szülő apámat és anyámat gyűlölöm,
 Mert nem tettel, csupán szóval szerettek ők:
 Te ellenben a legbec-esbet áldozád
 Az életemért! Nincs-e okom kesergeni,
 Ha ilyen élettársat el kell vesztenem?
 El is hagyok mulatságot, víg társakat,
 Virágot és házamban otthonos zenét.
 Meg sem pendítem többet a lant húrjait
 S líbyai¹ fuvolához nem zengek danát;
 Meghalt te véled éltem minden öröme.
 Művész kezeiktől alkotott képmásodat
 Majd özvegy ágyam vánkosára fektetem;
 Reája dölök, karjaimba zárom azt,
 S neved susogva azt hiszem, hogy tégedet
 Óllek, édes, bár tudom, hogy nem te vagy.²
 Fagyos vigasz, de megkönnyíti tán ez is
 Szivemnek terhét. S bárcsak álmaimban is
 Gyakran meglátogatnál! Mert álmunkban is
 Édes, ha látjuk azt, a kit szívünk szeret.
 Ha Orpheusnak bírnám nyelvét és dalát
 S az Alvilágnak elbájolhatnám urát
 S úrasszonyát, hogy téged vissza adjanak:³
 Leszállanék, és sem Plutó kutyája, sem
 Árnyak hajósa, Charon nem remítene,
 Hogy fényes napvilágra fel ne hozzalak.
 De várj ott rám, a míg utánad elmegyek

¹ Mert afrikai lótos-szárból készült.

² A régiek általában őszintébbek, szókimondóbbak, mint mi vagyunk. Ez nekünk néha gyöngédtelenség vagy tapintatlanság színében tűnik fel.

³ Orpheus leszállott az alvilágba s lantjával úgy megindította annak urát, hogy meghalt feleségét, Eurydikét, visszakapta.

S készíts helyet, hogy együtt élhessünk megint.
 És meghagyom, hogy véled egy czédrus legyen
 Nyugvóhelyem s hogy keblem a te kebleden
 Pihenjen ott, mert téged a halálba' sem
 Hagyhatlak el, én hívem, én egyetlenem!

KARVEZETŐ.

S mi hű baráti szívvel segítünk neked
 Nagy gyászod' elviselni; ő méltó reá.

ALKESTIS.

Ti hallottátok gyermekim, a jó apa
 Adott szavát, hogy más nőt nem veszen soha
 Ti néktek mostohául s hozzám hű marad.

ADMETOS.

Fogadom újra és meg is tartom szavam.

ALKESTIS.

Így hát fogadd kezemből e két gyermeket.

ADMETOS.

A drága kézből drága zálogok nekem.

ALKESTIS.

Légy most helyettem gyermekimnek anyja te!

ADMETOS.

Annak kell lennem: téged elveszitenek!

ALKESTIS.

Óh gyermekim, bár élhetnék még, meghalok.

ADMETOS.

Mihez kezdjek, jaj, hogyha elveszítelek?

ALKESTIS.

Gyógyít az idő! Hisz a ki meghalt, semmi már.

ADMETOS.

Oh vigy, az istenekre, vigy magaddal el!

ALKESTIS.

Elég lesz az, ha én éretted meghalok.

ADMETOS.

Kegyetlen sors, mily hitvestől fosztasz te meg!

ALKESTIS.

Éj száll reám, a szempillám már oly nehéz.

ADMETOS.

Végem van akkor, hogyha elhagysz, kedvesem.

ALKESTIS.

Nem létezem már, élőnek ne is nevez.

ADMETOS.

Emeld föl arcod, óh ne hagyd el gyermekid!

(Támogatja.)

ALKESTIS.

Óh mint maradnék! Gyermeğim, isten véletek!

ADMETOS.

Tekints reájuk, óh tekints!

ALKESTIS.

Már nem vagyok!

ADMETOS.

Óh mit téssz? Elhagysz?

ALKESTIS.

Légy boldog!
(Elhanyatlík.)

ADMETOS.

(Ráborul.)

Elveszttem én!

KARVEZETŐ.

Kimúlt szegény! Admetosnak nincs hitvесе!

A búa merült Admetos a palotába viteti drága halottját s temetni készül. Ezalatt vendég érkezik a házhoz; Herakles tér be régi jó emberéhez, Admetoshoz abban az útjában, melynek czélja a thrák Diomedes emberevő paripáinak elhajtása. Miközben a karvezetőtől a ház urát tudakolja, Admetos gyászruhában, lenyirt fővel kilép a palotából.

KARVEZETŐ.

De ép most lép ki palotája ajtaján
Admetos, országunk királya, s erre tart.

ADMETOS.

Üdv néked, Perseusnak sarja, Zeus fia!

HERAKLES.

Pherae királya, Admetos, üdv néked is!

ADMETOS.

Bár úgy lehetne, nem kétlem jó szívedet.

HERAKLES.

De mért viselsz gyászt, mért nyirád le a hajad?

ADMETOS.

El kell temetnem még ma egy halottamat.

HERAKLES.

Az isten óvja gyermekidnek életét!

ADMETOS.

Épségben élnek ők, szerette magzatim.

HERAKLES.

Atyád, ha elhunyt, a halálra már megért.

ADMETOS.

Atyám meg van még s anyám is, Heraklesem.

HERAKLES.

Nem halt meg tán Alkestis, ifju hitvesed?

ADMETOS.

Igen-nel, nem-mel egyaránt felelhetek.

HERAKLES.

Hogy értsem ezt, holtról vagy előről beszélsz?

ADMETOS.

Meg van s még sincs meg, a búbánat földre sújt.

HERAKLES.

Rejtélyesen szólsz s többet ezzel nem tudok.

ADMETOS.

Hát nem tudod, milyen balvégzet vár reá?

HERAKLES.

Tudom, hogy érted elvállalta a halált.

ADMETOS.

Hogy élne hát, ki erre szánta el magát?

HERAKLES.

Előre mért siratnod? Akkorra halaszd!

ADMETOS.

Ki halni kész, az meg halt, s ki meghalt, halott.

HERAKLES.

De lenni, vagy nem lenni nem mindegy talán?

ADMETOS.

Te így hiszed, Herakles, én viszont amúgy.

HERAKLES.

Mit sírsz tehát? Ki halt meg kedvesid közül?

ADMETOS.

(Erőt véve magán.)

Egy nő, hiszen beszéltünk róla már imént.

HERAKLES.

Idegen avagy közelebb rokon veled?

ADMETOS.

Idegen, ám szorosan házamhoz kötött.

HERAKLES.

Hogy ép' házában múlt ki, az mikép esett?

ADMETOS.

Elvesztve atyját, árvaúl köztünk maradt.

HERAKLES.

Mért is jövék, Admetos, ilyen gyásnapon?

ADMETOS.

(Ijedten.)

Mit készülsz tenni? Hova czéloz e beszéd?

HERAKLES.

Egy más barátom tűzhelyéhez költözöm.

ADMETOS.

Ne tedd, Uram, ne hozz reám ily bánatot!

HERAKLES.

A gyászolóknak a vendég terhükre van.

ADMETOS.

A ki meghalt, meghalt; ám te csak kerülj belül.

HERAKLES.

Nem illik gyászos házhoz vendégeskedés.

ADMETOS.

Elkülönítve állnak a vendégszobák.

HERAKLES.

Ezer hálával tartozom neked, bocsáss!

ADMETOS.

Nem engedlek más ember tűzhelyéhez én.

(Egy szolgálóhoz.)

Vezesd vendégünk, a külső vendégszobát

Nyisd fel s a sáfároknak hagyd meg azt,

Jó lakomát készítsenek. Zárjátok el

A közbenső ajtókat! Semmi jaj, panasz

Ne háborítsa vendégünk' a lakomán.

(A szolgál elvezeti Heraklest.)

KARVEZETŐ.

Óh mit művelsz? Ily gyászodban vendégeket
Fogadsz, Admetos? Elhagyott talán eszed?

ADMETOS.

S ha házamból és városomból a betért
 Vendéget tova űzném, tetszeném neked?
 Nem, nem, hisz' azzal nem javítnám semmivel
 Sorsom, csupán a gazda tisztét sérteném,
 S bajom másik bajjal tetézném: házamat
 Nem tartaná vendégszeretőnek senki sem.
 Ő benne én a legszívesb gazdát lelem,
 Tudom, ha Argos szomju földjén utazom.

KARVEZETŐ

De mért titkoltad ő előtté sorsodat,
 Ha olyan jó barátod, mint mondád magad?

ADMETOS.

Soha se lépte volna át a küszöböm',
 Ha tudta volna, mily csapás zúdult reám.
 Lehet, hogy esztelennek is mond s nem dicsér
 Némellyik érte: én házam vendégeit
 Megbántani, elűzni nem tudtam soha.

(Bemegy a palotába.)

A magára maradt kar magasztalja Admetos vendégszerető házát, melyben egy Apollon is szívesen lakott. Nemsokára jó a palotából a gyászkiiséret a nyitott koporsóval, melyben Alkestis fölékesítve fekszik. Szolgák és szolgálók serege követi halotti ajándékokkal. Visszont a kísérettel szemben Admetos öreg atyja, Pheres jó a városból, halotti ajándékokat hozó szolgák kíséretében. Admetos és Pheres közt itt egy olyan jelenet folyik le, a melyet mi «kínos»-nak neveznénk. A fiú visszautasítja a halottnak hozott ajándékokat és kereső szemrehányásokat tesz atyjának, agg létére miért ragaszkodott annyira életéhez s miért nem ő vállalkozott fia megváltására? Az önző öreg nem hagyja magát s az élethez való jogát bátran védelmezi.

PHERES.

Fiú, mit képzelsz, kit mocskolsz, szidalmazol,
 Egy lyd vagy phryg rabszolgát, kit pénzen vevél?
 Hát nem tudod te, hogy szabad vagyok s nemes,
 Thessali vér és thessali atya fia?

Szidsz vakmerőn s ifjonti módon sértegetsz.
 De bántó gőgöd nem marad büntetlenül.
 E ház urának nemzék, neveltelek,
 Halálba menni helyetted — nem tartozom.
 Nem ős-törvény tudtommal, nem hellen szokás,
 Hogy az apák fiaik helyett haljanak.
 Ha jó, ha rossz a sorsod, a te dolgod az,
 Tőlem megkaptad mind, mivel csak tartozám.
 Sok nép ural, sok holdnyi birtok néz reád,
 Mindaz, mit egykor rám az én atyám hagyott.
 Mi jogtalant tevék? Midet raboltam el?
 Értem ne halj meg, mint én érted nem fogok.
 Örölsz napodnak, s én talán nem, azt hiszed?
 Ott lenn elég hosszú időt kell töltenünk;
 A földi élet, bár arasznyi, édes ám!
 Hiszen te is arczátlan' küzdél éltedért,
 És a neked szánt sorsot elkerülve élsz,
 Míg ezt *megölted*! S most a gyávaság bűnét
 Kennéd rám, oh pulya, kit gyöngé nő legyőz,
 A szép legényért drága éltét áldozó?
 Jó szert találtál a halál ellen, ravasz:
 Majd sorba' minden nődöt szépen ráveszed,
 Haljon meg érted! És szidod tiéidet,
 Kik ezt megtenni gyávák, ép úgy, mint magad.
 Hallgass, tanuld meg. élni nem csak te szeretsz,
 De más is, és ha engem ócsárolsz és sértegetsz,
 Mint érdemled, lesz tőlem is mit hallanod.

Erő van ebben az apologiában, az tagadhatatlan, de nagyon bele kell magunkat élni az antik világba, hogy a kíméletlen vitát bántónak ne találjuk; s nem is annyira az öreg ember önzése sérti érzésünket, mint inkább Admetos kíméletlensége. De ne feledjük, hogy olyan dráma van előttünk, mely a satyrosjáték helyét foglalta el. — Az elutasított Pheres eltávozik; a kar a gyászmenethez csatlakozik s mindnyájan elvonulnak. Szünet mulva egy öreg szolga lép ki a vendégszoba ajtaján.

SZOLGA.

Sokféle országból én annyi idegent
 Láttam betérni Admetos házába már,
 És mind elláttam; ámde ilyen szemtelen,
 Mint ez, nem ült még asztalunknál sohasem.
 Mindjárt csak az, hogy gyászban látta bár urunk',
 Betért s át merte lépni ezt a küszöböt!
 Aztán, bár tudja a bajt, épen nem szerény,
 Ha kínálják mind azzal, a mivel lehet,
 De ha egy s más hiányzik, még ő sürgeti.
 Kezébe kapja a borostyános kupát
 S a barna szőlő tiszta nedvét csak nyeli,
 Míg csak fejébe nem száll a bor láng-heve;
 Aztán myrtusszal ékesítve homlokát
 Vadul üvöltöz. Így volt itt kétféle dal:
 Ez benn ujjongott, nem törődve jó urunk
 Bajával; és mi, mint cselédek, asszonyunk'
 Sirattuk úgy, hogy a vendég nem láthatá
 A könnyeinket: Admetos rendelte így!
 És most a házban ily vendéget látok el,
 — Valószínűleg útonálló, gaz zshivány —
 Őt meg kivitték, és ki sem kísérhetém,
 Búcsúra nem tártam kezem, nem siratám
 A drága úrnőt, a ki jó anyánk vala
 Mindannyiunknak, annyiszor ótalmazott
 Az úr haragját csendesítve! S nincs okom
 Gyűlölni ezt, ki ily bajban nyakunkra jött?

HERAKLES.

(Megkoszorúzva jó, kezében egy boros kupa.)

Hé, bátya, mit vágsz ily gondos, komoly pofát?
 Nem illik, hogy mogorva légyen a cseléd
 A vendéghez, hanem beszédes és vidám.
 Uradnak egyik jó pajtását látod itt
 S te még komor s ránczos homlokkal fogadod,
 Egy idegennek a halálán jár eszed.

Jer csak, férjen fejedbe egy kis bölcsesség!
 Tudod-e, milyen a halandó élete?
 Alig hiszem. Hogy' is tudnád? Hallgass reám!
 Előbb-utóbb mindőnknek meg kell halnia,
 És nincsen oly böles, hogy meg tudná mondani,
 Vajon megéri a következő napot.
 A sors szeszélye merre száll, homály födi,
 Nincs művészet, mely arra megtanítana.
 Tanuld meg tőlem ezt a leczkét, öregem,
 Mulass, igyál s hidd el, csupán a mai nap
 Tied, a többi a szerencse birtoka.
 S tiszteld az istenek legédesebbikét,
 Aphroditét, a ki irántunk oly kegyes.
 Ne is törődj egyébbel, hallgass csak reám,
 Hahogy belátod, hogy szavam nem helytelen.
 Én úgy hiszem. Hagyd abba a nagy búsulást,
 Jer a szobámba, koszorúzd meg homlokod'
 S igyál egy húzamost: jót állok affelől,
 Hogy bátran hajtogatva a telt serleget,
 Mogorvaságod és zord kedved földerül.
 Az ember: ember, érezzen hát emberül,
 Mert ránczba vont szemöldökű, komolykodó
 Emberfiának, — véleményt ha mondhatok, —
 Az élte nem is élet, inkább gyötrelem.

SZOLGA.

Mind ezt tudom, de helyzetünk most nem olyan,
 Hogy hozzá mulatás és vigság illenék.

HERAKLES.

Idegen volt az asszony! Oly túlságosan
 Ne vedd szivedre! Élnek a ház urai.

SZOLGA.

Azt mondogd élnek? Nem tudod házunk baját?

HERAKLES.

Ha csak a gazdád engemet rá nem szedett.

SZOLGA.

Oh szíves gazda ő, túlon túl is szíves!

HERAKLES.

Egy *idegen* meghalt: ezért ne mulassak én?

SZOLGA.

(Keserűen.)

Oh hogyne! Idegen volt, nagyon idegen!

HERAKLES.

Talán csak el nem hallgatott egy nagy csapást?

SZOLGA.

Menj, menj, örülj! Urunk baján mi búsulunk.

HERAKLES.

Ez a beszéd nem távol álló bajt jelent.

SZOLGA.

Hisz másként én se bánnám széles kedvedet.

HERAKLES.

Hisz akkor engem lóvá tett a ház ura!

SZOLGA.

Bizony te most e házba nem jókor jövel.
Gyászban vagyunk; hisz láthatod lenyírt hajunk',
És gyászruháinkat!

HERAKLES.

Hát beszélj, ki halt meg itt?
Tán atyja húnyt el, avagy egyik gyermeke?

SZOLGA.

Nem, uram, Admetosnak húnyt el hitvесе.

HERAKLES.

Mit mondasz? S engem vendégül fogadtatok?

SZOLGA.

Átallt a házától elútasítani.

HERAKLES.

Szegény barátom, ily hitvest elveszteni!

SZOLGA.

Óh nem csupán ő: elvesztünk mi mind vele.

HERAKLES.

Hisz vettem észre, mily kisírt a két szeme,
Láttam lenyírt haját, bús arczát: elhívém
Mégis, hogy idegen nő az, a kit temet.
Magammal küzdve léptem át a küszöböt
S ivám a jó barát lakában, a ki nagy
Bajában is ily szíves gazda. S mulatok
Koszorús fővel.

(Letépi fejéről a koszorút.)

Es te mért titkoltad el,
Milyen csapás sújtotta jó barátomat?
S hol fogja eltemetni? Hol találom őt?

SZOLGA.

A Larissába vezető országuton,
Túl a kapun kőből faragva áll a sír.

HERAKLES.

No hát, sokat merészelt szívem és kezem,
 Mutassátok meg most, Zeusnek mily fiat
 Nevelt Alkmene, tiryinsi királyleány.
 Meg kell a nem rég elhunyt asszonyt mentenem
 S e háznak visszaadnom szép Alkestisét:
 Megtészem Admetosnak e szolgálatot.
 Megyek hát fölkeresni árnyaknak fejét,
 A holló szárnyu zord Halált; majd meglelem
 A sír körül szürcsölve áldomás italt.*
 S kitörve leshelyemről hogyha rajt'ütök,
 Megmarkolom s karommal átnyalábolom,
 Bordája roppan s meg nem menti senki sem
 A két karomtól, míg ki nem adja a nőt.
 S ha e fogást elvétem, mert nem lesz jelen
 A vérivásnál, akkor Hades naptalan
 Honába szálllok, Persephone trónjaig,
 Kikérem és bizton hiszem, hogy fölhozom
 Alkestist jó barátom karjai közé,
 Ki házában vendégül látott szívesen
 És el nem üzött, bármily bánat sujtolá,
 Nemes szívébe zárta gyöngéd lelke azt.
 Van-e Thessaliában vendégszeretőbb,
 Van-e Hellasban? Ah nem fogja mondani
 Hogy egy hitványra tékozlá nemes szívét.

(El).

Alig távozik el Herakles, Admetos a kártól kísérve szomoruan jó a temetésről. Közte és a kar között megható siralom, kesergés folyik. Admetosnak nincs ereje, hogy megürült házába belépjen. Majd így szól az öt vígasztaló vénnekhez:

ADMETOS.

Barátim, én nőm végzetét jobbnak hiszem
 A magaménál, bárha más másként hiszi;
 Mert őt nem éri többé semmi fájdalom,
 Nem egy bajtól megmenté a dicső halál.
 De én — halálra szánva s elkerülve azt —

* A síron feláldozott állatnak a véré.

Keserves éltet élek: csak most látom át.
 Belépni most e házba oh hogy' tudjak én?
 Benn kit köszöntsek? Engemet ki üdvözl?
 Örömtelen belépés! Ah, hová legyek?
 Elüz hazulról a kietlen pusztaság,
 Ha nőm üres ágyára függesztem szemem,
 A székre, melyben ült, s a portól bélepett
 Padlatra. És a gyermekek térdem körül
 Siratják anyjuk és a háznép mind keserg
 Úrasszonyáért, a kit elvesztett a ház.
 Ily otthonom lesz! Künn pedig Thessalia
 Sok lakodalma és a női társaság
 Űz tova engem. Ah, mert el nem nézhetem
 Szép hitvesemnek ifju játszótársait.
 És így beszél majd egyik-másik rossz szívű:
 «Im', a ki halni nem mert s szégyenszemre él,
 Gyáván kerülve Hadest, önnön hitvesét
 Áldozta fel. S magát ez férfinak hiszi?
 Szülőit gyűlöli, bár kedve néki sem
 Volt halni!» Nincs elég bajom még, tűrni kell
 A megszólást. Mit ér az élet, kedvesim,
 Ha ily nyomor s ilyen gyalázat terheli?

Míg most Admetos néma fájdalomba merülve a palota előtt ül,
 a kar vigasztaló éneket zeng. Meg nem állhatom, hogy ide ne iktas-
 sam. Euripidesnek a kardalai gyönyörű nyilatkozásai a *színpad böl-*
csének.

KAR.

Én a dalnak a szárnyán
 Föl-föl az égig emelkedém
 S gondolkodva kutatgaték:
 Ámde a *Kényszerűség*nél
 Nem találtam erősb urat.
 Azt nem bírja le Orpheus
 Bűvös igéje, se Phoebos
 Balzsama, melyet az emberek kinjait enyhítgetni
 Ő ada Asklepios gyermekinek kezébe.

S ennek az istenségnek
 Nincs oltára, de képe sincs,
 Nem kell ő neki áldozat.
 Hozzám óh sohse légy, te dicső,
 Rettenetesb, mint egykoron.
 Nélküled azt, a mit ígért,
 Nem válthatja be Zeus sem.
 A te erőd a chalybsi vasat széttöri, összezúzza,
 És a mit egyszer akarsz, teljesül az bizonynyal.

Rád is a zord kényszerűség tette e szörnyű béklyót.
 Törd el! Semmi siralmaddal a holtat
 Többé föl nem idézheted.
 Mert Hades ölébe hullnak
 Még istenfiak is.
 Kedves vala ő, a mig élt,
 S kedves marad a halálban.
 A nőknek legnemesebbje
 Volt a te életed édes párja.

És a te nőd sirja ne is legyen egyéb halandók
 Sirjával rokon: azt látva a vándor
 Járuljon hozzá közelebb
 És isteni tisztelettel
 Szóljon a hamvaihoz:
 «Óh te dicsőült, boldog szellem,
 Férfjedért a ki sírba szálltál,
 Üdv neked, óh kegyes, áldj meg!»
 Így áldják a haló porában.

A végső szavak alatt lassan közeledik Herakles, egy egészen
 elfátyolozott, mereven lépdelő nőt vezetve.

KARVEZETŐ.

Ha nem csalódom, íme, Alkméné fia,
 Házadhoz, óh Admetos, újra visszatér.

HERAKLES.

(Admetoszhoz lépve.)

A jó barátához nyíltan szól a jó barát,
 Admetos, és a megrovását nem szabad
 Szívébe zární. Nagy bajodból, azt hiszem,
 Baráti szívem méltán részt kívánhatott;
 Te eltitkoltad, hogy nőd a ravatalon
 Fekszik s vendégül befogadtál engemet,
 Mint hogyha csak idegen gyász foglalna el
 S én ebben a gyászházban még füzért fonék
 Fejemre s isteneknek önték áldomást.
 Rosszszallom, rosszszallom, hogy ezt tetted velem,
 De korholással nem tetézem bánatod.
 Miért fordultam vissza s itt most mért vagyok,
 Halld: Vedd át tőlem ezt a nőt s gondját viseld,
 Mig a biston királyt* megölve győztesen
 A thrák lovakkal hozzád vissza nem jövök.
 Ha bajom esnék, mitől óvjon istenem,
 Háza cselédjeül ajánlom föl neked.
 Az én kezemre nem kis munkával került.
 Egy helyre értem, hol nyilvános verseny állt,
 Bármely küzdőnek fáradságra érdemes.
 Győztes levék és őt nyerém mint pályabért.
 Ki könnyű harcban győzött, az lovat kapott
 Jutalmul; a nagyobb versenynek győztese,
 — Ökölvívó vagy birkozó — tulkot nyere
 És ráadásul e nőt. Már ha ott valék,
 Restelltem ily dicső díjról lemondani.
 De mint már mondám, vedd gondodba ezt a nőt
 Mert nem raboltam, tisztességes küzdelem
 Jutalma. Egyszer érte tán meg is dicsérsz.

ADMETOS.

Nem becsmérítés, vagy ellenséges érzület
 Titkoltatá el árva nőm sorsát velem.
 De új búval tetéztem voln' a meglevőt,

* Diomedest. A biston nép Thrákiában lakott.

Ha udvaromból más baráti házba mégy.
Búmat siratni én elég valék magam.
De ezt a nőt, uram, kérlek, ha csak lehet,
Bízd másra, a kit nem sujtott ilyen csapás
Thessaliában. Hisz Pheraeben van nem egy
Szíves barátod. Fel ne szaggasd bánatom.
Házamba őt nem tudnám látni könny nélkül;
Fájdalmam újabb fájdalommal ne tetézd,
Elég a meglevő bú terhét hordanom.
Hová is tennék házamnál egy ifju nőt?
Mert disze és ruhája fiatalra vall.
A férfinéppel együtt csak nem lakhatik?
Ifjak között forogva tiszta hogy' marad?
Az ifju vért fékezni mily nehéz, tudod,
Herakles. A te érdekedben mondom ezt.
Avagy lakozzék boldogult nőm termiben?
Hogy' adjak annak ágyában helyet neki?
Kettőt tekintek: egyik az, hogy városom
Szememre vetné, mily rútúl elárulám
Megmentöm és egy más nő keblén nyúgoszom;
Aztán a holtat kell nagyon tekintenem.
Ki oly nagy tiszteletre méltó. Asszonyom,
Akárki vagy, termetre és tartásra is
Alkestisemnek a szakasztott mása vagy,
Oh jaj, az istenekre, vidd el ezt a nőt
Szemem elől, ne kínozz kinjaimba' még!
Ha látom őt, úgy tetszik, mint ha hitvesem'
Látnám; szívem repes, könnyek patakja tör
Elő szememből. Jaj nekem, szegény fejem!
Gyászom minden keservét újra izlelem.

KARVEZETŐ.

Boldognak a te sorsodat nem mondhatom;
De a mit isten ad, ember fogadja el.

HERAKLES.

Bár oly hatalmam volna, hogy hű párodat
Hades honából felhozhatnám és neked
Baráti szívem megmutathatnám vele!

ADMETOS.

Tudom, megtennéd szívesen, de hát hogyan?
A napvilágra meg nem tér a holt soha.

HERAKLES.

Hát türd nyugodtan, és ne gyászolj mód felett.

ADMETOS.

Inteni könnyebb, mint bú terhét hordani.

HERAKLES.

Mit nyersz vele, ha csak kesergesz szüntelen'?

ADMETOS.

Tudom, hogy semmit. Szívem mégis arra kész.

HERAKLES.

Holtad szerelme, az fakasztja könnyedet.

ADMETOS.

Úgy tönkre tett, hogy nem lehet kimondani.

HERAKLES.

Derék hitvest veszítél; ki tagadja azt?

ADMETOS.

Úgy, hogy az élet nem nyújthat már több gyönyört.

HERAKLES.

Még friss a seb, de balzsam lesz rá az idő.

ADMETOS.

Idő? Igen, majd a halálnak ideje.

HERAKLES.

Új asszony, új nász majd enyhíti vágyadat.

ADMETOS.

Hallgass! Mit mondasz? Tőled ezt nem vártam én.

HERAKLES.

Hogyan? Sohsem nősülsz meg és özvegy maradsz?

ADMETOS.

Nincs asszony, a kivel ágyam megosztanám.

HERAKLES.

És a halottnak, mondd, ebből mi haszna lesz?

ADMETOS.

Bárhol van ő, mindég tisztelni tartozom.

HERAKLES.

Oh szép, nagyon szép! Ámde mégis balgaság.

ADMETOS.

Nem, vőlegénynek többé senki sem nevez.

HERAKLES.

Dicséretes, hogy nőd ily híven szereted.

ADMETOS.

Haljak meg inkább, mint elhagyjam holtamat.

HERAKLES.

(Unszolva).

Fogadd be hát nemes házádba ezt a nőt.

ADMETOS.

Csak ezt ne kívánd, Zeus atyádra kérlek én.

HERAKLES.

De nagy hibát követsz el, hogyha nem teszed.

ADMETOS.

S ha megteszem, bánat mardossa lelkemet.

HERAKLES.

Engedj, talán e szívesség javadra lesz.

ADMETOS.

Jaj!

Miért is vívtad őt ki, mért a versenyen?

HERAKLES.

De győzelmemnek osztályosa vagy te is.

ADMETOS.

Hálás vagyok, de csak hadd távozzék e nő.

HERAKLES.

Elmegy, ha kell; de nézd előbb: szükséges-e?

ADMETOS.

Szükséges, hogyha meg nem bántalak vele.

HERAKLES.

Én is tudom, miért kívánom tőled ezt.

ADMETOS.

Ám győzz le, csakhogy nem dicsérem tettetted.

HERAKLES.

Lesz még idő, hogy dicsérsz, csak fogadd szavam.

ADMETOS.

(Kiséretéhez).

Ha meg kell lenni, rajta, vigyétek be hát.

HERAKLES.

Nem, ezt a nőt cseléd kezére nem bízom.

ADMETOS.

Ha úgy kívánod, ám vezesd be őt magad.

HERAKLES.

Én nem, csupán a te kezedre bízhatom.

ADMETOS.

Nem érintem, lépjen be, ajtóm nyitva áll.

HERAKLES.

Csupán csak a te jobb kezedre bízom őt.

ADMETOS.

Uram, te akaratom ellen kényszerítsz.

HERAKLES.

Nyújtod csak bátran kezéd s illesd az idegent.

ADMETOS.

Nos hát nyújtom, akárcsak Gorgó-fő felé.*

(Elfordult arczczal megy felé s kezét megfogja.)

* A Gorgó Medusa kővé tette a rátekintőt. Ezért Perseus tükörből nézve vágta le a fejét.

HERAKLES.

Tartod? *

ADMETOS.

Tartom.

HERAKLES.

Tartsd is meg őt és csakhamar
Nemes vendégül dicséred Zeus fiát.
S most nézz reá, nem hitvesednek mása-é,
És búcsuzzál el bánatodtól boldogan.

(Admetos lassan Alkestis felé fordul s növekvő bámulattal szemléli s aztán fölemeli fátyolát.)

ADMETOS.

Nagy istenek, mi ez? Hallatlan egy csoda!
Valóban édes hitvesem szemlélem-e?
Vagy egy dæmon hiú örömmel áztat el?

HERAKLES.

Dehogy, tulajdon nődöt látja a szemed.

ADMETOS.

Talán egy árnykép alvilág homályiból?

HERAKLES.

Szellemidézőnek** ne hidd barátodat.

ADMETOS.

Az volna hát, kit eltemettem, hitvesem?

HERAKLES.

Úgy van. Nem is csodálom, hogy kételkedel.

* Kétértelmű (= fogod és = birod).

** Thessáliában a varázslás sok neme közt ezt is gyakorolták.

ADMETOS.

Illessem-é, szólítsam élő nők gyanánt?

HERAKLES.

Szólítsd! Szivednek minden vágya teljesült.

ADMETOS.

Óh drága nőnek édes szeme, termete,
Reményem ellen, váratlan' birlak tehát!

HERAKLES.

Birod! Csak meg ne irigyelje istened!

ADMETOS.

Magasságos Zeusnak óh nemes fia,
Áldás fejedre! Tartson meg dicső atyád!
Te építéd fel összeomlott életemet.
De hogy' hozád fel az örök homálybul őt?

HERAKLES.

Megküzdtem azzal, a ki elragadta volt.

ADMETOS.

És hol folyt a Halállal ez a küzdelem?

HERAKLES.

Lesből ütöttem rajta ép a sír körül.

ADMETOS.

De vajh miért nem nyitja szóra ajkait?

HERAKLES.

Nem hallhatod meg hölgyed üdvözlő szavát,
Amíg az alvilág nagy istenségeinek*

* Mert már azoknak volt szentelve.

Nem áldozott, s a harmadik nap nem virad.
 De most vezesd be, Admetos, s jövőben is
 Mindig igaz légy és becsüld vendégidet.
 Légy boldog! Én megyek, hogy elvégezzem azt,
 Mit rám parancsolt Eurystheus király.

ADMETOS.

Maradj velünk még tűzhelyünk vendégeül.

HERAKLES.

Majd máskor! Útam sietős, isten veled!
 (El.)

ADMETOS.

Élj boldogul és győztesen térj vissza majd!
 Most városomnak, országomnak meghagyom,
 Kartánczezel ünnepelje megnyert üdvömet,
 S szent oltárokról füstölöggjön áldozat.
 Mert jóra fordult gyászba omlott életem;
 Nem is fogom tagadni, hogy boldog vagyok.
 (Alkestisszel és kíséretével a palotába vonul.)

KAR.

(Elvonulóban.)

Sok alakba' tűnik fel az isteni sors,
 Sok esik meg az ég tetszése szerint
 Váratlan', a várt meg messze marad.
 Útat lel az isten a nem-hihetőre.
 Ez eset szint' így mene végbe.

Ezzel végződik a legrégibb és legbájosabb tragikomédia.

CSENGERI JÁNOS.

SZEMLE.

Katona Lajos.

(1862—1910.)

E kiváló emberünk a magyar néprajz és összehasonlító irodalomtörténet úttörő munkása volt. A néprajzi tudományok csoportjából csak a folklóre mesei és mythosi részét művelte; az irodalomtörténetben pedig a középkori legendák és példák foglalkoztatták. Szóval a népi és irodalmi hagyományoknak az a rendkívül szövevényes világa, a melynek nemzetközi vonatkozásait csakis összehasonlító úton tudja földeríteni a nagy nyelvismerettel, főként pedig egyetemes irodalomtörténeti és néprajzi jártassággal is erősen vértezett kutató. Ezért érthető, hogy a terhes összehasonlító műveleteknek még a nyugati tudományos irodalmakban is csak ritkán akad egy-egy rátermett mestere. És a mi Katona Lajosunk magyar kiadásban ilyen rátermett elsőrangú mester volt.

A kis «váczi talyigás» már a pálya kezdetén sejtette, hogy nagy útra készül. Csak éppen az iránynyal nem volt még tisztában. A budapesti egyetemen kezdett tanulmányokat megszakítja s nevelőnek megy, majd belép a váczi r. kath. papnevelőbe, onnan ismét visszatér világi tanulmányaihoz, míg végre a gráci német egyetemen császári kitüntetéssel szerzi meg a doctori oklevelet. Közben tudományos törekvéseit — mint a mesék Akastyán hegye a hányatott hajót — mindig a nemzeti hagyományok irányították. Még a papnevelőben is a pogány istenek összehasonlító mythológiája foglalkoztatta s szabadulása után (22 éves korában) nyomban meg is írta a finn származású Völund kovácsról és az árja isten társairól 1884-ben kiadott kötetet. Grácban a kitünő Schuchardt Hugó román philologust nevelt belőle, sőt e téren hathatósan befolyásolta francia légkörben élő hazánkfia, Ujfalvy Károly is, a kinek magántitkára volt. Mire végzett, már német és franczi nyelven írt, de az 1887 elején elnyert doctori oklevélben nyoma van, hogy az idegenben végül mégis hazai

tudományos kérdésről dissertált e czímen: *Über magyarischen Folklore, zur Vergleichenden Litteraturgeschichte.*

Itthon a pécsi reáliskolán kezdett tanítani. Ugyanitt írta meg a népmeséről szóló szép füzetét és az *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn* kitűnő tanulmányait. 1889-ben már a fővárosban tanított s Herrmann Antallal részt vett a Magyar Néprajzi Társaság megalapításában. E tudományos testület munkásságának irányítására írta meg *Ethnographia*, *ethnologia*, *folklore* című kitűnő tanulmányát. Gyakorlati téren pedig számos összehasonlító folkloristikai dolgozattal igazolta elméleti tanításait. Így jelentek meg mythologiai előmunkálatai és egy nagyszerű tanulmányának kezdete a magyar mese-typusokról. Sajnos, ez a két tudományos vállalkozás, a magyar irodalom nagy kárára, félben maradt.

Folklorista társai tudták, hogy a magyar mythologia megszerkesztését ma még az előmunkálatok fogyatékosága teszi lehetetlenné. Hiszen alapjában véve a rokonnépek mythológiáival sem vagyunk tisztában. Castrén, Krohn, Radloff, Michajlovskij, Potanin, Hunfalvy, Munkácsi s velük az összes finn, orosz és magyar kutatók máig sem tudták még az egyetemes vallástörténelmet az ural-altáji népek samanismusának mibenlétele felől tüzetesen tájékoztatni. Hogyan lehetne tehát addig az ide helyezkedő magyar mythost is rendszerbe foglalni? Hogyan lehetne a rendszer keretein belül a kritikailag kihüvelyezendő adalékok jelentését, értékét oly pontosan megállapítani, hogy — a rokonnépek analog adalékait is igénybe véve — ősvallásunk szerves egészét tudományos biztossággal lehessen rekonstruálni? Katónának ezért volt az utóbbi években kedvencz terve az, hogy Ipolyi mythológiájának szövegét két kötetbe lenyomatja s egy harmadikban pontról pontra közli az esetleges helyreigazításokat és az első kiadás óta felhalmozódott újabb adalékokat. Szóval, a hogyan Ipolyi annak idején Grimm Jakabot követte, most Katona követte volna Meyer Elard Hugót, a ki ugyanigy teremtetten meg a híres új Grimm-kiadást.

A mese-kutatás terén már kedvezőbbek voltak a viszonyok. Benfey iskolája az összehasonlító műveletek terén elvégre lehetővé tette az egész földet bevándorló mese-typusok kiválasztásának megkezdését. Az osztrák Hahn György, az angol Gomme Gy. L. és az oláh Şaineau Lázár példájára kívánta Katona a magyar mese-kincsben felismerhető nemzetközi typusokat és azoknak messze elágazó rokoni kapcsolatait megállapítani. A diadal-

masan megkezdett munka megakadásának oka tulajdonképen az volt, hogy Katona Lajost az egyetemi magántanárság és rendes tanárság a folklóre e legterhesebb összehasonlító munkálatától a hazai összehasonlító irodalomtörténet speciálisabb feladatai felé térítették. De a hozzá közelebb állók tudták, hogy ez a rendkívül nagyigényű tudós még a mesekutatás terén is elégtelen volt. Nagyarányú összehasonlító műveletei fonalán meggyőződött arról, hogy mesegyűjteményeink még mindig fogyatékosak. A magyar területen élő típusok némelyikét rossz lejegyzés, másikat rossz meseváltozat képviseli; a mi eredeti elemnek látszik, változataival még nincs kellőleg igazolva; sőt ez a hiányos állapot nem zárja ki, hogy még ismeretlen kincseink is lappanganak. Jellemző, hogy neki, a ki fiatalabb tudósaink közt talán egyedül ismerte az összes román és germán nyelveket, még a miatt is voltak aggodalmai, hogy sok értékes adaléknak csak fordítás útján juthat birtokába. Ezért egyelőre csak a már megállapított régi típusokat kívánta nálunk feldolgozni; az óriási méretekben felszaporodott újabb, különösen pedig a félművelt népektől eredő gyűjtemények feldolgozását az ugyancsak újabban szervezkedő nemzetközi kutató társaságtól, a Forscherbundtól várta. Sajnos, a régi típusok közül is csak annyival készült el, a mennyiből megállapíthatjuk azt a nagy veszteséget, a melyet korai elköltözése tudományos irodalmunknak okozott.

Katona az összehasonlító irodalomtörténet terén szintén úttörő mester volt. Munkáiban semmi nyoma sincs annak, hogy valami kapcsolat volna közte és a jóval korábbi Brassai-Meltzl-féle kolozsvári vállalkozás között. Neki a Benfey után keletkezett összehasonlító irodalomtörténeti és folkloristikai irányzat volt kezdettől fogva eszménye, törekvéseinek biztosítékát pedig Köhler Reinhold csodálatos munkásságának csilhatatlan módszerében találta meg. Ezért aztán az irodalomtörténeti részben is csak a folklóre közelében sarjadt vallásirodalmi hagyomány érdekelte. De egyébként minden alkalommal be tudta bizonyítani, hogy az irodalomtörténet minden philologiai kellékének birtokában van. Így a Gesta Romanorum Haller-féle fordításának olyan kritikai kiadását nyújtotta, a mely az ilyen irányú munkásságnak mindenha tökéletes mintaképe lesz. A Kisfaludy-Társaság számára írt Petrarca-életrajzzal és Shakespeare-tanulmányával viszont azt igazolta, hogy világirodalmi tárgyak feldolgozásában is nyújthatunk eredetit. A fordított magyar nyelvemlék forrásainak megállapításánál nyelvtörténeti és könyvészeti ismereteivel és

kütfőkritikai módszerével jeles elődjei nyomában szintén új és meglepő eredményeket tudott felmutatni. Sőt ezen a téren már mint kitűnő tanár is érvényesült, mert a rendelkezésére álló rövid néhány esztendő alatt az összehasonlító irodalomtörténet és folklóre számára iskolát tudott teremteni. Így aztán remélni lehet, hogy a mit a mester maga el nem végezhetett, vagy be nem fejezhetett, azt szellemi örökösei, tanítványai építik tovább és juttatják tető alá.

Mert el kell ismernünk, hogy az összehasonlító irodalomtörténet és folklóre terén nálunk mindenki Katona Lajos tanítványa volt. Neki köszönhető, hogy az a kizárólagosan irodalomtörténeti és aesthetikai felfogás, melyet Gyulai Pál a népköltési emlékek gyűjtésének, kiadásának és értékelésének egész vonalán érvényesített, némileg egyoldalúságnak bizonyult s utóbb az ethnographiai és folkloristikai szempontok számára a saját portáján, a *M. Népköltési Gyűjteményben* is megfelelő teret nyitott. Ő mutatott rá arra, hogy a Montaigne és Herder óta folyton fejlődő folklóre művelését nálunk ott kell újra kezdeni, a hol Erdélyi János és Ipolyi Arnold abbahagyta. És az így helyes irányba terelt munkásság értékes eredményei annyira igazolták a háttérben álló szerény mestert, hogy a Kisfaludy-Társaság újabban Gyulai említett gyűjteményének egyik szerkesztőjévé is megválasztotta.

Végül megemlíjük, hogy a magyar folklóre munkásai közt talán csak Katona Lajos volt az, a ki a néppel közvetlenül vajmi keveset érintkezett és a ki népköltési termékek gyűjtésével sem foglalkozott. E feltűnő jelenség magyarázatát abban kell keresnünk, hogy összehasonlító műveletekre berendezett és rendkívüli méretűvé terült tudományosságával tulajdonképpen a világirodalom nemzetközinek bizonyult népi részében és a magyar népköltési adalékok szövevényes nemzetközi kapcsolataiban kívánt eligazodni. Mivel pedig ez a vállalkozás szintén a néprajzi megismerés szolgálatában állott, a munka-megosztás elvének sérelme nélkül csakugyan nem lehet kifogásolni azt, hogy a legterheesebb végeznivalót az úttörő mester magának és rátermett munkatársainak tartotta fenn. Közben Erdélyi János módjára tanítványait ő is mindig a nép és az élet közvetlen tanulmányozására és a gazdátlan népköltési termékek megmentésére buzdította. Csakhogy a saját munkássága még azt is kiáltóan hirdette, hogy az életből meríthető értékes tapasztalatok és a nép ajkáról ellesett értékes költői termékek a kutatót még egyáltalán nem avathatják hivatásos folkloristává. Ehhez szerinte az a nemzet-

közi tudományos tájékozottság szükséges, a melynek itthon még iskolát kellett teremteni. Mivel az alapozás munkájához már hazatérésekor hozzáfogott, német iskolázottságának és alapvető vállalkozásának sajátos, egyesek szemében majdnem nehezítő velejárója lett az a tudományos modor, mely a szerzett ismeretek összességének organikus egészsze összefoglaló rendszerét és a kutatásban követett különféle módszereket ép oly szembe-ötlőleg szereti feltüntetni, mint a hogyan némely természetrajz az organikus lények képe mellé belső szervezetüket, csontvázu-
kat, izom-, agy- vagy véredényrendszerüket is odarajzoltatja.

Voltak, a kiket kezdetben az is gondolkodóba ejtett, hogy ez a nemzetközi területeken elhelyezkedő kitünő tudós tulajdonképpen a német folklóre ügyét szolgálja magyar tárgyú német dolgozataival. Ámde akkor, mikor ez történt, más téren azt hirdette s az *Élet* című új folyóirat alapításával és szerkesztésével bizonyította is, hogy népünk nemzetközi súlyának mértéke gazdasági értékén kívül még az a cultura is, a melynek legfőbb letéteményese a fajiságunkat kifejező, de a nyugati kölcsönviszony fenntartására is megérett nemzeti irodalom. Azokat pedig, a kik a folklóre és irodalomtörténet sok aprólékos munkát igénylő összehasonlító műveleteivel nem voltak tisztában, e folyóirat hasábjain, a f. é. márcziusi füzetben, nyugtatta meg. Megállapította, hogy a népköltés, néphit és népszokások Wundt módjára történő lélektani tanulmányozásából és más nemzetek hagyományával történő egybevetéséből az a nagy tanulság szűrődik le, hogy a nemzet él mindenben, a mi értékeset a nemzet lelke termel és a mi fajiságának mibenlételet, faji fennmaradására irányuló erős akarátát és törekvését, tehát politikai eszményeit is, jellemzően kifejezi. És ha a nemzet derék napszámosai a fajiságot ekként kifejező és fenntartó nemzeti ideálok megvalósításához egyesült erők teljes mértékével hozzájárultak, szerinte az egyetemes emberiségnek is megtették a tőlük telhető legjobb szolgálatot.

Ime ez a férfiú volt Katona Lajos, a ki egy új tudomány-
ágot nálunk európai színvonalra emelt, neki iskolát teremtett és tanításainak nemzetközi magasságaiban is a magyar anyaföld hű fia maradt.

Sebestyén Gyula.

Giuseppe Cassone.

Mikor most július 31-ikén újra áldoztunk Petőfi emlékének s kegyelettel foglalkoztunk az ő legendászerű halálával, aznap, a nagy költő halála évfordulóján, vettük a gyász hírt, hogy távol hazánktól, Szicília szigetének Noto városában örök álmra hunyta le szemeit Giuseppe Cassone, a Petőfivel rokonlelkű olasz költő, a mi nagy lantosunk kitűnő fordítója, legalaposabb ismerője, legbuzgóbb ismertetője. Mintha nem is a sors véletlen játéka volna a két lángelme halála napjának összeesése, hanem a telepáthiának olyan jelensége, a mi megfoghatatlan módon oly sokszor meggesik életünkben. Látjuk a tényt, keressük nyitját, de megfejtetni nem tudjuk. Kell hinnünk e csodás erő nyilatkozásában. Cassone nemcsak halála napjában találkozott Petőfinkkel, volt életének külső eseményeiben is sok olyan vonás, a mi e nagy férfit hasonlónak tette nagy költőnkhez. Szellemében, lelkének magasztos szárnyalásában, geniusának égető tüzeiben, költészetének erejében is egészen hasonmása volt a mi nagy lantosunknak. De vannak azért a két férfiú életében a lelki hasonlatok mellett nagyon eltérő mozzanatok, sajátos egyéni vonások, melyek azt mutatják, hogy elűtő életkörülmények között is két lélek mennyire lehet rokon egymással. Cassone szeretetreméltó, rokonszenves alakja, kínos szenvedésekkel telt élete, gazdag írói munkássága, Petőfink iránt érzett fanatikus szeretete, az ő költészetének hivatott átültetésével aratott sikerei megérdemlik, hogy olvasóink előtt kegyelettel áldozunk emlékének.

* * *

Giuseppe Cassone 1843-ban november 13-ikán született Notóban, Sziciliában, görög-albán eredetű családból. Szülővárosa a siracusai provinciában fekszik, nem messzire a tartomány székhelyétől. A mostani város 1703-ban épült, néhány kilométernyire a régi Notótól, melyet a földrengés fenekestül felforgatott. Cassone egyik hozzám intézett levelében érdekesen ír a régi Notoról, mely még a régi görögök idejére viheti vissza eredetét, a mint ezt a Gelon idejéből való feliratos kő mutatja. E tárgyról tudományos értekezést is írt Cassone. Tanulmányait szülővárosában folytatta, miközben nagy politikai forradalom ütött ki Sziciliában. Garibaldi 1860-ban, a híressé vált «Ezrek»-kel hirtelen kikötött Marsalában, s Victor Emmanuel nevében átvette

Szicilia dictátorságát. A lobogója alá sereglett önkéntesek közé sorakozott a 17 éves Cassone is. De a fiát szerető szigorú atyja, a ki gyermekeivel szemben majdnem zsarnoki hatalmat gyakorolt, elment fia után, hazavitte mint kiskorút s három hónapon át fogva tartotta. Az ifjúban ekkor nyert erősebb táplálékot az a függetlenségi és szabadságérzés, mely a mi költőnkéhez hasonló vonásként állandóan megmaradt benne. Ezt az érzést találta meg később költőnk dalaiban is, a mi miatt annyira rokonszenvezett Petőfivel. Már ebben az időben ismerkedett meg a magyar névvel s kezdett rokonszenvesen érdeklődni nemzetünk iránt. Hiszen Türr Istvánnal annyi magyar önkéntes küzdött Sziciliában a zsarnok Bourbonok ellen Garibaldi légiójában. Tüköry volt az első, a ki Palermo ostrománál vitézül harczolva elesett s a kinek hősi halála a magyar névnek dicsőségére szolgált. Sziciliában azóta rajongva szeretik, bálványozzák a magyarokat. Cassone egy ideig a szülői házban végezte egyetemi tanulmányait is, de ezeket csakhamar félbe kellett szakítania, mert katonai szolgálatra fogták s három éven át katonáskodott a messinai ezredben. Innen a torinói katonai akadémiába került s most mint katona 1866-ban részt vehetett hazájának felkelő harczában az idegen hatalom ellen. Itt újra találkozott magyarokkal, a kiknek vitézi tetteit sokszor hallotta dicsőíteni s talán személyesen megismerni is nyílhatott alkalma. De ez a hadjárat vált egyúttal végzetessé egész életére nézve s lett forrása későbbi irodalmi munkásságának is. Az 1866-iki év forró nyarán való erőltetett katonai csatározásokban napszúrást kapott, mely teljesen elvette hallását, félig pedig szemevilágát s megbénította lábait. Ezentúl élete végéig nyomorékul tengődött, ágyban fekvésre vagy tolokocsira volt kárhoztatva. Hozzám írott minden levelében felhossa nagy testi baját, kínos szenvedéseit, melyek csak ritkán szünetelnek annyira, hogy egy-egy napra tolokocsiján kivihetik a szabadba. Ezeket a napokat mondja ő a maga ünnepnapjainak, melyek vajmi ritkák a szenvedések kínos végtelenjében. Egyik levelében ezt írja nekem: «Egészségi állapotom olyan, hogy néha hónapokon át egyetlen szót sem írhatok. Irtózatossá válnak rám, melyeket, magam sem tudom, hogyan tudok leküzdeni». Egy másik levelében (1906-ban) így folytatja: «Az eddiginél sokkal rosszabbul vagyok, betegségeim átkozottul kínoznak, de nem végez velem. A mi leginkább gyötör benne, az, hogy mindenre képtelenné tesz. Töltöm a napot s alig tudok elolvasni egy lapot, alig tudok leírni egy sort. De ez a nap (akkor éppen

új évre gratulált) nem arra való, hogy szenvedéseimet panaszoljam Önnek . . . » Később újra ezt írja: «Lebegek élet és halál között. Most heves fájdalmaim vannak hátgerinczemben és térdemben.» És ebben a bajában rajtam aggódik, a jó lélek, s orvosságot ajánl ischiasomra, mely akkor kínozott. Egy nem régi keletű levelét már az ágyban írta s bocsánatot kér, hogy az nem elég rendes. Bámulatós volt az ő erős lelke és nagy türelme, hogy minden súlyos kínjai között is a Petőfiéhez hasonló ritka szép szabályos tiszta írással olyan hosszú leveleket írogatott. Új évre rendesen felkeresett üdvözlő soraival. Egyik évben, Vízkeresztkor kelt levelében bocsánatkéréssel kezdi, hogy nagy betegsége miatt korábban nem írhatott.

Ebben a fájdalmaktól agyongyötört testben mindvégig épen, teljes erőben és üdeségben élt a lélek és vergődött olykor tehetetlenül, mint lánczokba vert rab oroszlán.

Betegágyában nyelvek tanulásához fogott, hogy hozzá-férhessen a világirodalom nagy szellemeinek termékeihez. Megtanulta latinon, görögön kívül francziául, németül, oroszul és magyarul. Megtanulta e nyelveket csupán látással, a nélkül, hogy azok szépségét, harmóniáját, rhythmikus csengését hallhatta volna. A magyar nyelvet megtanulni volt legnehezebb feladata; hiszen akkor fogott hozzá, mikor hallását teljesen elvesztette, magyar szót sohasem hallott. Megtanulta a mi teljesen idegen nyelvünket azokból a könyvekből, melyeket a boldogemlékü Meltzl Hugó kolozsvári egyetemi tanár küldött neki, Ballagi Mórnak németek számára írt nyelvtanából és Bakos Kálmán magyar-franczia szótárából. Hogy mily nehézséggel járt és mennyi türelmet kívánt a beteg embertől ez a munka, azt nagyon könnyen elképzelhetjük. Pedig alaposan, minden ízeporczikájában tökéletesen megtanulta és ismerte nyelvünket, a mit fordításainak hűségéből, olasz kifejezéseinek finom árnyalataiból láthatunk. Hogy mennyire helyesen ítélte meg nyelvünket s mennyire szerette azt, arra saját szavait idézhetjük:

«Mennyi finom zeneiség rejlik a magyar nyelv tizennégy magánhangzójában. Hét rövid, hét hosszú és mindegyikük rövid vagy hosszú marad, akár hangsúlyos a szótag, akár hangsúlytalan. Aztán a mély és magas hangoknak illeszkedése ugyanabban a szóban. Mennyi finom hangárnyalat! Nem hallottam, de szemeim segítségével is felfogja lelkem! Visszavarázsolja emlékezetembe a hangokat, a melyeket ifjú koromban hazám nyelvjárás-területén áthaladva felfogtam, vagy az akadémiai

diáktanyákon az ország különböző vidékeiről összesereglett ifjak ajkairól gyönyörködve ellestem.» Szeretettel foglalkozott bölcsészeti, történelmi tanulmányokkal. De igazi szenvedélye mindennekefelett a költészethez vonzotta, mely iránt már ifjú korában kedvet és hajlamot érzett. Ebből a forrásból merített élvezettel enyhítette testi fájdalmait és oltotta lelkének szomjúságát. Mint eredeti költő is kiváló helyet foglal el az olasz Parnassuson, de ennél maradandóbb érdemei vannak a műfordítás terén. Eleinte a világfájdalom és pessimismus költőinek átültetésével foglalkozott. Hiszen ez a névtelen fájdalom, ez a borongós hangulat egészen megfelelt az ő nagy testi fájdalomtól gyötrött lelke kínos vergődésének, ez a költészet teljesen rokon volt az ő lelkével.

Fordított több költeményt Byron, Wordsworth, Shelley, Platen, Lenau, Alfred de Musset, Baudelaire, Puskin és Lermontoff köteteiből. Lefordította Heinetől a *Buch der Lieder*-t és *Romanzero*-t; töredékeket adott Scheffelnek *Säckingeni trombitásából*. Átültette De Gubernatisnak ajánlva Puskin *Anyegin*-jét.

De ezek csak múlóan ihlették őt, míg lelkét állandóan lekötötte és foglalkoztatta Petőfinek csodás szelleme.

A hatvanas évek kezdetén a Garibaldi-féle felkelés, majd az olaszországi hadjárat nagyon népszerűvé és rokonszenvessé tette a magyar nevet Olaszországban. Sokat tett e rokonszenv erősítésére Helfy Ignác, a ki a magyar irodalmat s első sorban Petőfi költészetét fordításaival és felolvasásaival országszerte ismertette, népszerűsítette. A hatás elmaradhatlan volt. Hivatott olasz költők, kik nyelvünket nem értették, másod s harmadkézből vett szövegekből fordítottak egyeseket Petőfi költeményeiből. Cassone vallomása szerint, Dux Adolf, Aigner Lajos és az ő kedves barátja, Meltzl Hugó német fordításaiból ismerkedett meg költőnkkel, a kit megszeretett és a ki őt annyira megbűvölte, hogy műveinek eredetiben való megismerése céljából azonnal hozzáfogott a magyar nyelv megtanulásához. Láttuk, mily erős vasakarattal és szilárd kitartással valósította meg szándékát. «Az volt életem legszebb napja, írja, mikor ezeket a bámulatos alkotásokat (stupende creazioni) eredetiben olvashattam.» Első fordításai lapokban és folyóiratokban láttak napvilágot. Majd elsőnek önálló kötetben jelent meg a *Tündéralom* (Sogno Incantato) Assisiben 1874-ben. Követte 1881-ben a második önálló kötet: *Foglie di Cipresso* (Czipruslombok) su la tomba di Etelke. Noto di Sicilia. Utána 1885-ben adta ki *Szilaj Pistá*-t (Il fiero Stefano). Ezt követte *L'Apostolo*, 1886-ban, Helfy Ignác előszószavá-

val, melyben Petőfi olasz fordításainak történetét ismerteti s elismeréssel szól Cassone nehéz vállalkozásáról, hogy megtanulja a magyar nyelvet. Elismeri, hogy tökéletesen bírja nyelvünköt, a mi nagyon hű, sokszor túlságosan is hű, pontos és lelkiismeretes fordításaiból kitűnik. «Fényes bizonyítéka és egyúttal megnyugtató jele ez annak, írja Helfy, mennyit ér az erő és szilárd akarat. E nélkül valóban hihetetlennek, hogy ne mondjam, lehetetlennek látszik, hogy egy ember, Sziciliának egyik sarkában, ezer és ezer mérföldnyire Magyarországtól és távol magyarul beszélő emberektől, képes legyen megtanulni ezt a nyelvet, mely semmi más európai nyelvvel nincsen rokonságban és megtanulja olyannyira, hogy visszaadhassa a Petőfi költészetének legfinomabb árnyalatait és legragyogóbb zománczát.» Helfy azon állítása ellen, hogy Cassone volt az első, a ki Petőfi kedvéért megtanult magyarul, magának az előszónak jegyzetében tiltakozik a maga nagy szerénységével s megnevezi Pier Giuseppe Maggit, Emilio Tezát és Tommaso Cannizzarot, a kik hasonló célzattal szintén tanultak magyarul. Elhárítja magától azt is, a mit Helfy tulajdonít neki, hogy tudniillik szándéka volt Petőfit Olaszországgal megismertetni; ő maga csak a saját élvezetére foglalkozik Petőfi fordításával. De ha munkája sikerül, úgy kiadja azt, hogy az ő honfitársai megismerjék a költő százszorszép dalait, a maga teljességében ragyogó Petőfit. «Reménylem, írja, nincs messze az idő, hogy fordításomban kiadhatom Petőfi összes költeményeit.»

Az *Apostol* után 1891-ben adta ki Notoban: *Le Nuvole* (Felhők) című kötetét s azt barátjának Meltzl Hugónak ajánlja, viszonzásául annak, hogy barátja Petőfinek ugyancsak ezen költeményeit (Wolken) neki, Tommaso Cannizzaronak és De Spuches herczegnek, a három szicíliai Petőfi-fordítónak ajánlotta. E kötetéhez írott és Meltzlhez intézett bevezetését e szavakkal végzi: «Fogadd (e könyvet) szívesen és tégy nekem még egy szívességet. Ha majd hallod leszállani a te erdélyi Kárpátjaidból az orkánt, melylyel a költő lelke magát testvérnek érezte, azt az orkánt, mely a költő látomása szerint egyedül ismeri az ismeretlen sírt s éjjelente elmegy hozzá sírni és tombolni, kiáltsd oda neki, hogy Olaszországnak ezen szélső sarkából vigye el hódoló üdvözlését a te barátodnak G. Cassonenak.»

Most tizenkét évi szünet áll be munkái kiadásában. Dolgozott ezalatt is, de nem közölt semmit önálló kötetben. Majd jött a *Perle d'Amore* (Szerelem Gyöngyei) kötete 1903-ban, Notoban. Ezt magyarországi barátainak ajánlja s az ajánló sorok-

ban elmondja, hogy beváltotta ígétét, lefordította Petőfi összes lírai költeményeit, vagy legalább a lefordíthatókat. De ennél nem kevésbé nehéz reá nézve azok kiadása, mert ki adna ki egy nagy kötet költeményt olyan írótól, a ki elszigetelten él, távol az irodalmi köröktől?

Az előszóban megemlékezik Ferenczi Zoltán *Petőfi élet-rajzá*ról, a mint hűségesen számon tart mindent, a mi Petőfiről megjelent. Újra visszatér itt is Chassin könyvének (*Le poète de la révolution hongroise*. Paris-Bruxelles, 1860) elítélő ismertetésére, mely, mint Cassone mondja, oka annak, hogy annyi mese és hazugság jutott közkézre Francia- és Olaszországban Petőfiről. Elitéli Bolla tanár Petőfi-fordítását, melyről azt mondja a szerző, hogy az eredeti magyar szöveg nyomán készült, pedig annyira eltér az eredetitől, annyira hamisított, hogy alighanem valamely német vagy angol fordítás állott a fordító előtt. Aztán ismerteti Petőfinek Mednyánszky Berta iránti szerelmét, mely e kötet költeményeinek forrása lett. E ciklusbeli költemények közül határozottan legsikerültebb a *Ha az Isten* címűnek fordítása, melyben az eredetinek szépsége, ereje, a gyönyörűen folyó olasz melódiában mintha még fokozottabban érvényesülne.

A következő évben egy *Fiori Stranieri* (Idegen virágok) című kötetben Heine, Platen, Scheffel, Puskin és Musset költeményei között adja Petőfinek, *A hold elégiájá*-t és *Egy gondolat bánt engemet* címűt.

Közben Puskin Anyeginjén dolgozott, mely 1906-ban látott napvilágot, a mikor egy gyöngéd lelkű magyar hölgy buzdítására lefordította és kiadásra elkészítette *Eroe Giovannit* (János vitézt), mely már nem Olaszországban, hanem nálunk, a Franklin Társulat kiadásában jelent meg 1908-ban.

Nagy örömömre szolgál, hogy ennek kiadását én közvetíthettem a fordító és a kiadó irodalmi társulat között. A boldogságtól áradó leveleket írt ezért s egy példányt meleg ajánlattal küldött nekem.

A kötetke Petőfinek Barabás által készített arczképével van díszítve.

Ez volt a költő utolsó kiadott műve.

Talán ez szerzett neki legtöbb örömet összes művei között. Nagyra tartotta, hogy Magyarországon jelenhetett meg, s ily díszes kiadásban. Nemsokára még egy nagy öröm érte őt, talán szomorú életében az utolsó, a Ferencz József-renddel való kitüntetése.

Ennek a történetéből jellemzőül el kell mondanom, hogy mikor 1904-ben üdvözöltem őt az olasz koronarenddel való kitüntetése alkalmából, köszönő levelében megemlíti, hogy még nagyobb öröme lenne s még hálásabban venné, ha a mi részünkről kapna kitüntetést. «De ez, írja, talán megvalósíthatlan kívánság is és nem is ejtek több szót róla.» A kitüntetést megkapta s örömének és köszönetének kifejezésére alig tudott szavakat találni. Boldog volt, hogy a nagy magyar költő olasz fordításával szerzett érdemeit ismerte el a kitüntetés adományozásával a magyar király.

* * *

Cassonenak hosszú életet adott a gondviselés, de annak kétharmadához adott a vállára olyan súlyos keresztet, minőket csak ritka embernek adatik elviselni. E kínos keresztet ő czipelte megadással, megnyugvással, mert a kínok ellensúlyozójának és vigasztalásul ott állott ágyánál a költészet geniusa, a szelíd mûzsa, mely viszont olyan élvezetben részesítette őt, a minőben kevés embernek van része. Drága áron, nehéz áldozattal váltotta meg költőnk ezt az élvezetet. Szelíd, jó lelkű, gyöngéd, előzékeny volt. Minden szava szeretetreméltó figyelem, önzetlenség, szerénység. Csak akkor haragudott, ha az ő imádott költőjén (adorato Petőfi) esett sérelem, ha valaki hivatlan kézzel nyúlt költeményeihez, ha azokat eltorzította, azokat profanálta. Akkor felforrott az epéje s azonnal sietett védelmére, hogy a rajta esett sérelmet helyreigazítsa. Ezzel a folyton résen levő figyelemmel és helyreigazítással szintén nagy szolgálatot tett Petőfi mûzsájának. Alig hiszem, hogy legyen Petőfinek olyan rajongó bálványozója, olyan féltve szerető híve, mint a milyen Cassone volt. Negyven évét életének, egyúttal a legfájdalmasabb éveit, szentelte Petőfi átültetésére és cultusának terjesztésére. Ő mondja egyik levélben s nekem is írja, hogy összes költeményei fordításával elkészült. Utolsó éveiben sokat írt arról, hogy most leghőbb vágya az egész Petőfit kiadni a maga fordításában. Ezt a tervét — sajnos — maga nem láthatta megvalósulni. De az eddig nagy anyagi áldozatok árán megjelent fordításaival is méltó emléket állított fel Petőfinek, melyre arany betűkkel írta rá a maga nevét. A magyar nemzet pedig szeretettel áldozhat az ő emlékének s hálás kegyelettel tehet sírjára egy czipruslombot.

Erődi Béla.

ÉRTESÍTŐ.

Új elbeszélés-kötetek.

Sebők Zsigmond : *Bajcsányi de eadem és egyéb elbeszélések.* Budapest, Franklin-Társulat, 1909. 8-r. 306 l. Ára 4 K. — Lovik Károly : *Vándor-madár.* Budapest, Singer és Wolfner, 1909. 8-r. 176 l. Ára 3 K.

A mult század utolsó évtizedeiben a magyar szellemi élet is megérezte azoknak az eszméknek hatását, melyek mindenütt bomlást idéztek elő. A tudományos előadásokban s a társadalmi életben a természettudományi világnézet hódított mind nagyobb teret. A kisebb-nagyobb Übermenschekek kora volt ez, kik az élvezet és hatalom poharát fenéig akarták kiüríteni. Irodalmunkban elhalványultak a nagy magyar romantika eszményei, az ifjabb nemzedék legkedveltebb olvasmánya a naturalista regény lett, melyben a legnagyobb szerep a környezetnek s az idegeknek jutott. Legdivatosabb regényhős a hatalmas izmu férfi volt, ki — mint Sudermann *Es war*jának Leója — széles mellével s érczes hangjával feltétlen hódolatot követelt; ezzel csak a bársonykabátos művész versenyezhetett, ki fölényes mosolylyal nézett le a köznapi lelkek ósdi kötelességeire. Erős akaratúaknak látszottak e regényhősök, azonban rögtön ellágyultak, mihelyt a láthatáron egy-egy női ruha tűnt fel. A lélek-elemzés volt az a bűvös vessző, melylyel az elbeszélő költő a legnagyobb lélektani lehetetlenséget is valószínűvé tudta tenni. Így aztán a századvégi költészet, mely a természetesség jelszavát írta zászlajára, önmagával jutott ellenkezésbe. A susogó szellők, a ragyogó napsugarak, a hegyek fáí, a mezők virágai, a vérerek, idegek : mind az írói önkény eszközeivé változtak.

A századvégi költészet bomlasztó eszméinek és csalóka jelszavainak, a meghasonlott lelkek zilált világnézetének semmi nyoma sincs Sebők Zsigmond elbeszéléseiben. Mintha az író kiábrándult volna a szalonok s boudoirrok világának hazug örömeiből és kínjaiból, különös szeretettel vonzódik a kisváros és falu

életéhez. A zöld zsalugáteros házakban, szalmafüdeles viskókban megdöbbenő tragédiák s bohókás komédiák színhelyét látja, az egyszerű alakokban meg, kik első pillanatra egyéniség nélkül valóknak látszottak, vészes szenvedélyeket és nagy érzéseket fedez fel. Itt látjuk Bajcsányit, a kurta nemest, ki mindenét elitta, elkártyázta s most sóvárogva gondol a megyei tisztujításoknak aranyos napjaira. Itt látjuk a szenvedélyes cigányasszonyt, ki a szerelem veszélyeivel játszik, — a kászonházi tanítót, ki órákig gyalogol az alföldi homokban, hogy néhány órát kaputos emberek közt tölthessen, — a két vásárra menő sógort, kik művészettel rejtegetik egymás előtt szívük gyöngeségét és nemességét. Az író ép oly szeretettel rajzolja az iszákos favágó lelkiismeretének ébredését és ítélkezését, mint a becsületes dunai révész lelkivilágát, kinek legfőbb büszkesége az öreg hajóhíd és a vármegye. Úgy látszik, Sebők szemében az teszi őket értékesekké, hogy lelki-világukat a képzelgés és önelemzés még nem torzította el, s hogy bennök az emberi érzés minden kicsinyességével és nagyságával őszintén nyilatkozik.

Az egyszerűségnek s a benne nyilatkozó igaz érzésnek szeretete vonzza Sebőköt a gyermekekhez is. Elbeszélésében léptenyomon élénk bukkan egy-egy mosolygó gyermekfej. Hol a hajókon, hol a kisváros utczáin, hol a falusi templom körül találkozunk velük. A fiúknak legkedvesebb találkozóhelyük a Dunapart; itt ödöngenek naphosszat, itt halászsák a vízből a káposztatorzsát, melyet a cigánypurdé s a módosabb kis leány is a legfinomabb csemegék közé soroz. Ebben a világban a jellem még csak mintegy fátyol mögött jelentkezik, de azért az egyik gyermek kaczerább, a másik könnyelműbb, a harmadik komolyabb. Vannak köztük bánatosak is; az egyiknek pántlikás kalapját, a másiknak egyetlen madarát vették el. E körtől már csak egy lépés választja el az öntudatlan természet életét. Sebők érdeklődése szívesen lépi át a keskeny határt; ép úgy lekötik figyelmét a pintyőke-család élményei, mint a juharfák és nyárfák izgalmai.

Ehhez a világhoz Sebők nem a bonczoló elme éles eszközeivel közeledik, megelégszik azzal, hogy bepillantást enged az egyszerű lelkek világába, s hogy egy-két jellemző vonallal és színfolttal élénk vázolja azt a környezetet, melyben alakjai örülnek és szenvednek. Fő eszköze e munkában az a mozgékony képzelet, mely néha oly naiv, mint a gyermeki képzelet. Ez kelti életre az élettelen tárgyakat, ez alakítja át érző és gondolkodó egyénekké a fákat s virágokat. Gyakran szinte a gyermekmesék

országában érezzük magunkat. A fák, melyek az írónak negyedik emeleti lakásaig nyúlnak fel, titkos beszélgetést folytatnak költőbarátjukkal. Ott csevegnek, örülnek, búsulnak ablaka alatt; elhallgatnak, elkomorulnak, mikor az égen viharfelhő közeledik, majd kéjesen sóhajtanak a tiszta esővízben, majd gyönyörtől reszketnek, mikor a felhők mögül kibukkan az első napsugár. A virágleánykák is megmosakodnak, kaczerködnek, s mikor egy barna legényke, a méh, érdekes dolgokat zümmög fülükbe, elpirulnak, megremegnek. Máskor a fa levelei könyökölnek a pintyőke fészke mellé s mosolyogva nézik a fészek lakóinak boldogságát.

Ily képzelet nem fog a dolgok mélyére hatni, inkább a felszínt érinti, de jól megjegyyez minden részletet, semmit sem tart oly értéktelennek, hogy nem volna érdemes vele foglalkozni. Mennyi finom vonásból áll az a művészi kép, melylyel Sebők a Duna környékének őszi életét állítja elének! A sárba ragadt sárga levél, a vízben úszó káposztatorzsa, melyet a Duna kedves hunyorgással nyújt a gyermekeknek, az esetlenül himbálódzó hajó mozgatai, a friss hangok, melyek a levegőt megtöltik, a parton állongó kíváncsi sokaság: mind megannyi jellemző vonás, melyekhez régi eleven benyomások emléke fűződik, s melyeket a költői képzelet egységes alkotásba foglal össze. Sebők képzelete ott is talál meglepő részleteket, hol a gyakorlatlan szem csak általános mozgulatot és színt lát. A falusi embert, ki a boltban tartozását fizeti, oly érdekfeszítő jelenségnek tartja, hogy minden mozgulatát külön pillanatnyi fényképben örökíti meg; nála a napfény rezgése, a favágás, a gőzhajó érkezése is a drámai mozzanatoknak hosszú sorából áll.

Ennek a részletekbe mélyedő képzeletnek útját egyengeti az a rokonérzés, melylyel az író a kopott vidéki alakokra, a Duna környékének hegyeire s völgyeire tekint. Sebők szereti a magyar földet akáczlombos faluival, szereti a Dunát, akár a napsugár játszik a fényes habokon, akár a színes felhők tükröződnek a széles vízfelületen. Mély részvétet érez azok iránt, kiket a nehéz küzdelmek meggyötörtek, s kik megadással hordják az élet terhét. Erkölcsi érzéke biztos határt von a bűn és erény között, de emberszeretete mindig szánalommal kíséri a bukott lélek gyötrelmeit. Ily egyéniségtől távol van a gőg, a gúny; a vidéki élet visszasságaira is csak humoros mosolya van. Ez az összhangzó szeretet gyakran megérti azt, a mi az elemző ész előtt örök rejtély marad. Leginkább látjuk ezt akkor, mikor Sebők a gyermek sejtelmes lelki-világát magyarázza. Elbeszéléseiben nyoma

sincs azoknak a stilizált, vén gyermekeknek, minőkkel a századvégi irodalom szalonjaiban találkozunk. Alig van írónk, ki a gyermeket nagyobb figyelemre méltatta volna, ki a naiv lelkivilágnak a költészetben becsesebb jogokat szerzett volna, mint Sebők Zsigmond. Nála a gyermeknek legtitkosabb vágyai, ártatlan örömei, igaz fájdalmai mindig a legtermészetesebb mozdulatokban vagy kifejezésekben nyilatkoznak.

A részletező képzeletnek s összhangos szeretetnek eredménye az a pontos rajz, mely Sebők elbeszéléseiben egy-egy alakot vagy valamely tájat határozott vonalakkal állít elénk. Ily költészet illúziót kelt, de könnyen lenézi a szerkesztés művészetét s alaktalanságokba téved. Hol az élénk képzelem ragad mindent a látomások országába, hol meg a hangulat tartja fogva a költőt oly tárgyaknál, melyek a részletes megvilágítást nem bírják el. Sebők sem tudta ez örvényeket mindig elkerülni. A *Fák* című elbeszélésében a lelkesedés annyira elragadja, hogy semmikép sem tud kedves tárgyától megszabadulni; megvizsgálja a fák lombjait fölülről, oldalt, megállapítja az ágak hajlását, a levelek színváltozatait, nem feledkezik meg a napfény játékaról s a fák aljának aprólékos életéről sem. Ép ily végletek felé csapong Sebők képzelete a *Vihar* című elbeszélésében. Mintha lázas agynak álmába tekintenénk, úgy tolonganak egymás után a rikító képek; a valóság és álom között szinte elmosódnak a biztos határvonalak. A *Látomás*-ban az írónak az öntudatlan lelki-élethez való vonzalma még nehezebb feladatot ró az olvasóra. Az elbeszélés egy zűrzavaros lelki folyamat rajzát akarja adni, melyben az esős délutánnak kicsinyes benyomásai s ifjúkori emlékek keverednek össze. Még talán két elbeszélésben lazítja meg egy-egy kedves hangulat a biztosabb szerkezetet, a többiben azonban győzelmeskedik az anyagon az írónak egészséges æsthetikai érzéke s összhangos alkotást hoz létre. A fokozás művészete, az ügyes csattanó, az alaphangulat egysége különösen természetesen emelik ki a tárgy jellemző vonalait a *Bajcsányi de eadem*, *A kalap*, *A két gyerek* című elbeszélésekben.

Az elsőben a humoros hangulatot művészi módon biztosítja a végső jelenet, melyben a züllött kurta-nemes nem tud más ajándékot adni kis unokájának, a cigánypurdénak, mint egy káposztatorzsát. A másodikban a részeges favágó halála nagy drámának megrendítő katastróphájaként hat az olvasóra. A harmadik elbeszélés befejezése is a művészi hatás avatott mesterére vall. Ennek az elbeszélésnek hőse a kis Fügedi Pista, kitől egy

ravasz leányka egyetlen kincsét, okos szarkáját csalta el. A mámoros nap után még egyszer bemutatja az író a kis fiút. Ott áll a csalódott fiúcska a dunai hajón, maga sem érti, hogyan foszthatták meg hűséges pajtásától. «A zsebében egy kőkenyebogyót talált. Ezt bizonyosan a leány dugta oda. Kezébe vette a bogyót s elnézte. Ez maradt meg mindössze a tegnapi nap furcsa és gyermeki szívét fölzavaró tündérmeséjéből. Egy könnycsepp végigmelegített az arczán. A madarát siratta. Aztán a kőkenyszemet mérgesen belevágta a Dunába.» Ez a plastikus kép keresetlen művészettel gyűjti össze a naiv, magyaros történetnek minden értékes jellemvonását

Ha vannak is Sebők elbeszélő művészetének gyengéi, azokat könnyen elfelejteti velünk az előadás bája. Változatos, színes, mégis összhangzó ez az előadás, olyan, mint a Duna vidéke, hol Sebők gyermekkorának éveit töltötte. Majd festői kép vagy találó jelző, majd a természetes gondolatfűzés lepi meg az olvasót. Rendelkezésére áll az írónak a magyar nyelvnek egész kincsháza, ismeri az irodalmi nyelvnek minden csínját-binját s finom izléssel alkalmazza az esztergomi tájnyelvnek egy-egy jellemző kifejezését vagy eredeti szórendjét. Sebők stylusának megvan a maga helye a magyar széppróza fejlődésében.

Szépen illeszkednek Sebők rajzai elbeszélő irodalmunknak abba a fajába, melynek minden jellemvonását megtaláljuk már Mikszáthnak *A jó palócok* című kötetében. Elbeszélő irodalmunknak ez a faja tulajdonképp a romantika túlzásaira s a századvégi regény kétes értékű elemzéseire való visszahatás volt, szeretettel mélyedt el az egyszerű valóságnak, a falunak, természetnek tanulmányozásába s friss magyar levegőt vitt költészetünkbe. Az elemzéstől való menekülést látjuk Justh Zsigmond költészetében is, ki Párisnak elfinomult légköréből gyakran vonult vissza az alföldi magyar nép egyszerű világába, bár a nép fiát inkább saját tépett lelkén keresztül szemlélte. Az egyszerű falusi élet és természet szeretete mind nagyobb fejlődést idézett elő irodalmunkban; ezt látjuk Gárdonyinál a dunántúli falu képében, Tömörkénynél az alföldi rajzokban, Eötvös Károlynál s Rákosi Viktornál balatonvidéki vázlataikban.

★ ★ ★

Míg Sebők elbeszéléseiben egészséges fejlődés nyomait látjuk, addig Lovik Károly regénye inkább a multnak, a századvégi divatos regényköltészetnek képviselője.

Lovik regényének címe: *Vándormadár*. A regény hőse, Illésfalvy Dénes a vándormadár, ennek lelki fejlődését akarja a regényíró megmagyarázni.

Illésfalvy széplélek, ki érzéseit a művészet s a nyugati műveltség hatása alatt elfinomította. Megveti a mindennapi szerelmet s «magasabb sphérákba akarja felvinni» ezt a csodálatos érzést. A regény elején egy kétes jellemű, elvált asszonynyal van viszonya, ki a világ legellentétesebb helyeire, hol Krimbe, hol Kairóba, hol Hamburgba idézi udvarlóját. Az elvált asszony nem mindig a legmagasabb sphérákért rajong, barátjával együtt felkeresi a külvárosi csapszékeket is, majd pedig egy prémes bundájú oroszhoz pártol. Illésfalvy csak most veszi észre Teklát, azt az egyszerű, lemondó leányt, ki magyarországi otthonában annyit fáradt érte; benne találja meg a nő igazi eszményképét, bár nemsokára kiábrándul, mert látja, hogy a kit magához csatolt, csak a szakácskönyvhöz ért. A kiábrándult szerelmes hamar megvigasztalódik egy szép hölgy oldalán, ki tüdővésztes férje mellett a családi kötelességeknek áldozata. Illésfalvy szenvedélye szerelmet ébreszt, a nemeslelkű hölgy el is akar válni férjétől, de gyermekét nem tudja elhagyni. Ez a csapás annyira megrendíti az erős férfiút, hogy Velenczében egy bukott angyal rabjává szegődik, később pedig öngyilkossá lesz.

Ime, ujra előttünk áll a századvégi regényhős, bár inkább gyengeségeivel, mint erényeivel, — az önző egyén, ki jótalanul követel hódolatot, a büszke férfiú, kinek ingatag gondolkodásán a nő uralkodik. Lovik regényének fő alakja mind erkölcsi, mind lélektani szempontból merő ellentmondás.

Az író műveltnak akarja hősét feltüntetni, Illésfalvy műveltsége azonban csak külsőségekből áll, melyek csak naiv embereket téveszthetnek meg. Illésfalvy sokat utazik, színházba, képtárakba jár, nagy ritkán könyvet is vesz kezébe, legtöbbször azonban vadászaton látjuk. Néha egészen nevetségesse válik műveltségének fitogtatásával. Legalább is a belátás hiányára vall, hogy megbotránkozik Teklán, az egyszerű falusi leányon, ki nem ismeri a görög és római építészet elemeit. Még félszegebbnek mutatkozik, mikor a szegény leánynyal azért olvastatja a *Faust* második részét, «hogy megértse belőle a régi stylus örökkévaló formáit». Igazán nem csoda, ha Tekla nem sokat értett olvasmányából, de valószínű, Illésfalvy értelme sem nagyon hatolt volna Goethe nagy alkotásának mélységeibe. — Nem jogosult az a fölényes hang sem, melyet Illésfalvy féltékeny barátnőjével szemben használ, hisz

nem régen maga is feldúlt kedélyvel gondolt kalándos multú, hűtlen kedvesére, ki a prémes bundájú oroszszal utazott tovább.

Hogy valójában mit akar Illésfalvy, rejtély marad mind maga előtt, mind előttünk. Gyakran ellentétbe állítja magát a köznapi emberekkel, kik nem ismerik «a magosabb szárnyalást, a művészies átérzéseket, a föld felett álló gondolatokat s távol állanak az emelkedett síkoktól». Gyakran emlegeti, hogy «a színek, hangulatok, az új kor csiszolt érzései, a szellem tarka tűzijátéka s a tettek kemény korinthusi oszlopa» után vágyódik, de ezekkel a szóvirágokkal csak önmagát ámitja. Azt hiszem, Illésfalvy közönséges önző, ki a nőben csak eszközt lát, gyenge akaratú férfi, kinek nincs komolyabb feladata az életben, mint hogy nők után futkosson. Ha van valami határozott jellem benne, az a következetlenség. Majd meghatottsággal, majd megvetéssel tekint a kötelességeire; az egyik pillanatban a házasságot az emberi lélek nyügének tartja, máskor meg könnyörögve kéri kedvesét, hogy legyen a felesége.

Ha az író igazi önismeret elé állította volna hősét, ha nem tartózkodott volna a szigorú erkölcsi ítéllettől, bizonyára érthetőbb és értékesebb lett volna alkotása; az erkölcsi törvények szentsége nélkül nincs igazi tragédia. Így alakjának lelki küzdelme, halála talány marad előttünk. A zavart csak növeli «az emelkedett síkoknak, a színeknek, hangulatoknak» emlegetése; ezek ingatják meg az olvasónak a lélek-elemzés komolyságába vetett hitét. A mellékalakok még a főalaknál is ködösebbek, csak arra való, hogy az író kénye-kedve szerint tegye velők azt, a mi neki tetszik. Tekla egyszer a szakácskönyv mellett alszik el, máskor meg éjjelenként a könyvtárszobában mereng s ajkához emeli azt a hervadt, véres tölgyfa-lombot, melyet Illésfalvytól egy elejtett vadkan emlékére kapott. Ép így a bús hölgy is, ki az imént oly magasztos lemondással beszélt a kötelességekről, néhány hónap múlva kíméletlenül meg akar válni beteg férjétől és gyermekétől.

Ily határozatlan jellemekre biztos szerkezetet építeni igazán lehetetlenség; nem sikerül ez Loviknak sem. Regénye négy novella összefoglalásának látszik, melyek között hiányzik a szerkesztés kapcsolata. A regény hőse már a harmadik novella végén is öngyilkos lehetett volna s ép úgy kigyógyulhatott volna a negyedik csalódásból, a mint kigyógyult a három előbbiből.

A disharmonia annyira átjárta Lovik regényének szerkesztését, hogy még a legkülső elemet, az előadást sem kímélte meg, A disharmonia már azokban az ellentétes képekben is jelentkezik,

melyekkel újabb prózaíróink a hatást, minthogy fokozni nem tudják, legalább megzavarják. Így beszél Lovik a százkarú, százlelkű, százszemű életről, mely aranyszálakkal szövődik keresztül az embereken (92. l.). Szerinte a lélek, az isteni hangművész egyre erősebben jegeczesedett ki (133. l.), a nyers észak havas szélvihara pedig bemocskolta a kristályos hangulatot, a mely verőfényes napsugárban csillogva nemesítette meg a lelket (37. l.). Még bántóbb azonban, hogy az író lépten-nyomon megsérti a magyar nyelv legelemibb törvényeit is. Nem ismeri a magyar tagadó mondat alakjait, nem tud különbséget tenni a nem, sem, se szavak között; az idegenszerű kifejezéseket pedig gyakran anynyira halmozza, hogy regénye szinte magyartalan fordítás benyomását teszi az ép nyelvérzékű olvasóra. A szép elvált asszony, mikor barátja Budapestre csalogatja, enyelegve kérdi: «Eljőjtek?» (27. l.). Az író a hasonlító ige mellett folyton a -ra, -re ragos határozót használja s az igaz történetet is elmesélteti alakjaival (20. l.). Egy helyt azt halljuk, hogy Illésfalvy kialudva lévén, félt az éjszakától (51. l.), más helyen meg azt, hogy a facsillár fel volt gyújtva (54. l.). Sokszor előtolakodik a budapesti beszédmódnak egyik izléstelensége, a létezik ige is. [A sámsoniak számára nem létezett világ a földeken túl (68. l.), semmi szomorúság nem létezett (79. l.). A sámsoni határon csak kályhák léteztek (86. l.), pedig a földön más dolgok is léteznek (104. l.). Az egyik alak szívében a harag érzése létezett (104. l.), a másíknak meg egy szentsége létezett (119. l.).] Az az író, ki nem törődik a költészet eszközének, a nyelvnek természetével, megfelelkezik arról, hogy a lenézett nyelv megboszulja magát. A kiművelt nyelv zenéje az írónak legejtelmesebb érzéseit is kifejezésre juttathatja, míg az ügyetlen dadogásban a leggazdagabb világnézet is értéktelenné válik.

***

Lovik regénye és Sebők elbeszélései elbeszélő irodalmunknak kétféle irányára mutatnak. Az egyik iránynak tulajdonságai a bonyolultabb lelki élet kérdéseinek kutatása s az a naturalistáktól örökölt tévedés, hogy az író kísérlete olyan, mint a természet-tudósé. Itt a bomlásnak s hanyatlásnak tünetei jelentkeznek. A másik irányt jellemzi a magyar földnek és népnek naiv képzelettel, szeretettel való tanulmányozása s a pontos rajz. Ennek hívei eredeti alkotásaikkal elbeszélő irodalmunknak újabb korszakát jelzik. Érdeklődésük egyelőre szűkebb körre szorul, de a

huszadik század majd őket is nagyobb feladatok elé állítja nagy erkölcsi és társadalmi kérdéseivel, melyeknek megoldásában a magyar társadalomnak is részt kell vennie.

Papp Ferencz.

A választójog reformjához.

Die ungarische parlamentarische Reform. Der Gesetzentwurf des Grafen Julius Andrássy von Dr. Karl v. Némethy von Ujfalu Ministerialrat im k. ung. Ministerium des Inneren. (Sonderabdruck aus dem *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart*. Bd. IV. 1910. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) in Tübingen).

A választójogi reformért vívott küzdelem olyan belügyi kérdés, mely nagy mértékben fölkelte a külföld érdeklődését. Mert e küzdelemben a társadalom osztályainak fejlődése, ambíciói megfelfogása a jogról és szabadságról híven tükröződnek vissza. Ne csodáljuk tehát, hogy a magyar választójogi küzdelem is erősen érdekli a külföld politikai és tudományos köreit. Ép azért igazi szerencsének tartjuk, hogy oly tekintélyes német folyóiratban, minő a tübingai *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart*, ily terjedelmes (61 lapra terjedő) ismertetése jelent meg a gróf Andrássy Gyula törvényjavaslatának. Nem csupán terjedelme miatt nevezetes ismertetés ez, hanem előkelően tárgyilagos felfogása és minden nevezetes mozzanatra kiterjedő alapossága miatt is. A kitünő ismertetést dr. Némethy Károly, belügyministeri államtitkár írta, ki az Andrássy-féle javaslat szerény munkatársának nevezi magát és a legilletékesebb volt az ily ismertetés megírására. A külföldnek most már alkalma van jó forrásból megismerni a nevezetes javaslatot s nem kénytelen ezt az elfogult pártok szemüvegén át vizsgálni. De nemcsak a külföldnek értékes ez ismertetés, jó volna, ha a mi politikusaink is forgatnák Némethy füzetét, mert a mi közvéleményünk nagyon mostohán bánt eddig Andrássy javaslatával, nem becsülte meg igazi értéke szerint. Indolentiával mellőztük a javaslat vizsgálatát, vagy szenvedélyes egyoldalúsággal és könnyelműen elítéltük. Ideje már, hogy tárgyilagosan foglalkozzunk vele és Némethy munkája nagyon megkönnyíti az ily irányú vizsgáldást.

Némethy először is elbeszéli a magyar választójog történetét 1874-ig. Ez a rövid és találó rajz igen jól tájékoztatja a külföldi olvasót, mi is nagy tanulságot meríthetünk belőle. A tanul-

ság abból áll, hogy a magyar választói jog egész Európában a legszűkebb. A magyar választók száma 6·7 százaléka a lakosságnak, mögötte maradunk Olaszországnak is, hol 7·8 százalék a választók száma. A magyar választói jog azonkívül nagyon egyenetlen és igazságtalan is. A választói jogra képesítő földadó minimum 68 fillér és 87·17 korona szélsőségek közt hullámszik. Az önálló iparosok közt csak 35·3 százalék van jogosítva. Az intelligencia censusa igen nagy, mert főleg a középiskolai tanulmány elvégzésére van alapítva. A munkásosztálynak csak 6·1 százaléka van jogosítva. A választó-kerületek felosztása is nagyon egyenlőtlen. Kilencz kerületben ötszáznál kevesebb a választó, ötvennégy kerületben négyezernél több, hét kerületben még hétezerrel is több.

Ilyen viszonyok tarthatatlanok. Oly országban, melynek életbevágó érdekével van kapcsolatban a parlamenti kormányforma tekintélyének fentartása, a választói jognak és eljárásnak ez az aránytalansága veszélyes nyugtalanságot okozhat.

Ismeretes, hogy minő körülmények közt vált égetővé nálunk a választójogi reform kérdése. Ez egykorú történetből mi csak két mozzanatot akarunk kiemelni. Az egyik az, hogy gróf Tisza István, ki a leghatalmasabb érvekkel ostromolja az általános, titkos választójog követelését, mint miniszterelnök még 1904 elején rendelte el a reform kiviteléhez szükséges statisztikai adatok gyűjtését és beszédeiben kijelentette, hogy a választói reform a választók számának gyarapítása nélkül el nem képzelhető.

A másik mozzanat az, hogy nálunk a demokratikus reformot felülről követelték, nem alulról. Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy az udvar okvetetlenül nemzetellenes és alkotmány-sértő reformot óhajt, de ez a körülmény mégis újabb példával bizonyítja, hogy az általános választói jog és az absolutistikus törekvés közeli rokonságban vannak.

Az ismeretes körülmények miatt, melyeknek bírálata most messze vezetne, Andrásynak jutott a feladat, hogy az általános választói jogról törvényjavaslatot terjesztszen elő. Andrassy nem fogadhatta el a Kristóffy-féle javaslatot, mely szerint a magyar államnak minden 24 éves írni, olvasni tudó polgárát, a ki nincs megfosztva politikai jogától bizonyos okokból, megilleti a választói jog. Ez elvnek törvénybe iktatása Andrassy szerint igen is veszedelmes ugrás lett volna. Gondoljuk meg csak, hogy minő képviselőházra számíthatunk, ha egyszerre, minden átmenet nélkül, új rétegekből kikerülő tömeget bocsátunk a választói urnák-

hoz. Nem arról van szó, hogy a socialista vagy a nemzetiségi párt gyarapodnék, hanem arról, hogy feltűnő mértékben gyarapítanók az olyan képviselők számát, a kik szakképzettség nélkül beszélnének a politikáról és a kik felelősségérzet nélkül kockáztatnának. E bővebb mentségre nem szoruló aggodalomtól vezetve, Andrassy az általános választói jog elvét a pluralitás elvével kívánta korlátozni. Egyrészt szabadelvűbb, mint az analphabétákat kizáró Kristóffy, mert ezeknek is megadja a közvetett választói jogot, de másrészt az írni és olvasni tudó választóknak értékük fokához képest egy vagy két, sőt három szavazatot is biztosít.

Tudjuk, hogy a pluralitás ez elve népszerűtlenné tette Andrassy javaslatát. Úgy beszéltek a pluralitásról, mint valami szokatlan, a szabad magyar felfogáshoz nem illő s az egyenlőség elvét mélyen sértő rendszabályról. Mindez üres beszéd. A pluralitás elvét közvetve vagy közvetlenül megtaláljuk több állam törvényhozásában. Svédországban és a finneknél olyan választók is vannak, a kik 25 szavazattal rendelkeznek. De hiszen a kerületek aránytalan felosztásában is megtaláljuk burkoltan a pluralitás elvét. Az erdélyi választónak, a ki százhuszad magával választ, jóval több súlya van a mai törvény alapján, mint a budapesti választónak, a ki tizenötezer főnyi választókerületben szavaz.

Szokatlannak tehát nem nevezhetjük a pluralitás elvét. A régi magyar megyegyűléseken és országgyűléseken a pars potior et sanior döntött. Werbőczy szerint azt a pártot nevezhetjük a «potior et sanior»-nak, a melyben a méltóságra és tudományra nézve jelesebbek foglalnak helyet.

Az egyenlőség elvét sem sérti a pluralitás. Nem a pluralitás teremti az egyenlőtlenséget, hanem a választók tehetsége vagy körülményei idézik elő azt. Jogsértés volna megfosztanunk a műveletlent a választói jogtól, de még nagyobb jogsértés az, mikor a műveltebbnek szavazatát tökéletesen egyenlővé tesszük elmaradottabb polgártársának szavazatával. Az egyenlőség elvének akkor vagyunk igazi hívei, mikor méltányosan tekintetbe vesszük a viszonyoktól teremtett egyenlőtlenséget. Ha az értékesebbet a kevésbé értékes Prokrustes ágyába szorítjuk, nem hívei, hanem maniakusai vagyunk az egyenlőség elvének.

Az Andrassy-féle javaslatban tervbe vett pluralitás, mint Némethy írja, nem a munkásosztály ellen irányul, hanem osztály, felekezet és nemzetiségi különbségek nélkül, a tudatlanság

hatalmát támadja és a munkásoknak majdnem hatszor annyi szavazatot biztosít, mint a mennyivel eddig rendelkeztek.

Nem értjük tehát a pluralitás ellen oly hirtelen és oly általánosan elterjedt antipathiát. Csodálkozunk azon, hogy kormányunk határozottan szakított ez elvvel; vajon mi jobbat tud helyébe állítani? Nem bírjuk megérteni a tárgyi okot, mely a pluralitás elvének elejtésére kényszerítette kormányunkat.

Kíváncsian várjuk a jobb correctivumot, mert azt nem tesszük föl, hogy kormányunk a választói jog kiterjesztésével meg akarja hiúsítani a sanior et potior pars érvényesülését. A pluralitás mellett még a titkos szavazás mellőzéséért is ócsárolták Andrassy javaslatát. Az Andrassy-féle javaslat indokolásnak talán legszebb része az, mely a titkos szavazás mellőzését igazolja. Némethy ezt a részt szó szerinti fordításban közli. Valóban Andrassy ez idézett helyen meggyőző erővel és nemes hévvel fejti ki a nyilvános szavazás czélszerűségét és erkölcsi értékét. Azt mondják, hogy csak a titkos szavazással védelmezhetjük meg a választók függetlenségét és a választás tisztaságát. Mi azt hisszük, hogy nem érdemes védelmeznünk az olyan meggyőződést, mely csak a titok zára alatt mer nyilatkozni. Vannak ugyan bonyolult esetek, midőn a legkényesebb erkölcsi érzés is dilemmába jut, de ilyenkor a szavazástól való tartózkodás kisegít a bonyodalomból.

Némethy füzetének minden lapja bizonyítja, hogy Andrassy törvényjavaslata lelkiismeretes gonddal készült. A külföld előtt becsületére válik e javaslat a magyar törvényalkotás hírnevének. Bárhogy fejlődjenek politikai viszonyaink, lehetetlen lesz itthon egyszerűen napirendre térnünk Andrassy javaslata felett.

Ezt a meggyőződést meríthetjük Némethy dolgozatából, ha elfogulatlanul olvassuk, felejtve a pártszenvédély izgató jelszavait.

d.

George Sand.

René Doumic: *George Sand. Dix conférences sur sa vie et son oeuvre.* Paris, Berin et Cie, 1909, 362. l.

A *Revue des Deux Mondes* könnyű tollú kritikusa a *Revue des Deux Mondes* nagy regényírójáról érdekes munkát adott ki. Doumic, a jeles akademikus, különösen a XVIII. és XIX. század íróival foglalkozott. Azok az arcképek, melyeket róluk festett, az újabb essay-irodalom legértékesebb termékei közé tartoznak.

A mai irodalom is élesszemű vizsgálóra talált benne. Dramaturgiai tanulmányai Lavedan, Brioux, Donnay, Mirbeau vagy Capus szellemének a nyomozásakor bizonyára elsőrendű forrásszul szolgálnak. Ez az író a legjogosabb kíváncsiságot kelthette, mikor Sand-könyvét közrebocsátotta.

Doumicot a Société des Conférences felkérte, hogy Sandról néhány előadást tartson. Ez az alkalom szülte e művet. Az életrajzot nem különíti el az irodalmi fejtegetéstől, hanem — mint a lélekbúvártól ezt el is várjuk — a kettőt egymásba olvasztja. Mint psychologusnak első sorban a lelki átöröklés kérdésével kellett foglalkoznia. Élesen utal arra, hogy Sand apjától aristokrata hajlamot örökölt, de anyai ágon a nép leánya. Apai nagyanyja a nemes előkelőség, anyja az élvsóvár köznapiság fajképe. Ez a két nő, kik szívből gyűlöltek egymást, a fiatal Aurore Dupin nevelésében döntő szerepet játszott.* Doumic az erkölcsi milieu rajzát kiegészíti egy másik tényezővel is. Mikor a kis Aurorenak nagyanyja mellett töltött nohanti éveiről beszél, szép sorokban rajzolja a természeti környezet varázsát, mely már a gyermekleány lelkét is bűvös erővel tölti el. Ribot és Taine hűséges tanítványának tetszik Doumic, ki az átöröklés és a milieu-rajz eszközeivel akarja megértetni velünk a nagy író szellemét. Ásóját a legmélyebb rétegekbe vágja, hogy lássa a talajt, melyből Sand költészete kibontakozik. Így valóban komoly eredményre jut: Sandnak a néphez szító vonzódása anyai örökség, a természet iránt érzett gyengéd szeretete a nohanti befolyás, keresztyén meghatottsága a kolostori nevelés gyümölcse, míg Rousseau-imádata csak eszmélés önmagára.

Nagyon természetes, hogy Aurore Dupin-nek Casimir Dudevánt báróval kötött házasságát Doumic lélektani szempontból tárgyalja. Felveti a kérdést: szerették-e egymást? Faguet kiváló példákat szolgáltatott az írók szerelmének lélektani rajzára. Ebben a pontban Doumic csak Faguet nyomán halad.** Azt fejt ki bőven, mire Faguet is utalt: Dudevánt röghöz kötött gondolkodása nem tudja megérteni hitvese szellemének magasabb röp-tét s kiválóbb tulajdonságait. Finom vonásokkal festi Doumic Sand csalódását, pyreneusi utazását, Aurélien de Séze iránt érzett eszményi szerelmét, férjével való szakítását, míg a Jules Sandeauval szőtt viszonyt közönséges szerelmi kalandnak tünteti föl.

* Később vette föl a George Sand nevet.

** *Dix-neuvième siècle* 382. l.

Sand és Musset szerelmét, a velenczei kalandot, Sand hűtlenségét, Pagello orvos iránt támadt újabb vonzalmát más színen rajzolja mint Faguet, kinek *Amours d'Hommes de Lettres*-jére nem is hivatkozik.* Faguet arra utal, hogy Sand az ideges Musset után Pagellóban mentő angyalát látta, míg Doumic azt a merész nézetet koczkáztatja, hogy Sand ostobasága miatt szerette Pagellót. Míg Faguet Musset és Sand viszonyát részletesen tárgyalja, Doumic általánosságban foglalkozik vele. Faguet mélyreható elméje észreveszi, hogy Sand leveleiben egy szemernyi szerelem sincs, Musset badeni levele pedig a *Nuits* vel is kiállja a versenyt. Hogy mennyire helyesen jár el Faguet, mikor ezt a mozzanatot kiélezi s mennyire nincs igaza Doumicnak, mikor elhallgatja, a Sand és Musset között váltott levelek is bizonyítják. melyek 1904-ben megjelentek. Igaz, hogy Faguet és Doumic erre a levelezésre épít, de egyikük sem emeli ki azt a sajátos körülményt, hogy Sand leveleiben túlteng az anyagiak miatt való töprenkedés s utasítás, míg Musset édeshangú sorai a sok «*envoi d'argent*»** sürgető, de kissé anyagias köréből a szerelmi elragadtatás bővősebb hangulatába ringatják a levelek olvasóját. Doumic azt a gondolatot élezi ki, hogy Sand és Musset csak a romantikus irodalom szenvedély-cultusát akarták keresztülni. Hogy ez az állítás túlzott, bárki is beláthatja, ki Sand és Musset viszonyával behatóbban foglalkozik. Ha Doumic állítása a szerelmi levelekre többé-kevésbé illik is, magára a szerelemre nem. Tagadhatatlan, hogy különösen Musset levelein a romantikus irodalom fuwallata suhan át, de épen Musset szenvedélye igazabb s erősebb, hogysen irodalmi divat erőszakos utánzata lehetne.

Sokkal mélyebben lát Doumic, mikor Sand újabb szerelmét festi. Sand a válópörét intéző Michel de Bourgesban valóságos apostolt látott, kiért lángoló szenvedélylyel ég. Doumic Sandnak Michel de Bourgeshez intézett leveleit is kiaknázza, melyeket a *Revue illustrée* nemrég adott ki.

Liszt és Agoult grófnő az írónőt Chopinnel ismertetik meg. A mit Doumic megállapít, hogy Sand Chopinben a művészt szerette, talpraesett nézet. A mellbeteg Chopint ápoló Sand inkább a zeneművész rajongójának látszik, mint a férfi szerelmesének.

Majd Lamennais és Leroux hatása alá kerül Sand. Doumic szellemesen írja, hogy a saint-simonismustól ihletett Sand Pierre

* G. Sand et A. de Musset: 439—501.

** Decori kiadása: 115. l.

Lerouxban a bölcselő eszményképét látta. Eleven annak a hatásnak a rajza is, melyet az 1848-iki forradalom tett Sandra. Sand reményeinek bátorodását, buzgó hevét s csüggeteg kiábrándulását eleven tollal ecseteli. Az öregedő Sand nohanti éveit, családi békéjét éppen olyan szeretettel festi, mint ifjúsága zivatárosb korát. A Goncourtoknak az agg irónőről közölt rosszmájú kicsinyléseit meggyőző okokkal utasítja vissza.

Doumic valóban nagy figyelmet fordított az életrajzra. Wladimir Karénine Sand-könyvének és Samuel Rocheblave útbaigazításainak sokat köszönhet. De több új adata is van. Paul Regnault szivességéből hozzájutott azokhoz a levelekhez, melyeket Sand 1831 és 1832 között írt Paul Regnault apjához. Sand Sandeau iránt érzett szerelmét csaknem a bűvös elragadtatás hangján fejezi ki bennök, háláját, hogy elfásult szívébe Émile Regnault barátja: Sandeau az élet szikráját lopta vissza. Becses az a levél is, mely *Indiana* létrejöttére vet világot. Mme Pailleron és Mme Landouzy Doumic kezébe juttatták azokat a leveleket, melyeket Sand Venczéből írt Buloznak, a *Revue des Deux Mondes* szerkesztőjének. Ezek a sorok czikornyátlan őszinteséggel szólnak Musset betegségéről s írójának anyagi zavarairól. Az egyik Bulozhoz intézett levél megczáfolja Karenine könyvének Musset súlyosabb kártyaadósságára vonatkozó adatát. Az Hippolyte Chlatironhoz írt sorokban Sand férjének parlagi nyersességét panaszolja el.

Doumic Sand régebben kiadott leveleit is feldolgozza. Csak egy kifogás tehető eljárása ellen. A Sand és Flaubert között váltott leveleket azért vizsgálja, hogy a két író között kiélezze az ellentétet. Inkább Flaubert arczképét rajzolja, mint a Sandét, kiről a könyvet írja. Pedig Sand életrajzírója még három mozzanatban használhatta volna fel ezeket a leveleket. Az első a porosz-francia háború keltette hangulatnak visszhangja. *Cette boucherie humaine met mon pauvre coeur en loques**, írja Flaubertnek 1870 augusztusában. A második a Commune szörnyűségeinek Sand kedélyére tett visszahatása, borzadása a söpredéktől s annál nagyobb bizalma a népben, melyet nem tudna azonosítani a csöcseléssel. Végre nagyanyai örömeiről olyan megkapóan ír, hogy az agg irónő élte alkonyának ezt a bájos derűjét szinte sajnálva nélkülözük az életrajzban. A családi élet, a haza és a nép szeretete a Flaubertnek írt levelekből megragadó közvetlenséggel ragyog felénk.

* *Corr. entre G. Sand et G. Flaubert*, 231. l.

Az irodalmi méltatásban Doumicot épen olyan finom érzék vezeti, mint az életrajzban. Sand ifjúkori kísérleteiről is beszámol, noha sokkal többre következtet belőlük, mintsem szabad lett volna. Sand életének nagy eseményei műveiben híven tükröződnek. Érthető, hogy Doumic Sand élete erősebb hullámveréseinek nyomait műveiben is kutatja.

Indiana, Valentine, Jacques fejtegetésében különösen a jellemnek bonczolgatása s e művek házasságkárhóztató irányzatosságának kiemelése vall mélyebb átlátásra épen úgy, mint *Léliában* a mal du siècle egyetemes hangulatára való utalás vagy *Maupratban* a hűbérvilág vonzó rajzának s a szerelem nevelő erejének a kiélézése. *Engelwaldban* épen úgy rámutat Sand sugalmazójára, mint *Lucrezia Florianiban*: ott Michel de Bourgesra, itt Chopinre. Liszt, Chopin, Delacroix, Dorval az írónővel megismertetik a művészvilágot. Így Doumicnak alkalma nyílik arra, hogy *Les Maîtres Mosaïstesben*, *La dernière Aldiniben* és *Consuelóban* ennek a környezetnek a hatását kutassa, azt a szabados felfogást, melyet a romanticismus alkotott a művészvilágról. Kiemeli még, hogy Sand a zenecultusban összes romantikus kortársait felülmulja *Spiridionban*; *Consuelo* második részében a lélekvándorlás sajátos felfogását, a *Comtesse de Rudolstadtban* a XVIII. század titkos társulatainak rajzát jelöli meg a legfontosabb tényezőkül. Miután két irodalmi téren szereplő iparosnak, Poncynak és Perdiguiernek Sandra tett hatásáról beszámolt, azokat a regényeket fejtegeti, melyekben Sand a nemesi és iparososztály egymáshoz közeledését tűzte ki feladatául (*Compagnon du Tour de Franc, Meunier d'Angibault, Péché de M. Antoine*). Ki kell emelnünk Doumic kutatásainak azt a jelentős eredményt, hogy a francia regényírók között Sand az első, ki az ipárosokat szerepelteti.

Legnagyobb szeretettel jellemzi Sand falusi történeteit. Azt hirdeti, hogy míg kezdetben Sand csak mellékes szerepet juttatott a föld fiának, a *Mare au diable* a *Petite Fadette* és *François le Champi* e műfaj elsőrendű remekei. Ez a fejezet épen úgy tanuskodik az irodalomkutató éleslátásáról, mint a veleérző lélek nemességéről. Éleslátásáról, hogy Sandban La Fontaine és Perrault szellemének örökösére ismer, érzelmességéről, mert nemcsak értelme fogja fel, hanem szíve is megérzi azt, a miért Sand hevült: a falu költészetét.

Sand munkássága negyedik korának legjellemzőbb termékeiül *Jean de la Rochet* és *Le marquis de Villemert* állapítja

meg, melyek az illusion romanesque hangulatába varázsolják az olvasót.

Doumic művének egyik jelensége bizonyos kapcsolatok megértése: Sand ihletőinek és Sand ihletésének fölfedezése. Mint a hogy sikerült Musset, Chopin és egyéb sugalmazók szerepét megvilágítania, épen olyan becses annak a hatásnak a kinyomozása is, melyet Sand Dumas fils munkásságára vagy a zordon Flaubert lelkére tett. Kár, hogy Feuilletvel nem foglalkozik.

Azonban Doumic könyve nincs egészen fogyatkozás nélkül. Arról nem szólok, hogy gúnyja és szellemessége sokszor keresett, hogy egyes lélektani feladatoknak, mint a maternité amoureuse kérdésének felfogása különös, megoldása erőszakos, csupán azt a fogyatkozását emelem ki, mely komolyabb jellemű.

Doumic egyáltalában nem törődik a Sandra vonatkozó aesthetikai hatásokkal. Brunetière *Honoré de Balzac*ja előszavában rideg szemrehányást zúdit a methode à la mode ellen, mely egyes kérdéseket úgy akar megoldani, mintha azelőtt senki sem gondolt volna rájuk, vagy olyan módon végzett volna velük, mely figyelmet sem érdemel.¹ Ezt a vádat, ha Doumic könyvének létrejöttét megéli, Doumic példájával szemléltethette volna. Caro könyvéről nem is szólok,² vagy arról a finom lélektani képről, melyet Bourget rajzolt Sandról egy levélgyűjteménye alapján,³ de megemlítem azt a két európai nevű író, kiket Doumic mellőz: Brandest és Faguet-t. Brandes *A XIX. század irodalmának főirányjaiban* nemcsak Sand és Musset ellentétes jellemét világítja meg,⁴ pedig Decorin kiadására nem is építhetett, hanem kiemeli Sand jellemének még egy olyan vonását is, melyre Doumic is utal: vak bizalmát a talmi apostolokban. Rousseau hatására Brandes is rámutat; szépen jellemzi a szerencsétlen házasság tapasztalataiból merített regényeket; a *La marquise* című novellát, melyet Doumic meg sem említ, Sand legtökéletesebb művének tartja. Fontos Brandesnek az az adata is, hogy Sand figyelmét titkára, a német Müller-Strübing felhívta Auerbach falusi történeteire.⁵ Faguet tanulmányának életrajzi vázlatából egy helyet idéz ugyan, de értékeléseire ügyet sem vet. Faguet

¹ Avant-Propos III—IV.

² *Les Grands Ecrivains Français* c. vállalatban.

³ *Études et Portraits*, I. 139—153.

⁴ V. k. 102.

⁵ V. k. 117—143.

szembeszáll a kritikai közhittel: Sand pórjellemének lényege igaz; lélektani eljárása, ha nem mély is, de finom. Kimutatja, hogy Sand egyes lelkiállapotokat jól ismer, mint a művész, az erélyes asszony, a gyenge férfi fajképeit, a fiatal leányok rajzában pedig Molièret s Marivaux is felülmulja.* Mennyi serénység nyilvánul Brandes és Faguet nyomozásaiban, gazdagság eredményeikben s — mondjuk ki — egy kis csalódás a quasi cursor vitae lampada tradunt eszményi igazságában. Hány nézetet kellett volna Doumicnak elfogadnia, kifejténie, új szempontból megvilágítania, esetleg megczáfolnia!

Ha egy-egy irodalmi fejezet kissé elnagyoltnak, az életrajz a méltatással szemben túltengőnek, egy-két gúnyos hely inkább szellemesnek, mint igaznak, a régibb fejtegetések hiánya lehangolónak, némely nyilatkozat túlzottnak vagy erőltetettnek tetszik is, a tárgyilagos figyelő Doumictól nem tagadhatja meg az életrajzírás gondosságát vagy a méltatás finomságait. Kevés íróra illik úgy, mint Sandra az, a mit a finom izlésű Vogüe mondott a romantikusokról: «Le romantique ne va pas au monde, il tire le monde à lui.»** Kevés irodalomkutatóról mondhatjuk úgy, mint Doumicról, hogy ezt a romantikus lélek látta világot nemcsak érti, hanem szereti is.

Elek Oszkár.

Helyreigazítás.

Az augusztusi füzet *Értesítő* rovatában a Gyöngyösi *Murányi Vénus*-ának Badics Ferencz által eszközölt kiadásáról szóló cikk azt mondja — mintha a könyv bevezető tanulmányából idézne, — hogy a *Murányi Vénus* 1664-iki kiadásának egyik példánya Szamosujvárott van, továbbá, hogy a két századon át közrebocsátott hibás kiadások forrása az 1704-iki kiadás. Mind a kettő megfoghatatlan módon keletkezett tévedés. A bírált könyv bevezető tanulmánya szerint az első kiadás ma egyetlennek ismert példánya a marosvásárhelyi ref. collegium könyvtárában van; a romlott szövegek forrásául pedig a bevezetés az 1702-iki kolozsvári kiadást jelöli meg.

* *Dix-neuvième siècle*-ban G. Sand 381—409.

** *Heures d'histoire*-ban Une âme de désir (Chateaubriand) 92. l.

Új magyar könyvek.

Biró Lajos: A családi tűzhely. Három egyfelvonásos. Budapest, 1906. Nyugat. (8-r. 82 l.) 2 kor. 50 fill.

Emlékek, egyháztörténeti — a magyarországi hitújítás korából. Szerkesztették Karácsonyi J. és Kollányi F. IV. kötet. 1542—1547. Budapest. Szt.-István-Társulat. (8-r. 650 l.) 20 kor.

Erekly István dr.: A magyar helyhatósági önkormányzat. Vármegyék és községek. A vármegyék. I. kötet. Második javított és bővített kiadás. Budapest, 1910. Grill. (8-r. XI, 429 l.) 12 kor.

Fogazzaro Antonio: Kis emberek régi világa. Regény. Fordította Bezerédj István. 2 kötet. Budapest, 1910. Franklin-Társulat. (8-r. 239, 270 l.) 6 kor.

Geisz Antal dr.: Egyházi közigazgatás. Temesvár, 1910. Polatsek. (8-r. XIV, 1054 l.) 20 kor.

Gottier Lajos: Specialitások. Elbeszélések. Budapest, 1910. Nagel Ottó. (8-r. 199 l.) 3 kor.

Gyöngyösi István: Márssal társalkodó Murányi Vénus. A M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából az első 1664-iki kiadás alapján sajtó alá rendezte, bevezetéssel, szövegjavító jegyzetekkel ellátta Badics Ferencz. Budapest, 1909. Akadémia. (8-r. LV, 456 l.) 20 kor.

Hódinka Tivadar dr.: Pennyk a dollárok hazájából. Budapest, 1910. Bud. Hírl. (8-r. 159 l.) 4 kor.

Joób Lajos: Washington és Franklin. Két tanulmány. Budapest, 1910. Kilián Fr. utóda. (8-r. 337 l.) 6 kor.

Kudrun. Hősköltemény. Középfelnémetből fordította Kőrös Endre. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1910. Franklin-Társulat. (8-r. 268. l.) 4 kor. 80 fill.

Lenkei Henrik: Az én hőseim. Költemények. Budapest, 1910. Franklin-Társulat. (8-r. 191 l.) 4 kor.

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. A M. Tud. Akadémia megbízásából írta —. XIII. kötet. Steiner-Télfy. Budapest, 1909. Hornyánszky V. (8-r. 1440 l.) 12 kor.

Szivák Imre dr.: Országgyűlési képviselőválasztás és curiai bíráskodás codexe. Kiegészítve az összeférhetlenségi és mentelmi jog, a parlamenti reform kérdéseivel, az új házszabályokkal, az összes törvényhatóságok választási fuvardíj-szabályrendeleteivel, a választókerületek és választók statisztikájával stb. Közjogi anyaggyűjtemény. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. XIII, 1055 l.) 12 kor.

